

Aleksa Đilas

OSPORAVANA ZEMLJA

Jugoslovenstvo i revolucija

Prevela s engleskog
Vera Vukelić u saradnji s autorom

**IZDAVAČKA KUĆA
«KNJIŽEVNE NOVINE»
Beograd, 1990.**

Urednici
Vidak PERIĆ
Milivoj ANDELKOVIĆ

Recenzenti
Kosta ČAVOŠKI
Slobodan INIĆ
Nikola MILOŠEVIĆ

Likovna oprema Vojislav MILANOVIĆ

Copyright © KNJIŽEVNE NOVINE

*Uspomeni Leonarda i Marije Barić,
roditelja moje majke*

U radu na ovoj studiji, kao i kroz mnoge godine u kojima sam pisao eseje, članke i držao predavanja o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, veoma su mi koristili saveti, primedbe i ohrabrenja prijatelja iz Jugoslavije, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Savezne Republike Nemačke. No, njih je suviše da bih im se zahvalio pojedinačno. Stoga im se zahvaljujem svima zajedno. Želim, ipak, da istaknem one koji su mi posebno pomogli. Vane Ivanović i Desimir Tošić propratili su svojim veoma korisnim komentarima najveći deo moje studije. Stevan K. Pavlović sa odseka za istoriju na Univerzitetu u Sauthemptonu dao je, sa njemu svojstvenim osećanjem za nijanse i detalje, niz primedbi u poslednjoj fazi pripreme rukopisa za štampu. Entoni D. Smit, sa odseka za sociologiju na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke, dao je brojne korisne savete i kritike dok sam pisao prvu verziju studije, a Džordž Šepflin, predavač o istočnoevropskim političkim institucijama na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke i na Školi za slovenske i istočnoevropske studije, učinio je vredne primedbe na rane verzije tri poglavlja.

Posebno sam zahvalan mojim roditeljima kao i mojoj kumi Milici Dragić, za podršku u mom radu i za ljubav koja mi je kraćom učinila deceniju u toku koje mi je bilo onemogućeno da dolazim u Jugoslaviju.

Zadovoljstvo mi je da priznam svoj dug Centru za ruska istraživanja Univerziteta Harvard (koji se ne bavi samo Sovjetskim Savezom, već i drugim slovenskim i istočnoevropskim zemljama), za odlične radne uslove koje mi je pružio kao i Džon M. Olin fondaciji za velikodušnu dvogodišnju finansijsku podršku.

Mojim kolegama se zahvaljujem na druženju i razgovorima.

Autor

SADRŽAJ

Skraćenice.....	13
Uvod.....	15
Prvo poglavlje	
NEOSTVARENI CILJEVI I PRVI NAGOVEŠTAJI: OD IDEJE JUGOSLOVENSKEG UJEDINJENJA DO POJAVE SOCIJALISTIČKOG INTERNACIONALIZMA, 1740-1918.....	37
Apsolutizam i „Aufklärung” - reforme Marije Terezije i Josifa II.....	40
Imperijalisti prosvćenosti i ujedinjenje Južnih Slovena.....	43
Ilirski pokret - hrvatski nacionalni preporod i jugoslovenska ideja	45
Srpsko odbacivanje ilirstva.....	51
Hrvatski i srpski panslavizam	52
Srbija i ujedinjenje Južnih Slovena.....	53
Sukob i saradnja Hrvata i Srba.....	57
Hrvatsko-srpska koalicija 1905	59
„Revolucionarna omladina”.....	62
Socijalistički pokret u Hrvatskoj 1860-1914.....	64
Južnoslovenski socijalisti i ujedinjenje Južnih Slovena	71

Drugo poglavlje	
KONTINUITET I NEDOSLEDNOST:	
JUGOSLOVENSTVO I SEPARATIZAM	
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE, 1918-1924.....	79
Nacionalno pitanje u sovjetskoj državi.....	79
Priroda Kominterne	82
Politika Kominterne u nacionalnom pitanju.....	82
Kominternina i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca	87
Dva ujedinjenja.....	90
Centralizam protiv nacionalizma.....	91
Unitarizam komunista.....	93
Partijska „levica“ protiv partijske „desnice“.....	97
Treća partijska konferencija	
januara 1924	105
Utjecaj Kominterne.....	108
Nenacionalistički sukob oko nacionalnog pitanja	110

Treće poglavlje	
IZLAZAK IZ IZOLACIJE:	
PUT KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE	
KA NARODNOM FRONTU, 1924-1941.....	117
Pozadina - tinjajući nacionalizam.....	117
Kominternina podrška separatizmu	
u Jugoslaviji	122
Ka radikalnom odbacivanju Jugoslavije.....	123
Nova partija.....	129
Narodni front.....	134
Osnivanje Komunističke partije Hrvatske i Komunističke partije Slovenije.....	139
Odlaganje osnivanja Komunističke partije Srbije.....	142
Nepromenljivo u menama stava partije o nacionalnom pitanju.....	144

Četvrto poglavlje	
NACIONALNA DRŽAVA I GENOCID:	
IDEOLOGIJA I POLITIKA USTAŠKOG POKRETA, 1929-1945....	149
Poreklo ustaške ideologije.....	149

Susret dveju ideologija - komunisti i hrvatski nacionalisti 30-tih godina.....	155
Zaštita države.....	164
Ustaška antisrpska propaganda.....	166
Leto 1941. i „srpsko otkriće”	168
Teror kao obred.....	170
Poređenje između ustaškog i nacističkog terora.....	172
Mitovi o državi	173
Broj žrtava ustaškog terora.....	175

Peto poglavlje

**NESAGLASIVOST NACIONALNIH IDEOLOGIJA:
HRVATSKE I SRPSKE POLITIČKE PARTIJE**

I DRUGI SVETSKI RAT, 1939-1945.....	181
Ka hrvatsko-srpskom sporazumu.....	181
Sporazum - nerazrešeno „jugoslovensko pitanje”	188
Državni udar 27. marta 1941.....	191
Vlada emigrira.....	195
Antijugoslovenstvo Hrvatske seljačke stranke.....	198
Dcjestvo ustaškog genocida	200
Četnici kao srpski pokret.....	203
Hrvati - kolebljivi antikomunisti	207
Nacionalizam, liberalizam i antikomunizam	209
Kontrarevolucionari bez kontrarevolucije.....	211

Šesto poglavlje

**FEDERALIZAM I JUGOSLOVENSTVO:
KOMUNISTIČKO REŠENJE NACIONALNOG PITANJA,
1943-1953.....**

1943-1953.....	215
Stupnjevi komunističkog uspona na vlast.....	215
Politika Komunističke partije Jugoslavije prema Hrvatskoj seljačkoj stranci.....	220
Ustavni razvoj Jugoslavije i Hrvatska.....	225
Jugoslovenski Ustav 1946.....	228
Četiri nacionalne jednakosti nove Jugoslavije.....	229
Posleratno jugoslovenstvo.....	233
Pravo na otepljenje i strah od separatizma.....	237
Revolucija i novi nacionalizam	239
Uspostavljanje granica Hrvatske.....	242

Opštejugoslovenski karakter	
političke vlasti.....	246
Posledice sukoba sa Sovjetskim Savezom	247
Samoupravljanje i jugoslovenstvo	249
Ustavni zakon iz 1953.....	251
Vrhunac jugoslovenstva 50-tih godina.....	252
ZAKLJUČAK.....	255
REGISTAR IMENA.....	263
IZABRANA BIBLIOGRAFIJA.....	273

SKRAĆENICE

AFŽ	- Antifašistički front žena	JNA	- Jugoslovenska narodna armija
AVNOJ	- Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije	JNOF	- Jedinstveni narodnooslobodilački front
DS	- Demokratska stranka	JNS	- Jugoslovenska nacionalna stranka
CK	- Centralni komitet		
ČSP	- Čista stranka prava	JRZ	- Jugoslovenska radikalna zajednica
FNRJ	- Federativna Narodna Republika Jugoslavija	JSDS	- Jugoslovenska socijaldemokratska stranka
HNS	- Hrvatska napredna stranka	KPH	- Komunistička partija Hrvatske
HPSS	- Hrvatska pučka seljačka stranka	KPJ	- Komunistička partija Jugoslavije
IIRSS	- Hrvatska republikanska seljačka stranka	KPS	- Komunistička partija Slovenije
HSP	- Hrvatska stranka prava	KPS	- Komunistička partija Srbije
HSS	- Hrvatska seljačka stranka		
IKKI	- Izvršni komitet Komunističke internacionale	SHS	- Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
JMO	- Jugoslovenska muslimanska organizacija	MNO	- Muslimanska narodna organizacija

NDH	- Nezavisna Država Hrvatska	SNSS	- Srpska narodna samo- stalna stranka
NFJ	- Narodni (roni Jugos- lavije	SPJ	- Socijalistička partija Ju- goslavije
NNS	- Neodvisna narodna stranka	SSDS	- Srpska socijaldemokrat- ska stranka
NOB	- Narodnooslobodilačka borba	SSKNJ	- Socijalistički savez rad- nog naroda Jugoslaviie
NOVJ	- Na rodnooslobodi lačka vojska Jugoslavije	SZ	- Savez zemljoradnika (umeslo ovog zvaničnog naziva često je korišćen naziv Zemljoradnička stranka)
NRPJ	- Nezavisna radnička par- - tija Jugoslavije	VMRO	- Vnutrešna makedonska revolucionarna organi- zacija
NRS	- Narodna radikalna stranka	UDB-a	- Uprava državne bezbed- nosti
NS	Narodna stranka	UHRO	- Ustaša - Hrvatska revo- lucionarna organizacija
OZN-a	- Odeljenje zaštite naroda	USRPJ(k)	- Ujedinjena socijali- stička radnička par- tija Jugoslavije (ko- munista)
PK	Pokrajinski komitet	ZAVNOBIH	- Zemaljsko anti- fašističko vijeće na- rodnog oslobođen- ja Bosne i Herce- govine
SDS	- Samostalna demokrat- ska stranka	ZAVNOH	- Zemaljsko anti- fašističko vijeće na- rodnog oslobođen- ja Hrvatske
SDSHS	- Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Sla- vonije	ZS	- Zemljoradnička stranka (čest naziv za Savez zemljoradnika)
SFRJ	- Socijalistička Federativ- na Republika Jugosla- vija		
SKJ	- Savez komunista Jugo- slavije		
SKOJ	- Savez komunističe omla- dine Jugoslavije		
SKP(b)	- Svesavezna komuni- stička partija (boljševi- ka)		
SLS	- Slovenska ljudska stranka		
SNRS	- Srpska narodna radikal- na stranka		

UVOD

Jugoslavija je zemlja koju je teško razumeti. Njen višenacionalni, višejezički i višereligijski karakter je stalni izvor centrifugalnih tendencija. Istovremeno, postoje i snažne centripetalne sile kao što su zajedničko južnoslovensko poreklo većine stanovništva, mnoge etničke, jezičke i kulturne sličnosti i zajednička istorijska iskustva. Ideja jugoslovenskog ujedinjenja zapravo je bar jedan vek prethodila činu stvaranja Jugoslavije 1918. do 1929. zvanično nazvane Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS). Ta ideja je tokom devetnaestog veka imala brojne pristalice među značajnim intelektualnim i političkim ličnostima, posebno Hrvatima i Srbima.

Po popisu 1981. u današnjoj Jugoslaviji (255.804 km², postoje samo dve iole značajnije neslovenske manjine: 427.000 Mađara, nastanjenih u Vojvodini (21.506 km², autonomnoj pokrajini na severu Srbije, i 1.731.000 Albanaca, uglavnom nastanjenih na Kosovu (10.888 km², autonomnoj pokrajini na jugu Srbije, ali i u zapadnoj Makedoniji i na jugoistoku Crne Gore. Jugoslavija je u vreme tog popisa imala ukupno 22,352.000 stanovnika,¹ Južni Sloveni su, dakle, velika većina stanovništva Jugoslavije, koja i jeste to što joj ime, na sva tri južnoslovenska jezika (makedonskom, srpskohrvatskom i slovenačkom) znači: zemlja Južnih Slovena.²

Sada vladajući Savez komunista Jugoslavije (SKJ), kako od 1952. glasi zvanični naziv Komunističke partije, priznaje šest južnoslovenskih naroda u sastavu Jugoslavije. To su (po abecednom redu): Crnogorci (577.000), Hrvati (4,428.000), Makedonci (1,341.000), Muslimani

¹ Podaci o veličini Jugoslavije i njenih republika i autonomnih pokrajina preuzeti su iz *Enciklopedije Jugoslavije*, a oni o popisu 1981. iz *NIN-a* od 28. februara 1982.

² U ovoj se studiji termin „Južni Sloveni“ odnosi na sve južnoslovenske narode današnje Jugoslavije: Crnogorce, Hrvate, Makedonce, Muslimane, Slovence, Srbe i deklarisanе Jugoslovene, odnosno na etničke grupe i države iz kojih su poreklom. Ne odnosi se na Bugare. Brojni su primeri u istorijskoj i drugoj literaturi, kao i u rečniku dnevne politike kako za, tako i protiv uključivanja Bugara u pojam ovog termina.

(2,000.000), Slovenci (1,754.000) i Srbi (8,136.000). Na popisu stanovništva 1981. 1,216.000 ljudi se deklariralo kao Jugoslaveni.³ Ti „deklarirani Jugoslaveni“ bi se mogli smatrati sedmim južnoslovenskim narodom Jugoslavije. Oni su međutim, zvanično, tek polupriznati: posebno se vode statistički, ali kao nacija nisu priznati.

Nacionalizmi se najčešće i s pravom smatraju za glavni uzrok nestabilnosti Jugoslavije. Nisu, međutim, svi nacionalizmi podjednako u stanju da ugroze jedinstvo Jugoslavije. Jer ne samo što su im nacionalistički ciljevi, emotivni naboj i snaga mobilizacije različiti, već su neke jugoslovenske nacije i geografski periferne i brojčano slabe, te stoga ne mogu predstavljati nikakvu neposrednu opasnost za opstanak zajednice.

Da nekim čudom dođe, recimo, do ostvarenja najambicioznijih separatističkih zahteva militantnih albanskih nacionalista, Jugoslavija bi znatan deo svoje teritorije izgubila u korist Albanije: pokrajinu Kosovo (10.887 km²) i veći deo zapadne Makedonije. To bi imalo i propratne posledice: u drugim delovima zemlje bi podstaklo separatizam, dok bi se Srbi i Makedonci, čiji bi nacionalni interesi i ponos bili povređeni, mogli okrenuti ekstremizmu. Ali to, ipak, ne bi bio i kraj Jugoslavije. Albanski separatisti, uza svu svoju destruktivnost, ostaju i geografski periferni i brojčano slabi.

Mađarska manjina živi u Vojvodini (21.506 km²), zajedno s većinskim srpskim stanovništvom. Značajnijih sukoba između Mađara i Srba nema. Ne postoje ni mađarske separatističke organizacije, koje bi težile pripajanje Vojvodine Mađarskoj. Ali čak i kad bi se pripajanje Vojvodine Mađarskoj zamislilo, očividno je da ni ono ne bi značilo kraj Jugoslavije.

Ovo „pravilo“ „perifernosti“ i „relativne brojčane slabosti“ ne važi samo za ove dve najveće neslovenske manjine u Jugoslaviji, već i za dva južnoslovenska naroda: Makedonce, čija se republika (Makedonija, 25.347 km²) graniči s Bugarskom, Grčkom i Albanijom, i republikom Srbijom, i Slovence, čija se republika (Slovenija, 20.251 km²) graniči s Italijom, Austrijom i Mađarskom, i republikom Hrvatskom.

Makedonci i Slovenci, kao i republike koje nastanjuju, imaju neka zajednička svojstva koja ih razlikuju od ostalih pet slovenskih naroda i četiri centralne republike u kojima oni žive. Republike Makedonija i Slovenija najbliže su evropskom „modelu“ nacionalne države devetnaestog veka; obe su etnički i jezički homogene (sem albanske manjine u Makedoniji). Jezik ih istovremeno i karakteriše i odvaja od njihovih suseda. Svi Slovenci pišu latinicom i većinom su rimokatolici. Makedonci pišu ćirilicom i pravoslavci su.

³ Uglavnom su koncentrisani u velikim industrijskim gradovima s mešanim hrvatsko-srpskim ili hrvatsko-muslimansko-srpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Mnogi su mladi i imaju srednjoškolsko ili fakultetsko obrazovanje.

Jugoslavija bi preživela čak i otepljenje Makedonije i Slovenije. Strogo uzev, ona bi tada prestala da bude „zemlja Južnih Slovena“, jer dva jugoslovenska naroda ne bi bila u njenim okvirima, ali bi joj glavina teritorije i stanovništva ostali. Što je još važnije, ni Makedonci ni Slovenci ne polažu pravo na teritorije drugih jugoslovenskih naroda, a ni obrnuto. Tako bi se, s dosta sigurnosti, moglo ustvrditi da bi, bez Kosova, Makedonije, Slovenije i Vojvodine, dve trećine današnje teritorije i stanovništva Jugoslavije ostalo netaknuto. Preostala teritorija Jugoslavije obuhvatala bi četiri republike: Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Crnu Goru i Srbiju (tada bez njene dve autonomne pokrajine: Vojvodine i Kosova).

Albanci, Mađari, Makedonci i Slovenci imaju vlastite nacionalne jezike. Crnogorci, Hrvati, deklarirani Jugosloveni, Muslimani i Srbi, koji žive u republikama Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji govore, međutim, jednim jezikom, zvanično nazvanim srpskohrvatski ili hrvatskosrpski. Tako, pet od sedam južnoslovenskih nacija Jugoslavije, koje žive u četiri od šest jugoslovenskih republika, govore zajedničkim jezikom.

Dva su pisma kojima se piše srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik: ćirilica i latinica. Ćirilicom se služi većina Srba i Crnogoraca. To je deo njihove pravoslavne baštine. Upotreba latiničnog pisma se, međutim, prilično raširila poslednjih decenija, pod kulturnim i drugim uticajima iz Zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država. Hrvati, gotovo čisto rimokatolička nacija, upotrebljavaju latinično pismo. To je deo njihove katoličke tradicije. I većina Muslimana koristi latinicu. Nema pouzdanih podataka o tome kojem bi pismu prednost davali deklarirani Jugosloveni, ali je verovatno da bi to bila latinica, kao internacionalnije i „modernije“ pismo. Hrvati ovaj jezik zovu hrvatskim, Srbi srpskim. Zvanični nazivi - hrvatskosrpski i srpskohrvatski - retko se koriste. I Crnogorci svoj jezik zovu srpskim. Muslimani obično koriste jedan od zvaničnih naziva.

Između Crnogoraca, Hrvata, deklariranih Jugoslovena, Muslimana i Srba nema jezičkih barijera. To čak ni najtvrdokorniji hrvatski i srpski nacionalisti ne spore. Hrvati i Srbi imaju, razume se, svoje samostalne nacionalne književnosti, premda su im mnogi književni pokreti, tradicije i pisci zajednički. Česte su velike razlike među dijalektima i regionalnim poddijalektima u okvirima hrvatskog i srpskog naroda. Štokavski dijalekt je postao osnova za književni hrvatskosrpski (ili srpskohrvatski) jezik; razlike u rečniku i sintaksi između njegove hrvatske i srpske verzije su i minimalne i beznačajne u poređenju, recimo, s razlikama između ovog dijalekta i hrvatskog kajkavskog dijalekta (kojim se uglavnom govori u Hrvatskom Zagorju), ili hrvatskog čakavskog dijalekta (kojim se govori u Istri i Hrvatskom primorju). Kajkav-

ski i čakavski se pak međusobno toliko razlikuju da čak i obični, svakodnevni razgovor čine teškim.

Srbi su, sa 8,136.000 pripadnika, najbrojniji jugoslovenski narod. Hrvati su brojčano - 4,428.000 - drugi. Hrvata i Srba ima ukupno 12,564.000, što predstavlja 56,2% ukupnog stanovništva Jugoslavije. Hrvati i Srbi žive u tri središnje jugoslovenske republike: Hrvatskoj (56.538 km²), Bosni i Hercegovini (51.564 km²) i Srbiji, sa autonomnim pokrajinama (88.361 km²). Te tri republike, zajedno s Crnom Gorom (13.967 km²), čine 82% teritorije Jugoslavije.

Uvršćivanje Crne Gore u „centralne“ republike valja objasniti. Po zvaničnom stanovištu, Crnogorci su posebna nacija. Znatno broj Crnogoraca, međutim, insistira na tome da su u nacionalnom pogledu Srbi. No, bitno je znati da su, od stvaranja Jugoslavije, Crnogorci aktivno sudelovali, premda na različite načine, u sukobima Hrvata i Srba. Zbog toga ih, kao i zbog geografske blizine Hrvatskoj, Srbiji i Bosni, valja, i pored njihove malobrojnosti, smatrati „centralnim“.

Mnogo je Hrvata i Srba koji žive van teritorija Hrvatske i Srbije. Van Srbije i njenih autonomnih pokrajina živi 1,958.000 Srba - 24% ukupnog broja (Crnogorci ovde nisu uračunati). Van Hrvatske živi 974.000 Hrvata - 21,9% ukupnog broja. U mnogim oblastima Hrvati i Srbi žive izmešani. U Hrvatskoj postoji sprska manjina koja broji 532.000 ljudi, dok u Srbiji (uglavnom u Vojvodini) živi 148.000 Hrvata.

U Bosni i Hercegovini, najcentralnijoj od svih jugoslovenskih republika, narodi su najviše izmešani. Najbrojniji su Muslimani (1,629.000), kao nacija po prvi put priznati na popisu 1971, Srbi su brojčano (1,320.000) drugi, Hrvati (758.000) treći. Znatna muslimanska manjina živi u Srbiji - njih 215.000 - većinom u oblasti koja je, u doba Otomanskog carstva, bila Novopazarski Sandžak. Ova teritorija je, posle Drugog svetskog rata, podeljena između republika Crne Gore i Srbije.

Srazmerna brojnost hrvatskog i srpskog stanovništva kao i veličina i centralni položaj teritorija koje nastanjuju, pretvaraju svaki sukob između Hrvata i Srba u najznačajniji i najopasniji nacionalni problem Jugoslavije. Sve probleme između Hrvata i Srba zaoštrava činjenica da toliki Hrvati i Srbi žive izmešani, a često i s Muslimanima. Nemoguće je povući granicu među ovim narodima kojom bi se stvorile etnički homogene države. Uz to bi cepanje Bosne i Hercegovine bilo nemoguće bez pristanka većine Muslimana. Oni su poslednjih decenija postali sve svesniji svog posebnog političkog i nacionalnog identiteta i sigurno bi se usprotivili rasturanju republike u kojoj su oni najbrojnija grupa.

Težnje ka očuvanju jedinstva Hrvata i Srba često nisu bile u stanju da drže korak sa silama podele. Od stvaranja Jugoslavije 1918. do

danas razmirice između Hrvata i Srba su najupadljivija odlika političkog života, a hrvatski separatizam najveća pretnja samom postojanju jugoslovenske zajednice. Uzroci toga sukoba mogu se naći u istoriji. U devetnaestom veku su i Hrvati i Srbi učinili presudne korake u svom postojanju modernim nacijama. Sam ovaj razvoj njihove kulturne i političke svesti bio je određen vekovima starim političkim tradicijama, istorijskim sećanjima i religijskim uticajima.

Neslovenski izvori ne razlikuju Hrvate i Srbe sve do devetog veka, pominjući ih jednostavno kao Slovene. No i znatno kasnije, pa čak i danas, strane posetioce i posmatrače često buni odsustvo vidljivih razlika između Hrvata i Srba, te biva da koriste naziv hrvatsko za srpsko stanovništvo i obrnuto. Ova dva imena su se uobičajila s pojavom prvih oblika političke organizacije. Hrvatska i srpska plemena su, premda istog etničkog i jezičkog porekla, stvorila zasebne političke tvorevine.⁴ Taj nastanak dveju posebnih država je, od samog početka, bio značajna sila podele između Hrvata i Srba. Hrvatska plemena su, otkako su se naselila u jugoistočnoj Evropi u šestom i početkom sedmog veka, bila pod uticajem rimskog, romanskog i germanskog političkog poretka i kulture. Hrvati su bili na periferiji te zapadne civilizacije. Graničili su se sa srpskim plemenima, koja su bila pod uticajem istočne, tj. grčke i vizantijske civilizacije. Raskol između Rima i Vizantije 1054. godine još više uklapa Hrvate u zapadno katoličko hrišćanstvo, a Srbe u istočno pravoslavno. Civilizacije „Istoka“ i „Zapada“ su potom vekovima ipak često prelazile granice - koje ionako nikada nisu bile čvrsto uspostavljene - između hrvatskih i srpskih plemena i hrvatskih i srpskih država. Uticaji su se mešali i spajali, stvarajući pre jedan pluralistički mozaik heterogenih zona no jednostavnu, dualističku podeću na „zapadne Hrvate“ i „istočne Srbe“.⁵

U drugoj polovini devetog i prvoj polovini desetog veka nastaju bugarska, hrvatska, mađarska i srpska država. Te četiri feudalne države, i politički entiteti koji će ih tokom istorije naslediti, biće sve do modernih vremena ključne političke i vojne sile jugoistočne Evrope. Sećanja na njihovo postojanje i tradicije koje su ostavile iza sebe odigraće u devetnaestom i dvadesetom veku značajnu ulogu u nastanku moderne bugarske, hrvatske, mađarske i srpske nacionalne svesti. Čak se ni oblasti oko kojih su se ova srednjovekovna kraljevstva sporila gotovo hiljadu godina nisu menjale: hrvatsko-mađarski spor oko teritorija

⁴ Vidi: Dvorniković (1930), Ovaj majdan informacija pruža mnogo podataka o etnološkim i drugim odlikama koje su zajedničke Južnim Slovenima, posebno poglavlja 3-5.

⁵ O vizantijskom uticaju na Dalmaciju vidi: Ferluga (1957); o uticaju Vizantije na Slovene u domenu religije, prava, društvene i političke organizacije, umetnosti i kulture uopšte vidi: Obalensky (1971). Hrvatski nacionalizam je uvek nastojao da apsolutizuje razliku između hrvatskog „zapadnjastva“ i srpskog „istočnjaštva“. O opštoj istoriji Vizantije vidi: Vasiliev (1953), Ostrogorski (1956), Obolensky (1971), Diehl (1957). Kod Obolenskog ima najviše podataka o Južnim Slovenima.

severno od Save, hrvatsko-srpski oko Bosne i srpsko-bugarski oko Makedonije. (U četrnaestom veku su se oko Makedonije sporile Srbija i Vizantija.)

Do širenja hrvatskih i srpskih srednjovekovnih kraljevstava dolazilo je kad god bi se njihovo unutrašnje jedinstvo podudarilo sa slabošću susednih država. Tada su osvajane nove teritorije i primoravane da priznaju hrvatske i srpske kraljeve za vladare. Tako se ponekad naziv „Hrvat" ili „Srbin" širio, pogotovu ako su osvojene teritorije etnički i jezički bile južnoslovenske. Za takvim eksplozivnim širenjem ubrzo bi usledio implozivni obrt. Unutrašnji sukobi bi pokidali društveno tkivo i država bi, nekad čak i bez velikih pritisaka spolja, počela da propada i gubi teritorije.⁶

Srednjovekovni hrvatski kraljevi bili su nezavisni čak i kad su priznavali vrhovnu vlast vizantijskog cara ili kad su bivali pod snažnim uticajem franačkih kraljeva. Mada su hrvatski kraljevi svoje teritorije nazivali „Regnum", prave državne organizacije nije bilo. Kralj je, više no politički vladalac, bio vrhovni vojni zapovednik saveza feudalnih vojski. Gotovo sva sredstva kojima je raspolagao, prikupljena oporezivanjem, trošena su na vojsku i brodovlje.⁷

Homogeno i ekspanzivno ugarsko kraljevstvo snažno je privlačilo susedne, slabije organizovane države. Hrvatska vlastela je 1102. godine odlučila da s Kolomanom, ugarskim kraljem iz dinastije Arpada, sklopi Pacta Conventa i učini ga i hrvatskim kraljem. Plemstvo je bilo oslobođeno plaćanja poreza i uglavnom je ojačalo svoju vlast. Tako je otpočeo preobražaj hrvatskog primitivnog feudalizma u ugarski donacioni. Jedina dužnost vlastele bila je služba u kraljevoj vojsci. Ugarsko-hrvatski kralj je, između ostalog, imenovao vicekralja (ili guvernera) Hrvatske, zapovedao je oružanim snagama i vodio spoljnu politiku.

Sa sklapanjem Pacta Conventa nastaje personalna unija - unija u ličnosti kralja - između Hrvatske i Ugarske. Ona je predstavljala neku vrstu commonwealth-a, uz očuvanje važnih elemenata suvereniteta. Hrvatska vlastela, jedina politička klasa toga doba, nije bila podređena ugarskoj vlasteli. Vlast i prvenstvo određivali su titula i rang. No, bilo je neminovno da taj srednjovekovni „brak", sklopljen između vlastela dveju kraljevina - zbog moćnijeg ugarskog plemstva i veće kohezije njihove države - u osamnaestom i, naročito, devetnaestom veku mađarska politička elita počne smatrati prilikom i opravdanjem za nametanje hegemonije Hrvatskoj i za asimilaciju Hrvata. Pacta Conventa su bila formalno na snazi sve do raspada Austro-Ugarske 1918; važila su 816 godina.

6 O geografskim preprekama stvaranju jake i centralizovane države vidi: Lampe i Jackson (1982). Cvijić (1966) je ključno delo za razumevanje geografske pozadine istorije Južnih Slovena.

7 Dažbine su prikupljane sa kraljevskih poseda, dok su crkva, plemstvo, slobodni seljaci i gradovi plaćali zemljarinu vladaru. Vidi: Tomasevich (1955), 53.

Pacta Conventa su ograničila hrvatski suverenitet, ali je Hrvatska i dalje imala svoju skupštinu (Sabor), a vojna organizacija, mada su je činile feudalne vojske pod vrhovnom komandom ugarskog kralja, ipak je još uvek bila hrvatska; novčani i poreski sistem su takođe bili drugačiji od ugarskih. Tek u dvanaestom veku se rađa ideja o „trojednom hrvatskom kraljevstvu“, kraljevstvu koje čine tri posebne ali ujedinjene kraljevine: Dalmacija, Slavonija i (uža) Hrvatska. Privremeno uključivanje Bosne u okvire Ugarske 1137. je, s druge strane, učvrstilo veze Bosne s Hrvatskom. Ugarski kralj je u trinaestom veku ukinuo običaj posebnog krunisanja za hrvatskog kralja i od tada je onaj ko postane ugarski kralj samim tim sticao hrvatsku krunu.

Papstvo u trinaestom veku organizuje prave krstaške pohode protiv bogumila u Bosni. Dominikanski redovnici, kojima je taj zadatak bio poveren, zdušno su istrebljivali ove „jeretike“ i spaljivali njihove knjige. Ipak, nisu uspeli da ih iskorene. Bogumili su, isto kao i katari i albižani (Albigenois) na Zapadu - a albigenstvo je bilo veoma rasprostranjeno na jugu Francuske od jedanaestog do trinaestog veka - odbacivali sve oblike institucionalizovane religije i crkvene hijerarhije, isto kao i vlast države. Propovedali su veliku čistotu i asketizam, najradije živeći u malim zajednicama istovernika.⁸ Već u dvanaestom veku Bosna i južna Hrvatska postaju glavna središta i svetišta na evropskom jugoistoku pripadnika ove progonjene sekte, koji su sebe nazivali jednostavno hrišćanima. Duboka otuđenost naroda Hrvatske i Bosne, od zvanične crkve i njene rimske hijerarhije, te progona kojima je bila izložena stara slovenska crkva, stvorili su povoljne uslove za širenje bogumilskog učenja.

Krajem četrnaestog veka Bosna postaje moćno kraljevstvo. Njen sposobni vladar kralj Tvrtko I zbacuje ugarsku dominaciju i širi svoju kraljevinu u svim pravcima: uzima titulu kralja Srbije, Bosne, Hrvatske i Dalmacije, dok Slavonija ostaje u sastavu Ugarske. On je u jednoj kraljevini objedinio većinu Hrvata i Srba, postavši tako prvi proto-jugoslovenski vladar. Tvrtkova država nije potrajala dovoljno dugo da bi postala osnov integracije i ujedinjenja Hrvata i Srba. Njegova „velika Bosna“ raspala se posle njegove smrti. Tome su doprineli feudalna anarhija i bogumilska odbojnost prema državi. Sredinom petnaestog veka Bosna je pala pod tursku vlast.⁹

Jugoistočno od Hrvatske i Bosne postojalo je srednjovekovno srpsko kraljevstvo, sa središtem u današnjoj južnoj i zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu i severnoj Makedoniji. To je u trinaestom veku bila snažna nezavisna kraljevina s autokefalnom crkvom, to jest crkvom koja nije bila podređena nikakvoj vlasti van granica svoje države. Oba

⁸ Obolensky (1948) opšta je studija koja se pretežno bavi Bugarima. Vidi i: Glušac (1945), Šidak (1949) i Brockett (1969).

⁹ Vidi: Ćorović (1940), tom 1; Ćirković (1964).

činioca doprinela su da se Srbi, kao posebna politička zajednica, diferenciraju od susednih Bugara, Grka, Hrvata i Mađara. Srpska kraljevina dostiže vrhunac u doba kralja Stefana Dušana, koji je vladao velikom teritorijom koja je obuhvatala najveće delove današnje Srbije, Makedonije, Albanije i Grčke. Za cara se krunisao 1346. godine, ali se njegovo carstvo raspalo ubrzo po njegovoj smrti 1355. na manje kraljevine i kneževine.¹⁰

Otomanski Turci su svoje osvajanje evropskog jugoistoka započeli u četrnaestom veku, a najuspešniji i najekspanzivniji su bili u petnaestom. Njihovo carstvo je vrhunac dostiglo u šesnaestom veku, dok je u narednom - premda još uvek sposobno za silovite pohode kroz zemlje Habsburga, poput onog koji ih je doveo pod zidove Beča 1683. - već bilo u povlačenju. Osamnaesti vek je za otomansko carstvo bio doba unutrašnje dekadencije i sve većih vojnih poraza. Otomansko carstvo je tokom devetnaestog veka bilo u stalnom uzmaku. Najzad je rat 1912. godine, koji je savez balkanskih zemalja vodio protiv nje gotovo sasvim izbacio Tursku iz jugoistočne Evrope.

Feudalne vojske jugoistočnih evropskih država većinom su bile sastavljene od vlastele i plaćenika i nisu bile ravnopravan protivnik brojnijim otomanskim Turcima: Srbi su poraženi u bici na Kosovu 1389, Hrvati na Krbavskom polju 1493, a Ugari na Mohaču 1529. Do kraja šesnaestog veka teritorija Hrvatske se sa oko 50.000 km² 1526. svela na 16.000 km². Hrvatska vlastela je 1527. godine izabrala Ferdinanda Habsburškog, nadvojvodu Austrije, za kralja Hrvatske. Hrvatsko plemstvo je ovim izborom priznalo uzaludnost samostalne borbe protiv Turaka, ali i pokazalo da je hrvatski suverenitet delimično očuvan u nezavisnosti hrvatske vladajuće klase od ugarske skupštine.

Srpska država je kao delimično zavisna opstala do druge polovine petnaestog veka, dok je njena oblast Zeta, kasnije nazvana Crna Gora, ostala nezavisna do kraja veka. Politički sistem i vladajuću klasu Srbije gotovo potpuno su uništili otomanski Turci. Deo preživele vlastele vratio se seljačkom načinu života i došlo je do obnove tradicionalnog plemenskog sistema. Za Srbe bi raskid s njihovom srednjovekovnom državom možda bio potpun da pravoslavna crkva nije sačuvala njene tradicije i sećanja na nju.¹¹

Srpska pravoslavna hijerarhija je bila podređena turskom sultanu, koji je, istovremeno, bio i muslimanski kalif, to jest Muhamedov naslednik i time vrhovni verski poglavar. On se, međutim, uglavnom nije mnogo mešao u dogme i organizaciju hrišćanskih crkvi. Sveštenici Srpske pravoslavne crkve i većina višeg sveštenstva bili su po pravilu Srbi. Tako je sveštenstvo sa svojom pastvom delilo i nacionalnu pripadnost i jezik.

¹⁰ Vidi: Grafenauer (1963), 229-55, 328-514; Jiriček (1952).

¹¹ Vidi: Novaković (1960).

Identifikacija Srba sa pravoslavnom crkvom - i po tome što su je oni smatrali svojom nacionalnom institucijom, i po tome što su stranci pravoslavne Južne Slovene koji nisu Bugari smatrali Srbima - biva pojačana nakon sultanove obnove Pečke patrijaršije 1557. Sve do njenog ukidanja 1766, pre svega kao središta otpora turskoj vladavini, Patrijaršija je imala punu crkvenu i značajnu pravosudnu vlast nad Srbima u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini, pa čak i van tih oblasti u srpskim naseobinama u habsburškim, ugarskim i mletačkim zemljama.¹²

Katolička crkva u Hrvatskoj, kao i pravoslavna u srednjovekovnoj Srbiji, bila je feudalac i zemljoposjednik. Njeni velikodostojnici su, međutim, često bili strani vlastelini, koji nisu govorili, a često čak ni razumeli narodni jezik. Hrvatska crkva bila je, uz to, zavisnija od vlasti izvan Hrvatske: od Papstva i, bar od vremena „njenog apostolskog veličanstva" Marije Terezije, od Beča. Takva institucija jedva da je mogla podržati borbu vlastele za očuvanje ograničenog suvereniteta kraljevstva, ili, u devetnaestom veku, borbu Hrvata za vlastiti moderni nacionalni identitet i nezavisnost.¹³

Katoličanstvo je, ipak, odigralo značajnu ulogu - doduše nenamerno i nesvesno - u utemeljivanju hrvatskog nacionalnog identiteta. Prvo, ono je bilo izvor konfesionalnog i kulturnog razlikovanja Hrvata i Srba, koje je inače etnološki i jezički nemoguće razlikovati. Ono je jednostavno bilo važna, a često i jedina razlika između Hrvata i Srba. Drugo, katoličanstvo je bilo ono što je mnoge „učinilo" Hrvatima, baš kao što je i pravoslavlje mnoge „učinilo" Srbima. Naime, neki Južni Sloveni nikada nisu razvili ni rudimentarnu nacionalnu svest u smislu istorijskog sećanja i identifikacije sa srednjovekovnim hrvatskim i srpskim državama, te su sebe jednostavno zvali Slovenima, ili su koristili nazive svoje oblasti ili plemena, ne imenujući sebe ni Hrvatima ni Srbima. Migracije i mešanje stanovništva izazvani turskim osvajanjima, takode su uzrokovali gubitak ili zaborav identiteta u nekim populacijama. Srpska pravoslavna crkva mogla je „pretvoriti" neopredeljene pravoslavne Južne Slovene u Srbe, odnosno „probuditi" Srbe koji su svoj identitet zaboravili, zbog svojstava koja su je činila protonacionalnom institucijom. Pravoslavna crkva je isti učinak imala i drugde na Balkanu, među Grcima i Bugarima.

Univerzalistička katolička crkva, i pored svoje podređenosti tuđinima i svoga latinskog jezika, mogla je na sličan način da „pretvori" Južne Slovene-katolike u Hrvate, odnosno „probuditi" one Hrvate koji

¹² Vidi: Mirković (1965). O opštoj istoriji Srpske pravoslavne crkve u srednjem veku vidi: Slijepčević (1962), *tom 1*.

¹³ I Habsburško i Otomansko carstvo su bili aglomeracije mnogih oblasti, kraljevstava, provincija, naroda i crkava, čiji su odnosi prema vladaru bili različiti. Zu razumevanje mesta Hrvata i Srba u Habsburškoj monarhiji i složenosti odnosa unutar nje vidi: Evans (1979), „The Centre and the Regions".

su zaboravili svoj identitet. Katoličanstvo je bilo vladajuća religija Habsburške monarhije. Hrvatska je, kao katoličko kraljevstvo, bila deo tog katoličkog carstva, ali je bila i jedino južnoslovensko katoličko kraljevstvo. Uz to, zbog bliskih veza s katoličkim Požunom (a kasnije sa Budimpeštom), Bečom i Rimom, Hrvatska je bila i „zapadno“ kraljevstvo.¹⁴ To se potom spojilo sa zapadnim položajem Hrvatske u odnosu na Srbiju, što je postalo još upadljivije kada se centar Hrvatske premestio, zbog turskih osvajanja, iz srednje Dalmacije u severozapadne oblasti oko Zagreba i Varaždina. Vekovima su se ovi činioči mešali, podsticali jedni druge i uticali na to da se bezmalo svi južnoslovenski katolici uže Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Hercegovine i Bosne identifikuju kao Hrvati, nacionalno drugačiji od Srba, koji su pravoslavni i čuvaju sećanja na vlastito srednjovekovno kraljevstvo.

Turska osvajanja jugoistočne Evrope su od samog početka, u četrnaestom veku, izazvala velike pokrete stanovništva. Čitave oblasti bivale su opustošene, napuštene i potom iznova naseljavane. Stanovništvo se retko kretalo u organizovanim grupama, čak i kada su se stanovnici neke oblasti do poslednjeg selili u drugu oblast. Ljudi su se kretali od oblasti koje su Turci osvojili, onih koje su svojim napadima ugrožavali, ili oblasti opustošenih ratom, ka onima koje su očuvale nešto slobode i sigurnosti. To je obično podrazumevalo kretanje sa jugoistoka ka severozapadu. Bilo je migracija i iz prenaseljenih u slabije naseljene oblasti, iz planinskih krajeva u plodne ravnice. No kad su planine mogle pružiti zaštitu od Turaka, kao u slučaju Crne Gore, stanovništvo im je davalo prednost u odnosu na ravnice. Bilo je i migracija ka jugu i jugozapadu, premda manjeg obima. Pokušaji jezuita da pravoslavne Srbe prevedu u katoličanstvo naveli su neke od njih na povratak u Otomansko carstvo. Srbija devetnaestog veka, s mnogo slobodne i plodne zemlje i bez ikakvih feudalnih obaveza, privlačila je seljake iz zapadnih krajeva.

U sedamnaestom veku Habsburška monarhija i Otomanska carevina su jedna drugoj zadale snažne udarce. Iz krajeva u kojima su se ovi sukobi događali raseljavalo se celokupno stanovništvo. Upravo tad dolazi do najvećeg „mešanja“ srpskog i hrvatskog stanovništva, posle kojeg je svako povlačenje ma kakve etnički čiste granice postalo nemoguće.¹⁵

Hrvatske i srpske seobe nisu se odvijale samo u okviru južnoslovenskih zemalja. Još krajem petnaestog veka su prenaseljenost i

14 Požun (na nemačkom Pressburg, Pozsunny na mađarskom, današnja Bratislava, prestonica Slovačke) bio je od 1541 (posle turskog osvajanja Budima) sedište vlastelinskog sabora ugarskog kraljevstva ('prestonica' Ugarske). Tu se ugarska skupština sastajala sve do 1848. godine.

15 O srpskim seobama u Hrvatsku vidi: Ivić (1926). Iscrpni opis seobe Srba u opustošene oblasti južne Ugarske (današnja autonomna pokrajina Vojvodina), krajem sedamnaestog veka, može se naći kod Čakića (1963). Car Leopold I je priznao Srbima sva religijska prava i dao im znatnu autonomiju.

strašna beda, izazvana manjkom obradivog zemljišta, naterali mnoge stanovnike Dalmacije da bolji život potraže u Zapadnoj Evropi. U devetnaestom veku su najčešća odredišta bile Severna i Južna Amerika i Australija. Zbog dostupnosti srazmerno jeftinog brodskog prevoza i činjenice da su njihove zemlje bliže Zapadu, „zapadni“ Hrvati su se lakše iseljavali od „istočnih“ Srba.

Turska osvajanja smatraju se najvećom tragedijom u istoriji Hrvata i Srba. Uglavnom su ona bila uzrok gubitka hrvatskog stanovništva i teritorija. Turski napadi su onemogućili i integraciju hrvatskih zemalja. Hrvatske političke elite bile su primorane da traže zaštitu u savezima s moćnijim stranim plemstvom, i ti su ih savezi koštali delimičnog gubitka hrvatskog identiteta.

Takva istorijska iskustva formirala su duboko pesimistički pogled na svet, često prisutan u hrvatskom nacionalizmu devetnaestog i dvadesetog veka: gotovo paranoidno uverenje da je sudbina Hrvatske da se stalno smanjuje. Ekstremni oblik tog pesimizma je strah - čest među hrvatskim nacionalistima dvadesetog veka - da se potpuni nestanak Hrvata i Hrvatske („smrt nacije“) približava. „Demografski pesimizam“ je često praćen od „geografskog“: verovanja u opasni i teški geografski i geostrateški položaj. Dok je „demografski pesimizam“ uglavnom svojstven hrvatskoj političkoj tradiciji, „geografski“ je zajednički i Hrvatima i Srbima.

Mnogi hrvatski i srpski intelektualci i političari devetnaestog i dvadesetog veka svoje narode su videli na preuveličan, romantičan način, kao pogranične narode osuđene na to da ih tuđinske vojske gaze, smeštene na raskršćima koja strane sile žele da kontrolišu i na periferiji Evrope, gde nikada nisu uživali sve prednosti evropske civilizacije. U tim uverenjima i danas ima nešto istine, ali je njihovo često i dramatično ispoljavanje uzrokovano, pre svega, još živim sećanjem na tursku vladavinu. Turska osvajanja zaustavila su dobre istorijske početke Hrvata i Srba, otelotvorene u njihovim srednjovekovnim državama, i onemogućila njihovu integraciju u evropsku civilizaciju. U doba najznačajnijeg evropskog kulturnog i duhovnog razvoja - od petnaestog do devetnaestog veka - hrvatske i srpske zemlje bile su jedva nešto više od zaostalih, pretežno seljačkih provincija, delom pod vlašću tuđinskog plemstva, podeljenih između habsburških, ugarskih, turskih i venecijanskih dominiona.

U poređenju sa Zapadnom i Srednjom Evropom, sve hrvatske i srpske oblasti bile su ekonomski nerazvijene. Gradovi su uglavnom bili mali i nije bilo nijedne kulturne metropole. Naporedo s asimilacijom političkih elita u susedne države i njihove kulture i jezike, odvijao se odliv intelektualnih i umetničkih talenata ka Beču, Rimu, Veneciji, Budimpešti i Carigradu. Stoga su oni Hrvati i Srbi koji su do devetnaestog veka doprineli evropskom duhovnom i umetničkom razvoju to učinili tek kao izolovani i, bar delom, denacionauzovani pojedinci.

U tim vekovima su mnogi Hrvati i Srbi videli u Turskom carstvu nešto strano i neprijateljsko, prema čemu se ne oseća ni lojalnost ni moralna obaveza. Stvorena je tradicija ustanaka i pobuna protiv turske vlasti i borbe u malim oružanim grupama (hajduci, uskoci). Posle okršaja pobunjenici i ustanici često bi nalazili utočište u nepristupačnim planinama sa gustim šumama; stanovništvo im je po udaljenim selima, koja je bilo teško kontrolisati, ponekad pružalo pomoć i podršku, ali i organizovalo lokalne milicije za borbu protiv njih. Legende i epske balade čuvaju uspomenu na te ljude van zakona.¹⁶

Ovakvih odmetnika po hrvatskim i srpskim planinama bilo je još od vremena kada su prvi pokušaji stvaranja velikih država naišli na otpor nekih plemena. Bogumilski "jeretici" su i sami bili odmetnici, dok je turska vlast donela vekove ustanaka i pobuna, a Prvi svetski rat je u doba okupacije Crne Gore i Srbije suočio austrijske trupe i s oružanim neregularnim jedinicama. Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. izazvalo je manje pobune i mnogi su se pobunjenici našli u planinama. Partizani su tokom Drugog svetskog rata bili najmoćnija gerilska vojska u okupiranoj Evropi. Čak i posle Drugog svetskog rata manje grupe antikomunista, koje su se i dotle borile protiv partizana, nastavile su borbu. Komunističke snage bezbednosti su tek 50-tih godina uspele da unište poslednje od njih. Čini se da je moderna država, sa svojim sredstvima saobraćaja i komunikacije i efikasnom kontrolom stanovništva, najzad onemogućila ovaj oblik borbe, posle njegovog hiljadugodišnjeg postojanja u južnoslovenskim zemljama.

Vekovi strane dominacije nisu rodili samo pobunjenike. Bilo je Hrvata i Srba koji su se, na različite načine, mirili s tom dominacijom. Nekad su to činili zbog para ili vlasti, ali često i iz straha za opstanak, svoj i svojih porodica; ili pak zato što su lojalnosti bile tako složene i isprepletene. U svojim legendama, istoriji i umetnosti Hrvati i Srbi su nemilosrdni prema izdajnicima koliko su širokogrudni prema svojim junacima. Poput ekstremnih bogumilskih manihejaca, izdajnike su proglasili za apsolutno zlo, a heroje za apsolutno dobro, i uglavnom su odbijali da ih vide drugačije do kao stalno suprotstavljene sile svetlosti i tame. Fenomen izdaje postao je prava opsesija Hrvata i Srba i česta tema u njihovoj književnosti.

Mnogi Južni Sloveni u Bosni i Hercegovini i Sandžaku su primili islam. Prisustvo ovog slovenskog muslimanskog stanovništva Bosni daje poseban orijentalni ton u arhitekturi i načinu života. Islamizacija Bosne i Hercegovine dostiže vrhunac u šesnaestom veku, u doba kad je i Otomansko carstvo najснаžnije. Motivi odbacivanja hrišćanske vere još uvek nisu posve objašnjeni. Čini se ipak da je bar deo bosanskog plemstva, koje je pre toga prigrlilo bogumilsku "jeres" prvenstveno zbog njenog opiranja državnoj vlasti, u muslimanstvu i Otomanskoj carevini

¹⁶ Turci su uglavnom kontrolisali gradove i puteve, kao i granice carstva.

- pre no u hrišćanskim kraljevinama jugoistočne Evrope - videlo zaštitnika svog načina života. Potom su mnogi seljaci sledili primer svojih gospodara. Za preobraćenike niskog roda primanje islama često je značilo i socijalni uspon: postajući muslimani pravno su postajali jednaki pripadnici kako vladajuće verske zajednice, tako i moćnog carstva. Za razliku od njih, hrišćanska vera - katolička ili pravoslavna - osuđivala je pripadnike na život podanika drugog reda. Hrišćanima je, recimo, bilo zabranjeno da jašu konje, nose oružje i određene vrste odeće, dok su im izbor zanimanja i sloboda kretanja bili strogo ograničeni,

Vekovima pod turskom vlašću, bosanski muslimani su - kao i većina muslimana Otomanske carevine - smatrali pripadništvo verskoj zajednici važnijim od osećanja solidarnosti zasnovanog na zajedničkom jeziku i zajedničkim etničkim odlikama. U pogledu političke lojalnosti, religija je bila od presudnog značaja; pošto je sultan bio i kalif, svaki dobar musliman bio je istovremeno i odani vojnik Otomanskog carstva. No, religija nije bila toliko jaka da potpuno pokida etničke i jezičke veze: svima je vazda bilo jasno ko je turskog ili arapskog, a ko južnoslovenskog porekla. Većina bosanskih muslimana nije govorila ni turski ni arapski, a bilo je i pobuna bosanskog plemstva protiv centralne vlasti.

Islamska religija i civilizacija su, uz islamski pravni sistem, tokom vekova, pretvorile bosanskohercegovačke muslimane u grupu koja se razlikuje od Hrvata i Srba. Njihov način života, običaji, odeća, arhitektura, tradicija i istorijska sećanja postali su osnov razvoja nacionalnog identiteta. Islam je, međutim, nedvosmisleno antinacionalan i insistira na tome da musliman ne može biti privržen nijednoj naciji, pošto je pripadništvo ma kojoj zajednici sem islamskoj nedostojno pravog vernika. Verski vođi bosanskih muslimana su se tokom devetnaestog i dobrog dela dvadesetog veka protivili ideji političke zajednice zasnovane na nacionalnom načelu, nastojeći da spreče pretvaranje slovenskih bosanskih muslimana u Hrvate, odnosno Srbe. Zadatak im je olakšavalo to što je većina bosanskih muslimana sebe smatrala drugačijim od pripadnika ovih dveju nacija. Muslimanski vođi su se, međutim, istom odlučnošću protivili i stvaranju posebne muslimanske nacije, posto su islam i anacionalnost smatrali neodvojivim. Moglo bi se reci daje proces preobražaja bosanskih muslimana u posebnu naciju otpočeo tek u dvadesetom veku.¹⁷

¹⁷ Vidi: Dunia (1981), Vodeća muslimanska politička organizacija u Busni i Hercegovini - sve do uspostavljanja komunističke Jugoslavije 1945. - bila je Muslimanska narodna organizacija (u međuratnom razdoblju zvana Jugoslovenska muslimanska organizacija). Ona je formalno stvorena tek decembra 1906, ali je njena partijska organizacija najvećim delom funkcionisala već 1900. Njeni ciljevi bili su prevashodno religijski i etnički, u smislu očuvanja tradicije i kulture. Na čelu su joj bili zemljoposjednici, koji su pod Austro-Ugarskom izgubili političke povlastice, ali su sačuvali svoj društveni i ekonomski položaj.

Veoma važna posledica turskih osvajanja bilo je i stvaranje Vojne krajine. Južnoslovensko stanovništvo, uglavnom pravoslavni Srbi, selilo se ka severozapadu ne samo zbog turskih upada, već i privučeno habsburškim pozivima da naseli opustošene i napuštene zemlje na jugoistočnim granicama carevine. Politika Habsburga bila je da stvore vojni cordon sanitaire između svojih hrišćanskih zemalja i muslimanskog turskog carstva. Još u petnaestom veku nastaju prvi oblici vojne organizacije u ovim pograničnim krajevima. Vojna krajina je formalno ustanovljena 1578. godine, a godinu dana kasnije otpočela je izgradnja velikog utvrđenja u kom je trebalo da se nalazi njena komanda. Karlstadt (Karlovac) postavljen je na strateški položaj između Zagreba i Jadranskog mora. Vojna krajina je činila granicu prema jakoj muslimanskoj vlasti u Bosni, prostirući se u obliku polumeseca: od Slavonije, na severoistoku i severu od Bosne, do uže Hrvatske, na njenom severozapadu. Vojna krajina je 1627. prešla iz nadležnosti Sabora pod neposrednu civilnu i vojnu upravu Beča.¹⁸ Stvaranje Vojne krajine smanjilo je već umanjene hrvatske teritorije i dodatno oslabilo vladajuće hrvatsko plemstvo: Hrvatska je 1627. imala svega 10.600 km² i činilo se daje samo njeno postojanje ugroženo.

Isprva su sve komandne položaje u Vojnoj krajini zauzimali strani, većinom austrijski oficiri, ali se tokom vekova broj Hrvata i Srba na najvišim vojnim položajima stalno povećavao.¹⁹) Novonaseljenima je, kao slobodnim seljacima, davana zemlja na uživanje i oni su očuvali svoju patrijarhalnu društvenu organizaciju, običaje i tradicije,²⁰ Srpska pravoslavna crkva postala je legalno priznata ustanova Habsburškog carstva. Od pripadnika Vojne krajine očekivala se nepokolebljiva odanost caru (Kaisertreue) i svi sposobni muškarci prolazili su vojnu obuku. Društvena i politička organizacija vojne krajine bila je očito umnogome drugačija od one u hrvatskim zemljama, u kojima se feudalizam učvrstio u okvirima „feudalne reakcije“ koja se u to doba odvijala širom Evrope, Blizina Vojne krajine uvećavala je nezadovoljstvo hrvatskih seljaka feudalnim poretkom i podsticala ih na pobunu protiv vlastele. Ponekad su hrvatski seljaci bežali u Vojnu krajinu, ali je većina život u tim opustošenim oblastima i sa vojnom obavezom smatrala težim od svog kmetskog života. Sredinom osamnaestog veka Marija Terezija pretvara Vojnu krajinu u pravi garnizon carevine, uz potpuno stapanje civilne administracije i vojne uprave. Zapovednici pukovnija postali su istovremeno i najviši politički i sudski službenici oblasti iz kojih su njihove jedinice regrutovane.

¹⁸ Čulinović (1969) analizira borbu Hrvatske za priključenje Vojne krajine i složeni istorijat njenog legalnog statusa prema Beču i Zagrebu.

¹⁹ Rothenburg (1960) i (1966) daje gotovo potpunu isloriju Vojne krajine, sem što malo pažnje poklanja prvom stolecu njenog postojanja.

²⁰ Vidi: Tomasevich (1965), „The Agrarinn Institutions of the Croato-Slavonian Military Border“,

Posle pobeda nad Turcima, posebno u prvoj polovini osamnaestog veka, Beč dodaje nove teritorije Vojnoj krajini i administrativnim reformama i centralizacijom teži učvršćenju svoje vlasti nad njom. Čuvene „Regimenten“ iz Vojne krajine bile su među najvažnijim vojnim jedinicama Habsburške carevine sve do uvođenja opšte vojne obaveze krajem devetnaestog veka. Većina hrvatskih i srpskih oficira i mnogi vojnici iz Vojne krajine ostali su odani caru sve do kraja Prvog svetskog rata.

Oko polovine stanovnika Vojne krajine bili su Srbi. No, u okvirima same Hrvatske, čiji istorijski deo je bila Vojna krajina, Srbi su, razume se, bili manjina.²¹ Srbi su nastojali da očuvaju svoje tradicije, religiju i istorijska sećanja i nisu se poistovećivali sa hrvatskim kraljevstvom. Srbi su većinom živeli u svojim selima, a asimilacioni pritisci su bili beznačajni sve do pod kraj devetnaestog veka.

Lojalnost Hrvata i Srba prema Habsburzima svoje je korene imala pre svega u razornosti i despotizmu turskog carstva.²² Kad je strah od njega nestao, dolazi do snažnijeg ispoljavanja nezavisnosti. Posle Sisačke bitke protiv Turaka 1593, u kojoj je pobedilo hrvatsko plemstvo, usledio je gotovo vek relativnog mira i sigurnosti od dotad neprestanih upada iz Bosne. Hrvatsko plemstvo je delimično povratilo samopouzdanje i tražilo povraćaj izgubljenih teritorija i više samostalnosti. Ovi zahtevi bili su legitimisani na način koji će postati svojstven jednoj od značajnih struja hrvatske politike. Plemstvo je insistiralo na formalnoj suverenosti hrvatskog kraljevstva. Uprkos svim porazima, gubitku teritorije i vekovnoj zavisnosti od ugarske skupštine i Habsburga, hrvatsko kraljevstvo je za hrvatsko plemstvo bilo stvarnost jer je, bar na papiru, imalo legalni kontinuitet još od srednjeg veka.

Reformacija je doprla samo do severnih delova uže Hrvatske i Slavonije. U Nemačkoj su pristalice Reformacije, među kojima je bilo i Hrvata, štampale religijske knjige na narodnom jeziku. Knjige su štampane na tri pisma: glagoljicom, latinicom i ćirilicom.²³ Jedan od ciljeva bio je i da se utiče na „istočne“ pravoslavne Srbe, koji su govorili istim jezikom kao i „zapadni“ Hrvati. No, kontrareformacija je bila opšta politika Habsburške monarhije i većina se hrvatskog sveštenstva i plemstva žestoko oduprla idejama Reformacije.

Ugnjeteno hrvatsko seljaštvo, taj „misera plebs contribuens“, bilo je donekle vezano sećanjima i tradicijama za hrvatsko kraljevstvo, ali je bilo lojalno Beču sve dok su njegove reforme život činile podnošljivijim i štatile ga od Turaka.²⁴ Moć starog hrvatskog plemstva i njegova uko-

21 Po habsburškom popisu 1786-87, Srbi su činili oko polovine od 700.000 stanovnika Vojne krajine; vidi i: Lampe i Jacksan (1982), 625.

22 Vidi: Jaszi (1971), „Cohesion Created by the Turkish Pressure“.

23 Vidi: Kombol (19-15), „Protestantski pokušaj“.

24 Vidi: Jaszi (1971), „Alliance between the Dynasty and the Oppressed Classes of the People“; „The Fight of the Absolutism against the Estates“.

renjenost u tradiciji i pravima hrvatske države su zato bili osnovna prepreka centralističkim težnjama Beča, baš kao i pokušajima da se Hrvatska pripoji Ugarskoj. Kraj sedamnaestog veka doživeli su tek beznačajni ostaci plemićkih porodica hrvatske „krvi“. Blizina Beča i njegov neposredni uticaj na unutrašnje hrvatske stvari često su koristili ekonomskom prosperitetu Hrvatske, njenoj kulturi, civilizaciji i napretku uopšte, ali su, istovremeno, slabili njenu nezavisnost.

Od snaga koje su stajale iza stvaranja moderne države u Zapadnoj Evropi dve su bile najznačajnije - gradska srednja klasa i apsolutna monarhija. U Hrvatskoj je krajem osamnaestog veka gradska srednja klasa bila veoma malobrojna i uglavnom nehrvatska; Beč, prestonica apsolutne monarhije iz koje su dolazile moderne reforme, bio je van Hrvatske i njime je vladao nemački jezik. Stoga je nastanak moderne hrvatske nacionalne svesti imao da se dogodi u „borbama“ na tri „fronta“. Hrvatska nacionalna svest morala se, kao i zapadnoevropska, boriti protiv tradicionalnih snaga feudalizma: plemstva i crkve. Hrvati su, pri tom, imali još dva neprijatelja, koji su i sami bili nosioci modernosti: apsolutnu monarhiju, s njenom državnom mašinerijom, i gradsku srednju klasu. Obe su, naime, često bile nehrvatske. Treći i najopasniji neprijatelj - koji će u devetnaestom veku postati moćna snaga koja nastoji da pripoji Hrvatsku Ugarskoj i da denacionalizuje Hrvate - bio je rastući mađarski nacionalizam.

Nedostatak jedinstva i sukobi Hrvata i Srba dobrim delom potiču iz njihovih nacionalnih ideologija. Hrvatska i srpska nacionalna ideologija nastaju kao politički programi za nacionalnu emancipaciju i ekspanziju sredinom devetnaestog veka. Oba su programa uključivala i zahteve za stvaranje određenih „unutrašnjih“ nacionalnih ustanova (državne administracije, oružanih snaga, bazične industrije, nacionalnog obrazovnog sistema, bezbednog pristupa međunarodnim trgovačkim putevima i tržištima, itd). Sve je to smatrano preduslovom za ostvarenje nacionalnih ciljeva. I kod Hrvata i kod Srba su začeci nacionalnih ideologija sledili njihovom političkom buđenju kao nacija. Kod Srba se ovo političko buđenje podudarilo s kulturnim i jezičkim nacionalnim buđenjem. Kod Hrvata je kulturno i jezičko buđenje prethodilo njihovom traganju za političkim samoodređenjem. Prvo je, kada je jednom bilo postignuto, vodilo drugom: kulturna i jezička emancipacija doprinele su svesti o hrvatskom etničkom individualitetu, neminovno podstičući zahteve za njegovim političkim izražavanjem i pretvarajući Hrvate u političku naciju. Habsburška monarhija Hrvate nikada nije nazivala nacijom, jer se taj pojam vezivao s republikanizmom i Francuskom revolucijom. No, u drugoj polovini devetnaestog veka Habsburzi zvanično priznaju Hrvate kao „politički narod“, što je podrazumevalo pravo na političko predstavništvo i političku autonomiju. Taj novi „poli-

tički" status bio je, za Hrvate, „viši" u poređenju s prethodnim, kada su im samo etnička, jezička i kulturna posebnost bile priznate.

Političke nacionalne programe i Hrvata i Srba morale su prvo da prihvate političke i intelektualne elite tih naroda, da bi tek potom mogli da prodru i budu prihvaćeni u širim slojevima stanovništva, tj. u seljačkim masama, i postanu nacionalne ideologije. Hrvatska i srpska nacionalna ideologija bile su, pre svega, doktrine koje su prihvatale istaknute i obrazovane elite. Seljaci se, s početka, nisu osećali uključenim u život nacije, pošto su uglavnom bili van politike. Premda u osnovi „moderno" delo srazmerno malih elita, nacionalne ideologije su, ipak, bile izraz hrvatskog, odnosno srpskog etnopolitičkog identiteta. One su evocirale lojalnost i sećanja na hrvatska i srpska srednjovekovna kraljevstva i vladajuće dinastije. Hrvati i Srbi su u vekovima pod tuđinskom vlašću očuvali premoderni osećaj zajednice. U doba stvaranja Jugoslavije, 1918. godine, i hrvatska i srpska nacionalna ideologija bile su potpuno razvijene i široko prihvaćene.

Razvoj hrvatske i srpske nacionalne ideologije tokom devetnaestog veka ubrzo dovodi do političkih nesuglasica, čak i sukoba između hrvatskih i srpskih političkih elita. Jugoslovensku ideju su uglavnom podržavali liberalni i prosveteni krugovi i „levica". Do sukoba oko kulturnih i političkih prava Srba u Hrvatskoj, recimo, dolazi u drugoj polovini devetnaestog veka, gotovo kad i do preobražaja Hrvata i Srba u moderne nacije. Sukobi oko teritorija bili su, takođe, neizbežni. Veliki deo Hrvata i Srba živeo je izmešan u istim oblastima, a obe su nacionalne ideologije tražile priključivanje svih sunarodnika jednoj državi. Uz to, oba nacionalizma hranila su se sećanjima na svoje srednjovekovne države. Otud su mnogi nacionalisti sebe videli prvenstveno kao borce za obnovu tih starih kraljevstava. Obe nacionalne ideologije su bile obuzete romantičnim preterivanjima i sklone da o svojim srednjovekovnim kraljevinama misle kao o nečem veoma nalik modernim, dobro organizovanim nacionalnim državama. Obe su, takođe, patile od selektivne memorije, pamteći prvenstveno najveće teritorije srednjovekovnih država i polažući i sada pravo na njih.

U devetnaestom veku nije bilo vojnih sukoba između Hrvata i Srba. To dugo razdoblje mira samo delom je bilo posledica prijateljskih odnosa zasnovanih na zajedničkom jeziku, zajedničkim borbama protiv Turaka i veri u jugoslovensku ideju. Nacionalističke strasti su se, više no jednom, žestoko i ratoborno ispoljile. Kada se, na primer, hrišćansko stanovništvo Bosne i Hercegovine - većinom pravoslavni Srbi, ali i Hrvati-katolici - pobunilo 1875. protiv turskog carstva i muslimanskih zemljoposjednika, i u Hrvatskoj i u Srbiji su se javili zahtevi za priključenjem Bosne i Hercegovine. Agitacija je bila intenzivna. Problem Bosne i Hercegovine bio je, međutim, „rešen" 1878. na Berlinskom

kongresu. Otomansko carstvo se povuklo, habsburške trupe su okupirale Bosnu i Hercegovinu, i oblast je došla pod vlast Beča.

Po stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. centralistička srpska koncepcija države i prevaga Srba, koja je proizišla iz ugleda Srbije kao jedne od sila pobednica u Prvom svetskom ratu i iz srpske brojčane nadmoći, ogromno su doprineli jačanju hrvatskog nacionalizma. U političkom životu Jugoslavije su, između dva rata, dominantnu, premda ne i monopolističku, ulogu igrale srpska politička, birokratska, vojna kao i sudska elita. Premda one nisu bile monopolističke, tj. delile su u ne maloj meri vlast sa ne-Srbima, većina predratnih hrvatskih političkih partija je tvrdila daje prva Jugoslavija bila pod srpskom hegemonijom. Projugoslovenska orijentacija, koja je bivala uticajnije u hrvatskim političkim elitama početkom dvadesetog veka, da bi dostigla razmere euforije u redovima mladih i obrazovanih Hrvata krajem Prvog svetskog rata, sada gotovo potpuno nestaje zbog srpskog centralizma.

Sukob između Hrvata i Srba koji izbija u međuratnom razdoblju bezmalo isključivo je sukob oko političke moći. Jedina razlika među hrvatskim političarima ticala se stepena samostalnosti koji bi Hrvatska trebalo da izbori. Njihovi zahtevi išli su od određenog stupnja autonomije sve do potpunog otcepljenja; razlikovali su se po veličini teritorija na koje su polagali pravo, a i po metodama ostvarivanja - od mirnih protesta do ustaškog terorizma i pripremanja genocida. Hrvatska seljačka stranka (HSS) bila je najistaknutija politička snaga međuratne Hrvatske. Partija je uglavnom bila van vlasti (1918-1925, 1927-1939), a razdoblja u kojima je, s nekim srpskim partijama, sudelovala u jugoslovenskim vladama bila su suviše kratka za njeno integrisanje u politički život zemlje kao celine. (Većina Hrvata je, uostalom, podržavala HSS dok je bila na vlasti pre svega zbog njene uporne borbe za hrvatska prava. Hrvatska javnost nije očekivala ni želela da stranka preuzima odgovornost za Jugoslaviju u celini.)

Džon Stjuart Mil je 1849. osudio nacionalizam jer čoveka čini ravnodušnim prema pravima „svakog dela ljudske vrste“ sem vlastite nacije.²⁵ U međuratnom razdoblju, hrvatski i srpski nacionalizam su mnoge političke vođe oba naroda činili slepim čak i za prava i slobode sopstvenih sunarodnika kao pojedinaca i građana. Većina srpskih političara, na primer, bila je spremna da, bar privremeno prihvati, a nekad i da podržava, diktaturu kralja Aleksandra u trenutku kad je on, 1929. godine, ukinuo skupštinu, između ostalog i zato što je izgledalo da se time spašava jedinstvo Jugoslavije. (U Jugoslaviji su Srbi, prvi put u svojoj istoriji, živeli u okvirima jedne države.) HSS je od 1934. bila

26 Mill (1835). 53.

sprema na nagodbe sa samodržačkim režimom kneza namesnika Pavla, na štetu čak i onih srpskih političkih partija koje su se protivile tom režimu i branile parlamentarnu vlast. Osnovni cilj HSS-a bila je borba za hrvatsku nacionalnu samostalnost, a ne za liberalno-demokratske ustanove.

Ovaj sukob Hrvata i Srba doprineo je širenju masovne baze nacionalnih ideologija, a i podsticao je etatizam i politički antiliberalizam: nacija i država uzdizane su iznad svega. Takav nacionalizam je insistirao na najpotpunijoj društvenoj harmoniji, tj. na temeljnom jedinstvu nacije i zajedničkim interesima svih društvenih klasa i brzo je postajao zatvorena nacionalistička ideologija koja je, na primer, Radićevu HSS iz 20-tih godina (pacifističku, antiklerikalnu, antibirokratsku, opredeljenu za lokalnu autonomiju i samoupravu, blagonaklonu prema socijalističkim idejama i liberalnim političkim ustanovama) pretvorila u Mačekovu HSS iz 30-tih, koja je bila konzervativna, etatistička i autoritarna.

Drugi svetski rat je stvorio uslove za izbijanje najoštrijih sukoba između Hrvata i Srba u njihovoj dugoj istoriji. Jugoslaviju su aprila 1941. napali Nemci i njihovi saveznici i ona je kapitulirala za manje od dve nedelje. Sile osovine su podelile zemlju između sebe i jasno iskazale svoju rešenost da joj nikada ne dozvole da se ponovno ujedini. Italija je delila Sloveniju s Nemačkom, a okupirala Crnu Goru i Dalmaciju; Srbija je pala pod neposrednu nemačku vojnu upravu; Makedonija je pripala Bugarskoj, dok je Kosovo postalo deo velike Albanije, koja je i sama bila pod italijanskom kontrolom. Delovi Vojvodine pripojeni su velikoj Mađarskoj, sem onih sa znatnim nemačkim stanovništvom, koji su pripali Rajhu. Sile osovine su od Hrvatske (sa izuzetkom Dalmacije, koja je pripala Italiji) i Bosne i Hercegovine stvorile marionetsku državu - Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), dovevši na vlast ekstremni hrvatski nacionalistički pokret - ustaše. Dok se pozadina ratnih sukoba između Hrvata i Srba može naći u nespojivosti njihovih nacionalnih ideologija, opseg i brutalnost ustaškog genocida nad Srbima (a takođe i Jevrejima i Ciganima) bez presedana su u istoriji jugoistočne Evrope. U oblastima s mešanim hrvatskim, srpskim i muslimanskim stanovništvom sukobi su često bili pravi građanski rat, odneli su najviše žrtava i bili najsuroviji. Pristajanje uz partizansku vojsku, predvođenu komunistima, bilo je bezmalo jedini spas od masakra koje su sprovodili ekstremisti. Upravo u tim oblastima komunisti su pridobili najviše sledbenika, isprva uglavnom među Srbima, i kontrolisali velike teritorije.

Komunistička vlast u današnjoj Jugoslaviji iznikla je iz rata. Partizanski pokret, pod kontrolom komunista, borio se istovremeno za komunističke revolucionarne ciljeve i protiv okupatora, njihovih jugoslo-

venskih saradnika, hrvatskih i srpskih ekstremista i antikomunista. Mnogi od protivnika komunizma bili su saradnici okupatora, a i ekstremni nacionalisti. To je omogućilo komunistima da preuzmu ulogu jedine snage koja je za jugoslovensko jedinstvo, i da time zadobiju podršku mnogih nekomunista. Njihov poratni federalni sistem, uobličjen krajem rata, predstavlja značajno dostignuće u odnosu na predratnu Jugoslaviju, i veliki korak ka nacionalnoj ravnopravnosti jugoslovenskih naroda.²⁶

26 U poratnoj Jugoslaviji istorija međuratnog komunističkog pokreta, rata 1941-1945. i građanskog rata, pisana je pod budnim okom Komunističke partije. Osnovni obrazac te istorije sastoji se u proglašavanju partizanskog pokreta i komunista koji su ga predvodili za heroje, a njihovih protivnika za zlotvore i izdajnike. Ova manihejska podela složene i višestране istorije Jugoslavije jedno je od načela kojim se legitimizuje monopol partijske vlasti. No, i pored partijske istorijske ortodoksije pojavilo se obilje valjanih istorijskih istraživanja. Iako se retka upuštaju u to da ponude temeljno nove reinterpretacije i ponekad čute o zbivanjima koja su, s partijske tačke gledišta, posebno „osetljiva“, mnogi jugoslovenski istoričari nisu spremni da pogrešno prikazuju istorijske događaje da bi ih doveli u sklad sa zvaničnim dogmama. Istorijska dela o krupnijim temama su, uglavnom, ideologizovanja, dok su detaljnije monografije objektivnije i naučnije. Ova studija pisana je pre svega na osnovu ovih drugih. (Posle smrti predsednika Tita, u maju 1980, liberalizacija intelektualnog života, je omogućila pojavu i nekih ozbiljnih izazova zvaničnim „makro“ tumačenjima moderne jugoslovenske istorije.)

Ova studija nije pokušaj da se sveobuhvatno prikaže partijska politika prema jugoslovenskom jedinstvu između 1919. i 1953. godine. Njena je namera pre da ukaže na sociološke i istorijske činioce koji su tu politiku određivali. Stoga je više pažnje poklonjeno nekim razdobljima i događajima (kao i idejama), jer najiscrpnije, najreljefnije, razotkrivaju strukture i obrasce tih određujućih činilaca, odnosno „unutrašnju logiku“ ključnih ideja i ideologija.

Prvo poglavlje

NEOSTVARENI CILJEVI I PRVI NAGOVEŠTAJI: OD IDEJE JUGOSLOVENSKOG UJEDINJENJA DO POJAVE SOCIJALISTIČKOG INTERNACIONALIZMA, 1740-1918.

Jugoslovenstvo (verovanje u etničko, jezičko i kulturno jedinstvo Južnih Slovena, podrška njihovom ujedinjenju i/ili verovanje da Južni Sloveni jesu, ili da treba da budu jedna nacija) bilo je rasprostranjeno pre nastanka jugoslovenske Komunističke partije 1919.¹ Ipak je, čak i u devetnaestom veku, dok je osvajalo delove hrvatskih i srpskih kulturnih i političkih elita, jugoslovenstvo bilo usko povezano s „progresivnim“ idejama, između ostalih, sa prosvetnošću osamnaestog veka i njenim naslednicima, s liberalnom demokratijom i revolucionarnim, uglavnom socijalističkim radikalizmom. Takode, većina „progresivnih“ pokreta Južnih Slovena - posebno u hrvatskoj i srpskoj istoriji - bili su jugoslovenski: od vremena Napoleonove vladavine do 1924. godine, kada je KPJ privremeno uskratila podršku jedinstvenoj državi Južnih Slovena.² Jugoslovenstvo KPJ (možda najvažniji činilac koji joj je po-

¹ Većina istoričara se slaže da je to bila prva opštejugoslovenska partija u istoriji. Vidi, među ostalima: Shoup (1963), 13.

² Delovanje „progresivnih“ ideja i jugoslovenstva na hrvatsko-srpske odnose može se shvatiti tek kroz analizu politike u Hrvatskoj u devetnaestom i dvadesetom veku, pre nego u Srbiji, pošto Hrvatska ima mešovito hrvatsko-srpsko stanovništvo, a Srbija je u velikoj meri jednonacionalna država. Uz to je početkom devetnaestog veka protojugoslovenstvo bilo snažnije u Hrvatskoj, između ostalog i zbog toga što su denacionalizujućim pritiscima modernog austrijskog (nemačkog) i mađarskog nacionalizma bili jači od onih s kojima je Srbe suočavalo Otomansko carstvo. Ovo prevashodno hrvatsko protojugoslovenstvo (koje se pojavilo pod nazivom „ilirizam“), bilo je, u jezičkom i kultur-

mogao da pobjedi u građanskom ratu i dođe na vlast u Jugoslaviji) nije bilo samo element njene revolucionarne taktike, već pre neposredna posljedica njenih „progresivnih“ stavova.³

Uska veza jugoslovenstva i „progresivnih“ ideja ima izvorište u prvobitnoj povezanosti jugoslovenstva s prosvećenošću. Ono se često različito definiše, ali vazda podrazumeva veru u razum, nekad shvaćen kao kritički i naučni, a nekad kao pseudo-religijski pojam Bogu sličnog „razuma“, koji se smatra sposobnim da izgradi „savršen“ društveni poredak.⁴ Većina definicija prosvećenosti obuhvata i veru u sekularno obrazovanje i zahtev za tolerancijom među različitim religijama i konfesijama.⁵ Možda je bilo više saglasnosti oko toga šta je prosvetiteljstvo želelo da ukine, nego oko toga u čemu se njegov program sastojao. Ono je bilo protiv zaostalosti neobrazovanih masa, „religijskog mračnjaštva“ i klerikalizma, protiv tradicionalizma i vlasti zasnovane na „božanskom pravu“ i „plemenitoj krvi“. Dužnost i misija prosvećenih klasa bila je da obrazuju masu i oslobode ih ovih vekovnih „predrasuda“.

Saznajna ograničenja prosvećenosti bila su velika, jer ono nije shvatalo značaj tradicije, istorije i kolektivnog sećanja. Manjkalo mu je „mudrosti“, jer mu je pristup često bivao aistorijski i nerealan. No osamnaesti vek je stvorio i intelektualni aparat sposoban da otkriva mnoštvo stvari. Obezbedio je, između ostalog, lucidne uvide u probleme nacionalnog identiteta. Uticaj prosvećenosti je omogućio sagledavanje zajedničkih južnoslovenskih odlika Hrvata, bosanskih muslimana i Srba, nezavisno od pravoslavne i katoličke konfesije, odnosno muslimanske religije, pojedinačnih tradicija i istorijskih sećanja, i, takođe, van datih struktura Otomanskog carstva i Habsburške monarhije. Tako se otkrilo da u etnički i lingvistički homogenoj masi hrvatsko-musli-

nom smislu, već jugoslovenstvo. Nedostajala mu je jedino politička dimenzija - zahtev za ujedinjenje i nezavisnost Južnih Slovena.

Jugoslovenstvo je, uopšte, česta bilo reakcija na denacionalizujuće pritiske neslovenskih suseda na Južne Slovene, čak i kada ti pritisci nisu bili ni svesni ni namerni. Tako su, na primer, jače ekonomije i razvijeniji obrazovni sistemi Austrije, Ugarske i Italije, „spontano“ slabili etničku i jezičku posebnost Južnih Slovena koji su se s njima graničili, što su južno-slovenske intelektualne i političke elite smatrale ugrožavanjem. Kada bi pritisci, a sa njima i osećanje ugroženosti, ud strane neslovenskih suseda slabili, ili nestajali, i jugoslovenstvo bi slabilo. Italijanski i austrijski pritisci su, na primer, po pravilu jačali privrženost Slovenaca jugoslovenstvu, a nakon ujedinjenja Južnih Slovena 1918. - jugoslavenskoj državi. No ova tradicionalna lojalnost Slovenaca Jugoslaviji počela je da slabi od sredine 60-tih godina, između ostalog i zbog odsustva italijanskih odnosno austrijskih pretenzija prema slovenačkim teritorijama.

³ Da bi se razumela veza između „naprednih“ ideja i jugoslovenstva, nije nužno izlaganje čitave istorije barbe za ujedinjenje Južnih Slovena, niti davanje celovitog i sistematskog pregleda razvoja jugoslovenstva. Dovoljno je uredsrediti se na one epizode i pokrete u kojima se pokazuju priroda i unutrašnja logika jugoslovenstva, i pogotovu one njene strane koje su relevantne za razumevanje stavova KPJ prema hrvatsko-srpskom sukobu i Jugoslaviji od 1919. do 1953.

⁴ Vidi, između ostalog: Cassirer (1932).

⁶ Vidi: Cassirer (1932), poglavlje „Die Idee der Religion“, pusebno 2 „Die Idee der Toleranz und die Grundlegung der natürlichen Religion“.

mansko-srpskog seljaštva leži mogućnost stvaranja jedne nove političke zajednice - južnoslovenske (jugoslovenske) nacije.

Dok su i hrvatski i srpski nacionalizam bili uglavnom okrenuti prošlosti, prosvetećenost i jugoslovenstvo su bili preterano okrenuti budućnosti, zanemarujući ulogu tradicije i istorijskog sećanja. Hrvatska i srpska nacionalna svest uglavnom su se temeljile upravo na onome što prosvetećenost nije bila u stanju da sagleda. Uz to je prosvetećenost potcenjivala sklonost nižih društvenih klasa da se poistovete s vladajućom klasom i da njenu istoriju vide kao vlastitu. Seljaštvo jednostavno nije bilo aistorično u meri u kojoj su ga, kao takvo, videli prosvetećenost i njeni delimični naslednici - socijalisti i komunisti.

Jugoslovenstvo je bilo pre svega ideja inteligencije (u nerazvijenoj i polupismenoj zemlji Južnih Slovena, u inteligenciju treba računati čak i one sa samo srednjoškolskim obrazovanjem), jer je podrazumevalo sposobnost apstraktnog mišljenja o društvenim i političkim pitanjima, koje je nemoguće bez kakvog-takvog sistematskog sekularnog obrazovanja. Hrvatska i srpska nacionalna ideologija bile su, takode, delo i preokupacija kulturnih i političkih elita, ali su se, u drugoj polovini devetnaestog veka, širile brže od jugoslovenske ideje, prvenstveno stoga što su većina odgovarale predmodernom osećanju identiteta, zasnovanom na sećanjima na srednjovekovne hrvatske i srpske države. Jugoslovenstvo ne samo da je od početka bilo pre svega stvar obrazovanih, već je sasvim retko dopiralo do seljaštva. A i kada jeste, mase Hrvata i Srba ga nisu prihvatale;⁶ radije su čuvale svoj hrvatski ili srpski identitet, ili pak davale prednost regionalnim nazivima, ili jednostavno konfesionalnim oznakama. Jugoslovenstvo je postalo uticajnije u masama tek tokom Drugog svetskog rata (posle gotovo stopedeset godina svog postojanja) kad je, u komunističkoj verziji, izgledalo kao jedini izlaz iz denacionalizujućih pritisaka i međunacionalnih pokolja.

„Revolucionarna omladina“ (uglavnom srpska i hrvatska, uz izvesno učešće bosanskih muslimana) spajala je, početkom veka, privrženost jugoslovenskoj ideji s romantičnim verovanjem da jedna samopožrtvovana revolucionarna elita treba da vodi narod u borbi za nacionalno i društveno oslobođenje: posve nalik stavu komunista tokom Drugog svetskog rata. Svoje jugoslovenstvo su smatrali primerom „nadplemenske“ nacionalne svesti: Hrvati i Srbi su, za njih, bili samo „plemena“, dok su Jugosloveni bili nacija. Jugoslovenstvu „Revolucionarne omladine“ - kao i onom svojstvenom socijalistima - doprinosilo je njihovo zanimanje za društvene probleme, tj. za hrvatsko i srpsko seljaštvo i radništvo, koje su videli van istorije, tako da su se njihove

⁶ Dalmacija bi mogla biti izuzetak krajem Prvog svetskog rata, kada su spoj straha od italijanske okupacije i vojni uspesi Srbije učinili jugoslovensku ideju veoma popularnom. (Pre Prvog svetskog rata jugoslovenstvo je u Dalmaciji jačano strahom od asimilacije u italijanski jezik i kulturu.)

južnoslovenske odlike činile važnijim od njihovog posebnog hrvatskog, odnosno srpskog nasleđa. Slično komunistima pre i za vreme Drugog svetskog rata, „Revolucionarna omladina” i socijalisti su se energično i načelno protivili svim oblicima hrvatsko-srpskog nacionalnog sukoba.⁷ Komunistički pokret je bio elitistički: ne samo što je Staljin rekao da su komunisti „ljudi sačinjeni od posebnog materijala”, već je i Lenjin insistirao na tome da komunističke partije treba da budu sačinjene od „profesionalnih revolucionara” - pomno biranih i posvećenih kadrova. Koreni komunističkog elitizma su u Marksovim idejama, delom nasleđenim od Hegela, o višoj svesti onih koji znaju zakone istorije i koji su spoznali nužni razvoj čovečanstva. Komunistički elitizam postao je posebno privlačan u nerazvijenoj Jugoslaviji, u kojoj su komunisti mnogima izgledali ne samo kao marksisti-lenjinisti već i kao elita prosvećenosti, tj. kao radikali levice koji se bore za obrazovnu, društvenu i nacionalnu emancipaciju masa.⁸ I elitizam prosvećenosti i elitizam marksizma-lenjinizma bili su nedemokratski. Oni nisu ostavljali mesta slobodnom učešću masa u politici pre njihove potpune emancipacije. Pri tom je, ipak, postojala velika razlika među ovim elitizmima, jer je prosvećenost, kao preduslov učešća u politici uzimala ostvarenje konkretnih i praktično ostvarivih ciljeva, dok je marksizam-lenjinizam uz to postavljao i utopijske zahteve („novog čoveka”, „socijalističku svest”, „odumiranje države”, „stvaranje besklasnog društva”, itd.), te otud imao totalitarni potencijal. Njegova „diktatura proletarijata” nije bila samo ograničavajuća ni po svom dosegu ni po vremenskom trajanju. Jugoslovenska komunistička revolucija bila je, delom, negacija i razaranje ideja prosvećenosti, pogotovu onih koje su se odnosile na individualne slobode i politička prava građana. No, u drugom smislu, bila je i afirmacija tih ideja, posebno u pogledu nacionalne jednakosti i emancipacije.

Apsolutizam i „Aufklärung” - reforme Marije Terezije i Josifa II

Marija Terezija, koja je vladala od 1740. do 1780, vratila je 1745. upravu nad Slavonijom Hrvatskoj, ali je potom bila sklona većoj vlasti ugarskog sabora nad Hrvatskom. Vođena željom da očuva monarhiju,

⁷ Veća pažnja je posvećena socijalističkom pokretu u Hrvatskoj nego onom u Srbiji, jer su hrvatski socijalisti bili više jugoslovenski orijentisani. Hrvatska, isto tako, pruža primere mešoviti-hrvatsko-srpskih socijalističkih grupa, a one su bitne za razumevanje nacionalno mešovite KPJ.

⁸ O komunističkom elitizmu i njegovoj vezi s nacionalnim pitanjem vidi: Kolakovski (1981).

ojača je i učini efikasnijom, kao i idejama onoga što su historičari nazvali „katoličkom prosvjećenošću“, Marija Terezija je sprovela mnoge značajne reforme.⁹ Kmetovima je bio garantovan zemljišni minimum, a i dažbine koje su im mogle biti nametnute bile su ograničene. Pravosudni sistem, sudovi i državna uprava bili su modernizovani, a broj škola, posebno osnovnih, bio je povećan. Marija Terezija je, takode, povećala kontrolu države nad katoličkom crkvom, pribavivši sebi titulu „apostolskog veličanstva“, i time odlučni uticaj na imenovanje višeg sveštenstva u njenoj carevini. Njene su reforme donele dobra Južnim Slovenima (Hrvatima, Slovencima i Srbima) koji su živeli u njenoj monarhiji. Za njene vladavine započeo je proces modernizacije onoga što je nekad bilo hrvatsko srednjovekovno kraljevstvo, a stvoren je i školski sistem koji će omogućiti razvoj obrazovane i sekularizovane srednje klase.

Josif II, koji je vladao od 1780. do 1790, bio je radikalni reformator u poredenju sa svojom majkom Marijom Terezijom.¹⁰ On je reformisao pravosuđe i ukinuo mučenje kao metod iznuđivanja priznanja od optuženih, istovremeno ograničavajući primenu smrtne kazne na mali broj najtežih zločina. Ukinuo je potčinjenost kmetova volji njihovih gospodara i sve društvene grupe obavezao na plaćanje poreza.¹¹ Da bi zaštitila svoje povlastice i onemogućila reforme Josifa II, hrvatska vlastela (odnosno njeni viši slojevi, koji su jedini imali stvarnu političku moć) pokušava da sklopi savez s moćnijom ugarskom vlastelom, koja se takode opirala reformama. Reakcija ugarske vlastele bila je, međutim, drugačija od hrvatske: ona je odražavala razlike u stupnju uključenosti u duhovna i društvena kretanja Zapadne Evrope.¹² Hrvatska vlastela nije imala nikakvog političkog programa sem odbrane statusa quo: reagovala je kao jež koji se smota u bodljikavu lopticu - okrenula se tradicionalizmu i pozivala se na svoje srednjovekovne povlastice.

Uvođenje nemačkog jezika u državnu upravu izazvalo je otpor, ali ne zarad uvođenja hrvatskog: vlastela je insistirala na očuvanju latinskog kao zvaničnog jezika. Ne treba ni pominjati daje latinski bio jezik velike tradicije i ugleda. On je, u višejezičkoj Habsburškoj carevini, ve-

⁹ Ovaj termin je unekoliko zbunjujući, jer kao da navodi na pomisao da se prosvjećena politika Marije Terezije zasnivala na njenom katoličanstvu. Pogodniji termin bi bio „prosvjećeno katoličanstvo“, pošto je Marija Terezija prihvatila mnoge ideje prosvjećenosti, ostajući pri tom predana katolkinja.

¹⁰ O reformama religijskog života koje su izvršili Marija Terezija i Josif II vidi: Macartney (1970), „The Habsburgs and the church, 1740-92“. Jozefinizam je bio mnogo radikalnija primena ideja „Aufklärung“-a. Bila je to prava „kontra-kontra-reformacija“. Ovaj termin koristi Evans (1979), - 445.

¹¹ Potpuni tekst o povlasticama seljaštvu koje je dao Josif II može se naći kod Macartneya (1970), „The Habsburgs and the peasant question, 1710-90“. Dobru analizu reformi Marije Terezije i Josifa II daje Tamasevich (1955), „Intervention of the central government in feudal relationships“.

¹² Jaszi (1970), „The system of the revolutionary absolutism“, upečatljivo prikazuje snagu otpora hrvatskih i ugarskih feudalaca jozefinizmu.

kovima bio jezik politike i uprave; njime su se služili ugarski i hrvatski plemići u ugarskom saboru u Požunu. Iako prepreka razvoju nacionalnih kultura i moderne nacionalne svesti, latinski je bio jedan od važnih simbola i jemstava kontinuiteta srednjovekovne hrvatske države. Tako je on, premda nadnacionalan i stoga anacionalan, ipak štitio ono stoje preostalo od posebnosti hrvatske feudalne države.

Opiranje hrvatske vlastele centralizmu Beča bilo je, ipak, uglavnom nadahnuto srednjovekovnim i feudalnim predrasudama protiv moderne države kao takve i njenih „racionalnih“ administrativnih službenika, biranih po merilima zasluga i efikasnosti. U isto je vreme ugarski sabor počeo da razvija program modernog mađarskog nacionalizma. On je težio stvaranju velike Mađarske - od Karpata do Jadranskog mora - u kojoj bi mađarski jezik imao monopol u javnom životu, obrazovanju i nauci.

Ono malo Hrvata što je uživalo koristi od duhovnog razvoja Zapadne Evrope, smatralo je da je Hrvatska osamnaestog veka pod vlašću klerikalizma najkonzervativnije vrste. U crkvenoj hijerarhiji Zagreba oni su, primerice, videli „monstrum ignorantiae“.¹³ Zavisnost rimokatoličke crkve u Hrvatskoj od politike Beča uvećana je za vlade Josifa II. Njegove reforme su bitno umanjile moć i autonomiju manastira: mnogi su pretvoreni u ustanove s medicinskom ili kojom drugom korisnom svrhom. A, ipak su „napredak“ i prosvećenost, koji su često ostvarivani prinudom, neminovno imali i svoje tamne strane. Tako je, recimo, pavlinski manastir u Lepoglavi bio zatvoren a monasi razjurenjeni, premda je bio značajno i staro središte katoličkog učenja.

Josif II je imao samo ograničenog uspeha u reformama, osobito zbog otpora ugarskog i hrvatskog plemstva. Reforme koje je planirao bile su u potpunosti ostvarene tek nakon revolucije 1848. Feudalizam je, ipak, uzmicao: razvijala se tržišna ekonomija, a gradovi su rasli ukorak s razvitkom manufakturne industrije. Marija Terezija i Josif II su jak državni aparat, pod centralnom kontrolom Beča, smatrali neophodnim instrumentom svojih reformi, ali i uspešnom modernizacijom tradicionalne vlasti krune. Stoga su reforme Marije Terezije i Josifa II, iako uglavnom povoljne po Hrvatsku, značile jačanje centralizma, pa tako i novo ograničavanje hrvatske nezavisnosti. Njihove su reforme preuzeli francuski upravitelji slovenskih zemalja, po Napoleonovom osvajanju dela Habsburške carevine. Tako je vremenom stvorena društvena, ekonomska, pravna i, iznad svega, obrazovna osnova za pojavu moderne hrvatske nacionalne svesti, a, mada ne tako direktno i srpske, te za pojavu ideja kulturnog i, kasnije, političkog jedinstva Južnih Slovena.

¹³ Kombat (1945), 313.

Imperijalisti prosvjećenosti i ujedinjenje Južnih Slovena

Francuska revolucija 1789. izazvala je malo pažnje u zemljama Južnih Slovena pod Habsburškom monarhijom. Za razliku od većine zemalja Srednje i Zapadne Evrope, ovde nije bilo vrenja po gradovima, ni pobuna u seljačkim masama. U Hrvatskoj, udaljenoj od evropskog političkog i duhovnog života, samo je Sabor (hrvatska plemićka skupština) reagovao na zbivanja u Francuskoj. Hrvatsko plemstvo se, u strahu, još više približilo ugarskoj skupštini, nadajući se da će savez s tako moćnim partnerom jemčiti očuvanje političkog i društvenog statusa quo. Tek s Napoleonovim vojskama ideje Francuske revolucije dopiru do južnoslovenskih zemalja. Posle pobjeda nad Habsburzima i osvajanja Venecije francuske trupe ulaze u Dalmaciju 1805; u grad-republiku Dubrovnik 1806, a u užu Hrvatsku i Vojnu krajinu 1809. godine.¹¹

Među obrazovanim Evropljanima toga doba preovladavalo je mišljenje da su Južni Sloveni nasljednici starih Ilira. U tom duhu je i francuska imperijalna uprava Južne Slovene smatrala ilirskim narodom, koji govori ilirskim jezikom. (Posebnost slovenačkog jezika bila je samo delom priznata.) Francuzi su osvojene hrvatske i srpske zemlje (zajedno sa Slovenijom, čija je prestonica Ljubljana uzeta za administrativni centar) nazvali „Les provinces illvriennes“, i tako oživeli naziv iz doba Rimske imperije.

Vladavina Francuza, koja bi se mogla smatrati diktaturom prosvjećenosti, nametnula je Južnim Slovenima političke, društvene i pravne ustanove postrevolucionarne Francuske. Ilirske provincije postale su deo francuskog carstva, ali ne i ustavni deo Francuske, te su odredbe i pravna praksa *Code Napoleon* samo delimično primenjivani. Ipak su napoleonovske reforme sve građane osvojenih južnoslovenskih zemalja učinile jednakim pred zakonom. Kmetovi su oslobođeni feudalnih obaveza i postali vlasnici zemlje koju su obrađivali. *Corvée* (obavezni rad seljaka na vlastelinskim ili kraljevskim posedima, kao i putevima, mostovima, i sl.) bila je ukinuta, dok su feudanci izgubili sve političke i pravne povlastice i morali da plaćaju porez kao i svi ostali građani. Ukinuti su monopoli zanatskih cehova, a učenje i bavljenje zanatom je postalo slobodno. Francuzi su pokrenuli modernizaciju poljoprivrede, trgovine i industrije koja je bila tek u zametku. Počelo se i s velikim javnim radovima - gradnjom novih puteva i kanala za navodnjavanje. Francuske vlasti su 1810. naredile da deca u osnovnim školama uče „la langue du pays“ (jezik zemlje). To uvođenje maternjeg jezi-

¹¹ O okupaciji Dubrovnika od strane Napoleonovih trupa vidi: Bjelovučić (1979).

ka napoleonovska uprava „Ilirije“ smatrala je preduslovom modernizacije: razvoja trgovine i industrije, moderne administracije i poreskog sistema. Kraljski Dalmatin, koji je izlazio u Dalmaciji 1806-1810, bio je prvi časopis koji je koristio hrvatski („ilirski“) jezik (zajedno sa francuskim).

Napoleonovo carstvo je prekratko trajalo da bi reforme zaista bile sprovedene. No, i pored toga, za njima su ostali neizbrisivi tragovi, koji će kasnije biti jedan od temelja razvoja nacionalnih južnoslovenskih kultura. Mada se verovanje da su Južni Sloveni Iliri zasnivalo na slabom poznavanju etnologije i još slabijem istorije, francuski vojni i civilni službenici nisu, međutim, samo iz neznanja Južne Slovene (kako one pod vlašću Habsburga, tako i one pod Turcima) videli kao jedan narod. Oni su, naravno, bili pre svega predstavnici francuskog carstva, ali su, istovremeno, zbog prirode reformi koje su sprovodili bili i pravi komesari prosvete osamnaestog veka i Francuske revolucije. Habsburšku su carevinu, baš kao i Otomansku, smatrali arhaičnom političkom tvorevinom bez ikakvog stvarnog legitimiteta. Za njih su i svi ključni elementi hrvatske i srpske posebnosti - tradicije, pripadnosti i istorijska sećanja, kao i njihove konfesionalne različitosti (katoličanstvo i pravoslavlje) - takođe bili nevažni i arhaični, jer su, kao politički entiteti, i Hrvati i Srbi početkom devetnaestog veka bili gotovo prestali da postoje. Vekovi življenja pod Habsburzima i Turcima su ih duboko potisnuli. Zato ovi komesari prosvete, u Saboru hrvatskog plemstva, na primer, i pored toga što je ovaj predstavljao neki kontinuitet s hrvatskom srednjovekovnom državom, nikako nisu mogli videti parlament nacije. On to zaista i nije bio.

Za Francuze su takve pojave bile tek ostaci feudalne prošlosti, „reakcionarni“ talog istorije, po svom sadržaju očito neprimereni bilo kakvoj vrsti moderne nacionalne političke svesti. Stoga ih nije trebalo očuvati već zbrisati, zajedno s društvenim grupama (plemstvom i sveštenstvom) na kojima su počivale. Kad se to ostvari, „pravi narod“ će se pojaviti, kao odgovarajući „materijal“ od koga može nastati nacija. Mase tog „pravog naroda“ bile su seljačke, i u hrvatskim i srpskim zemljama su govorile istim jezikom i bile duboko etnički slične. Francuzi sa svojim „progresivnim“ i revolucionarnim ideološkim nastupom nisu bili u stanju da sagledaju mnoge značajne činioce formiranja nacionalne svesti. No, upravo zbog takvog pristupa - zbog njihovog „apstraktnog“ i „racionalističkog“ metoda misaonog prenebregavanja istorije, tradicije i religije - Francuzi su među prvima sagledali važne objedinjujuće sličnosti među Južnim Slovenima uopšte i između Hrvata i Srba posebno.

Ilirski pokret - hrvatski nacionalni preporod i jugoslovenska ideja

Habsburška monarhija, i pored sveg svog konzervativizma, nikako nije bila imuna na intelektualne i političke uticaje Zapadne Evrope. Ti uticaji su prodirali i u njene južnoslovenske provincije. U osamnaestom i devetnaestom veku Otomansko carstvo bilo je arhaična politička struktura u poređenju s državom Habsburga. Prohabsburška propaganda je često tvrdila u političke svrhe, a i zarad podsmevanja Južnim Slovenima pod turskom vlašću, kako je Turska „azijatska“ država, a Austrija deo evropske civilizacije. Sa stanovišta tehnološkog napretka, ekonomskog razvoja i civilizacije uopšte, „austrijski“ („zapadni“) Južni Sloveni jesu uživali prilična preimućstva u odnosu na svoje „turske“ („istočne“) saplemenike. No, i tavanje pod turskom vlašću nije bilo bez svojih prednosti. Otomansko carstvo je, naime, u osamnaestom i devetnaestom veku bilo ne samo neefikasno organizovano, već i sve korumpiranije i vojno slabije.¹⁵ To je omogućilo Crnoj Gori i Srbiji da izbore nezavisnost, a potom postanu i međunarodno priznate suverene države.

Uz to Otomansko carstvo, kao muslimanska država, nije posedovalo ni jednu jedinu ustanovu moderne nacionalne države. Sve do 70-tih godina devetnaestog veka, kad je „otomanstvo“ počelo da se pretvara u moderni turski nacionalizam, carstvo nije moglo, niti je ikad nameravalo, da preobrazi potčinjene narode u Turke. S druge strane pak, administrativna, ekonomska, kulturna i jezička politika modernih mađarskih, italijanskih i austronemačkih nacionalizama - ova poslednja često se koristeći centralizmom Habsburškog dvora - pokazala se kao moćna i opasna snaga denacionalizacije „zapadnih“ Južnih Slovena. Tako je visoki habsburški vojni službenik koji je istovremeno bio i hrvatski patriota pisao 1861:

„Više bih volio svoj narod vidjeti pod turskim jarmom, no da živi pod potpunom paskom jednog od svojih obrazovanih susjeda. [...] Obrazovani narodi od naroda kojima vladaju takode ištu njihovu dušu, to će reći, njihovu nacionalnost“.¹⁶

Ključna razlika između Srba u Srbiji i Hrvata bila je u odsustvu svake pretnje srpskom nacionalnom identitetu. Srpska seljačka revolucija 1804. protiv otomanskog feudalizma stvorila je uslove ne samo za njihovo nacionalno kulturno buđenje, već i za razvoj nezavisne nacio-

¹⁵ O srazmernom ekonomskom zaostajanju Otomanskog carstva vidi: Lampe i Jackson (1982).

¹⁶ Bio je to Đuro Jelačić Marjanović (1913), 108.

nalne političke tvorevine.¹⁷ Posle Napoleonovog poraza i Bečkog kongresa 1815, s druge strane, Habsburška monarhija je postajala sve centralizovanija, a učestale su i brojne antiliberalne mere. Mađarski nacionalizam je jačao, pa i njegov pritisak na Hrvatsku. Hrvatska možda nikada u svojoj istoriji nije bila toliko zavisna od Ugarske kao posle Napoleonovih ratova, niti je njena politička klasa (visoko plemstvo i sveštenstvo) ikada bila tako bespogovorno njoj okrenuta.

Ugarska je u prvoj polovini devetnaestog veka prolazila proces preobražaja u nacionalnu državu (ostajući, razume se, u širim okvirima personalne unije s Habsburzima), s mađarskim jezikom kao jedinom u obrazovnom sistemu i već centralizovanoj mađarskoj državnoj administraciji. Hrvatski Sabor je 1827. čak odlučio da se mađarski jezik uvede kao obavezni predmet u više obrazovanje, Bana (guvernera Hrvatske) imenovao je Beč, i to često iz redova ugarskog plemstva. Dalmacija je bila pod direktnom upravom Beča, dok se Slavonija sve više integrisala u Ugarsku. Hrvatska je, čini se, bila podeljenija no ikad. Strah od mađarizacije i, uopšte, od gubitka kulturnog i jezičkog identiteta stvorio je raspoloženje patriotskog otpora u nekih obrazovanih Hrvata. Meternih je u Beču povremeno bio blagonaklon prema pokretu koji se rađao, pošto ga je smatrao potencijalnom protivtežom mađarskom nacionalizmu. Od tada pa do sloma Habsburške monarhije 1918. sudbina Hrvatske je uglavnom bila određena odnosima između Beča i Budimpešte. Hrvatska je uživala podršku (vazda ograničenu) cara i njegove vlade, kad su hteli da izvrše pritisak na Mađare. No kad su bili skloniji politici smirivanja Mađara, Habsburzi bi uvek smatrali mudrim da daju Mađarima više vlasti nad Hrvatskom. Hrvatski narodni preporod javlja se pod ilirskim imenom koje obuhvata sve Južne Slovence (u nekim verzijama i Bugare). Ilirski je pokret verovao u etničko, jezičko i kulturno jedinstvo svih Južnih Slovena.¹⁸ Neki od njegovih pristaša nadali su se da će budućnost doneti političko ujedinjenje, pa čak i nezavisnu južnoslovensku državu. Tako su Ilirci bili zametak jugoslovenskog pokreta.

Tri najveće nacije koje su u devetnaestom veku okruživale Južne Slovence u Habsburškoj monarhiji bile su austrijska (nemačka), italijanska i mađarska. Razlike u etničkim svojstvima i jeziku (dijalektima) među Južnim Slovenima bile su sasvim male - bili su u stvari kao jedan narod, u poređenju s pomenute tri nacije. Razlog više da hrvatski preporod počne pod ilirskim imenom bila je brojčana slabost tek nastajuće hrvatske obrazovane elite u odnosu na mađarsku, nemačku i itali-

¹⁷ Termin „srpska revolucija“ prvi je upotrebio Leopold fon Ranke u njegovoj *Die Serbische Revolution* (1829). To delo je kasnije prošireno u *Serbien und die Türkei im 19 Jahrhundert*. Oba dela su se uglavnom zasnivala na izveštajima i materijalima što ih je Rankeu stavio na raspolaganje Vuk Stefanović Karadžić Vidi: Ranke (1879).

¹⁸ Vidi: Horvat (1936), „Polet i pad ilirstva“.

jansku. Hrvatski kulturni centri bili su mali i nerazvijeni, što je ilirsku ideju činilo još privlačnijom. Ilirstvo, kao „ekspanzivna“ ideja koja obuhvata sve Južne Slovence, uvećavalo je broj onih čiju je kulturu i jezik hrvatska obrazovana elita htela da zastupa. Po hrvatskim ilircima narod istog („našeg“) jezika i krvi obuhvatao je i stanovnike Bosne, Crne Gore, Makedonije i Srbije, a u nekim verzijama i stanovnike svih oblasti do Crnog mora i Soluna.

Ideje Ilirskog pokreta uvećale su samopouzdanje prvih hrvatskih zagovornika nacionalnog buđenja. Hrvatski nacionalni identitet, kao čisto hrvatski (a ne kao južnoslovenski ili „ilirski“), prevashodno se temeljio na sećanjima i tradicijama srednjovekovne hrvatske države. Početkom devetnaestog veka, sećanja na tu državu su počela da gasnu. Njih će u drugoj polovini devetnaestog veka oživeti nacionalni, često i nacionalistički, hrvatski istoričari i Hrvatska stranka prava, koja je težila da legitimnost svog programa hrvatske nezavisnosti zasnuje na preostalim dokumentima i ugovorima srednjovekovne hrvatske države i Sabora.¹⁹

Nazivi „Hrvat“ i „hrvatski“ su se 20-tih i 30-tih godina devetnaestog veka uglavnom odnosili na narod koji je govorio kajkavskim dijalektom, tj. na stanovništvo u širem području oko Zagreba i Varaždina. Ovaj dijalekt, koji je imao vlastitu književnu tradiciju, tada je nazivan hrvatskim jezikom. Uz to je konzervativno sitno plemstvo ove hrvatske Vandeje bilo mađarofilsko (takozvani mađaroni), tj. prougarsko. Ante Starčević, hrvatski nacionalista i osnivač Hrvatske stranke prava, branio je ilirstvo svoje mladosti tvrdeći 1870. da je nazivati sebe Hrvatom 1830. značilo proglasiti se mađaronom.²⁰ Hrvatski narodni preporod, koji je bio pre svega koncentrisan u Zagrebu i užoj Hrvatskoj, morao je preći te granice da bi obuhvatio sve hrvatske zemlje. Ilirsko ime bilo je odgovarajuće jer je obuhvatalo više od hrvatskog imena, koje je tada obuhvatalo tek Hrvate uže Hrvatske.

Tek 30-tih godina devetnaestog veka počinje, pod vodstvom Ljudevita Gaja, stvarna borba za narodni jezik. Gaj je, premda tek prosečan književnik, bio izuzetno obdareni popularizator ideja buđenja, te je uskoro postao neosporni vođa pokreta. Ključni događaj u formiranju ilirskog pokreta bilo je pokretanje časopisa Danica ilirska 1835. godine, s Gajem kao urednikom. Ta se godina obično i uzima za godinu rođenja pokreta. Ilirci su bili angažovani u brojnim kulturnim aktivnostima, između ostalog otvarali su čitalačke klubove u mnogim hrvatskim gradovima i pisali poučne pesme, koje su trebale da doprinesu buđenju nacionalne svesti „Ilira“. Ilirski period bio je doba časopisa, većinom književnih, a postojao je čak jedan posvećen ekonomiji. Deo te

19 O „logici“ veze između ilirstva i hrvatskog nacionalnog identiteta vidi: Đilas, A. (1985).

20 O ilirstvu mladog Starčevića vidi: Spalatin (1975), „The Ilirian Movement, 1835- 1848“.

književnosti morao je biti pisan na nemačkom jeziku jer je dobar deo hrvatske srednje klase, posebno u Zagrebu, bio već jezički i kulturno germanizovan²¹. Ustanovljena je katedra za „ilirski“ jezik i književnost na Zagrebačkom sveučilištu, a izvedena je i prva hrvatska opera. Među književnim delima javilo se i jedno remek-delo: spev Ivana Mažuranića Smrt Smail-age Cengića, s temom karakterističnom za opštejugoslovenska istorijska interesovanja iliraca - borbom Crnogoraca protiv Turaka.

Na ilircima je bilo da se opredele koji će od tri dijalekta „ilirskog“ jezika uzeti za književni jezik: kajkavski, čakavski ili štokavski. Kajkavskim i čakavskim isključivo su se služili Hrvati, dok je štokavski govorila ne samo većina Hrvata, već i svi Srbi.²² Većina prvih iliraca govorila je kajkavski, te je njihova odluka da se opredele za štokavski dijalekt značila i odbacivanje vlastitog dijalekta, koji je, uz to, imao i razvijenu književnu tradiciju. Bio je to požrtvovan čin: prinošenje velikog dela vlastite regionalne kulturne baštine na oltar onoga što je smatrano istinskim nacionalnim interesom.²³

Nije bilo lako štokavski nazivati hrvatskim, jer se tada pod tim imenom često podrazumevao kajkavski. Takode, i Srbi su govorili štokavski, nazivajući ga srpskim. Ilirci su se nadali da će naziv „ilirski“ biti i njima prihvatljiv, što ne bi nikako bio slučaj s nazivom hrvatski. Premda su ilirci verovali da već sam naziv „ilirski“ i ilirska ideja obuhvataju i predstavljaju sve Južne Siovene, srž ilirstva bila je, zapravo, kulturna i jezička baština Hrvata i Srba, posebno onih koji su govorili Štokavskim dijalektom. Taj će dijalekt postati književni jezik i Hrvata i Srba. On će u Hrvatskoj biti uveden u javni život, administraciju, privredu, kulturu i obrazovanje. Lokalpatriotsko i mađarofilsko sitno plemstvo uže Hrvatske, koje je nastavilo da govori kajkavski, bezuspešno će se opirati uvođenju štokavskog dijalekta.

Ilirski pokret bio je, pretežno, apolitičan i uglavnom okrenut afirmaciji nacionalnog jezika i kulture, Većina njegovih pripadnika bila je lojalna habsburškoj dinastiji; manjina koja je razmišljala o političkim reformama, imala je u vidu tek skromno poboljšanje položaja Hrvatske u odnosu na Beč i, posebno, Ugarsku. Tek retki pojedinci su se bavili odvažnijim planovima, među njima i grof Janko Drašković, jedan od vođa ilirskog pokreta i politički najartikulaniji ilirac. Taj obrazovani aristokrata-jakobinac, koji je mnogo putovao, zalagao se za stvaranje južnoslovenskog kraljevstva - „Velike Ilirije“ - u okviru Habsburške

21 Celovit prikaz Gajevih aktivnosti u Ilirskom pokretu daje Despalatović (1975).

22 Vidi: Vince (1978).

23 Opšti prikaz odnosa ilirstva prema jeziku nalazi se kod Vinca (1978). Važno je primetiti da prepiska i knjigovodstvene knjige iz prve polovine devetnaestog veka pokazuju da su mnogi hrvatski trgovci smatrali štokavski dijalekt pogodnijim za trgovinu, zbog toga što je bio najrasprostranjeniji.

monarhije. Njegova Disertacija objavljena 1832. godine bila je prva moderna hrvatska politička rasprava, u kojoj je izložio svoje predloge za prosvježene i demokratske političke i društvene reforme.²⁴

Meternihov Beč je s početka podržavao Ilirski pokret - čak pružajući izvesnu finansijsku pomoć - sve dok je ilirstvo moglo biti dodatna protivteža mađarskom nacionalizmu. Politički umeren, čak oportunistički i pokoran, Ilirski je pokret bio, jedno vreme, prihvatljiv saveznik u očima pragmatičnog Meterniha. Ilirci su bili spremni da čine ustupke ne samo „reakcionarnom“ Beču, već i u unutrašnjoj hrvatskoj politici. Bili su krajnje oprezni kada se radilo o predlozima za ma kakve reforme koje bi ograničavale vlast i povlastice sveštenstva i plemstva u Hrvatskoj. A ipak je Ilirski pokret, kao i drugi pokreti nacionalne obnove u centralnoj i jugoistočnoj Evropi, izvodio kulturnu revoluciju koja će posredno dovesti u pitanje legitimnost Habsburške monarhije. Ilirska opredeljenost za jezik i kulturu naroda bila je plebejsko-demokratskog karaktera, i samim tim protivna političkom i društvenom statusu quo. Ilirci su tek delom bili svesni političkog reformističkog potencijala svog ilirstva, no on je, ipak, bio prisutan u samim ilirskim idejama, kao uostalom i u idejama prosvetčenosti uopšte.

Unutrašnja logika ilirskog zahteva za demokratijom u domenu kulture i jezika podrazumevala je mogućnost i potrebu političke demokratije. Jer, kako bi bilo moguće zauvek odricati politička prava običnim ljudima, tj. hrvatskom i srpskom („ilirskom“) seljaštvu, ako su njihov jezik, književnost, poezija i umetnost, običaji i tradicije - proglašeni najvišim kulturnim i duhovnim vrednostima? I društvene posledice ilirskih aktivnosti i reformi su, takode, vodile u istom smeru. Časopisi, obrazovne ustanove, upotreba narodnog jezika - sve to je doprinosilo plebejsko-demokratskoj nacionalnoj svesti.²⁵ Kako je ilirski pokret, između ostalog, bio i odbrambena reakcija na opasnost od jezičke i kulturne mađarizacije, ubrzo posle formiranja madarofilske Hrvatsko-ugarske stranke, stvorena je 1841. Ilirska stranka, te je borba za narodni jezik i kulturu dobila i svoju političku dimenziju. Ciljevi Ilirske stranke bili su, ipak, prvenstveno kulturni, a ne politički u pravom smislu reči. Program stranke je zahtevao uvođenje narodnog jezika u obrazovanje i reformu obrazovnog sistema u narodnom duhu.

Osećanje nelagodnosti u opreznjoj Meternihovoj vladi izazvano srazmerno brzim razvojem Ilirskog pokreta, kao i snažan ugarski uticaj u Beču, obično su navođeni od hrvatskih istoričara kao uzroci zabrane upotrebe ilirskog imena. Zbog toga je Ilirska stranka 1843. postala Na-

²⁴ O Draškovićevom životu i delatnosti vidi: Horvat (1936), „Idejna grupa iz Kapucinske ulice“.

²⁵ Čak je i narodna nošnja hrvatskih seljaka postala modom među obrazovanim pripadnicima srednje klase. Vidi: Horvat (1936), 92.

rodna stranka.²⁶ Bilo je to iste godine kada je Ivan Kukuljević održao prvi govor na hrvatskom jeziku u istoriji Sabora, tražeći uvođenje hrvatskog jezika u javni život i hrvatsku administraciju. Otpor plemstva koje je branilo upotrebu latinskog, kao i nastojanja da se uvedu nemački i mađarski, uspešno su onemogućavali usvajanje Kukuljevićevog predloga sve do 1847. godine. Narodna stranka je imala ciljeve koji su bili više politički od onih Ilirske stranke; njen program je zahtevao ujedinjenje hrvatskih zemalja, tj. proširenje vlasti Sabora na Slavoniju i Dalmaciju. Tako je s nastankom Narodne stranke, čije je članstvo od samog početka bezmalo bilo isključivo hrvatsko, Ilirski pokret postao i po svojim težnjama i po ideologiji pre svega hrvatski nacionalni pokret.

Nužni društveni preduslov pojave Ilirskog pokreta bilo je postojanje imućnih i obrazovanih gradskih stanovnika koji su došli u dodir s idejama Zapadne Evrope. Ne treba se opirati iskušenju da ih nazovemo „srednjom klasom“, sve dok se ima na umu da su mnogi ilirci bili seljačkog porekla, a pojedini i plemićkog. Ono što im je, međutim, bilo zajedničko - pre no posebno društveno poreklo - bio je srazmerno visok stepen formalnog ili neformalnog obrazovanja, te životni standard koji im je omogućio da takvo obrazovanje steknu. Hrvatsko seljaštvo nikada nije prihvatilo ilirsko ime i ilirstvo. Do njih oni nikada nisu ni doprli, jer obrazovni sistem i kulturne ustanove nisu bili dovoljno razvijeni da „prenesu“ ilirstvo većini stanovništva.

Među prvim ilircima bilo je mnogo mladih pripadnika inteligencije. Neki od njih su živeli u zapadnoevropskim i srednjeevropskim prestonicama, između ostalog i kao studenti na austrijskim univerzitetima, na kojima su se susretali sa zagovornicima češkog nacionalnog preporoda, koji su u njima izazivali divljenje. I primeri drugih evropskih nacionalnih pokreta na njih su, takođe, ostavili veliki utisak. Pretrpeli su intelektualne uticaje prosvetljenosti uopšte, i nemačkog, srednje-evropskog i italijanskog romantizma posebno. Uopšte uzevši, ilirstvo nije niklo na temeljima ma koje konkretne političke tradicije, ili pak postojećih političkih ustanova i prakse: ilirci su bili uglavnom ljudi po strani od političkih struktura Hrvatske i Habsburške monarhije njihovog doba. Stoga je njihov pristup društvenoj stvarnosti bio „apstraktan“ i „racionalistički“.²⁷ To objašnjava mnoge manjkavosti iliraca - česti nedostatak političkog realizma, nepostojano, čak i neodgovorno ponašanje nekih od njegovih vođa, njihovu sklonost utopijskim idejama i fantastičnim planovima, itd.

No, upravo je apstraktni i racionalni karakter ilirstva bio pretpostavka njegovog osnovnog dostignuća - hrvatskog nacionalnog buđenja. U doba njegovog javljanja, tri glavne hrvatske provincije - uža

²⁶ Naziv „Narodna stranka“ verovatno je prema nemačkom „Volkspartei“.

²⁷ O kritici racionalizma u politici vidi: Oakeshott (1962).

Hrvatska, Dalmacija i Slavonija - bile su uklopljene u posebne, uglavnom tuđinske kulturne i političke tradicije. Hrvatski identitet bio je, dakle, skriven pod naslagama različitih uticaja i lojalnosti. Svaki kulturni pokret koji se mogao javiti u konkretnom institucionalnom okviru i postojećim političkim ustanovama jedne od tih provincija ne bi uspeo da nadiđe njene uske granice. Posredstvom političke prakse i iskustva koji su tada preovladavali Hrvatska, kao celina, nikada ne bi mogla biti obuhvaćena, niti bi se zajedničke hrvatske i južnoslovenske jezičke i kulturne vrednosti ikada mogle pojaviti.²⁸

Srpsko odbacivanje ilirstva

Ilirci nikada nisu izbegavali upotrebu naziva „srpski“, no za njih on - kao i naziv „hrvatski“ - nije bio oznaka posebne nacije. Pre su ga shvatali kao „plemenski“ i regionalni naziv. Oni, takođe, nisu pokazivali ni najmanje predrasuda u vezi s upotrebom ćirilice, i zalagali su se za njeno uporedno korišćenje s preovlađujućom latinicom u hrvatskoj administraciji i obrazovnim ustanovama. Ilirski pokret je imao izvesnog uticaja na obrazovanu elitu Srba u Habsburškoj monarhiji, posebno u ekonomski i kulturno razvijenoj Vojvodini. U Srbiji, koja je tad bila u procesu prerastanja u nezavisnu suverenu državu, ilirstvo je bilo prenebregavano, i čak otvoreno odbacivano. Štokavski dijalekt je u Srbiji već bio prihvaćen kao književni jezik i nazivan je, naravno, srpskim, a i Vuk Stefanović Karadžić je završavao svoj rad na prikupljanju srpskih epskih pesama, pripovetki i poslovice, na rečniku i svojim istorijskim i etnološkim spisima.

Ilirstvo je podstaklo i pomoglo uspostavljanje veza između Zagreba i Beograda. Međutim, upravo tada - sa zamecima političke nacionalne svesti - znatni delovi političkih i kulturnih elita Zagreba i Beograda već počinju da se sukobljavaju, zastupajući različite ideje i programe o političkoj i kulturnoj organizaciji Južnih Slovena.²⁹ Srpski kritičari ilirstva s pravom su primećivali da je ilirski naziv veštački i stran, no najvažniji razlog njihovog odbacivanja ilirstva bio je strah da bi ono moglo osnažiti habsburški uticaj na Južne Slovene, kao i kulturni prestiž i političku moć Zagreba, na štetu Beograda. Srbi su, isto tako, u ilirstvu videli jačanje hrvatskog uticaja u Bosni, te širenje katoličanstva

²⁸ Teorija po kojoj je jedini legitimni način poimanja društvene stvarnosti učenje kroz praksu („intimacija“) iznesena je kod Oakeshotta (1962).

²⁹ Vidi: Banac (1984), 78-80.

i latinice, pa otud i umanjivanje srpskog uticaja u Bosni i potiskivanje srpskog pravoslavlja i upotrebe ćirilice. Bilo je verovatno neizbežno da mnogi Srbi ilirstvo (jugoslovenstvo) - čiji su vođi bili Hrvati, a centar u Zagrebu - smatraju za pokret hrvatske nacionalne ekspanzije. Isto važi i obrnuto (posle 1918.) za hrvatske reakcije na svako jugoslovenstvo čije je središte u Beogradu, a predvode ga Srbi. Ilirski pokret je ostao ograničen na svoje hrvatsko članstvo. Premda su mu aspiracije bile jugoslovenske, njegova neprivlačnost za ostale Južne Slovene svela ga je na pokret hrvatskog nacionalnog buđenja. Ipak, ilirstvo će preživeti, u izmenjenom i razvijenijem obliku, kao ideja bliske kulturne i političke saradnje Hrvata i Srba, i Južnih Slovena uopšte.

Hrvatski i srpski panslavizam

Panslavizam devetnaestog veka najbolje može da se odredi kao nekoherentni skup često sentimentalnih i nejasnih proglašenja o kulturnim srodnostima i političkim naklonostima slovenskih naroda. On nije bio ideologija s jasno određenim političkim ciljevima (sem kada se njime koristio ruski imperijalizam), niti je odlučnije uticao na bilo koji od značajnijih političkih pokreta. Pa ipak, on je odigrao priličnu ulogu u hrvatskom nacionalnom buđenju, i uticaj mu se još uvek osećao u mnogim delovima Jugoslavije čak i u vreme Drugog svetskog rata. Sem u slučaju retkih panslavista koji su verovali u neko buduće stapanje svih Slovena u jednu nadnaciju, panslavizam je pretpostavljao postojanje posebnih slovenskih naroda. Panslavizam je, dakle, bio nadnacionalna ideologija, ali ne i univerzalistička poput, recimo, liberalizma, katoličanstva ili komunizma. On se nije obraćao ni čovečanstvu u celini ni ljudskim bićima kao pojedincima. Panslavizam se sastojao od ideja o etničkim odlikama, jeziku, istoriji, tradiciji i tako dalje - tipičnih elemenata jedne nacionalne ideologije. Drugim rečima, njegov „doseg“ je bio nadnacionalan, ali mu je sadržina bila duboko nacionalna, čak nacionalistička. Ta dva, na prvi pogled nespojiva svojstva dobro su odgovarala hrvatskom nacionalnom buđenju.³⁰

Hrvatski narod - njegov obrazovani deo posebno - početkom devetnaestog veka bio je izložen denacionalizujućim pritiscima susednih neslovenskih nacija (Austro-Nemaca, Mađara i Italijana). Panslavizam je širio saznanje o brojčanoj snazi Slovena, njihovim kulturnim dosti-

³⁰ O panslavizmu uopšte vidi: Kohn (1960); O panslavizmu ilirskog pokreta vidi; *ibid.*, „The Illyrian Movement“.

gnućima, istoriji i tradicijama. Zato je i bio izvor nadahnuća i samopouzdanja onim prvim i malim grupama u Hrvatskoj - uglavnom pripadnicima Ilirskog pokreta koje su se borile za narodni jezik i kulturu. Hrvatski panslavizam je, kao i panslavizam uopšte, preuveličavao sličnosti među slovenskim narodima.³¹ Njegova zasluga je osobito u tome što je uspeo da istakne one njihove zajedničke etničke i jezičke odlike koje ne samo da su pokazivale sličnosti među ovim narodima, već su ih i odvajale od drugih neslovenskih naroda. Panslavizam je, stoga, mogao da pomogne Hrvatima, čineći ih svesnijim njihovih slovenskih karakteristika, da razviju svest o svojoj posebnosti u odnosu na neslovenske susede. Hrvatski panslavizam je, baš kao i njegov češki savremenik, bio pre svega antinemački. On je, takođe, kako bi se moglo i očekivati, bio i za ujedinjenje Južnih Slovena, tj. bio je jugoslovenski.³² U Srbiji i Crnoj Gori panslavizam je, naravno, bio pre svega anti-turski. Hrišćanski slovenski svet, a posebno Rusija, smatran je bratskim saveznikom u borbi protiv muslimanskih Turaka. Strah od austro-ugarske i nemačke ekspanzije počeo se širiti u redovima srpske intelektualne i političke elite tek posle austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Tadašnja spoljna politika Srbije oslanjala se na Rusiju, ali nikako nije bila motivisana romantičnim snovima o slovenskom jedinstvu i solidarnosti. Savezništvu s Rusijom se težilo prvenstveno zarad očuvanja vlastite nezavisnosti pred opasnošću od Austro-Ugarske i Nemačke.³³ Panslavizam su i kod Hrvata i kod Srba prihvatili jedino izvesni pripadnici kulturne i političke elite. On nikakvog uticaja nije imao na većinu stanovništva, dakle na seljaštvo. Bio je nešto šire prihvaćen u Crnoj Gori, ali pretežno kao rusofilstvo, pošto je Rusija bila vekovni zaštitnik - pre iluzorni no stvarni - od Turaka.

Srbija i ujedinjenje Južnih Slovena

Srbija i Crna Gora bile su udaljenije od uticaja Srednje i Zapadne Evrope nego Hrvatska. Takav geografski položaj, nepovoljniji u pogledu kulturnog i ekonomskog razvoja, otvarao je, međutim, više mo-

31 O romantizmu ilirskog panslavizma vidi: Horvat (1936), „Idejna grupa iz Kapucinske ulice" i „Polet i pad ilirstva". Gajev panslavizam često je prerastao u detinjastu slavenofilsku i rusofilsku euforiju. U jednom dopisu Nikolaju I Gaj naziva Zapad „krvoločnim demonom", a cara i Rusiju „uzvišenim genijem istočnog sunca", predvodnikom slovenskih „plemena". Ibid., 113.

32 Vidi; Horvat (1936), Macan (1971), Čubrilović (1958).

33 O panslavizmu kao ideologiji ruskog ekspanzionizma vidi: Kohn (1960), deo 2, „Pan-Slavism and Russian Messianism 1860 - 1905". O srpsko-ruskim odnosima uoči Prvog svetskog rata vidi: Ekmečić (1973).

gućnosti za stvaranje nezavisnih država. S dva velika seljačka ustanka - 1804. i 1815. - počinje proces koji će konačno dovesti do stvaranja nezavisne Srbije, oslobođene od Turaka. Srbija je tokom devetnaestog veka postupno gradila ustanove moderne evropske države. Premda je bilo razdoblja zastoja, pa čak i znatnog nazadovanja, taj proces je bio neprekidan. Politički život u Srbiji se, bar od sredine devetnaestog veka, odvijao pod uticajem zapadnoevropskih političkih ideja i pokreta. Srpska kulturna elita je, budući okrenutija Engleskoj i, naročito, Francuskoj, bila na izvestan način „zapadnija“ od one u Hrvatskoj toga doba, koja je bila više pod uticajem Srednje Evrope. Srpske političke grupacije i partije bile su po svemu bitnom nalik zapadnoevropskim. To nije nužno bila prednost. U slučaju Srbije, „razvijeni“ politički život je često dobijao oblik „imitativne“ politike, svojstvene zaostalim provincijama za koje je Evropa u svemu uzor. To je, pak, značilo, udaljavanje od stvarnih i prekih potreba stanovništva.

U drugoj polovini devetnaestog veka srpska politička elita i inteligencija počinju sve češće da u Srbiji gledaju vođu srpske i južnoslovenske borbe za ujedinjenje, često izjednačavajući to ujedinjenje s teritorijalnim širenjem Srbije. Najvažniji dokumenat Srbije devetnaestog veka o ujedinjenju Srba i ostalih Južnih Slovena je „Načertanije“, programski nacrt srpske spoljne politike. Tekst je 1844. pripremio Ilija Garašanin, konzervativni političar bizmarkovskih ambicija.³⁴ (U radu su mu pomagali poljski izbeglica Adam Čartoriski i njegov češki saradnik František Zah.) Osnovni cilj mu je bio pretvaranje Srbije u jaku državu, s efikasnom centralizovanom upravom i stajaćom vojskom. Garašaniнова vera u centralizam bila je svojstvena mnogim evropskim državicima devetnaestog veka, koji su regionalizam, autonomiju i federalizam poistovećivali s anarhijom feudalne vlastele i verovali da moderna država, po jakobinskom uzoru, ne sme dopustiti takvo rasipanje vlasti.

Jačanje Srbije bilo je, po njegovom mišljenju, nužni preduslov uspešne spoljne politike. Prvi cilj te politike bila je potpuna nezavisnost od Turske i sprečavanje ma koje druge velesile da zauzme njeno mesto. Garašanin ne pokazuje nikakvu panslavističku sentimentalnost prema Rusiji, smatrajući da se pri sklapanju saveza treba rukovoditi isključivo interesima srpske države i srpskog naroda. (Za Garašaniна, razume se, ne može biti nikakvog sukoba između interesa naroda i interesa države.) Drugi cilj Garašaninovog programskog nacrta spoljne politike, koji je za njega bio tek prirodni nastavak prvog, bilo je ujedinjenje svih Srba i Južnih Slovena. Garašanin ne vidi nikakvu kvalitativnu razliku među njima: Srbija kao država treba da stekne punu nezavisnost, a potom treba da se širi. On ne pokazuje mnogo razumevanja za posebnosti i tradicije ni Srba van Srbije, ni ostalih Južnih Slovena.

³⁴ Mackensie (1035) daje Garašaniнову političku biografiju, nazivajući ga „srpskim Bizmarkom“.

Garašaninovo „Načertanije“ nije bilo izraz buržoaskog nacionalizma, kakvim ga prikazuju novija marksističko-lenjinistička tumačenja. Ono je pre svega izraz monarhističkog i birokratskog nacionalizma i ekspanzionizma, pošto je Srbija toga doba bila pretežno zemlja seljaka i državnih činovnika. „Načertanije“ je, pri tom, ipak i kristalizacija stavova intelektualne i političke elite, koji će preovladivati u Srbiji sve do stvaranja Jugoslavije 1918. godine. Ti će stavovi, isto tako, određujuće uticati na politiku srpskih političkih partija u Jugoslaviji između dva rata.

Garašanin je bio upadljivo konzervativan državnik, uveren da su hijerarhija i poredak, a ne sloboda štampe i političke partije, potrebni jednoj nepismenoj balkanskoj zemlji. Garašaninova će vrsta konzervativizma, bar kad je reč o unutrašnjoj politici, naići na mnoge otpore posle 1844. godine. Traženje većih političkih prava i zahtevi za učešćem širih narodnih masa vladace političkim životom Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka. S druge strane, njegove ideje o spoljnoj politici Srbije - odnosno, tačnije, ideje koje je on sažeo u svom programu -veoma retko će biti dovodene u pitanje. Njegovo izjednačavanje interesa svih Južnih Slovena s interesima srpske države, kao i njegova ideja srpskog i južnoslovenskog ujedinjenja, kao tout court proširenja srpske države, biće bezmalo opšteprihvate u Srbiji.³⁵

Srbija i Crna Gora su konačno priznate kao nezavisne države na Berlinskom kongresu 1878. godine, iako je njihova potčinjenost Porti već dugo bila tek formalna. Poslednje turske trupe su napustile beogradsku tvrđavu 1867, ostavljajući samo tursku zastavu kao znamenje otomanskog suvereniteta - predmet strastvene, bezmalo opsesivne mržnje srpske patriotske mladeži. Crna Gora od početka osamnaestog veka nije priznavala otomansku vrhovnu vlast. Srbija je postala kraljevina 1882, a Crna Gora 1910. Tokom druge polovine devetnaestog veka Srbija nastavlja svoje teritorijalno širenje. Potom, nakon balkanskih ratova 1912 (protiv Turske) i 1913 (protiv Bugarske) prisajedinjuje teritorije današnje Makedonije, Kosovo i Metohiju i deo Novopazarskog Sandžaka, dok Vojvodina ostaje pod Austro-Ugarskom sve do 1918.³⁶ Proaustrijski i autokratski nastrojeni Aleksandar Obrenović biva zbačen 1903. godine, a unuk Karađorđa, koji je devedeset devet godina pre toga bio vožd Prvog srpskog ustanka protiv Turaka, stupa na presto i postaje kralj Petar I. Mala kraljevina postaje ustavna monarhija, s liberalno-demokratskim političkim ustanovama i slobodnim političkim životom: necenzurisanom štampom, političkim partijama, demokratskim izborima, No uza sve to je uticaj vojske i monarhije (ove druge

³⁵ O Garašaninovoj političkoj delatnosti i njenom uticaju na kasniju srpsku politiku vidi: Čubriloć: (1958).

³⁶ Opšiti prikaz uspostavljanja balkanskih država može se naći u Jelavich C. i Jelavich B. (1977).

tek od 1914, kad je prestolonaslednik Aleksandar postao regent) na politički život znatan.³⁷

Pod kraj devetnaestog veka Austro-Ugarska sledi politiku onemogućavanja srpsko-crnogorskog političkog ujedinjenja, a posebno se trudi da spreči Srbe iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine da se povezuju sa Srbijom. Ta su nastojanja Habsburške monarhije postala vidnija nakon 1903, kada se srpska spoljna politika oslobodila njenog uticaja. Povećanje broja zaštitnih barijera koje je Austro-Ugarska postavila kulturnim i ekonomskim uticajima srpske države izazvalo je snažna strahovanja među srpskim političarima i intelektualcima širom Srbije i Austro-Ugarske da će srpski narod zauvek ostati podeljen. Stoga je stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine većina Srba doživela između ostalog i kao oblik ujedinjenja srpskog naroda. To je smatrano važnim istorijskim postignućem za koje je vredelo podneti velike ljudske i druge žrtve. Stradanja Srbije u Prvom svetskom ratu, na primer, Srbi su često smatrali za nadoknađena novim mogućnostima srpskog nacionalnog razvitka.³⁸ Po njima je ovo ujedinjenje Srba trebalo da bude ireverzibilno.

Od sredine devetnaestog veka do danas osnovna razlika među Srbima u pristupu ujedinjenju, bilo samih Srba, bilo Srba i drugih Južnih Slovena nije se ticala potrebe i poželjnosti takvog ujedinjenja, već ustavnih okvira i političke sadržine nove države. Nijedan srpski političar ili intelektualac - s „levice“ ili „desnice“ svejedno - nikada se nije mirio s tim da Srbi zauvek ostanu podeljeni u okvirima različitih suverenih političkih tvorevina. Svi su oni verovali da srpski narod treba da živi u jednoj suverenoj državi, te da u njoj treba da postoji stalna razmena kulturnih i ekonomskih dobara, kao i protok ljudi iz jednog kraja u drugi. Linija podele između konzervativaca i male, ali glasne i uticajne levice bila je u tome što su prvi davali prednost centralizmu i primatu Srbije nad ostalim srpskim i jugoslovenskim zemljama, i Srbima uopšte nad nesrpskim narodima, dok su drugi verovali u nacionalnu jednakost i kulturni policentrizam.³⁹ Samo je manjina smatrala da Srbi ne treba ili ne mogu da žive s ostalim Južnim Slovenima u jedin-

37 Uticaj monarhije na politički život bio je priličan i u drugim evropskim zemljama, čak i onim s parlamentarnim režimima, kao što su Belgija i Holandija. Ipak, za razliku od tih zemalja, parlamentarizam u Srbiji nije imao dubljih korena, niti je uživao masovnu podršku, pa se znatno teže suprotstavljao sve većoj vlasti regenta i vojske.

38 Vidi: Pavlovič (1971), 53: „Gubici Srbije i Crne Gore bili su oko 0,75 miliona. (Vojni gubici Srbije bili su srazmerno 2,5 [puta] veći od Francuskih.)“

39 Mnogi s „desnice“ nisu svesno bili za hegemoniju. Jednostavno, bilo im je teško da Jugoslaviju vide kao nešto drugo do produženje Srbije. Oni su ponekad čak bili spremni da se odreknu srpskog imena i dela identiteta i tradicija Srbije zarad šireg jugoslovenskog koncepta. No, njihova nastojanja da nametnu srpski koncept jugoslovenske države neminovno su vodila tome da nesrpske nacije, posebno Hrvati, u njihovom jugoslovenstvu vida samo prerusenu težnju ka srpskoj hegemoniji.

stvenoj državi. Ideali i ambicije socijalista bile su čak veće od onih koje su imale konzervativne grupe i partije, pošto su se oni zalagali za stvaranje balkanske federacije. Oni su i stvaranje Jugoslavije i stvaranje balkanske federacije smatrali ne samo nužnim za ujedinjenje svih Južnih Slovena (uključujući i Bugare), već i korakom ka budućoj socijalističkoj Evropi.⁴⁰

Srpska levica je insistirala na tome da je njena politika suštinski dobra, jer se zalaže za toleranciju među narodima i prava pojedinaca, i time zadovoljava osnovna merila prosvećenog i humanog političkog morala u odnosu na nacionalno pitanje. Ali, uz to, takva politika je smatrana za jedini način ostvarenja istinskog i trajnog jedinstva Srba s ostalim Južnim Slovenima i drugim balkanskim narodima, pošto bi hegemonija i velikosrpska prevlast donele samo nacionalističku omrazu i sukobe. Nacionalna jednakost i policentrizam trebalo je, dakle, da budu i sredstvo potčinjavanja srpskog hegemonističkog nacionalizma, i, istovremeno, „preventivni lek“ protiv svih separatističkih nacionalizama kod ostalih Južnih Slovena.⁴¹

Sukob i saradnja Hrvata i Srba

Ekonomski razvoj Hrvatske u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka pratili su intenzivniji kontakti i sukobi između Hrvatske i Ugarske. Gradnja hrvatskih železnica kao sastavnog dela ugarskog železničkog sistema, te isključiva upotreba mađarskog jezika na železnici, izazivali su otpor hrvatske nacionalističke inteligencije. Ostali razlozi protesta i sukoba bile su ugarska zastava, simboli i grbovi, koji su svuda postavljeni. Najveću ozlojedenost izazvao je, međutim, prodor mađarskog jezika.⁴² Hrvatska intelektualna i politička elita, uglavnom poreklom iz redova sitne srednje klase, bila je pri tom slaba. To se pokazalo u trenutku kada je 1883. Beč imenovao Karolj Kuen-Hedervarija ba-

⁴⁰ Vidi, između ostalog; Strugar (1956); Perović (1984), deo 2, „Društveno-ekonomske i političke karakteristike države i stavovi radničkog pokreta Jugoslavije o nacionalnom pitanju do 1923. godine“.

⁴¹ Vidi, između ostalog; Perović (1984), deo 2, „Društveno-ekonomske i političke karakteristike države i stavovi radničkog pokreta Jugoslavije u nacionalnom pitanju do 1923. godinu“. Vidi, takode; Milenković (1974), „Uvod“, 1. „Kratik pregled razvitka socijal reformističkog pravca u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja“; deo prvi: „Približavanje jugoslovenskih socijalreformista i njihovo ujedinjenje u Socijalističkoj partiji Jugoslavije“. (Milenković se bavi razdobljem posle Prvog svetskog rata, ali njegova analiza razotkriva poreklo politike socijaldemokratskih grupa u nacionalnom pitanju.)

⁴² Horvat (1936), 307-11.

nom Hrvatske, na kom će se položaju on nalaziti do 1903. godine. Vešt političar, Kuen-Hedervari pristupa Hrvatskoj kako bi svaki guverner, imenovan u imperijalnoj prestonici, prišao nerazvijenoj ali ne mnogo neposlušnoj koloniji. Njegove uspehe kao administratora i organizatora pomračio je način na koji je vladao: mešavina lukavstva i nemilosrdnosti, povezana sa velikim osećanjem za slabosti jednog društva s nerazvijenim političkim životom, čijim neiskusnim političkim elitama manjka samopouzdanja. Kuen-Hedervari je ubrzo uspostavio potpunu kontrolu nad Saborom i vladajućom Narodnom strankom. Opozicija Hrvatske stranke prava i Neodvisne narodne stranke bila je nedelotvorna, pre svega zato što im je biračko telo u srednjoj klasi bilo sasvim malobrojno. Seljačke mase su još uvek bile van politike.⁴³

Čak i „kolonijalni guverner“ sa manje osećanja za političku realnost od Kuen-Hedervarija zapazio bi sve dublji jaz između Hrvata i Srba u Hrvatskoj, i posebno činjenicu da se Srbi osećaju progonjenim od strane nacionalističkih ekstremista iz Hrvatske stranke prava. (Njen osnivač i vođa, Ante Starčević, povremeno je Srbima pretio čak istrebljenjem.⁴⁴) Kuen-Hedervari je smesta posegao za proverenim receptom da je lakše vladati nekom zemljom ako se prodube unutrašnje podele. Sitniji ustupci učinjeni srpskoj manjini u vezi s pravoslavljem, upotrebom ćirilskog pisma i učesćem u lokalnoj upravi doneli su mu izvesnu podršku dela srpske srednje klase. U Zagrebu su 1902, posle dužeg razdoblja ostrašćenih nacionalnih polemika i konfrontacija između delova hrvatske i srpske inteligencije, izbile antisrpske demonstracije, tokom kojih je bilo žestokih nasrtaja na Srbe i njihovu imovinu.⁴⁵

Za Kuen-Hedervarijeve vladavine dva lokalna politička pokreta pokušala su da nađu pristalice van srednje klase: socijaldemokrati, okrenuti brojčano slaboj radničkoj klasi, i liberalna nacionalistička inteligencija, zainteresovana za seljaštvo koje je predstavljalo većinu stanovništva. Ovaj potonji će 1904. godine osnovati Hrvatsku pučku seljačku stranku, pod vodstvom braće Antuna i Stjepana Radića.⁴⁶ Oba

43 O vladavini Kuen-Hedervarija vidi: Horvat (1936), „Khuenovština“; Šidak (1368), „Khuenov režim. 1883- 1887“, „Khuenov režim g. 1887- 1805“, „Khuenov režim g. 18'J5-1903“.

44 O Starčevićevom mišljenju o Srbima (koje je nazivao „Slavcnosrbi“) zanimljivi podaci se mogu naći kod Spalati na (1978), 111-2: „(Srbi su)... rasa robova, najgnusniji od svih zverova. [...] Oni nemaju savesti, ne znaju čitati, ništa nisu u stanju da nauče, ne mogu biti ni bolji ni gori no što jesu. Svi su potpuno isti, osim razlika u lukavstvu i okretnosti...“

O hrvatskoj nacionalističkoj odbrani Starčevićevih stavova vidi: Starčević, M. (1936), posebno poglavlja 5 i 8.

45 Vidi: Horvat (1936), „Pad grofa Khuena“; Šidak (1908), „Khuenov režim g. 1895-1903“, posebno „Srpsko-hrvatski odnosi“. Etrvalsko-srpski sukob oko priznavanja srpskog imena i ćirilskog pisma bio je intenzivan već 70-tih godina devetnaestog veka; vidi: *Istorija srpskog naroda*, tom 5, knjiga 2, „Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji 18G8- 1878“ (od Andrije Hadenića), te naročito deo „Borba za ravnopravnost u sporu oko jezika i imena“.

46 O političkim aktivnostima Stjepana Radića vidi: Gazi (1973-74); o počecima hrvatskog seljačkog pokreta braće Radić vidi: Vuković-Todorović (1940), tom 1.

pokreta bila su „napredna“, tj. okrenuta nižim društvenim klasama, antiklerikalna i antitradicionalistička. Pri tom su socijaldemokrati bili internacionalisti, a Seljačka stranka patriotska (ili, možda, nacionalistička). No ipak su neki intelektualci iz njenih redova (Antun Radić, naročito) išli toliko daleko da tvrde da hrvatski narod, koji su poistovećivali sa seljaštvom, nema istorije, postoje vladajuća vlastela - a ona je, po njima, tvorac istorije - ili nehrvatskog porekla, ili nepatriotska i zavisna od tuđinskih sila i interesa.

Čim su obrazovaniji socijaldemokrati i pripadnici Seljačke stranke hrvatski narod počeli sagledavati sasvim po strani od njegove istorije, tradicije i katoličanstva, da bi potom i Srbe videli na isti način, neminovno su im se etnički i jezički homogena hrvatska i srpska seljaštva morala ukazati kao veoma bliska, čak i kao jedan narod. „Pravaši“, pristalice Hrvatske stranke prava, svoje su traženje hrvatske nezavisnosti i posebne suverene hrvatske države zasnivali na pravnim dokumentima Sabora, uz pomoć kojih su nastojali da dokažu postojanje kontinuiteta hrvatske države još od srednjeg veka. Za njih je ta hrvatska država bila stvarnost, na temelju njenog pravnog postojanja, makar daje postojala samo na papiru. Nove mlade demokratske snage su, s druge strane, svoje traženje političkih prava seljaka i hrvatske nezavisnosti zasnivale na načelima liberalne demokratije i idejama prava čoveka.

Hrvatsko-srpska koalicija 1905.

Krajem devetnaestog veka politički život dalmatinskih gradova - naročito Splita, Zadra i Rijeke - otvara se zapadnoevropskim uticajima. Dalekovidiji političari stupaju na scenu, sagledavajući budućnost Hrvata i Srba u širem kontekstu evropske politike. Za razliku od „kontinentalnih“ hrvatskih političara (uže Hrvatske i Slavonije), koji su bezmalo bez ostatka bili obuzeti borbom protiv mađarizacije, dalmatinski političari Ante Trumbić i, naročito, Frano Supilo, videli su u nemačkom ekspanzionizmu - „Drang nach Osten“ - i njegovim uticajnim saveznicima u redovima političara i vojnika Habsburške monarhije - najveću opasnost za sve južnoslovenske težnje sa nezavisnošću.⁴⁷

Sloboda štampe i udruživanja bila je veća u Ugarskoj nego u užoj Hrvatskoj, te je stoga Rijeka, u to vreme pod neposrednom mađarskom

⁴⁷ O ovoj politici „novog kursa“ vidi: Marjanović (1913); *Istorija srpskog naroda* (1983), tom 6, knjiga 1, „Nastanak politike novog kursa na Primorju“ (od Koste Milutinovića). Za opšti pregled hrvatsko-srpske koalicije vidi: Gross (1960); Šidak (1968), „Hrvatski narod u razdoblju od g. 1903. do 1914“. O ekonomskim preduslovima politike „novog kursa“ vidi: Gross (1960), deo a, „Uvod“, pogl. 2, „Ekonomska podloga novoga kursa“.

upravom iz Budimpešte, izabrana za mesto sastanka dalmatinskih političkih vođa. Riječka rezolucija od oktobra 1905. bila je šire koncipirana od ma kog ranijeg hrvatskog političkog dokumenta, i pokazala je da hrvatska politika može ići dalje od otpora spoljnim pritiscima iz Beča ili Budimpešte. U to doba politička zbivanja u Ugarskoj nagoveštavala su da će se tražiti potpuna nezavisnost te zemlje. To bi, po tradiciji, vodilo strahu od ekspanzivnog mađarskog nacionalizma, a Hrvati bi se približili Beču, tražeći zaštitu i sitnije ustupke. Riječka rezolucija bila je nešto suprotno tome - deklaracija podrške Mađarima.⁴⁸

Rezolucija je bila znak novopronađenog pouzdanja, dokaz nove zrelosti značajnog dela hrvatske političke elite i nagoveštaj da Hrvati stiču modernu političku nacionalnu svest. Težnje Mađara bile su prihvaćene i podržane na temelju prava svake nacije na samoopredeljenje. Isto to pravo na nezavisni politički, kulturni i ekonomski razvoj traženo je i za Hrvate, a zahtevano je i priključenje Dalmacije Hrvatskoj. Rezolucija je u liberalno-demokratskom duhu zahtevala i slobodu štampe i udruživanja, nezavisno sudstvo i slobodne izbore. Posebnog je odjeka imala u Dalmaciji, ali su je i neke političke grupe u užoj Hrvatskoj i Slavoniji takode prihvatile. Rezoluciju su podržali i mnogi srpski političari u Habsburškoj monarhiji, posebno u Dalmaciji (Zadarska rezolucija, oktobra 1905), koji su svemu dodali i svoj zahtev za priznavanje Srba kao nacije, a ne tek kao verske grupe koja pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Riječkom rezolucijom je po prvi put u hrvatskoj istoriji jedna značajnija politička grupa podržala ideju južnoslovenske države.⁴⁹

Budući da su liberalno-demokratske ideje Riječke rezolucije znatno uticale na veoma važnu struju hrvatskog nacionalizma, saradnja između hrvatskih i srpskih političara je postupno bivala mogućnom. Hrvatska stranka prava, na primer, bila je podstaknuta da razvije liberalnu verziju svoje ideologije. Riječka rezolucija je insistirala na tome da prava hrvatske nacije počivaju na pravima čoveka. Tako su zahtevi dotad zasnovani na legalnom kontinuitetu hrvatske države, što je bio osnovni prioritet Hrvatske stranke prava, postali drugorazrednog značaja. Tek formirano shvatanje prioriteta prava građanina i glasača u odnosu na prava po osnovu legalne državne tradicije, omogućilo je da

⁴⁸ Vidi: Gross (1960), „Uvod“, pogl. 1, „Postanak politike novoga kursa“, 2, „Riječka i zadarska rezolucija“.

⁴⁹ Naravno, program Ilirskog pokreta je bio predhodnik, ali njegovi ciljevi su bili prvenstveno kulturni, a ne politički. Isto vazi i za neo-ilirstvo biskupa Josipa Juraja Štrossmajera. Ovaj obrazovani i liberalni katolički svetenik bio je 1867. godine glavni osnivač Jugoslavenske akademije, čiji je cilj bio, zajedno sa raznim drugim kulturnim i obrazovnim institucijama, publikacijama i aktivnostima koje je on podržavao i finansirao, da pomaže kulturno ujedinjenje Južnih Slavena. Njegovi ekumenski napori na pomirenju i zbližavanju katolicizma i pravoslavlja bili su u velikoj meri inspirisani željom da se postigne duhovno ujedinjenje Hrvata i Srba. Zajedno sa svojim bliskim saradnikom kanonikom Franjom Račkim, koji je bio prvi predsjednik akademije, on je zamišljao stvaranje u budućnosti nezavisne jugoslavenske države. Ali Štrossmajer i Rački i njihovi sledbenici su se uzdržavali od stvaranja jugoslovenskog političkog programa, procenjujući da je Hrvatska njegovog vremena previše slaba i provincijalna za tako ambiciozne planove. O aktivnostima Štrossmajera i Račkog vidi, između ostalog: Horvat (1936), „Reakcija“, „Na raskršću“, „Voljom Bizmarckovom“, „Graditelj Mažuranić“.

se i građani drugačije nacionalne svesti od hrvatske kao, na primer, Srbi uključuje u političke procese u Hrvatskoj.

Stvaranje Hrvatsko-Srpske koalicije u Hrvatskoj, u decembru 1905. godine, predstavlja ključni događaj u istoriji hrvatsko-srpskih odnosa.⁵⁰ Bio je to savez hrvatskih političkih partija. Hrvatske stranke prava i Hrvatske napredne stranke, na jednoj, i srpskih političkih stranaka, Srpske narodne samostalne stranke i Srpske narodne radikalne stranke, na drugoj strani. Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, čije je članstvo bilo mešovito hrvatsko-srpsko, pripadala je koaliciji do aprila 1906. godine. Koalicija je u Hrvatskoj bila samo zakratko na vlasti 1906. godine, kada je formirala mešovitu hrvatsko-srpsku vladu, ali je bivalo drugih razdoblja u kojima je koalicija držala vlast na lokalnom nivou. Njen je uticaj na hrvatsku i, bar u okvirima Austro-Ugarske, južnoslovensku politiku, sve do kraja Prvog svetskog rata, bio veći no ma koje druge hrvatske, srpske ili slovenačke političke partije.⁵¹

Po prvi put u istoriji su se velike i reprezentativne grupe hrvatskih i srpskih političara našle objedinjene u jednom političkom telu oko zajedničkog nacionalnog političkog programa koji je kao krajnji cilj hrvatske i srpske politike isticao ujedinjenje Južnih Slovena. Koalicija je takođe u potpunosti shvatala opasnost koju nemačko-austrijski nacionalizam i imperijalizam predstavljaju za sve Južne Slovene. Tadašnji bečki i berlinski politički i vojni vrhovi smatrali su nezavisnu Srbiju preprekom njihovim planovima za „Drang nach Osten”. Stoga su i Srbi koji su živeli pod Monarhijom, često sumnjičeni kao „subverzivan” i secesionistički nacionalni elemenat. Pritisci i spletke bečke vlasti usmereni protiv koalicije ipak su uglavnom ostajali bez rezultata; samo su doprinicali kompromitovanju Austro-Ugarske u Evropi i popularizovanju ideje južnoslovenskog ujedinjenja kod evropskog javnog mnjenja.

Jugoslovenstvo hrvatsko-srpske koalicije omogućile su određene ideološke pretpostavke: njena liberalno-demokratska ideologija je imala naglasak na demokratskim političkim ustanovama i pravu naroda na samoopredeljenje. To je pravo, budući univerzalno, imalo važiti i za Hrvate i za Srbe podjednako. Argumenti političke legitimnosti su pomereni od partikularnih, te otud i nepomirljivih, hrvatskih i srpskih tradicija i istorijskih sećanja. Koalicija je imala prosvećen odnos spram crkve i religije: partije koje su je činile bile su protiv učešća sveštenih lica u političkom životu, dok su religijska verovanja i vrednosti smatrale privatnom stvari pojedinca. Ovo odvajanje crkve od politike pridonelo je uklanjanju jedne od važnih prepreka hrvatsko-srpskoj saradnji i jedinstvu.

⁵⁰ O srpskom shvatanju hrvatsko-srpske koalicije vidi Istorija *srpskog naroda* (1983), tom 6, knjiga 2, „Hrvatsko-srpska koalicija” (od Koste Milutinovića).

⁵¹ Vidi: Gross (1960), deo d, „Poslije sloma novog kursa”; Harvat (1936), „Hrvatsko pitanje u žarištu evropske politike”; „U znaku veleizdajničkih procesa”.

„Revolucionarna omladina“

Krajem devetnaestog veka stasala je u Habsburškoj monarhiji jedna mlada revolucionarna generacija Srba i Hrvata, nadahnuta radikalno „naprednim“ idejama: populističkim, anarhističkim i socijalističkim. Gotovo do jednog ovi mladi ljudi su želeli propast Austro-Ugarske, a mnogi su uz to bili i za ujedinjenje Južnih Slovena u jedinstvenu suverenu državu, s uređenjem republikanskog tipa, demokratskim političkim ustanovama i nekim oblikom socijalističke organizacije privrede. U jugoslovenskoj historiografiji poznati kao „Revolucionarna omladina“, ovi mladi ljudi nisu zastupali nikakvu ni koherentnu ni razvijenu ideologiju. Njihove ideje-vodilje retko su bile marksističke; drugi uticaji su bili značajniji, recimo Prudonov, dok bi se najvažnijim mogao smatrati uticaj ruskih revolucionarnih mislilaca devetnaestog veka. Ovi mladi revolucionari su, s romantičnim oduševljenjem, verovali u neminovnost nacionalne i društvene revolucije, uz učešće narodnih masa. Narod je, pak, valjalo nadahnuti i voditi ka revolucionarnoj akciji; za to su hrabri i samopožrtvovani pojedinci bili neophodni. Takve ideje, kao i primeri revolucionara devetnaestog veka, vodili su gotovo nužno ne samo stvaranju malih revolucionarnih grupa i tajnih društava, već i diletantskim pokušajima ubistva visokih austro-ugarskih civilnih i vojnih službenika. Mnogi od izvršilaca su postali poznate, čak legendarne ličnosti u očima mladih, a ponekad i u širim slojevima stanovništva.⁵²

„Revolucionarnu omladinu“ su uglavnom činili studenti i srednjoškolci. Većinom su - naročito među Srbima - bili poreklom iz nepismenih ili polupismenih seljačkih porodica. Portret tipičnog mladog revolucionara toga doba - Hrvata ili Srbina svejedno - istakao bi njegovu inteligenciju, lično poštenje i hrabrost, spojene s istinskom ljubavlju za svoj narod. Istovremeno ne bi mogli ostati neprimećeni njegov manjak sistematskog obrazovanja, naivni romantizam njegovih političkih stanovišta i sklonost revolucionarnom nasilju. Borbenost i ostrašćenost „Revolucionarne omladine“ bih su delom reakcija na sve opresivnije mere austro-ugarskog režima. Mladi su, takode, uviđali da umerenjaci i reformisti nisu uspeli da bitno poboljšaju status Južnih Slovena u Habsburškoj monarhiji, a dodatno ih je radikalizovala i svest o denacionalizujućim pritiscima mađarskog nacionalizma, posebno u Hrvatskoj.

Nacionalni sastav „Revolucionarne omladine“ bio je mešoviti, hrvatsko-srpski, uz učešće bosanskih muslimana. Njihova mešovita srpsko-hrvatsko-muslimanska revolucionarna udruženja često su prerastala u čvrsta bratstva jugoslovenskih revolucionara. Najbolji primer

⁵² O revolucionarnom vrenju među Južnim Slovenima u Habsburškoj monarhiji, pogotovu u Bosni i Hercegovini, vidi: Dedijer (1966).

predstavlja „Mlada Bosna“, bosansko-hercegovačka revolucionarna organizacija mladih Srba, Hrvata i Muslimana, čiji je član Gavrilo Princip 28. juna 1914. u Sarajevu izvršio atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda.⁵³

Postojala je važna veza između radikalizma u društvenim pitanjima i radikalizma u nacionalnom pitanju. Revolucionarni južnoslovenski socijalista najčešće je bio i nacionalni revolucionar koji se bori za uništenje Austro-Ugarske. On je, pored toga, verovao i u nacionalno jedinstvo svih Južnih Slovena i u nužnost stvaranja njihove jedinstvene države. Preplitanje ova dva radikalizma - „naprednog“ i nacionalnog - moglo bi se pripisati težnji da se traga za radikalnim rešenjima u svim domenima političkog i društvenog života (te stoga i za radikalnim rešenjima nacionalnog pitanja), čim se padne pod uticaj ma koje vrste političkog radikalizma (u ovom slučaju, levog - revolucionarnog). Međutim, opredeljenje za jugoslovenstvo nije tako lako shvatljivo. Kako to da su toliki revolucionarni socijalisti verovali u nacionalno jedinstvo Južnih Slovena i u potrebu stvaranja nezavisne i jedinstvene južnoslovenske države? I drugi su oblici radikalnog nacionalizma bili mogući: „napredna“ revolucionarna strast mogla se spojiti s isto toliko strastvenom verom u, recimo, stvaranje velike Hrvatske ili velike Srbije. Takođe, pošto su levi radikali, većinom, bili i internacionalisti, zbog čega su uopšte tom revolucionarnom kosmopolitizmu dodavali i veru u jugoslovenstvo?

Brojni radikali su se opredeljivali za jugoslovenstvo iz sledećih razloga:

- 1) Mada nije ni bilo tog internacionalizma, ni kosmopolitizma koji bi, sami po sebi, bili u stanju da vode ka ideji jugoslovenskog ujedinjenja, pošto su, već po definiciji, bili oslobođeni svake nacionalne, etničke, kulturne i jezičke sadržine, ipak su, ako se do njih iskreno držalo, internacionalističke i kosmopolitske vrednosti mogle da doprinesu jačanju jugoslovenstva među pripadnicima raznih naroda time što su razvijale saradnju i jedinstvo među mladim srpskim, hrvatskim i muslimanskim revolucionarima.
- 2) „Progresivni“ revolucionar bio je antiklerikalac i, često, ateista. Za Hrvate, Muslimane i Srbe su konfesionalne odnosno religijske razlike bile važan element nacionalnog identiteta i izvor kulturne različitosti-

⁵³ O idejama Mlade Bosne vidi: Palavestra (1965). Istoričari, objašnjavajući zbog čega je baš srpska omladina, uoči Prvog svetskog rata, bila najradikalnija u traženju promena političke i društvene strukture, odnosno nacionalnih odnosa, obično navode tri razloga: 1) podsticanje srpske i crnogorske pobede u Prvom i Drugom balkanskom ratu; 2) izuzetno težak položaj srpskog seljaštva u Bosni i Hercegovini (Austro-Ugarska nije, po okupaciji Bosne i Hercegovine 1878, sprovela očekivane agrarne reforme i većina zemlje je ostala u rukama muslimanskih begova); 3) progon srpskih političara u Austro-Ugarskoj zbog njihovih naklonosti prema Srbiji i veza s njom. Opšti prikaz položaja Srba u Bosni i Hercegovini i njihovog nacionalnog pokreta na prekretnici vekova može se naći u *Istoriji srpskog naroda* (19831, tom 6, knjiga 1, „Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini“ i „Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini“ (od Milorađa Ekmečića).

sti (a u slučaju Srba i čuvar sećanja na srpsku srednjovekovnu državu). Ateistička i antiklerikalna shvatanja težila su brisanju tih razlika, te stoga i lakšem uspostavljanju jedinstva. U odnosu na ideju južnoslovenskog ujedinjenja nije bilo bitnih razlika između južnoslovenskih liberalnih demokrata i „naprednih“ revolucionara. To se lako može razumeti uzme li se u obzir da su se, posebno kada je reč o religiji i crkvi, ideje i vrednosti i jednih i drugih, temeljile na baštini prosvete i tradiciji evropskog kritičkog racionalizma. Za razliku od liberalnih demokrata, međutim, ateizam i antiklerikalizam revolucionarnih socijalista su bili radikalni i potpuni.

3) Premda ponekad zaljubljen u epsku poeziju i uspomene na srednjovekovne države, revolucionarni socijalista je, uglavnom ipak bio „neprijatelj“ istorije i radikalni kritičar tradicije. On je istoriju posmatrao u svetlu klasne borbe, ugnjetavanja i eksploatacije. Pravni kontinuitet hrvatske države još od srednjeg veka nije mogao, na primer, da bude temelj njegove političke svesti, budući da on prema njemu nije osećao ni lojalnost ni privrženost. Tako je, posredstvom svog radikalizma, „napredni“ revolucionar gubio deo svoje nacionalne svesti - onaj, kako bi ga on opisao, „nazadan“ i „reakcionaran“ deo. Ova vrsta redukcije hrvatske i srpske nacionalne svesti otklanjala je onu kranje značajnu istorijsku razliku među njima i međusobno ih približavala.

4) Usredsređenost „naprednih“ revolucionara na društvene probleme težila je brisanju političkog značaja nacionalnog identiteta. I ovde nailazimo na srodnost s opredeljenjima liberalno-demokratske ideologije hrvatsko-srpske koalicije. Usredsređenost na društvene probleme pre svega je značila zaokupljenost seljaštvom, pošto su radnici bili malobrojni. Viđeno očima revolucionara, seljaštvo se javljalo kao eksploatisana proleterska grupacija, koja živi izvan istorije - sem, razume se, ukoliko joj je žrtva - ostajući većnim plenom nepatriotskih elita (feudalnih, sveštiničkih, monarhističkih, birokratskih i kapitalističkih). „Napredni“ revolucionari toga doba nisu videli posebnih razlika između hrvatskih i srpskih seljaka, a za njih su samo seljaci i radnici bili pravi narod i prava nacija.

Socijalistički pokret u Hrvatskoj 1860 -1914.

Začeci socijalističkog pokreta u Hrvatskoj padaju znatno kasnije nego u zemljama Zapadne i Srednje Evrope. To kašnjenje bilo je, pre svega, prouzrokovano srazmernom ekonomskom zaostalošću i udaljenošću od političkih i društvenih zbivanja u Evropi. Socijalističke ideje i

socijalistički pokret, uopšte uzev, u čitavom periodu 1860-1914. neposredno slede i odražavaju razvoj zemlje u celini. Bilo je, naravno, i kraćih razdoblja u kojima je strana, posebno mađarska dominacija potiskivala socijalistički pokret i držala ga ispod nivoa koji bi verovatno bio dostigao s obzirom na razvoj industrije i broj radnika. Krajem 60-tih i početkom 70-tih godina devetnaestog veka, manje grupe radnika, uglavnom zaposlenih u zanatstvu, počinju tražiti skraćenje radnog vremena i više nadnice. Te prve borbe za radničke pravice nisu bile ni organizovane, ni masovne - ostale su ograničene na sporadične i spontane proteste. Hrvatska je u to doba bila uglavnom seljačka zemlja, sa 13,3% pismenog stanovništva. Njen najveći centar, Zagreb, imao je oko 20.000 stanovnika, od kojih su 13% bili radnici, uglavnom zaposleni u zanatskim radionicama. Svega nekoliko fabrika je zapošljavalo više od stotinu radnika.⁵⁴

Socijalistički pokret su, s početka, činili gotovo isključivo radnici, bez podrške intelektualaca. Nikakvih pokušaja formulisanja šireg političkog programa nije bilo - zahtevi su bili ograničeni na usko egzistencijalna pitanja. Vođstvo pokreta - a stalnog vođstva zapravo nije ni bilo - uglavnom je poticalo iz redova zanatlija, koji su došli u dodir s nemačkim i austrijskim socijalističkim pokretima i prihvatili njihove ideje i političke programe. Neki od njih su i sami bili stranci, većinom iz Nemačke i Austrije, koji su došli u Hrvatsku jer je zbog manjka kvalifikovane radne snage njihov rad tu bio bolje plaćen. Alatke i mašine, uz uputstva za njihovu upotrebu i popravku, uglavnom su uvoženi iz Nemačke i Austrije, a to su ujedno bile i zemlje u koje je valjalo odlaziti i zarad tehničkog usavršavanja. (U užoj Hrvatskoj i Slavoniji, a donekle i u ostalim delovima Jugoslavije, mnogi tehnički termini i nazivi alata i mašinskih elemenata do danas su ostali nemački.)

Čak i oni radnici koji nikada nisu izašli iz Hrvatske i koji nisu bili nemačkog porekla često su se koristili nemačkim jezikom. Jedan od razloga bio je nedostatak hrvatskih termina, ali je drugi bilo organizovanje stručnih radnika na principima sličnim cehovskim: oni su, naime, želeli da zaštite svoja zanimanja od konkurencije dizanjem barijere „nerazumljivog“ jezika. I prva socijalistička terminologija bila je, takođe, nemački uvoz. Nemački socijalistički rečnik je čak postao simbol višeg statusa stručnih radnika, te stoga i zaštićen od kroatizacije. Prisustvo stranaca u vođstvu, upotreba nemačkog jezika i uticaj austro-nemačkih socijalističkih ideja, uglavnom neprimenljivih na lokalne uslove, doprineli su viđenju socijalizma kao nečeg tuđeg Hrvatima i Hrvatskoj. Pokret radničke klase u Hrvatskoj bio je odveć slab, a uticaji ekonomski razvijenijih susednih srednjoevropskih zemalja isuviše snažni

64 Vidi: Šidak (1968), „Počeci radničkog pokreta u hrvatskim zemljama“, naročito 75-6.

da bi on uspeo da izbegne vezivanje za centre na strani.⁵⁵ To vezivanje, dakle, nije bilo posledica ideološkog internacionalizma, premda je bilo pojedinaca koji su uspostavili veze sa Prvom internacionalom i čitali i rasturali njene publikacije.

Ukidanje cehova 1872. dalo je snažan podsticaj formiranju stalnih radničkih udruženja. Njihovi prvobitni ciljevi su bili sasvim skromni: pomoć bolesnima (i dostojan pogreb mrtvima), te davanje nekoliko školarina za obrazovanje mladih radnika.⁵⁶ Ove dobročiniteljske funkcije su nekad obavljali cehovi, pa je njihovo ukidanje - iako je u celini pogodovalo industrijskom napretku - značilo i gašenje ovih funkcija.

Prva socijalistička štampa bila je dvojezična (na hrvatskom i nemačkom jeziku) i ideološki pod potpunim uticajem nemačke i austrijske socijaldemokratije. Tiraž ovih časopisa i novina bio je malen, a njihov vek često kratak. Većina radnika još uvek je bila potpuno apolitična, a njihovo zanimanje za „probleme socijalizma“ i društvena i politička pitanja uopšte nisu mogli da pobude „prevodi“ političke propagande namenjene srednjeevropskom radništvu, čiji su društveni i ekonomski problemi bili drugačiji. Dvojezični politički časopis Radnički prijatelj (Der Arbeiterfreund), koji je izlazio 1874-1875. godine, zagovarao je internacionalizam, ali i insistirao na tome da ga valja kombinovati s ljubavlju za vlastitu domovinu.⁵⁷ Pojmovi „domovine“ i „narodnosti“ bili su, međutim, dvosmisleni, te nije bilo jasno da li označavaju Hrvatsku i hrvatski narod uopšte, ili samo pojedine krajeve i njihovo stanovništvo. Časopis se isprva odredio kao glas hrvatske radničke klase, ali je uskoro ustvrdio da je glas jugoslovenske radničke klase. Osnovni politički zahtev ovog nedeljnika bilo je opšte pravo glasa, što su u to vreme tražili i evropski socijalisti. Časopis je, uz to, branio slobodu štampe i tražio osmosatni radni dan, slobodne nedelje i uvođenje građanske milicije (u Austriji i Nemačkoj se upotrebljavao naziv Volkswehr) umesto stajaće vojske. Radni ljudi treba da imaju „pristojne nadnice“, a njihova deca obavezno besplatno obrazovanje. Većina tih zahteva bila je tek prevod na hrvatski zahteva evropskog radničkog pokreta i hrvatski se radnici nisu s njima poistovećivali.

U Hrvatskoj nije bilo klasne borbe u evropskom smislu sve do početka 90-tih godina devetnaestog veka. Sedamdesetih i osamdesetih godina najžešći su bili sukobi između sitnih zanatlija i njihovih radnika, na jednoj, i njihovih uspešnijih kolega, na drugoj strani. Nešto nalik na klasnu borbu postojalo je na velikim imanjima, pre svega u Slavoniji, na kojima su zemljoposednici unajmljivali seljačku radnu snagu. U industriji su sami vlasnici radili u svojim firmama, često s članovima

⁵⁵ O stagnaciji hrvatske privrede pod ugarskim političkim i ekonomskim pritiskom vidi: Šidak (1968), 124.

⁵⁶ Šidak (1968), 78.

⁵⁷ Šidak (1968), 78-9, 199.

šire porodice. Prvi maj je, pod uticajem Druge internacionale, prvi put proslavljen 1890. godine.⁵⁸ Taj događaj je označio početak novog razdoblja u istoriji hrvatskog radničkog pokreta, razdoblja povećane aktivnosti i bolje organizovanosti. U to doba nastaje i mali polulegalni sindikalni pokret, koji postiže izvesne uspehe u povećanju radničkih nadnica. Prvi sindikalisti bili su, pre svega, zainteresovani za dobrobit radnika, dok ih opšta ekonomska, politička i društvena pitanja gotovo da nisu zanimala. Da bi radnici ostali ravnodušni prema opštijim političkim pitanjima, austro-ugarske vlasti često su bile voljne da čine ustupke u domenu čisto radničkih zahteva. Sindikalisti su, međutim, ipak istupili s dva politička zahtev šireg značaja: tražili su opšte pravo glasa i potpunu legalizaciju sindikata. (Hrvatska je 90-tih godina prošlog veka bila jedina ustavna evropska zemlja u kojoj sindikati nisu bili priznati.)

Sindikalisti su obično odbacivali nacionalne zahteve kao „buržoasku“ ideologiju i nešto što nije ni od kakvog interesa za radničku klasu. Pod uticajem austrijskih socijaldemokrata i Druge internacionale, tvrdilo se da će ukidanje kapitalizma razrešiti, ili, tačnije, ukinuti, to pitanje. Sasvim je razumljivo da je takav stav uživao podršku svih protivnika hrvatske nacionalne emancipacije, jer je podrazumevao pasivnost hrvatskog radničkog pokreta prema borbi za tu emancipaciju. U sukobu hrvatskog i srpskog nacionalizma u Hrvatskoj, socijalisti su odbili da se opredele za ma koju od strana zalažući se za mir i saradnju između ova dva naroda. Hrvatski socijalisti su, većinom, radničku klasu smatrali potpuno imunom na nacionalizam, da bi potom tu a priori ustanovljenu „činjenicu“ propagirali kao primer drugim društvenim grupama.⁵³

Nacionalne partije su pod kraj devetnaestog veka često optuživale socijaliste da su sluge Beča i Budimpešte i da izdaju narodne interese braneći isključivo interese radničke klase. Programu socijalista samo jedan element je bio zajednički s programima hrvatskih „buržoaskih“ stranaka, koje su socijalisti obično optuživali da štite „sebične klasne interese“ pod maskom patriotizma: zahtev za opšte pravo glasa. U to doba je samo 2% hrvatskog stanovništva imalo to pravo, a i ti glasači su često zavisili od vlade; bili su, recimo, vlasnici ili poslovođe preduzeća koja su primala državne narudžbe, ili državni nameštenci. Režim Kuen-Hedervarija, hrvatskog bana 1883-1903, vesto je manipulisao izborima i uspevao da onemogućiti da se njegovi politički protivnici „buržoaski“, kao i socijalistički - domognu iole značajnijeg uticaja. Na-

58 Šidak(1968), 199.

59 Analizu stava hrvatskih socijaldemokrata o nacionalnom pitanju u poslednjoj deceniji devetnaestog veka daje Gross (1956). Širi pristup južnoslovenskim socijal-demokratima i nacionalnom pitanju nalazimo kod Strugara (1956) i Perovića (1984), deo 2, „Društveno-ekonomske i političke karakteristike države i stavovi radničkog pokreta Jugoslavije o nacionalnom pitanju do 1923. godine“.

cionalne partije su verovala da će opšte pravo glasa znatno pomoći njihovu borbu za veću samostalnost Hrvatske, dok su se socijalisti za njega zalagali zarad ostvarenja društvenih i ekonomskih reformi.

Dalji razvoj socijalističkog pokreta dovodi 1894. godine do stvaranja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Ova prva južnoslovenska socijalistička partija ubrzo uspostavlja veze sa slovenačkim socijalistima, koji 1896. osnivaju Jugoslovensku socijaldemokratsku stranku. Hrvatski socijaldemokrati su odbacivali revolucionarnu borbu, budući da su bili opredeljeni za ustavne i reformističke metode političke borbe. Kao politička partija s opštim političkim programom, socijalisti su morali da zauzmu stav o većini političkih pitanja. U odnosu na hrvatsko nacionalno pitanje zahtevi su im bili skromni: tražili su veću autonomiju bez bitnijih promena postojećih odnosa prema Beču i Budimpešti. Socijaldemokrati su bili uvereni da je najveća prepreka uspehu borbe radničke klase religijska i nacionalna netrpeljivost i mržnja. Oni su, takode, iskreno verovali da Hrvati i Srbi u Hrvatskoj treba da žive i rade zajedno u atmosferi tolerancije i da radnici svih južnoslovenskih naroda treba da saraduju u zajedničkoj „klasnoj borbi“. Stav hrvatskih socijaldemokrata prema nacionalnom problemu bio je, dakle, prosvećen, umereno reformistički i unekoliko naivno-idealistički.⁶⁰

Socijalistička propaganda je u nekim poljoprivrednim krajevima naišla na pozitivan odziv. U Zagorju, na primer, osiromašeni seljaci su prihvatili mnoge socijalističke ideje. Manjak zemlje i prenaseljenost su podsticali iseljavanje, naročito u Ameriku, a seljaci nisu imali glasačko pravo, te je socijaldemokratsko traženje opšteg prava glasa naišlo na povoljan prijem. Socijalisti nisu u svom programu imali razrađen stav prema pitanju vlasništva nad zemljom, mada je njihov opozicioni stav prema bogatim zemljoposjednicima bio jasan. Premda bi za seljake gladne zemlje privatno seljačko vlasništvo bilo neuporedivo privlačnije, ideologija socijalizma, koja je smatrala kolektivno vlasništvo nad svim „sredstvima za proizvodnju“ višim oblikom društvene i ekonomske organizacije, nije dozvoljavala socijaldemokratima da se za njega založe. Drugi kongres Socijaldemokratske stranke, održan 1896. godine, raspravljao je o ovom problemu, ali nije došao ni do kakvih zaključaka. Ipak je odlučeno da se po selima osnuju politički klubovi, te da se obrazovnim i propagandnim sredstvima mobilišu seljaci i podstakne njihovo zanimanje za šira društvena i politička pitanja. Ponovljen je zahtev za opšte pravo glasa.⁶¹

I dalje je apatija pre no ugnjetavanje bila glavni neprijatelj socijalističkog pokreta. Često je bilo jednako teško ubediti radnike da treba da zahtevaju opšte pravo glasa, kao i izbeći progon od strane vlasti zbog

⁶⁰ Šidak (1968), 202.

⁶¹ Šidak (1968), 204.

iznošenja takvih zahteva. Na prekretnici vekova je socijalistički pokret još uvek bio slab i nesposoban da predvodi šire proteste ili štrajkove. Vlastima je često bilo dovoljno da uhapsu ili samo zaprete hapšenjem nekolicini vođa, pa da čitav pokret zadugo iščezne s političke scene. Uporne i prefinjene metode političkog zastrašivanja bana Kuen-Hedervarija bile su, uglavnom, više no dostatne za borbu protiv opozicionih stranaka i grupa u Hrvatskoj.

Naporedo s tradicionalnim nedostatkom zanimanja radničke klase i socijaldemokrata za borbu za hrvatsku sarnostlanost išlo je gotovo potpuno prenebregavanje radničkih interesa od strane drugih hrvatskih političkih partija, pretežno zaokupljenih, nacionalnim pitanjem. Početak dvadesetog veka donosi izvesnu promenu u stavu obrazovanih klasa prema socijalističkom pokretu. „Napredna omladina“, politička grupacija mladih hrvatskih intelektualaca, svoje ideje i program razvija pod uticajem čeških nacionalnih liberala i njihovog vode Tomasa Masarika.⁶² Mada protivnici socijalističke ideologije, oni su prihvatili nužnost saradnje sa socijaldemokratima.⁶³ Napredna omladina je verovala u narodnu demokratiju i opšte pravo glasa, i u radničkom pokretu je videla predstavnika sve značajnijeg dela stanovništva. Sa svoje strane, socijalisti su se, po prvi put pojavili na političkoj sceni Hrvatske kao politička partija s programom i aktivnostima od nacionalnog značaja.⁶⁴

Hrvatski socijalisti su na svejugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji, održanoj u Zagrebu 1902, oduševljeno podržali predloženu saradnju sa socijalistima Srbije. Oni su se, u hrvatskoj unutrašnjoj politici, dosledno suprotstavljali napadima nekih hrvatskih političara i dela štampe na Srbe u Hrvatskoj i na Srbiju, kao i antisrpskim demonstracijama koje su te godine izbile u Zagrebu. Socijalistički pokret bio je, međutim, odveć slab da se uspešno suprotstavi tim snažnim izlivima ekstremnog hrvatskog nacionalizma.⁶⁵

Socijalistički pokret u Dalmaciji počinje da se razvija 90-tih godina devetnaestog veka, gotovo bez ikakvog dodira sa užom Hrvatskom i Slavonijom. Pokret radničke klase još uvek nije bio nacionalan, jer je uticaj snažnijeg i organizovanijeg italijanskog socijalističkog pokreta bio presudan. Prve socijalističke organizacije nastaju među italijanskim radnicima u Dalmaciji, koji su tu došli zbog manjka kvalifikovane radne snage. Posebno snažna je bila tršćanska socijalistička organizacija: bila je veoma uticajna među radništvom te industrijske oblasti i tesno je sarađivala sa Socijaldemokratskom partijom Italije, koja je, razume se, bila nacionalna italijanska partija. Premda po svojoj ideologiji

⁶² Analizu političkih ideja obrazovane hrvatske mladeži uoči Prvog svetskog rata daju Gross (1968), Horvat (1936), „Rezultati politike oportunizma“, „Komesarijati i atentati“.

⁶³ Vidi: Gross (1966).

⁶⁴ Vidi: Šidak (1968), „Razvoj socijalističkog pokreta u Hrvatskoj g. 1897. do 1902.“

⁶⁵ Vidi: Gross (1956); Strugar (1956).

internacionalistička i protivnica svih oblika ekspanzije i osvajanja, nije pokazivala gotovo nikakvo razumevanje za nacionalne posebnosti hrvatskih radnika u Dalmaciji. Istovremeno, ti radnici, mada uglavnom uspešno ostajući van dohvata asimilatorskih uticaja itaiijanskog jezika i kulture, bili su pre svega dalmatinski, tj. regionalni patrioti.⁶⁶

Hrvatska se krajem poslednje decenije devetnaestog veka brzo industrijalizuje: 90-tih godina prošlog veka 270.457 radnika predstavljalo je tek 12,28% stanovništva, da bi samo deceniju kasnije 428.367 njih činilo 17,73%.⁶⁷ Struktura radničke klase se još više izmenila: industrija se razvijala znatno brže od zanatstva, a taj rast je pratilo i povećanje broja industrijskih radnika, Povećao se i broj preduzeća s više od stotinu radnika. Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka konačno se izjednačio broj industrijskih i zanatskih radnika. Industrije s najvišom stopom rasta bile su prehrambena, građevinarstvo i drveno-preradiivačka. Te industrijske grane nisu zahtevale veliki broj kvalifikovanih radnika, a ni stalnu koncentraciju radne snage. Bile su tesno vezane za izvore sirovina, rad u njima je često bio sezonski, a mnogi radnici su bili seljaci.

Za socijalistički pokret je najznačajniji proces na početku veka bilo povećavanje broja intelektualaca koji su mu pristupali.⁶⁸ To je neminovno donosilo sa sobom otvaranje teorijskih rasprava i diskusija, a i sukobe s drugim političkim partijama oko bitnih političkih pitanja. Što se tiče nacionalnog pitanja, upravo su intelektualci s levog krila Socijaldemokratske partije posebno, i socijalističkog pokreta uopšte, bili ti koji su se protivili saradnji s „buržoaskim“ partijama u njihovoj borbi za hrvatsku samostalnost. „Desnica“ je, pak, bila za takvu saradnju, uverena da socijaldemokratija treba da zastupa sve društvene grupe, koje se smatraju potlačenima, a ne samo radničku klasu. Pošto su Hrvati kao nacija bili ugnjeteni, „desnica“ je smatrala za prirodno da socijaldemokratska partija treba da bude zainteresovana za borbu koja se vodila za veću samostalnost Hrvatske. Takode je isticala povezanost razvoja radničke klase i njenog pokreta s nacionalnom nezavisnošću, posebno u ekonomskoj sferi.⁶⁹

„Levica“ se dogmatski držala načela internacionalizma i nesudelovanja radničke klase i njenog pokreta u ma kom obliku nacionalnih sukoba, opirala se takvim stanovištima i insistirala na politici „čiste klasne borbe“. Ona se čak protivila učešću Socijaldemokratske stranke u javnim protestima protiv mađarske dominacije, u kojima su sudelovale gotovo sve hrvatske političke grupe. Pošto je 1903. najzad došao kraj Kuen-Hedervarijevom režimu, sloboda štampe postaje znatnija a sindi-

66 Vidi: Šidak (1968), „Socijalistički pokret u Dalmaciji i Istri, g. 1895-1902.“.

67 Vidi: Šidak (1968), 197.

68 Vidi: Šidak (1968), „Nova obilježja socijalističkog pokreta“.

69 Vidi: Gross (1956).

kati legalni. Socijaldemokratska partija je 1906. godine uspela da uključi u svoje organizacije oko 13.000 organizovanih industrijskih i 2.500 poljoprivrednih radnika. Bilo je i mnogo uspešnih štrajkova - takvih je oko četiri petine 1911. godine. Radni dan većine radnika bio je ograničen na osam sati. No i pored toga socijalistički pokret bio je malen, a njegov uticaj ograničen bezmalo isključivo na deo radničke klase. Socijaldemokratska stranka je imala samo jednog predstavnika u Saboru sve do izbijanja Prvog svetskog rata 1914.⁷⁰

Južnoslovenski socijalisti i ujedinjenje Južnih Slovena

Svi evropski i južnoslovenski socijalisti verovali su da je potpuno rešenje nacionalnog pitanja moguće tek posle revolucije i zbacivanja „buržoaskih klase”.⁷¹ Neki su, ipak, držali da za poboljšanja i reforme postoje mogućnosti i u okvirima „kapitalističkog poretka”. Nezadovoljniji i radikalniji nisu delili to uverenje što ih je navodilo da zakluče bilo da pokret radničke klase treba sve oblike nacionalne borbe da prepusti buržoaziji, da spreči da nacionalističke ideologije „zatruju” radnički pokret i da se isključivo usredsredi na „čistu” klasnu borbu (tako je, recimo, mislila Roza Luksemburg), bilo, naprotiv, da pokret treba da razvija politiku nacionalnog pitanja kako bi privukao ugnjetene narode i učinio da oni prihvate revolucionarno socijalističko vodstvo.⁷² Ova druga i manja grupa verovala je, dakle, da nacionalno pitanje i nacionalne strasti internacionalistička revolucija treba da koristi za svoje ciljeve. To stanovište je postalo uticajnije tek postoje na njemu zasnovana politika uspešno sprovedena od Lenjina i boljševika za vreme građanskog rata u Rusiji (1917-1922).

Kongres austrijskih socijaldemokrata, održan u Brnu 1899, pod uticajem takozvanog desnog centrizma Eduarda Bernštajna i Karla Kauckog, više ne pristupa nacionalnom pitanju kao isključivo buržoaskoj ideologiji, već zahteva pravo svakog naroda na kulturnu autonomiju i samostalno odlučivanje o pitanjima jezika i obrazovanja. Ideja razrešavanja nacionalnog pitanja kroz kulturnu i jezičku autonomiju bila

⁷⁰ Vidi: Šidak (1968), „Nova obilježja socijalističkog pokreta”.

⁷¹ Vidi, između ostalog: Perović (1984), deo 2, „Društveno-ekonomske i političke karakteristike države i stavovi radničkog pokreta Jugoslavije o nacionalnom pitanju do 1923. godine”; Vlajčić (1984), pogl. 1, „Neki preduvjeti strateško-taktičkim opredeljenjima jugoslavenskih komunisti u 1919. godini”.

⁷² Vidi: Strugar (1956).

je reformistička i, po svom duhu, antirevolucionarna, jer je podrazumevala očuvanje austro-ugarske države i depolitizaciju nacionalnog pitanja.⁷³

Za južnoslovenske socijaliste (odnosno socijaldemokrate), kao i za ostale socijaliste pod marksističkim uticajem, nacionalizam je bio izvedena pojava, razumljiva jedino analizom ekonomske i društvene „baze”. On je često pojednostavljeno prikazivan kao patriotska maska iza koje buržoazija skriva svoje sebične interese. Nekad je opet oštroumnije sagledavan kao agresivni i ekspanzionistički kolektivni mit rođen iz „zala kapitalističkog poretka”. Južnoslovenski socijalisti bili su internacionalisti i verovali su da će globalno ujedinjenje svih naroda u jedinstveno besklasno društvo postati moguće u postrevolucionarnom svetu. Za njih je nacionalno pitanje bilo manje važno od naloga klasne borbe. Da bi nekog smatrali socijalistom, morao je da pokaže da je, za njega, klasa iznad nacije. Ipak je i među socijalistima nacionalizam povremeno odnosio prevagu.⁷⁴

Socijalisti su smatrali da Južni Sloveni govore jednim jezikom. (Slovenačkom je uglavnom priznavana posebnost, ali se držalo da je veoma sličan i tesno povezan s ovim zajedničkim jezikom.) Južni Sloveni su, po njima, imali zajedničko poreklo i bili su etnički slični, a mnogi su socijalisti smatrali da su južnoslovenski narodi u stvari plemena, koja valja objediniti u jednu modernu jugoslovensku naciju. (Neki socijalisti su se kolebali između termina „pleme” i „narod”.) Najčešće su priznavana tri takva „plemena”: Hrvati, Slovenci i Srbi. Razlike među Južnim Slovenima smatrane su bilo veštački stvorenim (tuđinska osvajanja), bilo razlikama koje ne mogu imati značaja u „progresivnim” vremenima, a u koje su svrstavane katolička i pravoslavna konfesija i muslimanska religija, sećanja na srednjovekovne države, istorijske tradicije, itd.⁷⁵ Srpska socijaldemokratska stranka, osnovana avgusta 1903, bila je spremnija od drugih južnoslovenskih socijaldemokratskih partija da prizna postojanje razlika među Južnim Slovenima, budući svesna jedinstvenih političkih i istorijskih tradicija Srbije, koja je, uz to, bila i nezavisna država.

Socijalisti su istoriju Južnih Slovena shvatali kao tragičnu, na način veoma nalik marksističkom poimanju istorije eksploatisanih i

⁷³ Vidi: Bauer (1924).

⁷⁴ Vidi: Strugar (1956); Pešić (1983), „Uvod - Stav socijalističkih partija jugoslovenskih zemalja prema nacionalnom pitanju krajem prvog svetskog rata”; Morača (1977), „Uvod”, posebno 3, „Prve radničke organizacije, stvaranje i djelatnost socijaldemokratskih partija”; Milenković (1974), „Uvod”, pogl. 1, „Kratak pregled razvitka socijalreformističkog pravca u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja”, deo 1, „Približavanje jugoslovenskih socijalreformista i njihovo ujedinjenje u Socijalističkoj partiji Jugoslavije”; Vlajčić (1984), pogl. 1, „Neki preduvjeti strateško-taktičkim opredjeljenjima jugoslovenskih komunista u 1919. godini”; Perović (1984), deo 2, „Društveno-ekonomske i političke karakteristike države i stavovi radničkog pokreta Jugoslavije u nacionalnom pitanju do 1923. godine”.

⁷⁵ O sličnim shvatanjima bosansko-hercegovačkih socijaldemokrata vidi: Babić (1974).

ugnjetenih klasa. Otud je ujedinjenje Južnih Slovena za njih u isti mah bilo i čin revolucionarne pravde i oslobođenja.⁷⁶ Do Prvog svetskog rata su se u redovima socijalista javila četiri različita predloga za ujedinjenje (potpuno ih nepotpuno) Južnih Slovena:

- 1) da južnoslovenske zemlje postanu autonomna celina u decentralizovanoj i liberalno-demokratskoj Habsburškoj monarhiji;
- 2) da se Austro-Ugarska transformiše u Dunavsku federaciju, sa južnoslovenskim zemljama - sa Srbijom i Crnom Gorom ili bez njih - kao autonomnom jedinicom ove federacije, Ovo rešenje, iako naizgled nalik prvom, zapravo je pretpostavljalo radikalnu izmenu političke strukture Austro-Ugarske. Očekivalo se, takode, da će do njega doći „odozdo“, „revolucionarnom akcijom masa“;
- 3) da se stvori federacija balkanskih zemalja, sa južnoslovenskim zemljama iz sastava Austro-Ugarske ili bez njih. Ovaj predlog najčešće se čuo u Srbiji;
- 4) da se stvori nezavisna policentrična jugoslovenska država. Hrvati i Slovenci su većinom bili skloniji rešenjima u okvirima Austro-Ugarske i dunavskog bazena, a Srbi onim u balkanskim okvirima. (Srpski socijalisti su, na primer, tvrdili daje srpsko-bugarska federacija jedino trajno rešenje za neutralisanje rivaliteta i sukoba između ove dve zemlje.) Međutim, ideja jugoslovenstva je bila sveprisutna, posebno među obrazovanim i mladim socijalistima. Oni su je delom prihvatili i zbog njenog radikalizma: pretpostavljala je uništenje Austro-Ugarske.

Zastupnike ideje stvaranja Jugoslavije obično su pristalice reformi u okvirima Austro-Ugarske, koje bi se ostvarile u saradnji sa austrijskim socijaldemokratama, optužujućim tonom nazivale nacionalistima. Sebe su pak ponosno zvali internacionalistima, koji teže ujedinjenju s drugim narodima, a ne tek s južnoslovenskim „plemenima“. Internacionalisti su zapravo bili umerenjaci, a nacionalisti zagovornici radikalnog preobražaja kako međunarodnog tako i društvenog poretka. Baš taj radikalizam, kojem je bilo svojstveno sve veće nezadovoljstvo kako društvenim uslovima, tako i nacionalnim odnosima u Austro-Ugarskoj, kao i verovanje da se to može promeniti samo revolucionarnom borbom, učiniće nacionaliste a ne internacionaliste prethodnicima i osnivačima Komunističke partije Jugoslavije.

Internationalisti su postigli značajne rezultate u borbi za poboljšanje radnih uslova i povećanje nadnica, čime su se još više vezali za umereni i reformistički austrijski sindikalni pokret; nisu se oduševljavali ni revolucijom, ni uništenjem habsburške države. Takva osećanja bila su, uostalom, retka i među radništvom sve do pred kraj

⁷⁶ Neki su se zalagali i za izmenu postojećih državnih granica (raspad Austro-Ugarske, na primer), ali nisu predviđali potrebu stvaranja ma kakvih granica među južnoslovenskim narodima.

Prvog svetskog rata. Internacionalisti su imali gotovo potpunu premoć u slovenačkoj socijalističkoj partiji, a u hrvatskoj socijalističkoj partiji, kao i u socijalističkim grupacijama u Bosni i Hercegovini, bili su snažno zastupljeni.

Do prvog sukoba između hrvatskih i srpskih socijalista dolazi posle austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Hrvatski i slovenački socijalisti su verovali da će aneksija ojačati južnoslovenski element u Habsburškoj monarhiji i zemlju približiti „trijalizmu“ (tj. tome da Južni Sloveni u okvirima Monarhije postanu ravnopravan treći partner Austrijancima i Mađarima), te da će uvećati južnoslovensku radničku klasu. Za srpske socijaliste aneksija je bila imperijalistička agresija austro-ugarske buržoazije. Oni su protestovali, kritikovali austrijske socijaliste zbog neodlučnog stava prema ekspanzionizmu Monarhije i zakratko stali uz razbuktali srpski nacionalizam.⁷⁷

No i pored svega hrvatski socijalisti su istupali s predlogom za stvaranje jugoslovenske nacije. Hrvatski i slovenački teoretičari nacionalnog pitanja smatrali su stvaranje jugoslovenske nacije (ponekad i uz učešće Bugara) nužnim preduslovom pobjede socijalizma u južnoslovenskim zemljama. Regionalna, „plemenska“, religijska i konfesionalna podjeljenost Južnih Slovena smatrane su preprekom razvoja modernog socijaldemokratskog pokreta. Stoga su socijalisti stavili sebi u zadatak da rade na stvaranju jedinstvene južnoslovenske nacije, s jedinstvenim jezikom i kulturom.

Na opštejugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji 1909. u Ljubljani formulisan je program rešenja „jugoslovenskog pitanja“. Pod tim se nisu podrazumevali odnosi između bosanskih muslimana, Hrvata, Slovenaca i Srba, pošto su oni smatrani jednim narodnom (ili, bar, odgovarajućim „materijalom“ za stvaranje buduće nacije), pa se nije ni pretpostavljalo da u tim odnosima može biti bilo kakvih stvarnih problema; ovde se mislilo na odnose Južnih Slovena prema Austro-Ugarskoj monarhiji, kao i prema austro-nemačkom i mađarskom nacionalizmu. Socijalisti se na ovoj konferenciji nisu otvoreno izjasnili za razbijanje Austro-Ugarske monarhije, ali su iskazali svoje nezadovoljstvo postojećom jezičkom i kulturnom autonomijom i uz to zahtevali političku autonomiju.

Po prvi put se javila ideja da je socijalizam kao ideologija i politički sistem moćni preobražavatelj društva, koji je u stanju da ostvari jedinstvo Južnih Slovena. (To uverenje će se održati među jugoslovenskim komunistima sve do 50-tih godina, a i Tito ga se držao.) Smatralo

⁷⁷ Vidi: Strugar (1956); Perović (1984), deo 2, „Društveno-ekonomske i političke karakteristike države i stavovi radničkog pokreta Jugoslavije o nacionalnom pitanju do 1923. godine“, pogl. 2, „Nacionalno pitanje i radnički pokret u jugoslavenskim zemljama do stvaranja jugoslovenske države“, 1, „Stanovišta radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama o nacionalnom pitanju do I svetskog rata“, a. „Srpska socijaldemokratska partija“.

se da će radnici i radnička partija (tj. socijaldemokrati i, kasnije, komunisti) biti tvorci jugoslovenske nacije, kao i da su oni jedini sposobni za ostvarenje tako velikog zadatka. Bila je to nova ideja: pre toga je jugoslovenstvo bilo ideja koju su zagovarale grupe unutar obrazovanih klasa. Smatralo se da ona treba da proдре u niže društvene grupe „odozgo“, onako kako je, na primer, prodrла pismenost. Sada se, međutim, upravo od nižih društvenih grupa očekivalo da stvore jugoslovensku nacionalnu svest kroz vlastitu revolucionarnu borbu protiv „buržoazije“. Ipak se nije očekivalo da će ta „kulturna revolucija“ biti nužno povezana s nastajanjem jugoslovenske nacionalne države. Hrvatski socijaldemokrati su, naime, i dalje bili protiv države, koju su kao marksisti smatrali ustanovom kapitalističkog poretka. Zastupali su kulturno jedinstvo Južnih Slovena u okvirima Monarhije, videći tu mogućnosti za ostvarenje jugoslovenske ideje. Takođe, ideja nezavisne jugoslovenske države izazivala je nepoverenje kod većine hrvatskih i slovenačkih socijalista, bez obzira na to što su verovali u jugoslovensko jedinstvo, jer su se bojali raspada Austro-Ugarske, u kojoj je socijaldemokratski pokret bio snažan i gde su već bila ostvarena poboljšanja životnog standarda radničke klase. Ukratko, pošto nisu bili revolucionarni pokret, plašili su se prevrata, promena granica i raspada država.

Rezolucija iz Tivolija, koja je formulisana na završetku svejugoslovenske socijalističke konferencije u Ljubljani, zalagala se za to da Austro-Ugarska postane, kroz ustavne promene i reforme izbornog zakona, konfederacija s demokratski izabranim političkim strankama koje bi predstavljale nacije a ne suverene države.⁷⁸ Suverenitet je u okviru nacija, tvrdilo se, i jedinstvo Južnih Slovena prvo treba ostvariti posredstvom jedinstvenog književnog jezika. Ova rezolucija je osnovnim zadatkom socijalista oglasila otpor imperijalističkim težnjama evropskog „kapitalizma“. Socijalisti takođe treba da rade na ostvarenju međunarodnog jedinstva radničke klase.⁷⁹ Dimitrije Tucović, vođa srpskih socijalista i njihov predstavnik na Ljubljanskoj konferenciji, imao je revolucionarniji pristup: isticao je da se jugoistočna Evropa nalazi u položaju kolonijalne potčinjenosti Habsburškoj monarhiji. Hrvati su njegov stav smatrali uskim i sektaškim, a on hrvatski oportunističkim. Tucović, međutim, nije bio protivnik samo austro-ugarskog imperijalizma i agresije - žestoko je kritikovao i srpske aneksije 1912. i 1913. godine i, posebno, ugnjetavanje Albanaca. Takođe se zalagao za pravo Makedonaca na autonomiju, pa čak i pravo da se konstituišu kao nacija.

Ljubljanska konferencija i rezolucija iz Tivolija pokazale su pred Prvi svetski rat da socijalisti raznih jugoslovenskih nacija nemaju većih

⁷⁸ Ove će ideje uticati na shvatanja o organizaciji Jugoslavije Sime Markovića, koji će posle Prvog svetskog rata postati vodeći komunistički teoretičar nacionalnog pitanja.

⁷⁹ Vidi: Šidak (1968), 314-5.

teškoća u zajedničkom radu u duhu jugoslovenstva. Neslaganja koja su se javljala, uključujući ona o načinu na koji treba da se postigne ujedinjenje Južnih Slovena, bila su prevashodno uzrokovana činjenicom da su neki socijaldemokrati (većina) bili umerenjaci (reformisti), dok su drugi (manjina) bili radikali (revolucioneri). Njihovo pripadanje hrvatskoj, slovenačkoj ili srpskoj naciji bilo je tek od sporednog uticaja na njihova opredeljenja. Posle Prvog svetskog rata, jugoslovenski komunisti će biti jedan od naslednika predratnih socijalističkih partija. Podela između umerenjaka (desnice) i radikala (levice) pojavice se i među njima. Pripadanje jednoj od ovih dveju grupa znatno više će uticati na stavove komunista prema nacionalnom pitanju, nego njihovo pripadanje određenoj naciji.

Drugo poglavlje

KONTINUITET I NEDOSLEDNOST: JUGOSLOVENSTVO I SEPARATIZAM KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE, 1918-1924.

Nacionalno pitanje u sovjetskoj državi

Tri su se revolucije dogodile u Rusiji 1917; Februarska, koja je zbacila carsko samodržavlje i Oktobarska, koja je dovela na vlast boljševike, dok je treća otpočela u neruskim zemljama ruskog carstva. Nju nijedna politička grupa ni pokret nisu ni organizovali ni predvodili - to su činili ljudi različitih pogleda, ali čiji je politički cilj bio zajednički: borba protiv ruske države, a za samostalnost njihovih naroda. Hegemonistička ruska država stvorila je jedinstvenu opoziciju (mada retko u smislu neposrednog savezništva) od najrazličitijih političkih pokreta. To jedinstvo, premda privremeno, odigralo je značajnu ulogu u rušenju *ancien régime*-a. Lenjin i boljševici su vešto koristili ova antiruska osećanja.¹ Njihova propaganda bila je usredsređena na pravo naroda na samoopredeljenje i oštro je kritikovala velikoruski šovinizam. Jedna od tri najvažnije političke parole koje su pomogle boljševicima

¹ Kolakovski (1981), 186, podvlači izuzetnost Lenjinovih shvatanja u socijaldemokratskom pokretu pre Prvog svetskog rata: "... Lenjin je prvi u nacionalnom pitanju opazio veliku zalihu moći koju socijaldemokratija može i mora iskoristiti za svoju stvar, umesto da u nacionalnim sukobima vidi samo prepreku".

da pobjede u građanskom ratu (1918-1922) bila je: „Otvorimo kapije „tamnice naroda”. (Druge dve su bile: „Zemlja seljacima” i „Kraj rata - odmah”).² No, boljševici su još u toku građanskog rata počeli ponovno osvajanje carskih zemalja. Samo su zemlje koje su se tome oduprle - kao Finska, Poljska i baltičke države - imale izgleda da očuvaju svoju nezavisnost.

Isprva je sovjetska vlast dopuštala nešto samostalnosti neruskim nacijama, zadržavajući za sebe donošenje osnovnih odluka, posebno o vojnim i spoljnopolitičkim pitanjima. Protesti neruskih boljševika protiv odluka centra često bi urodili plodom. Centralizam je, međutim, već do 1922. godine znatno ojačao. Sovjetska federacija je počela ličiti na rusku komunističku državu, koja je, opet, trebalo da bude model buduće svetske federacije sovjeta. Jačanje centralizma, ideološka uniformnost, monolitizam i vladavina male grupe članova Politbiroa nad ruskom komunističkom partijom doveli su do sličnih promena u sovjetskoj federaciji. Dominacija Moskve i Politbiroa, međutim, tada još nije bila isto što i dominacija ruske nacije, niti je pak sovjetska država bila jednaka ruskoj nacionalnoj državi.

Lenjin je ubrzo uvideo da nestanak „buržoaskog” društva nije doneo i iščezavanje nacionalizma i da centralizam vodi njegovom jačanju. Shvatao je da se istinska internacionalistička solidarnost ne može da stvori silom, ali za ovim njegovim uviđanjima nisu sledila dela. Lenjin, veliki aktivista i nemilosrdni realista, kao da se pred kraj života nekako promenio - umro je 1924. godine — u zbuđenog i nesigurnog propovednika etničke tolerancije i šireg internacionalističkog obrazovanja po školama. Zalagao se i za pravne i ustavne reforme, kojima bi neruski narodi dobili veću autonomiju, a ipak nije ni pokušao da ograniči vlast partije ili izmeni njen centralistički karakter.³

Boljševici su se za vreme revolucije borili za pravo malih naroda na sopstveni jezik i kulturu, i taj revolucionarni idealizam je potrajao sve do početka 30-tih godina. Po završetku građanskog rata 1922. Moskva je davala potporu kulturama malih naroda, dotirajući školske udžbenike i pomažući njihove nacionalne obrazovne sisteme. Ruski jezik i kultura nisu nametani nijednom narodu, a činjeni su i pokušaji stvaranja književnih jezika za one narode koji ih nisu imali. Pomaganje kultura malih naroda bilo je motivisano i komunističkim idejama o obrazovnim pretpostavkama industrijalizacije i „izgradnje” socijalizma. Pored toga, ideološka jednopartijska država poput Sovjetskog Saveza nije mogla da funkcioniše isključivo na temelju pasivne poslušnosti,

² Opšti pregled boljševičkih stavova prema nacionalnom pitanju, na koji se ovo poglavlje delimično oslanja daje Carrère d'Encausse (1979),

³ Vidi; Helier i Nekrich (1986), „An. Indissoluble Union”, naročito 155-6.

već je zahtevala saradnju stanovništva, odnosno njegovu masovnu mobilizaciju. Do nepismenih i potpuno neobrazovanih masa propaganda ne bi mogla da dopre, te su otud pismenost i izvestan stepen obrazovanja bili kulturna i obrazovna pretpostavka komunističke vlasti.

Krajem 20-tih godina sovjetskom vođstvu je postalo jasno da novostvorene političke, tehničke i ekonomske elite u neruskim zemljama ispoljavaju snažnu privrženost svojim nacijama, ali su i dalje držali da će u budućnosti biti moguće stvoriti nadnacionalnog sovjetskog čoveka. Osnovna ideja bila je da će nacionalni identitet nastaviti da postoji, ali da će izgubiti politički potencijal. Staljin je pisao da će nacionalna kultura po formi biti nacionalna, a po suštini socijalistička. To je značilo da će se jezik i neki običaji očuvati, dok će politička lojalnost i politički identitet biti „socijalistički“, tj. biće odraz prihvatanja marksizma-lenjinizma i sovjetske države.⁴

No, komunizam se činio odveć slabim da sovjetskoj imperiji podari jedinstvo i snagu, te se Staljin odlučio za rusifikaciju Sovjetskog Saveza, uveren da će ruski jezik i kultura, koje su prethodno očistili i „prilagodili“ boljševici, biti snažnija kohezivna sila od čistog marksizma-lenjinizma. Za Staljina, kao i za carski režim, Rusija je bila prevashodno instrument ostvarenja državne homogenizacije. Njegova rusifikacija prodrla je u sve slojeve društva: ćirilčko pismo je postalo zvanično, kao i ruski jezik (on se učio, i još se uči, kao obavezan u svim školama). Stvorena je čitava nova istorija kako bi se učvrstilo izmišljeno, „tradicionalno“ bratstvo između ruskog i neruskih naroda. Svi protivnici carskog hegemonizma, koje su boljševici u vreme građanskog rata veličali kao „napredne“ patriote, sada postaju zlotvori, dok se „sluge“ carizma i samovlašća, kako su nazivani u Lenjinovo vreme, pretvaraju u heroje.

Drugi svetski rat je pokazao slabosti sovjetske imperije. Ruski se narod, gotovo sam, borio protiv Nemaca, pa je rat između nacional-socijalizma i komunizma bio pre svega rat između Nemaca i Rusa. Staljin se koristio ruskim patriotizmom i nacionalnim tradicijama. Ideološki i politički savez, skovan u ratu između komunista i ruskog nacionalizma, po završetku rata nije produžen, jer je bio suviše opasan po komunistički sistem. Rusifikacija neruskih naroda, međutim, još intenzivnije se nastavlja.

⁴ O Staljinu kao čelniku Komesarijata za nacionalnosti u doba građanskog rata vidi: Ulam (1987), „The Taste of Power“, posebno 157-70.

Priroda Kominterne

Treća komunistička internacionala (Komintern) od svog osnivanja, marta 1919, bila je pod kontrolom ruskih boljševika, koji su smatrali da taj položaj „prirodno“ pripada komunističkom pokretu koji je jedini u svetu izveo revoluciju.⁵ Krajem 20-tih i početkom 30-tih godina njihovo samopouzdanje se uvećava onim što su smatrali svojim uspesima u „izgradnji socijalizma“. Sovjetski Savez je počeo nalikovati imperijalnoj sili, s Moskvom kao komunističkom metropolom. Komintern je nekritički generalizovala iskustva ruskih komunista u revolucionarnoj taktici i organizaciji, i potom od ostalih komunističkih partija zahtevala da ih oponašaju. Ona često nije ništa znala o političkim, društvenim i ekonomskim problemima drugih zemalja i njihovih komunističkih partija. Takođe, gotovo da se nije obazirala ni na stepen autoriteta i popularnosti određenih komunista u njihovim zemljama i tamošnjim komunističkim pokretima: imenovala je partijske kadrove na rukovodeće položaje u njihovim partijama i oglašavala ih za „istinske predstavnike radničke klase“ njihovih zemalja, prvenstveno na osnovu vlastitih merila.

Pod Staljinovim vođstvom (tj. bar od kraja 20-tih godina), Komintern je sve više nastojala da, čistkama i drugim sredstvima kontrole, svetski komunistički pokret pretvori u centralizovanu organizaciju, čiji je osnovni zadatak služenje interesima Sovjetskog Saveza.⁶ Komintern, pod sovjetskom dominacijom, u sebi je videla neku vrstu glavnog štaba svetskog pokreta kome je težila da nametne disciplinu nalik onoj koja vlada u vojnim organizacijama. Ona je bila sklona da od nacionalnih komunističkih pokreta zahteva sprovođenje političkih akcija neprimerenih bilo političkom, društvenom i ekonomskom kontekstu njihovih zemalja, bilo njihovim nacionalnim interesima.

Politika Kominterne u nacionalnom pitanju

Prvih godina po osnivanju Komintern i boljševičko vođstvo su očekivali svetsku revoluciju, u isto vreme se pribojavajući pobeđe antikomunističkih snaga u samoj Rusiji. Lenjin je, na primer, s jeseni 1919, verovao da boljševici nikada nisu bili bliže svetskoj radničkoj revoluciji,

⁵ Vidi; Dilas, A. (1987).

⁶ Proces je popočeo još za Lenjinovog života. Vidi: Lazitch i Drachkovich (1972), 322-23.

ali da nikada nisu bili ni u tako opasnom položaju.⁷ Lenjinova partija je bila uverena da prisustvuje ostvarenju Marksovih kataklizmičkih proročanstava o kraju kapitalizma, i očekivala je da će društveni sukobi u Evropi posle 1918. ubrzo dostići vrhunac i dovesti do konačnog i oslobađajućeg sukoba: komunističke proleterske revolucije.

Kominternu je, uglavnom pod uticajem Lenjinovih ideja, počela na predstojeću svetsku revoluciju da gleda ne samo kao na unutarnacionalni sukob proletarijata i buržoazije, već i kao na proizvod međunarodnih sukoba. Svetskoj revoluciji imao je da prethodi svetski rat, u kojem će ideologije sukobljenih strana nužno biti nacionalističke.⁸ Komunisti moraju razlikovati nacionalizam ugnjetača (i boriti se protiv njih) od nacionalizma ugnjetenih (i boriti se za njih i sa njima). Zbog nadnacionalnog komunističkog internacionalizma komunisti, prema tome, ne treba da se uzdržavaju od mešanja u sukobe među narodima. Lenjin je takvu „čistotu“ smatrao opasnom za revolucionarni pokret; bio je uveren da bi ona izolovala revolucionarne vođe od masa, često obuzetih snažnim nacionalističkim osećanjima. Grigorij Zinovjev, jedan od rukovodilaca Kominterne i možda najveći od njenih demagoga, prenosio je Lenjinova shvatanja kada se, septembra 1920. godine na kongresu u Bakuu (nastavku Drugog kongresa Kominterne održanog jula 1920. u Moskvi), obratio narodima Bliskog istoka i srednje Azije:

„Pre sedamdeset godina je naš zajednički učitelj, Karl Marks, pozvao 'Proleter i svih zemalja, ujedinite se!'. Mi, učenici Karla Marksa, nastavljajući njegovog dela, u prilici smo da razvijemo njegovu formulu, da je dopunimo i uzviknemo: 'Proleter i svih zemalja i ugnjeteni narodi celog sveta, ujedinite se!'⁹

Boljševičko vođstvo je pokazalo svoju odbojnost prema zastupanju „čiste“ radničko-klasne revolucije kada je izjavilo da se mnogi ugnjeteni narodi sveta, posebno oni evropski koji su poraženi u Prvom svetskom ratu i osećaju se ugnjetenim i poniženim mirovnim ugovorima poratne Evrope, mogu pridobiti za stvar revolucije i komunizma.¹⁰ Da bi bila sposobna da ostvaruje takva savezništva, partija lenjinskog tipa trebalo je da bude ideološki jedinstvena, „očišćena“ od intelektualnih uticaja spolja i disidenata i nejedinstva iznutra, a ipak sposobna za taktička prilagodavanja.¹¹ Ona je morala biti i dobro organizovana, disciplinovana i hijerarhijski ustrojena. Načela konspirativnosti i tajnosti morala su biti primenjivana ne samo u odnosu na spoljni svet, već i u od-

⁷ *Известия* su 10. januara 1918. objavila: „Svetska revolucija dolazi“.

⁸ „Svetska revolucija će se roditi iz svetskog rata“, objavio je Zinovjev. Navedeno u: Lazitch i Drachkovič (1972), 234.

⁹ Lazitch i Drachkovič (1972), 406.

¹⁰ Lazitch i Drachkovič (1972), 234.

¹¹ Vidi: Kolakovski (1981).

nosima među članovima, posebno između viših i nižih političkih tela unutar same partije. Lenjin je, sa svojstvenom mu direktnošću, od svojih boljševika tražio da budu spoj mladoturaka i jezuita.

Lenjinistički koncept revolucionarne partije, ideološki i organizaciono jake, ali spremne na ustupke i taktička savezništva, gotovo čak da preuzme ideje i parole ideoloških protivnika samo ako su one popularne u masama, ostavio je veliki utisak na mnoge socijalistički orijentisane obrazovane i poluobrazovane mlade ljude u nerazvijenim zemljama.¹² Njih su privukli energičnost, radikalizam i prividna efikasnost komunizma u prevazilaženju „reakcionarne“ prošlosti Rusije i njenom preobražavanju u industrijalizovanu socijalističku zemlju. Boljševici su im izgledali kao revolucionarna elita koja brzo pretvara Rusiju iz jedne nerazvijene, pretežno poljoprivredne zemlje u industrijsku. Izvršni komitet Kominterne odmah je uvideo da se prevashodno po svojoj relativnoj mladosti i obrazovanju oni evropski socijalisti koji se kreću ka revoluciji i komunizmu razlikuju od onih koji idu ka reformizmu i socijaldemokratiji. Ta dva činioca bila su neuporedivo važnija od socijalnog porekla, pošto socijalisti radničkog porekla komunizam nisu radije prihvatili od onih iz srednje klase.¹³

Vođe i delegati Kominterne bili su uglavnom intelektualci iz srednje klase, većinom učitelji, novinari i pravnici. Tek nekoliko radnika i seljaka je učestvovalo na Prvom kongresu Kominterne, a baš to su bile društene grupe koje je Kominternu htela da zastupa i predvodi. Kominternu je verovala da su revolucije u neindustrijalizovanim zemljama, s malobrojnou radničkom klasom, moguće jedino uz prethodno izbornu podršku seljaštva. Da bi se to postiglo, komunisti su morali valjano da se koriste u seljačkim masama već popularnim parolama i obećanjima, kao što su one koje se odnose na podelu velikih poseda siromašnim seljacima i napoličarima i oslobođenje od nacionalnog i kolonijalnog ugnjetavanja.¹⁴

Bilo je teško odrediti partijsku taktiku prema nacionalnom pitanju u nerazvijenim poljoprivrednim zemljama s malobrojnou radničkom klasom i seljačkom većinom. Kako je partija morala da se služi parolama koje mase seljaštva prihvataju i da stupa u saveze (privremene i taktičke) s drugim političkim partijama, glavni organizacioni i ideološki zadatak bio je očuvati partiju „nezagađenou“ i vernou njenim revolucionarnim ciljevima. To je ostvarivano pažljivou kadrovskom selekcijou i marksističko-lenjenističkom indoktrinacijou.¹⁵ Povrh toga,

¹² Lazitch i Drachkovich (1972), 467-8.

¹³ Lazitch i Drachkovich (1972), 221-2.

¹⁴ Ulam (1966), poglavlje 6, „The Years of Waiting: 1908-1917“, posebno 2, „On the World Stage: 1912-1917“, primećuje da, po marksističkim merilima, politika savezništva čak i s kuntervativim nacionalizmom predstavlja zaprepašujuću novinu.

¹⁵ Kao „izdajnik“ revolucije i takmac za privrženost radničke klase, socijaldemokratija je bila najveće zlo za boljševike. Vidi: Ulam (1966), poglavlje 9, „The Worlds of Communism“, posebno 2, „The World of the Comintern“.

partija je po svaku cenu morala biti spašena od toga da postane tek sledbenik masa i njihovih zahteva - Lenjin i njegovi sledbenici su prepuštanje spontanitetu masa, ili potpadanje pod uticaj ili vlast obično neuporedivo brojnijih „buržoaskih“ saveznika, tj. socijaldemokratskih, seljačkih ili nacional-liberalnih partija, smatrali jednim od najvećih političkih grehova. Jedan od najboljih kritičkih osvrti na Lenjinove ideje o taktici koju bi trebalo slediti u agrarnim zemljama s kolonijalnim statusom, ili nerešenim nacionalnim pitanjem, dao je profesor Antonio Graciadei, italijanski delegat na Drugom kongresu Kominterne:

„Primetnaje upadljiva sličnost teza druga Lenjina o nacionalnom i kolonijalnom pitanju, i njegovih teza o agrarnom pitanju... To je isti metod koji je primenjivan i na druge probleme; odmeriti protivnike, potom im učiniti ustupke koje oni ili trenutak zahtevaju“.¹⁶

Politika i taktika Kominterne za razrešavanje nacionalnog pitanja, uopšte uzev, više je odgovarala zemljama koje su bile kolonije zapadnoevropskih zemalja, posebno u Aziji. Tamo je taktička fleksibilnost značila savezništvo s „buržoaskim“ nacionalnim, antiimperijalističkim snagama - kineskim Kuomintangom, recimo - koje su uživale podršku većine stanovništva u borbi što su je vodile protiv kolonijalnih sila.¹⁷ Kominternu, međutim, nije bila dovoljno svesna da kolonijalno pitanje nije identično s nacionalnim, bez obzira na to što su u oba slučaja postojali i nacionalno ugnjetavanje i nezadovoljstvo seljaka. Slabost politike Kominterne u vezi s nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji međuratnog razdoblja, na primer, bila je, uglavnom, posledica nekritične primene kolonijalno-imperijalističkog modela na jugoslovensku situaciju: svodenja sve složenosti problema - etničkih sličnosti među Južnim Slovenima, teritorija s mešovitim stanovništvom, kulturnih afiniteta, dugih istorijskih tradicija borbe za jugoslovensko ujedinjenje i tako dalje - samo na srpski „ekspanzionizam“ i „hegemoniju“.

Ključno pitanje saradnje komunista sa „buržoaskim“ demokratskim partijama u njihovoj borbi za nacionalnu nezavisnost bilo je to da je Kominternu očekivala od njih da nastave revolucionarnu akciju čim nacionalna nezavisnost bude ostvarena (tj. ne čekajući na razvoj kapitalizma i brojčano povećanje radničke klase). Odmah po nezavisnosti trebalo je da usledi faza „proleterske“ revolucije. Čim bi takva revolucija otpočela ili uspešno bila okončana, načela prava naroda na samoopredeljenje, na nezavisnost i suverenitet smesta bi radikalno menjala svoje značenje i postajala „reakcionarna“. Jedinstvo „međunarodnog radničkog pokreta“ (tj. komunističkih partija) moralo je vazda da nadilazi nacionalne granice, a odnosi između komunističkih pokreta i komu-

16 Lazitch i Drachkovich (1972), 358.

17 Lazitch i Drachkovich (1972), 382-91.

nističkih država trebalo je da počivaju na „internacionalističkim“ načelima.¹⁸

Ruski boljševici i Kominternu su rano pokazali sklonost da sude o potrebi za nacionalnom nezavisnošću u drugim zemljama saglasno svojim tumačenjima interesa proletarijata u tim zemljama; te interese su poistovećivali s interesima ruske boljševičke partije. Još u toku građanskog rata, Staljin, Lenjinov poverenik za nacionalno pitanje, daje jedan od najjasnijih primera ovog stava.¹⁹ Pravo naroda na samoopredeljenje, podvlači Staljin, pripada samo radnim ljudima. Za njega su, pak, isključivo boljševici pravi predstavnici „radnih masa“. To je značilo da nacionalne nezavisnosti može biti samo za one ruske pogranične zemlje u kojima su tamošnje boljševičke partije na vlasti.²⁰ Sledeći unutrašnju logiku ove argumentacije, ispada da bi, ne izjasni li se određena boljševička partija za ujedinjenje s prvom zemljom socijalizma, ona prestajala biti smatrana internacionalističkom, pa stoga i stvarno boljševičkom. A, ako više nisu boljševici, oni više nisu ni istinski predstavnici „radnih masa“. Tada je dužnost boljševika bila da se protiv njih bore i da „oslobode“ zemlje u kojima su bili na vlasti.²¹ Kominternu je nacionalnom pitanju pristupala na funkcionalan način, analizirajući ga kako uopšte, tako i u svakom posebnom slučaju, sa stanovišta svetske revolucije i komunizma. Atribute „reakcionaran“ i „progresivan“ nacionalni pokreti su dobijali gotovo isključivo po tim merilima, a da se pri tom malo pažnje poklanjalo analizi programa, organizacione strukture i metoda određenog pokreta. Tako je, na primer, socijaldemokratski pokret mogao biti oglašen „reakcionarnim“ ako se protivio sovjetskoj vlasti, a konzervativni muslimanski „progresivnim“ ako se borio protiv „imperijalista“.²²

Dok su ruski boljševici i Kominternu očekivali da međunarodna „proleterska“ revolucija počne u Zapadnoj Evropi (naročito 1918, 1919. i 1920), planirali su da je odatle prenesu i u evropske kolonije. Od azijske ili afričke zemlje je, dakle, očekivano da „dobije“ svoju revoluciju od bivše kolonijalne sile. (Ova bi tada, ne treba ni pominjati, već bila čvrsto u rukama „istinskih predstavnika radnih masa“, odnosno komunističke partije.) Borba „buržoasko-demokratskih“ snaga u kolonijama za nezavisnost smesta bi bila oglašena „reakcionarnom“. Ako bi, međutim, revolucija u Evropi propala, a „kapitalisti“ uspeali da stabilizuju svoje države, ovi nacionalistički pokreti u kolonijama odmah bi po-

18 Vidi: Heller i Nekrich (1986), „An Indissoluble Union“.

19 O Staljinovim stavovima vezanim za nacionalno pitanje i Lenjinovoj načelnoj saglasnosti vidi, između ostalog: Ulam (1966), poglavlje 6, „The Years of Waiting: 1908-1917“, posebno 2, „On the World Stage: 1912- 1917“; Tutker (1973), 155-6, 168-70.

20 Vidi: McNeal (1973), „The October Upheaval and the Question of Nationalities“.

21 Slična je i McNealova analiza (1973), 69-70.

22 O pokušaju boljševika da pridobiju podršku 16 miliona muslimana u ruskoj carevini vidi: Heller i Nekrich (1986), 73-5.

stali „progresivni“, jer bi doprinosili slabljenju „kapitalističkih“ i „imperijalističkih“ zemalja.

Kada su Staljin i sovjetski komunisti krajem 20-tih i početkom 30-tih godina neposredno poistovetili interese svetskih „radnih masa“ i komunističke revolucije s interesima sovjetske države, takvi načini razmišljanja postali su jedva nešto više od puke racionalizacije i legitimizacije sovjetskog imperijalizma. Kominternu je, pod Staljinovom komandom, nastojala da pretvori nacionalne komunističke partije u obična sredstva spoljne politike Sovjetskog Saveza. Očekivalo se da politika tih partija u nacionalnom pitanju, kao i u svakom drugom, bude u skladu s trenutnim interesima Sovjetskog Saveza i njegovim procenama međunarodne situacije.

Kominternu i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

Izvršni komitet Kominterne, kojim su dominirali Lenjin i boljševičko vodstvo, u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, vidi tek još jedno teritorijalno proširenje posle „imperijalističkog“ rata: jedna od zemalja-pobednica (Srbija) pripaja neke od teritorija poražene zemlje (Austro-Ugarske). Mada je Lenjin na početku Prvog svetskog rata pisao da Srbija vodi pravedan rat pošto se brani od austro-ugarske vojne agresije, Kominternu je političke i vojne elite Srbije smatrala za osvajačke i hegemonističke.

Predratna Kraljevina Srbija, čiji su političari, generali i državni činovnici upravljali novom državom, bila je saveznica carske Rusije. Predsednik srpske vlade Nikola Pašić je bio čovek kome je car verovao, a on i njegova vlada su svoju spoljnu politiku - pre i za vreme Prvog svetskog rata - zasnivali na tesnim odnosima s Rusijom, u kojoj su videli svoju zaštitnicu pred austro-ugarskim i nemačkim vojnim ekspanzionizmom.²³ Posle boljševičke revolucije 1917. i građanskog rata u Rusiji, mnogi „beli“ kontrarevolucionari su emigrirali u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Neprijateljskom stavu Kominterne prema novoj državi doprinosili su i njeni prijateljski odnosi sa „imperijalističkim“ državama - Velikom Britanijom i Francuskom. Te dve zemlje su po mišljenju Moskve dominirale „nepravdom“, Versajskom konferencijom 1919. i imale ključnu ulogu u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i

²³ O srpskoj spoljnoj politici vidi: Ekmečić (1973).

Slovenaca. Kominternu je smatrala da srpska nacija ima mali revolucionarni potencijal, pošto je i na unutrašnjem i na spoljnom planu bila zadovoljna poratnim evropskim granicama, tj. zainteresovana za očuvanje statusa quo.

Kominternu je novu državu smatrala naslednicom Austro-Ugarske, novom „tamnicom naroda“, koja je bila tvorevina britanskih i francuskih „imperijalista“, a i sama neka vrsta srpske „mini-imperije“. Za Kominternu je, prema tome, bilo prirodno da potraži „saveznike“ u nesrpskim nacijama koje se osećaju nacionalno ugnjetenim, i da podrži njihovo traženje nacionalnih prava, uključujući i pravo na otcpljenje i stvaranje samostalnih država. Ako bi zahtev za potpunim raspadom zemlje doprineo jačanju uticaja Kominterne, njen bi Izvršni komitet bez oklevanja bio za to da komunisti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca takav zahtev istaknu. Hrvatski nacionalizam je, zbog svoje masovne baze i separatističko-revolucionarnog potencijala, bio veoma važan saveznik.

Izvršni komitet Kominterne bezmalo ništa nije znao o snažnim tradicijama borbe iz devetnaestog veka za ujedinjenje Južnih Slovena, ni o tome da su mnogi vodeći srpski, hrvatski i slovenački političari iz Austro-Ugarske i Srbije planirali ujedinjenje tokom Prvog svetskog rata, pre no je ideja o razaranju Austro-Ugarske uopšte rođena u glavama političkih i vojnih čelnika Velike Britanije, Francuske i Sjedinjenih Država, i mnogo pre Versajskog ugovora 1919.²⁴ Kominternu kao da nije bila svesna ni drugih razloga postojanja jugoslovenske države: etničkih i jezičkih sličnosti njenih naroda i etnički izmešanog stanovništva mnogih delova zemlje, što bi otežalo povlačenje granica kad bi se zemlja razjedinjavala.

Na Prvom kongresu Kominterne Kristijan Rakovski je navodno u ime balkanskih socijalista govorio o mogućnostima revolucije na Balkanu. Međutim, on nije bio ni izabran ni ovlašćen delegat ma koje socijalističke ili radničke partije iz Bugarske, Grčke, Rumunije ili Srbije. Sto se Srbije tiče, on nikakvih neposrednih saznanja o toj zemlji nije imao. Rakovski je bio poreklom Bugarin i borbeni pripadnik rumunskog socijalističkog pokreta pre 1917. Došao je na čelo boljševičke vlade u Ukrajini i bio član Centralnog komiteta komunističke partije.²⁵ Kad je, nakon Prvog kongresa, Kominternu odlučila da posveti pažnju srednjoj i jugoistočnoj Evropi, osnovala je Južni biro u Kijevu, s Rakovskim kao jednim od njegovih rukovodilaca.²⁶

²⁴ O jugoslovenskom programu hrvatskih, slovenačkih i srpskih političara, s posebnim osvrtom na Srbiju i Crnu Goru, vidi: *Istorija srpskog naroda* (1983), tom 6, knjiga 2, „Jugoslavenski program“ (od Andreja Mitrovića). O Srbiji i jugoslovenskom pitanju 1914-15, vidi: Janković (1973). Ujedinjenje Južnih Slovena je bio jedan od ratnih ciljeva Srbije 1914. Vidi: Ekmečić (1973).

²⁵ O karijeri Rakovskog vidi: Souvarine (1966), 179-80; Lazitch i Drachkovich (1972), 69-70.

²⁶ Lazitch i Drachkovich (1972), 198.

Kominternu je 1919-1921, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca smatrala proizvoljnim spojem različitih balkanskih regiona, koje na okupu ne drži ništa sem oružanih snaga i policije pobedničke Kraljevine Srbije. Boljševička vlast je 1919. bila još uvek slaba, pa Kominternu nije sprečila, a možda nije ni mogla da spreči nastajanje jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije. A ipak je Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca smatrala toliko neintegrisanom da nikada ne može biti autonomni, samostalni „element“ evropske i svetske revolucije, koja samo što nije nastupila. Kominternu je držala da su, između ostalih, moguće nemačka, francuska i mađarska komunistička revolucija kao deo svetske revolucije, s delimično samostalnim nacionalnim vođstvima, ali da jugoslovenske revolucije nikada ne može biti. Jugoslavija može biti učesnik svetske revolucije samo kao deo šireg, balkanskog i jugoistočno-evropskog revolucionarnog talasa.

Očekivalo se da različiti delovi Jugoslavije budu direktno i samostalno (ne preko jedinstvenog jugoslovenskog revolucionarnog centra) povezani s revolucionarnim komandnim centrom negde na jugoistoku Evrope. Taj centar bi bio ustanovljen kad uspeši revolucionarnih snaga u tom delu Evrope i napredovanje Crvene armije stvore uslove za revolucionarno osvajanje vlasti. Neki od rukovodilaca Kominterne, posebno Karl Radek, verovali su da Crvena armija treba da napreduje kroz Rumuniju i Mađarsku (obe su smatrane „buradima baruta“ zbog njihovih agrarnih problema), obećavajući ukidanje velikih poseda i podelu zemlje seljacima.²⁷ Po toj zamisli Bukurešt ili Budimpešta bili bi glavni revolucionarni štabovi za koje bi regionalnim revolucionarnim komitetima iz Jugoslavije bilo savetovano da se vežu.

Sa stanovišta svetske revolucije i pobede komunizma - s kog je Kominternu nastojala da vrednuje sve političke događaje - stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je bilo „dobra stvar“, pošto su zemlju potresali nacionalistički sukobi, a ovi su opet doveli do revolucionarne situacije. Takva pozitivna ocena ujedinjenja Južnih Slovena sasvim je bila drugačija od takođe pozitivne ocene koju je dala nova Komunistička partija Jugoslavije, smatrajući da je nova država na liniji istorijskog napretka, odnosno da je okvir koji će Južnim Slovenima omogućiti da prevaziđu svoj vekovni polukolonijalni status i postanu moderna nacija.

²⁷ Lazitch i Drachkovich (1972), 537

Dva ujedinjenja

Sve komunističke partije između dva rata verovala su da zbir ideja Marksa, Engelsa i Lenjina - Staljinovo ime je dodato 30-tih godina - objašnjavaju sve osnovne zakone istorije i da imaju univerzalno važenje. Tako je osnovni zadatak komunista bila primena tih ideja na analizu političkih, ekonomskih i socijalnih uslova u njihovim zemljama. Komunistička partija Jugoslavije je uvek podvlačila da čitava njena revolucionarna aktivnost, uključujući i njenu politiku u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, počiva na upravo takvoj primeni ovog „naučnog socijalizma“. Zato će za jugoslovensku partiju biti veliki problem da pred svojim članovima i pristalicama opravda promene svojih stavova prema nacionalnom pitanju, kada one nastanu pod pritiskom okolnosti ili pod uticajem Kominterne.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, čije je osnivanje proglašeno 1. decembra 1918. godine, sastojala se od predratnih kraljevina Crne Gore i Srbije, i južnoslovenskih delova Austro-Ugarske: Slovenije, Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Ubrzo potom, aprila 1919, u Beogradu se održava kongres revolucionarnih frakcija predratnih socijaldemokratskih partija - prvi jugoslovenski kongres komunista. Nova partija odlučuje da pristupi Trećoj komunističkoj internacionali (Kominterni), ali do svoje rezolucije o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji dolazi nezavisno od ruskih boljševika i Kominterne. Rezolucija je, naravno, bila marksistička i u skladu sa internacionalističkom i projugoslovenskom tradicijom predratnih južnoslovenskih socijalista: ona se zalagala za jedinstvenu nacionalnu državu s velikim stepenom samouprave na regionalnom, sreskom i opštinskom nivou. Većina komunista tog doba verovala je u nužnost stvaranja jedinstvene jugoslovenske države. Ta su uverenja bila posebno snažna među hrvatskim i srpskim komunistima, koji su predstavljali apsolutnu većinu svojih delegata. Ujedinjenje je pozdravljano i zato što se verovalo da će ono doneti i veće ekonomsko tržište, koje će stvoriti uslove za razvoj moderne industrijske radničke klase i njenog pokreta, što će, sa svoje strane, komunističku revoluciju učiniti bližom.²⁸ Komunisti su bili i za centralizam, za Jugoslaviju kao centralizovanu republiku. Oni su centralizam smatrali nečim pozitivnim i progresivnim, iako su njegove tadašnje nosioce ocenjivali kao reakcionarne. Centralizam je za njih pre svega značio opiranje separatizmu i stvaranju federalnih jedinica, ali nije bio u suprotnosti sa širokim lokalnim autonomijama.

Jedan od vodećih hrvatskih komunističkih intelektualaca, August Cesarec je ujedinjenje oglasio „nacionalnom revolucijom“ – što je naj-

²⁸ Vidi, između ostalog: Perović (198-1), „Karakteristike u razvoju jugoslavenskih naroda do stvaranja zajedničke države“.

veći kompliment što ga jedan marksista može dati nekom istorijskom događaju - ali je isticao da bi najbolji oblik ujedinjenja bila centralizovana republika.²⁹ Komunisti nisu videli nikakve protivrečnosti između njihove privrženosti jugoslovenskoj ideji, koja je bila „nacionalna“, i njihovog opšteg ideološkog protivljenja nacionalizmu i verovanja u internacionalizam. Oni su držali da su Južni Sloveni sve doskora bili pod jarmom tuđih naroda i imperija, te je, stoga, jugoslovenski patriotizam predstavljao emancipaciju ugnjetenih; on se nije mogao porediti sa ugnjetačkim nacionalizmima velikih evropskih nacija.

Jugoslovenstvo i internacionalizam su za komuniste išli skupa i oni su tvrdili da je istorijski zadatak buržoazije stvaranje „narodnog jedinstva“ jugoslovenskih naroda, čija osa je jedinstvo Hrvata i Srba. Jugoslovenstvo komunistički podrazumevalo je i zahtev za stvaranjem jedinstvene jugoslovenske komunističke organizacije, te je ona i formirana na ovom kongresu. Partija će ostati jedinstvena, sa znatnim usponima i padovima u pogledu jedinstvene strukture, sve do reforme jugoslovenske federacije krajem 60-tih godina, kada je počeo preobražaj i partije i Jugoslavije u konfederalističkom smeru. Partija je nazvana Ujedinjena socijalistička radnička partija (komunistička) Jugoslavije; uzet je „unitaristički“ naziv „Jugoslavija“ a ne „Srba, Hrvata i Slovenaca“. Jedinstvena jugoslovenska komunistička omladinska organizacija formirana je oktobra 1919. u Zagrebu i nazvana je Savez komunističke omladine Jugoslavije.

Centralizam protiv nacionalizma

Jugoslovenska ideja naišla je na značajnu podršku među hrvatskim i srpskim intelektualcima pod kraj Prvog svetskog rata, ali je ona znatno oslabila nakon ujedinjenja zbog produbljivanja sukoba između hrvatskog i srpskog nacionalizma.³⁰ Srpska vojska, državni činovnici, monarhija i mnogi političari su se poistovetili s novom državom. Njihovo jugoslovenstvo bilo je, pri tom, pod velikim uticajem srpskih tradicija, istorijskih sećanja i lojalnosti. Iako se nije radilo o tradicionalnom srpskom nacionalizmu, nije to bilo ni pravo jugoslovenstvo. I većina Srba je prihvatila novu državu, videći u njoj pre svega srpsku tvorevinu, sa srpskom monarhijom na čelu, zemlju u kojoj su Srbi konačno

²⁹ Pešić (1983), 34.

³⁰ Jugoslovenstvo je bilo u usponu u hrvatskom saboru posle 1905. godine (srpsko-hrvatska koalicija). O hrvatskom nacionalističkom viđenju ovog procesa vidi, između ostalog, Floegel (1985).

ujedinjeni. Srbi, međutim, nikada nisu postali Jugosloveni u smislu razvoja nove nacionalne svesti, bilo političke bilo kulturne. Jugoslovenski komunisti su uglavnom govorili o „velikosrpskoj hegemoniji“ između dva rata. No, ta „hegemonija“ je u stvari bila premoć političkih, vojnih i administrativnih elita uže Srbije, tj. Kraljevine Srbije od pre balkanskih ratova. Mada je u centralnoj vladi i državnim telima u Beogradu bilo uticajnih Srba iz drugih delova Jugoslavije, čiji je udeo u političkoj vlasti ponekad bio znatan, oni su ipak bili u velikoj manjini u odnosu na Srbijance. Takođe, Vojvodina i Crna Gora, mada s tradicijom od Srbije nezavisne vlasti, nisu imale autonomnih političkih ustanova. Bilo bi pogrešno reći da su bile nacionalno ugnjetene, ali su sa stanovišta političke vlasti bile marginalizovane.

Nacionalizam u međuratnoj Jugoslaviji nije se bitno razlikovao od drugih evropskih nacionalizama. Nacionalne mitologije i nacionalne težnje su, na primer, često uspevale da nadiđu klasne podele i klasne lojalnosti, što su za svoje svrhe koristile i vladajuće elite i opozicioni pokreti. U Hrvatskoj je, kao i u mnogim malim nacijama srednje i jugoistočne Evrope, bio raširen strah od toga da će Hrvati izgubiti svoj identitet i nestati. Opozicione partije i pokreti su, stoga, podvlačili nužnost nacionalnog jedinstva. Nacionalno društvo je opisivano kao organizam, i tvrdilo se da je društvena harmonija nužna pretpostavka nacionainog opstanka. Shvatanja države i suverene političke vlasti, kao zaštitnika postojanja nacije, imala su središnju ulogu i u srpskoj predratnoj politici. Liberalno-demokratske ustanove nisu bile ni dovoljno razvijene ni duboko usađene da ograniče kult države, koji je pratio nacionalističke ideologije i njihove zahteve.

Osnovni uzrok što je parlamentarizam ubrzo po ujedinjenju počeo loše da funkcioniše bio je sukob hrvatske i srpske nacionalne ideologije. Većina Hrvata nije se bila poistovetila s novom državom i sve važnije hrvatske političke grupe počele su da zahtevaju ustupke od centralne vlasti tražeći veću autonomiju ili nezavisnost. Stepem radikalnosti hrvatskih zahteva prvenstveno je zavisio od njihove procene toga koliko je Beograd u stanju da im se odupre. Centralistički „Vidovdanski“ ustav od 1921. godine, koji su podržale sve značajnije sprske partije, doveo je do podele na dva suprotstavljena tabora: centralističkog i anticentralističkog.³¹ Najveća i najuticajnija partija anticentralističkog bloka bila je Hrvatska republikanska seljačka stranka. Ona je na izborima u novembru 1920. dobila 230.590 glasova i 50 mesta u skupštini; marta 1923. je dobila 473.733 glasova i 70 mesta, a februara 1925. 532.872 glasa i 67 mesta.³²

31 Ustav je proglašen na dan sv. Vida.

32 Tudman (1969), 305.

Unitarizam komunista

Unitarističko jugoslovenstvo nije početkom 20-tih godina bilo zvanična državna politika, premda je država bila centralistički organizovana.³³ Ono postaje zvanična politika tek po zavođenju kraljeve diktature 1929. godine. Komunisti su pak bili unitaristi od samog stvaranja Jugoslavije. Za njih su razlike između Srba, Hrvata i Slovenaca bile zanemarljive i privremene, nešto što će ubrzo izbrisati razvoj industrije, kapitalizam i sile tržišta, kao i jedinstven pravni sistem, administracija i obrazovanje. Neki komunisti su čak verovali da Jugoslavija upravo ulazi u društveno-ekonomski, kulturni i nacionalni preobražaj nalik onom koji se dogodio u Nemačkoj po ujedinjenju 1871. Cesarec je, na primer, verovao da jugoslovenstvo može stvoriti mir i solidarnost između Srba, Hrvata i Slovenaca, ali da je samo socijalna revolucija (pobeda komunizma) ta koja može ukinuti društvene klase, ujediniti narod i stvoriti skladno društvo. Na ovaj je način s pravom kritikovao one romantične jugoslovenske nacionaliste koji su verovali da će ujedinjenje ne samo razrešiti nacionalno pitanje već i stvoriti skladno društvo; on sam je, međutim, njihov nacionalni utopizam zamenio za komunističku utopiju.³⁴

Od jugoslovenskog proletarijata su komunisti očekivali da prevaziđe regionalne razlike i postane „nacionalna“, tj. jugoslovenska politička klasa. Oni su, takođe, podvlačili važnost borbe protiv uticaja religije, koja je bila ne samo „reakcionarna“ snaga i „opijum za narod“, već i sila koja je delila radničku klasu Jugoslavije, budući da su katoličanstvo i pravoslavlje bili među glavnim uzrocima razlika između Hrvata i Srba. Unitarističko jugoslovenstvo toliko je među komunistima bilo snažno da mnogi nisu ni slovenački smatrali posebnim jezikom, već tek granom srpskohrvatskog. Većina stanovnika Makedonije smatrana je Južnim Srbima, dok su Crnogorci bili jednostavno Srbi. Bosanski muslimani uopšte i nisu pominjani kao nacionalna grupa; smatrani su isključivo religijskom grupom.

Mnogi vodeći komunistički intelektualci iz Hrvatske - August Cesarec, Miroslav Krleža, Đuro Cvijić, Lovro Klemenčić i Kamilo Horvatin, na primer - bili su, pre 1914, pripadnici projugoslovenske „Revolucionarne omladine“. Oni su stvarno verovali, kao uostalom i većina članova KPJ, da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri „plemena“ jedne južnoslovenske nacije. U tom pogledu oni kao da su se slagali s onim malobroj-

³³ Bilo je, međutim, uticajnih političara i u vladi i u opoziciji, koji su bili za unitarizam. U tom pogledu je najznačajnija Demokratska partija, koja će kasnije odigrati važnu ulogu u donošenju centralističkog Ustava iz 1921. Vidi: Gligorijević (1970), posebno „Koncentracija Demokratske i Radikalne stranke u cilju donošenja centralističkog Ustava“ i „Donošenje Vidovdanskog Ustava“.

³⁴ Pešić (1983), 33-5.

nim radikalno unitaristički nastrojenim buržoaskim političarima, pa su u Hrvatskoj komunisti ponekad podrugljivo nazivani „crvenim pribićevcima“. (Svetozar Pribićević, srpski političar iz Hrvatske, u to vreme je bio ekstremni zastupnik jugoslovenskog centralizma i unitarizma. Kao ministar unutrašnjih dela, 1918-1920, progonio je hrvatske nacionaliste.³⁵)

Kao što su hrvatski socijaldemokrati u devetnaestom veku smatrani nepatriotima, mnogi u Hrvatskoj su komuniste videli kao anacionalnu snagu, čak izdajnike, Njihova ideologija je, međutim, bila sasvim drugačija od ideologije vladajuće srpske elite. Oni su bili protivnici hrvatskog separatizma zato što su ideologiju na kojoj je on počivao smatrali reakcionarnom, a ne zato što su imali bilo kakvih simpatija prema srbijanskom centralizmu ili monarhiji. Tako je hrvatski komunistički list *Istina*, koji je izlazio u Zagrebu, jula 1919. oglasio i hrvatsku i srpsku nacionalnu svest za feudalne i srednjovekovne, jer se temelje na sećanjima na srednjovekovne države. U tom kontekstu, razume se, termini „feudalno“ i „srednjovekovno“ imaju čisto pežorativno značenje, što je i samo bilo predrasuda koju su komunisti baštinili od prosvećenosti.³⁶ *Istina* je dalje pisala:

„Plemenski šovinizmi počinju bivati iz dana u dan sve otvoreniji... Dižite svoj prosvjed protiv svih tih plemenskih šovinizama, koji su moguće bili savremeni u srednjem vijeku, no danas - danas u doba socijalne revolucije, držimo da im nema mjesta...!“³⁷

„Kongres ujedinjenja“ aprila 1919. do krajnosti je potcenio značaj nacionalnog pitanja za jugoslovensku politiku i budućnost zemlje, kao i za revolucionarnu akciju komunista. Većina delegata kao da uopšte nije bila svesna postojanja nacionalnog pitanja kao stvarnog problema, pošto se verovalo da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod. Partijski „Praktični akcioni program“ Jugoslaviju pominje kao jednonacionalnu državu. No, premda kongres nije priznao da je Jugoslavija višenacionalna, čvrsto se suprotstavio svim oblicima nacionalnog ugnjetavanja, oštro protestujući protiv diskriminatorske politike prema nejužnoslovenskim manjinama (posebno Albancima i Mađarima, ali i Nemicima).

Istu „partijsku liniju“ sledi i drugi partijski kongres (na kome je partija zvanično promenila ime u Komunistička partija Jugoslavije), održan u Vukovaru juna 1920. Partija je svojim osnovnim revolucionarnim ciljem oglasila - a očekivalo se da do revolucije dođe u neposrednoj budućnosti - stvaranje sovjetske Jugoslavije. Komunisti su prihvatili Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca kao unitarnu državu, odbacujući je samo kao „buržoasku“ državu, koja je, budući takva, za njih kao

³⁵ O Pribićevićevoj karijeri pre zavođenja diktature kralja Aleksandra 1929, vidi: Matković (1972).

³⁶ „Sredovječni plemenski turnir“, *Istina*, br. 5(17. juli 1919); navedeno u: Pešić (1983), 33.

³⁷ „Sredovječni plemenski turnir“, *Istina*, br. 5(17. juli 1919); navedeno u: Pešić (1972),

marksiste, bila instrument kapitalističke eksploatacije i ugnjetavanja. Partija se odredila kao „čisto“ radničko-klasna, još ne uviđajući potrebu da formuliše svoj program o nacionalnom i seljačkom pitanju. Borba radničke klase za jugoslovensko nacionalno jedinstvo istaknuta je kao jedan od najvažnijih neposrednih zadataka komunista. Kongres je, ipak, ponovo podržao ugnjetene manjine i tražio da se u građanskim i političkim pravima izjednače sa južnoslovenskim građanima Jugoslavije.³⁸

Na izborima u novembru 1920. godine 59 komunista biva izabrano u ustavotvornu skupštinu. KPJ postaje četvrta po veličini partija u Jugoslaviji, iza dve pretežno srpske političke partije - Radikalne i Demokratske - i Hrvatske republikanske seljačke stranke.³⁹ KPJ je dobila 198.736 glasova. U to vreme je imala 65.000 članova, a sindikati koje je kontrolisala 208.000.⁴⁰ Partija je bila nepokolebljiva u svom jugoslovenstvu, i u svom je proglasu u Hrvatskoj uoči novembarskih izbora za ustavotvornu skupštinu napala hrvatski nacionalizam i separatizam:

„Komunistički proletarijat nema i ne može da ima ništa zajedničkog s patriotskim, danas kontrarevolucionarnim frazama o 'hrvatskoj samostalnosti' i 'hrvatskoj domovini' - jer njegova je borba uzvišena nad ovako zastarjele naivnosti, ona je dio borbe internacionalnog proletarijata revolucionarnog i cilj joj je: Sovjetska Republika Radnika i Seljaka ne samo Hrvatske nego cijele Jugoslavije u okviru Balkanske Federativne Sovjetske Republike...“⁴¹

Mada su bili za centralizam, komuniste su ipak podržavale narodne mase nekih oblasti u kojima je nacionalno nezadovoljstvo bilo znatno: u Makedoniji i Crnoj Gori, na primer. Izraz „nacionalno nezadovoljstvo“ ne treba, međutim, u ova dva slučaja bukvalno shvatiti. Većina

38 Vidi, između ostalog; Čolaković (1963), „Drugi Vukovarski kongres Partije“.

39 Demokratska partija nije bila *lout court* srpska partija u smislu u kome jo to bila Radikal na partija. Ona je nastala 1919, iz spajanja različitih partija, ud kojih su neke imale znatno hrvatsko i slovenačko članstvo. Ove partije su 1920. uzele naziv Demokratska partija, ali nikad nisu pre vazišle svoju nacionalnu i političku heterogenost. Prvobitno insistiranje partije nu unitarističkoj organizaciji Jugoslavije modifikovano je posle 1925. zastupanjem šire lokalne autonomije. No, do tad je partija već bila izgubila najveći deo svog uticaja izvan srpskog stanovništva. To se nije promenilo ni prihvatanjem federalizma i pristupanjem Ujedinjenoj opoziciji (na čijem je čelu bio Vladko Maček, vođa Hrvatske seljačke stranke) na majskim izborima 1935. Učešće značajne izdvojene partijske grupe u vladama po uvođenju kraljeve diktature 1921), protivljenje partije sporazumu Cvetković-Maček (kojim je 1939. knez Pavlu dao autonomiju Hrvatskoj), podrška čelnicima za vreme rata, i poratna opozicija komunističkom federalizmu kao suprotnom srpskim interesima, doprineli su da nesrpske nacije u njoj vide pre svega srpsku nacionalnu partiju, a ne jugoslovensku ili liberalno-demokratsku. O istoriji partije 1918- 1929. vidi: Gligorićević (1970). Partija je naročito snažno podržavala centralizam u razdoblju od 1919. do 1921. Ibid., poglavlje 2, „Demokratska stranka u borbi za centralističko državno uređenje 1919- 1921“.

40 KPJ je dobila 12,36% ukupnog broja glasova. Po izbornim oblastima Jugoslavije, postotak glasova koje je dobila KPJ bio je u odnosu na ukupan broj glasova sledeći: 27,16% u Makedoniji, Kosovo i Sandžaku; 14,87% u užoj Srbiji; 7,21% u Hrvatskoj-Slavoniji; 5,46% u Bosni i Hercegovini; 10,29% u Sloveniji; 14,97% u Vojvodini; 37,99% u Crnoj Gori; i 116,16% u Dalmaciji. Podaci iz: Banac (1983), 202.

41 Pešić (1983) 45.

Crnogoraca nisu sebe smatrali posebnom nacijom u odnosu na Srbe i podržavali su stvaranje Jugoslavije. Oni su, međutim, bili nezadovoljni potpunim gubitkom svih crnogorskih državnih tradicija i simbola, kao i prevlašću političkih i vojnih elita iz uže Srbije i njihovom metodom vladavine koja se često oslanjala na prisilu. Makedonci u to vreme nisu bili nacija s raširenom političkom svešću, već prevashodno etnička grupa različita od Bugara i Srba. Njihov puni preobražaj u modernu naciju dogodilo se tek nakon 1945. Ono što je bitno, međutim, je to da su Crnogorci i Makedonci, koji nisu imali jačih nacionalnih političkih pokreta, u komunistima, i pored njihovog projugoslovenskog stava, videli svoje branitelje, jer su ovi bili protivnici svakog oblika srpskog nacionalizma i „hegemonije“ i zagovornici temeljnih promena. Partija je, dakle, u onome što se odnosilo na nacionalno pitanje, od samog početka doživljavana kao branilac „ugnjetenih“. Ona je, kao radikalni protivnik statusa quo za mnoge bila „partija protesta“ za sve vrste nezadovoljstava, pa i nacionalnih.

U Hrvatskoj, pak, septembra 1920. dolazili do seljačkih nemira, koje nije predvodila nijedna politička partija.⁴² KPJ, sputana svojim ideološkim slepilom (tj. isključivom okrenutošću „čistoj“ klasnoj borbi i mobilizaciji industrijskog proletarijata za socijalnu revoluciju), ne uspeva da iskoristi taj „revolucionarni potencijal“. Radnička klasa novostvorene kraljevine, koju je partija držala jedinom istinski revolucionarnom društvenom grupom, bila je, međutim, mala. Agrarna reforma koja je započela februara 1919. podelila je zemlju veleposeda seljacima i tako uvećala broj sitnih i srednjih seljaka-posednika zemlje. Poljoprivreda je, na primer, 1921. godine bila pretežno ekstenzivna, a 78,9% stanovništva su bili seljaci. To su uglavnom bili sitni i srednji vlasnici zemlje, sumnjičavi prema kolektivnom vlasništvu. Izuzetno malobrojni su bili seljaci bez imalo zemlje. Čak i deset godina kasnije, 1931, 33,8% poseda je bilo manje od 2 hektara, 34% između 2 i 5 hektara, a 29,3% između 5 i 20 hektara.⁴³

Antikomunističke uredbe takozvane Obznane, decembra 1920, i Zakon o zaštiti države, avgusta 1921, stavile su KPJ van zakona. Usledila su masovna hapšenja komunista, a mnogi su otišli u emigraciju. Partija je bila nesprijetna za ilegalnu borbu i bezmalo sve njene aktivnosti u sindikatima i drugim radničkim organizacijama su zamrle. U vreme održavanja Treće partijske konferencije, januara 1924, partija je imala manje od hiljadu aktivnih članova.

U prvim raspravama u Kominterni posvećenim revolucionarnoj situaciji na Balkanu pokazan je neograničeni optimizam. Precenjivan

⁴² Iscrpan prikaz revolucionarnog previranja u Hrvatskoj daje Banac (1984), „The 1920 Croat Peasant Revolt against Draft-Animal Registration“.

⁴³ Kratak pregled ekonomskih uslova u međuratnoj Jugoslaviji daje Bilandžić (1979), „Društveno-ekonomska kriza kapitalističke Jugoslavije“.

je revolucionarni potencijal demonstracija, štrajkova, seljačkih pobuna i protesta demobilisanih austro-ugarskih vojnika. Kominternu je očito vrlo malo znala o situaciji u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako je, na primer, i pored toga što je srpska većina u Bosni i Hercegovini oduševljeno prihvatila ujedinjenje Južnih Slovena, Kominternu objavila da se „Bosanci“ dižu protiv „srpske hegemonije“ i muslimanskih zemljoposjednika. Inače, u to je doba uticaj Kominterne još uvek bio sasvim slab; ona je pre bila simbol komunističkog internacionalizma nego centar organizovanog svetskog pokreta.

Tih prvih godina jugoslovenski komunisti su identifikovali federalizam i separatistički nacionalizam kao opasne neprijatelje nacionalnog jedinstva, što je još jedan dokaz njihovog unitarizma i centralističke orijentacije.⁴⁴ Prva konferencija KPJ, održana jula 1922. godine u Beču, na primer, podvlači da je osnovni zadatak komunista da proletarijatu razotkriju klasne interese skrivene u nacionalizmu kako hrvatske tako i srpske buržoazije. Ipak su pojedini komunisti uvideli da je „nacionalistička psihoza“ u Hrvatskoj uspela privremeno da objedini većinu društvenih grupa i klasa. Prva konferencija je donela rezoluciju u kojoj se kaže da u Jugoslaviji vlada „hegemonija velikosrpske buržoazije“, združene s monarhijom. Time je bilo priznato postojanje srpske prevlasti, a „hrvatski blok“ (koalicija hrvatskih partija, u kojoj je neuporedivo najvažniju ulogu igrala HRSS) označen je kao najznačajnija snaga koja joj se opire.⁴⁵ Ipak, zaslepljeni marksizmom, komunisti su i dalje verovali da se suština nacionalnog sukoba sastoji u borbi „plemenskih buržoazija“ za veći deo ekonomskog tržišta, Za komuniste koji su ovu rezoluciju doneli, činjenica daje „hrvatski blok“ uspeo da objedini kapitaliste, sitne preduzetnike, većinu seljaka pa čak i deo proletarijata, samo je bila još jedan dokaz da u Hrvatskoj zaista postoji „nacionalistička psihoza“, a ne pokazatelj da je hrvatska nacija, bar u nekim stvarima, zaista ugnjetena. Ova „nacionalistička psihoza“ je potom okrivljena za slabljenje klasne borbe, jer je privremeno ujedinila sve društvene klase i zaustavila društvenu diferencijaciju.

Partijska „levica“ protiv partijske „desnice“

Snaga nacionalizma, posebno u Hrvatskoj, dokazivala je komunistima da jugoslovenska „buržoazija“ nije u stanju da izvrši zadatak nacionalnog ujedinjenja. Za to je krivljena „nerazvijenost“ jugoslovenske

⁴¹ Pešić (1983), 33. ⁴⁵

⁴² Vlajčić (1978), 48.

„buržoazije“, a razočarenje zbog njene nemoći je navelo neke komuniste da poveruju kako samo komunistička revolucija može izvršiti taj zadatak. Mnoštvo argumenata o nacionalnom pitanju koji su se pojavili 20-tih godina, kao i grupe u partiji koje su ih zastupale, zvanični partijski dokumenti i jugoslovenski istoričari dele na dve osnovne grupe, koje se nazivaju „desnicom“ i „levicom“. Najuticajniji predstavnik partijske desnice je bio vodeći srpski komunistički intelektualac Sima Marković, koji je biran za sekretara KPJ na Prvom partijskom kongresu, aprila 1919, i na Trećem, maja 1926. Svoja shvatanja nacionalnog pitanja izložio je u dvema knjigama, koje su objavljene 1923. godine; Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma i Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije u kojima je na jugoslovensku situaciju primenio Lenjinove i Staljinove predrevolucionarne ideje o nacionalnom i kolonijalnom pitanju.⁴⁶

Poput mnogih idealističkih pristalica jugoslovenskog jedinstva i Marković je bio zaprepašćen opstojanjem nacionalnog osećanja - koje su komunisti još uvek smatrali „plemenskim“ i „regionalnim“ - i posebno snagom i masovnom bazom hrvatskog nacionalizma. Zato je stavio sebi u zadatak da otkrije razloge za to, odnosno da objasni zbog čega nije stvorena jedinstvena jugoslovenska nacija po stvaranju centralizovane jugoslovenske države. On je priznavao postojanje tri južnoslovenska nacionalna identiteta - Srbe, Hrvate i Slovence - ali je i dalje bio uveren u to da će se oni u budućnosti transformisati u jedinstvenu jugoslovensku nacionalnu svest.⁴⁷ Za njega je nacionalno pitanje bilo uzrokovano sukobom srpske, hrvatske i slovenačke „buržoazije“ oko kontrole i eksploatacije jednog jedinog ekonomskog tržišta: tri „kapitalističke klase“ su se međusobno borile nastojeći da nacionalističkom propagandom zadobiju podršku svojih naroda.⁴⁸ Nacionalizam je, dakle, bio ideološki izraz ovih skrivenih ekonomskih motiva; njegova je funkcija bila da legitimiše kapitalističke težnje i okupi radnike i seljake oko „buržoazije“, navodeći ih na služenje njenim interesima.⁴⁹ Dužnost je komunista onda bila da radnom narodu pokažu pravu prirodu takvog nacionalizma, pomažući mu da prepozna ekonomske interese skrivene pod maskom ideologije.

Marković, naravno, nije bio u pravu. Hrvatske mase, koje su podržavale Hrvatsku republikansku seljačku stranku Stjepana Radića, pokretali su vrlo složeni politički motivi i one nikako nisu bile puke žrtve „buržoaske propagande“. Uostalom, bilo je mnogo istine u tvrdnji hrvatskih nacionalista da Jugoslavijom vlada srpska politička i vojna elita. Shvatanje da je bit nacionalnog sukoba borba „buržoazije“ za eko-

46 Vidi: Marković (1923); Marković (1923a).

47 Vidi: Marković (1923), poglavlje 8, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji“.

48 Vidi: Marković (1923), poglavlje 2, „Nacionalne borbe“, posebno 36-7.

49 Marković (1923), 115.

nomsku prevlast ne uspeva da objasni sudelovanje velikih masa u tom sukobu; zbog čega se pretpostavljeni interesi kapitalista u toj meri podudaraju sa nacionalnim nezadovoljstvima masa; zbog čega toliki bogati trgovci i industrijalci („kapitalisti“) i hrvatski i slovenački podržavaju centralistički režim Beograda; zašto je tako malo solidarnosti između hrvatske i slovenačke „buržoazije“ (budući da su obe protiv politički dominantne beogradske „buržoazije“, zašto se nisu u toj borbi ujedinile?); i zbog čega se - ako je jedini motiv kapitalista profit - oni organizuju baš na nacionalnoj, a ne na religioznoj, oblasnoj, politicko-partijskoj, ili kakvoj drugoj osnovi.⁵⁰

Svodeći nacionalno pitanje u Jugoslaviji na ekonomsku „bazu“, Marković je implicitno sve nacionalizme u Jugoslaviji oglasio jednakima. Ključna razlika između srpskog nacionalizma, čiji je koncept države pobedio u Jugoslaviji i, recimo, hrvatskog, čije su težnje ostale uglavnom neostvarene, ostala je neprimećena. Markovićeve pojednostavljene marksističke kategorije nisu mogle da obuhvate ni duboko i vrlo stvarno osećanje ugnjetenosti rašireno u masama većine nesrpskih nacija u Jugoslaviji, jer ga je on smatrao isključivom posledicom prihvatanja „buržoaskog ideologije“. Iz Markovićevih monokauzalnih i redukcioniističkih objašnjenja - imajući u vidu da su komunisti sebe smatrali protivnicima svakog oblika „buržoaskog“ interesa i ideologije - sledila je jedna pasivna politika u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Jer, zašto bi se jedna partija koja je sebe odredila kao „svesnu avangardu eksploatisanih“ uopšte mešala, još manje opredeljivala, dok se „eksploatatori“, motivisani žudnjom za profitom, svađaju i bore međusobno?

Marković stvarno i jeste bio protiv svake saradnje komunista sa HRSS i Slovenskom ljudskom strankom.⁵¹ Opasnost je bila u tome što se KPJ, na taj način, izolovala od nacionalnih zahteva Slovenaca i Hrvata, koji su te partije podržavali. U Markovićevu odbranu valja, međutim, istaći da ni same te partije takvu saradnju nisu tražile. HRSS je bila spremna da traži podršku Sovjetskog Saveza u svojim nacionalnim zahtevima, ali uz takvu „spoljnu politiku“ išla je „unutrašnja

⁵⁰ O uticaju stranog kapitala u Hrvatskoj i preovlađujućem umerenom slavu prema hrvatskim nacionalnim zahlevima među „čelnicima hrvatskog kapitala“ vidi: Banac (1984.), 407-10.

⁵¹ Slovenska ljudska stranka osnovana je 1892. kao katolička partija. Zamišljena kao klerikalna organizacija, ona u svom programu nije stavljala nacionalno pitanje na prvo mesto. Prevashodno je bila zainteresovana za religijske, obrazovne i socijalne probleme. Ipak je u „klerikalcima“, kako su članove stranke obično zvali, većina Slovenaca videla zaštitnike svojih interesa. Od 1918. do 1927. partija je zastupala program autonomije. No i pored toga je njen vođ, monsinjor Antun Korošec, po zavedenju kraljeve diktature 1929. ušao u kabinet generala Petra Živkovića. Nakon 1931. partija menja stav i 1933. traži autonomiju za Sloveniju („Ljubljanske punktacije“). Sve do početka Drugog svetskog rata Slovenska ljudska stranka ne napušta svoju politiku opozicije diktaturi i traženja autonomije, istovremeno pokazujući spremnost na traženje kompromisa sa srpskim političarima i učešće u vladama. Sličnu politiku vodi i po odlasku u izgnanstvo posle nemačke okupacije 1941.

politika" strogo očuvanja distance prema komunistima. Slovenački klerikalci su bili agresivni antikomunisti i antisovjeti, prvenstveno zainteresovani za učešće u vladama beogradskog režima i iznuđivanje ustupaka od njega, posebno u smislu veće samostalnosti za Sloveniju i njihove veće vlasti u njoj.

Većina komunista je sebe smatrala ljudima radikalne levice, koji se bore protiv svih oblika ugnjetavanja. Zato su im Markovićeve shvatanja bila teško prihvatljiva - nisu mogli određena raširena osećanja ugnjetenosti da smatraju neautentičnim, tj. kao osećanja koja nisu odraz stvarnog stanja ugnjetenosti. Sem toga osećanja nacionalne ugnjetenosti očito su motivisala ljude na političku i revolucionarnu akciju, pa je za partiju bilo korisno da stvori program koji bi mogao usmeravati i kanalisati ove znatne energije ka komunističkim revolucionarnim ciljevima.

Markovićeve marksizam je bio veran osnovnom učenju, čak doktrinarnan. Marković se zalagao za okrenutost partije radničkoj klasi, po njemu jedinoj revolucionarnoj društvenoj grupi, a protiv svih pokušaja mobilizacije „zaostaloga" i „nacionalističkog" seljaštva. Bio je za internacionalizam bez ikakvih natruna nacionalizma, i za „čistu klasnu borbu", tj. borbu proletarijata za društvenu i ekonomsku emancipaciju. No i pored toga je bilo neizbežno da radikalnija i sklonija akciji partijska levica napadne Markovićeve shvatanja kao desničarska, oportunistička, čak socijaldemokratska - što je bila veoma ozbiljna pogrda u komunističkom rečniku toga vremena. Bio je čak optužen da je prikriveni srpski nacionalista, jer se smatralo da njegov neutralizam pomaže očuvanju statusa quo „srpske hegemonije". Premda Markovićevo objašnjenje uzroka nacionalnih sukoba može izgledati pojednostavljeno, mnoge druge njegove ideje ukazuju na duboko razumevanje opasnosti od nacionalističkih strasti. Uopšte uzev, praktični predlozi Sime Markovića i partijske desnice bili su vredniji od njihovih teorijskih promišljanja prirode nacionalizma. U Markovićeve tumačenju je, na primer, načelo nacionalne jednakosti podrazumevalo, između ostalog, i suverenost svake nacije. To je, sa svoje strane, povlačilo sobom da neograničeno pravo na samoopredeljenje, uključujući otepljenje od Jugoslavije i stvaranje samostalnih država, treba da bude priznato jugoslovenskim ustavom.⁵² Takvom se pristupu oštro suprotstavila partijska levica kao oportunističkom, pošto je on nastojao da se to temeljno pitanje reši u okvirima „kapitalističke" države,

Zahtev za priznavanje prava na samoopredeljenje nije bilo posebnost marksizma, mada je Marković bio uveren da su njegova shvatanja pretežno pod uticajem Lenjinovih i Staljinovih predrevolucionarnih

⁵² Marković (1923a), 36 - 7, 42. Marković svoje opšte poglede na nacionalno samoopredeljenje iznosi u: Marković (1923), poglavlje 4, „Pravo samoopredeljenja naroda".

ideja. On je, međutim, u tekstovima ove dvojice komunističkih teoretičara uglavnom našao ono što su oni preuzeli od evropskog liberalizma devetnaestog veka, pa je i njegova „formula“ - nacionalna jednakost znači suverenitet nacija, a ovaj podrazumeva njihovo pravo na stvaranje zasebnih država - bila privlačna upravo sa svoje neoriginalnosti, tj. zato što je bila tek sažeti izraz tog liberalizma. Primena prava na samoopredeljenje i stvaranje zasebnih nacionalnih država bila je i jedan od proklamovanih ciljeva liberalnih demokratija na kraju Prvog svetskog rata, kao i suština „četrnaest tačaka“ - onoga što je januara 1918. američki predsednik Vudro Vilson izneo kao predlog za poratni mir.⁵³ Otud je Markovićevo rešenje bilo vrlo slično načelima na osnovu kojih je nakon Prvog svetskog rata bila rasturena Austro-Ugarska, odnosno, na izvestan način, njihova primena na jugoslovensku situaciju. Uza sve nesporne i poznate dokaze ovakvog porekla načela po kojem je jedna nacija istinski slobodna samo pod uslovom da ima pravo na stvaranje vlastite države, Sima Marković - obrazovan čovek koji je pisao oglede iz filozofije nauke - smatrao ga je isključivo marksističkim i komunističkim. Tako je mislila i većina jugoslovenskih komunista, čak ikad su se sporili oko primene tih načela na jugoslovensku situaciju.

Komunisti su uopšte verovali da nijedno osnovno društveno, političko ili ekonomsko pitanje ne može biti stvarno rešeno bez revolucionarne primene marksizma. Tako su „zaboravljali“ liberalno poreklo mnogih svojih ideja, smatrajući ih ostvarivim isključivo posredstvom komunizma. Sam liberalizam je bio proglašen za „buržoasku“ ideologiju prošlosti, tj. za nešto reakcionarno i istovremeno irelevantno za savremene probleme. To je, razume se, tek deo objašnjenja. Nisu komunisti bili nesprenni da priznaju da su „prisvojili“ liberalne poglede na nacionalno pitanje samo zbog svoje ideološke revnosti - društveni i politički kontekst poratne Evrope presudno je uticao na to da komunisti poveruju kako je samoopredeljenje njihova i samo njihova stvar. Pravo na samoopredeljenje je prestalo da postoji u Jugoslaviji baš kao i u većini evropskih zemalja čim su po okončanju rata bile uspostavljene granice i stvorene nove države. Separatistički pokreti, a ponekad čak i umereni oblici nacionalizma, bili su gonjeni kako u Jugoslaviji, tako i u velikoj većini evropskih zemalja, a i oni sami su svoje zahteve formulisali koristeći se neliberalnim nacionalističkim argumentima. U Hrvatskoj su se, na primer, zahtevi uglavnom temeljili na istorijskim pravima i pravnom kontinuitetu Hrvatske, pre no na liberalnim načelima prava nacija na samoopredeljenje. Ako se na ta načela uopšte pozivalo, to je činjeno uglavnom da bi se u njima našla dodatna potpora za vlastite zahteve, a ne da bi ih se, kao opšta pravila, primenilo na sve nacije u Jugoslaviji.

53 Vidi: Wilson (1984), „An Adress to a Joint Session of Congress 8. Jany's 1918“, 534-9.

Pravo na otcepljenje, tvrdio je dalje Marković, ne treba ostvarivati posredstvom „buržoaskih“ partija, već referendumom. On kao da nije bio svestan složenosti pribegavanja referendumu kao metodu uspostavljanja novih državnih granica u jednoj zemlji u kojoj nema opšte saglasnosti ni o političkim granicama ni o istorijskim pravima, i u kojoj je, u mnogim njenim delovima, stanovništvo mešovito. Marković nije isključivao mogućnost da razne nacije odluče da žive zajedno u istoj državi. Lenjinovo mišljenje iz 1921. da pravo na samoopredeljenje ne znači da će u svim slučajevima nacije obrazovati zasebne države, Marković je koristio u prilog svojoj tezi da „marksistički proletarijat“ Jugoslavije treba da prizna Hrvatima i Slovencima neograničeno pravo na samoopredeljenje, ali ne i da zahteva da ga Hrvati i Slovenci iskoriste za otcepljenje od Srba. Na kraju, Marković je smatrao da radi stvaranja povoljnih političkih uslova za rešenje nacionalnog pitanja komunisti treba da se bore i za radikalnu promenu ustava iz 1921. godine i za opštu demokratizaciju političkog života.

Ustav iz 1921. bio je u tradiciji srpskog nacionalizma devetnaestog veka, koji je u jakobinskom duhu verovao u to da će centralna vlast dokinuti sve regionalne posebnosti, autonomije i zasebne tradicije. Potonje su smatrane „feudalnim“ i „reakcionarnim“ (preprekom na putu napretka, demokratije i građanskih prava), ali i pogubnim, jer bi navodno mogle dovesti do nejedinstva i učiniti novu južnoslovensku kraljevinu ranjivom pred brojnim spoljnim neprijateljima. Ako se parafrazira, doduše prečesto navođena Klauzeviceva izreka, može se reći da je politika jugoslovenstva za srpsku vladajuću elitu bila nastavak rata za srpsko ujedinjenje drugim sredstvima. I mnogi obični Srbi su se bili poistovetili s jugoslovenskom državom - među njima se čak počeo formirati kult države, koji se često pokazivao jačim od drugih društvenih ili političkih lojalnosti. Premda su mnogi Srbi bili spremni da se odreknu posebnih srpskih tradicija i istorijskih sećanja u ime nove jugoslovenske ideje, većina je Jugoslaviju i dalje tumačila u srpskom ključu.

Međutim, Marković nije bio takav srpski nacionalista kada je insistirao na tome da otcepljenje Hrvatske i Slovenije nije ni neminovno ni nužno. On je pravo na otcepljenje jednostavno smatrao vrstom sigurnosnog ventila protiv nacionalnog ugnjetavanja, a ne prvim korakom ka razbijanju Jugoslavije. Upravo zato što je bio protivnik srpskog nacionalizma i nacionalnog ugnjetavanja, Marković je tražio stalno jemstvo prava na otcepljenje i tvrdio da država treba da se sastoji od autonomnih jedinica. On se nadao da bi takve mere najzad dovele do jedinstva Jugoslavije, tj. da bi onemogućile po njega kobne nacionalističke sukobe i, na dobrovoljnoj bazi, stvorile jedinstvenu jugoslovensku nacionalnu svest.⁵⁴ Mada nije smatrao da su im zasebne države potrebne, Mar-

⁵⁴ Marković svoje uverenje da će nacionalno heterogena Jugoslavija u budućnosti postati jednonacionalna država iznosi u: Marković (1923), poglavlje 8, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji“, naročito 108-12.

ković je tvrdio da je suverenitet inherentan hrvatskoj, slovenačkoj i srpskoj naciji. On je Jugoslaviju definisao kao uniju suverenih naroda ali ne i suverenih država: kao nešto više od federacije, a ipak ne kao konfederaciju.⁵⁵ Njegova neodređenost, koja se graničila s neznanjem, ostaće trajna karakteristika jugoslovenskih komunista u svim njihovim potonjim raspravama o (kon)federalnim rešenjima. Ako bi se pod konfederacijom podrazumevala unija već postojećih država, Marković nije mogao biti za nju, jednostavno zato što je u njegovo vreme postojala samo jedna država - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ako bi se, pak, pod konfederacijom podrazumevala unija u kojoj zajednička centralna vlast ima samo određena ograničena prava nad nacijama koje je čine, ali nikakva nad njihovim građanima, moglo bi se dokazivati daje Marković bio konfederalista.

Marković kao da nije bio svestan da njegovo vezivanje trajne suverenosti za hrvatsku, slovenačku i srpsku naciju sobom ne povlači ni potrebu federalnog ni konfederalnog uređenja. Moglo se zalagati za jednu Jugoslaviju u kojoj bi nacije koje je čine bile suverene i imale pravo na otcepljenje, i istovremeno biti za njenu centralističku i, čak, unitarističku, organizaciju. A moguća je i federacija ili konfederacija unutar jednonacionalne države (npr. Sjedinjene Američke Države). Marković ne specifikuje koje bi od državnih ustanova i ministarstava bili zajednički trima autonomnim jedinicama, a šta bi imala svaka od njih ponaosob, ali se otvoreno protivi zasebnim oružanim snagama i opredeljen je za jedinstveno ekonomsko tržište. On je buduću Jugoslaviju (pre konačne pobeđe komunističke revolucije) video kao liberalno-demokratsku državu evropskog modela.⁵⁶ Liberalno-demokratske ustanove bi, između ostalog, jemčile poštovanje prava nacionalnih manjina, onemogućavajući tiraniju većine nad manjinom. To je bilo važno jer bi, čak i uz podelu na autonomne jedinice (ili potpunu podelu), i hrvatska i srpska jedinica trodelne (srpsko-hrvatsko-slovenačke) Jugoslavije, zbog teritorija s mešovitim stanovništvom, neminovno obuhvatale i znatne manjine.

Markovićevo rešenje nacionalnog pitanja bilo je možda primerenije zemlji većih demokratskih tradicija i levica je imala pravo otpužujući ga da greši misleći da ima puno prostora za demokratske reforme i da naivno veruje da su beogradski centralisti spremni na veće ustupke no što je stvarno bio slučaj. On je, pak, bio u pravu kada je tvrdio da situacija u Jugoslaviji nije zrela za revoluciju. S jedne je strane u optužbama levice da desnica nije revolucionarna već reformistička bilo dosta istine, ali je s druge oprez desnice u pristupu nacionalnom pitanju delom počivao na njenom jasnijem sagledavanju opasnosti od nacionalističkog

⁵⁵ Marković (1923a), 29-35.

⁵⁶ Marković(1923), 118-22. Markovićevi opšti pogledi na naciunulnu autonomiju izloženi su u: *ibid.*, poglavlje 5, „Nacionalna autonomija: teritorijalni i personalni princip”. 103

ekstremizma u Jugoslaviji, i on se, imajući u vidu nacionalističke pokolje tokom Drugog svetskog rata, pokazao opravdanim.

Partijska levica je bila sklonija radikalnijem pristupu nacionalnom pitanju i tvrdila je da komunisti treba da se bore ne samo za ustavno priznavanje prava na samoopredeljenje, već i za njegovo ostvarenje, pošto pravednog rešenja nacionalnog pitanja u okvirima jugoslovenske „buržoaske“ države ne može biti. Pre svega se valja boriti protiv srpskog nacionalizma, uz ispoljavanje znatnog stepena tolerancije prema separatističkim nacionalizmima. Partija ne treba da se bori za opštejugoslovensko jedinstvo radnika različitih nacija, pošto bi takva borba, tada, samo pridonela jačanju centralizma i od komunističkog pokreta otuđila radničku klasu nesrpskih naroda.

Prevaga koju je levica odnela nad desnicom 20-tih godina prikazivana je u zvaničnoj poratnoj partijskoj istoriji kao pobeda autentičnog marksizma i kao znak sazrevanja stava partije o nacionalnom pitanju.⁵⁷ No moguće je da bi bilo tačnije opisati stavove levice kao autentično lenjinističke, pošto je levica tvrdila da nacionalnom pitanju valja vazda pristupati „sa stanovišta napretka i klasne borbe proletarijata”.⁵⁸ Pošto je levica želela da objedini borbu za rešavanje nacionalnog pitanja s borbom komunista protiv kapitalističkog sistema, bila je i „revolucionarnija” od desnice, koja je rešenju toga pitanja težila u okvirima „buržoaskog društva”.⁵⁹ Boljševizam levice se ogledao i u njenom zahtevu za stvaranjem jake i disciplinovane ilegalne partije. Tvrđilo se da je jedino takva organizacija u stanju da sprovodi revolucionarnu politiku u nacionalnom pitanju.⁶⁰

Već je Druga konferencija KPJ, održana u Beču maja 1923, bila pod znatnim pritiskom partijskog članstva u pogledu promene partijskog stava o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Izborni uspesi nacionalnih partija nesrpskih nacija (HRSS posebno) bili su jasno upozorenje da komunisti moraju zauzeti aktivniji stav prema nacionalnim sukobima.⁶¹ Konferencija je zaključila daje HRSS postala zastupnik hrvatske nacije i da su osnovni krivci nacionalnih sukoba „velikosrpska hegemonija” i centralizam. Partija je postupno napuštala svoj dogmatski marksizam koji je celinu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji svodio na nadmetanje tri podjednako gramzive „plemenske buržoazije” oko istog ekonomskog tržišta. Da bi privukla mase „ugnjetenih nacija” i okoristila se nacionalnim pitanjem za revolucionarne svrhe, partija je odlučila da za jugoslovenske nacije traži pravo na samoopredeljenje, uključujući stvaranje zasebnih država. (Ništa pri tom nije rečeno o teritorijama na

57 Čolakavić (1963), 115.

58 Čolaković (1963), 115.

59 Čolaković (1963), 116.

60 Čolaković (1963), 118-9.

61 Vlačić (1978), 59-62.

koje bi se to odnosilo, ni o novim granicama koje bi bile uspostavljene - što je dodatni dokaz u prilog tome da su komunisti samoopredeljenje i otcepljenje smatrali pre svega taktičkim sredstvom.)

Treća partijska konferencija januara 1924.

Ključni događaj u traženju nove politike u nacionalnom pitanju predstavlja Treća partijska konferencija, održana u Beogradu januara 1924.⁶² Iako je i pre nje nacionalno pitanje već izazivalo žestoke polemike i ovladalo partijskom štampom, tek na ovoj konferenciji je partija priznala važnost nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i, posebno, hrvatsko-srpskog sukoba. Odmah je došlo do neslaganja oko prirode i uzroka nacionalnog problema, kao i oko metoda njegovog rešavanja. To će neslaganje u narednih deset godina biti najvažniji uzrok nejedinstva jugoslovenskih komunista. No, 1924. još uvek nikom u jugoslovenskoj partiji i Kominterni nije padalo na um da bi moglo biti više od tri nacije u Jugoslaviji. Proces „otkrivanja“ Crnogoraca, Makedonaca i bosanskih muslimana imao je da bude spor,

Mada se u to vreme sukob desnice i levice zaoštavao, Treća konferencija je ipak uspela da donese zajedničku rezoluciju. Konferencija je, u izvesnom smislu, bila kompromis između levice i desnice, ali u drugom pobeda levice. Ona je apsolutno odbacila sve parole o „nacionalnom miru“ među radnicima različitih nacija i ustvrdila da je ostvarenje nacionalne jednakosti reformama jugoslovenskog ustava nemoguće. Jugoslovenske nacije (sem Srba, koji nisu bili nacionalno ugnjeteni) treba zato podsticati na revolucionarnu nacionalnu akciju. One treba da teže stvaranju jedinstvenog fronta radnika i seljaka i osnivanju revolucionarnih vlada Hrvatske, Slovenije, Makedonije i drugih nacija. One bi se potom ujedinile u socijalističku republiku Jugoslaviju, koja bi se na kraju priključila balkanskoj federaciji. Dominantna levica je, uz to, insistirala na tome da jedan od prioriteta treba da bude borba protiv srpskog šovinizma. Bila je to važna promena pošto je dotad neprijateljem smatran „buržoaski šovinizam“ svih nacija. Partijska desnica je nastavila da se odupire takvoj politici, i neki od njenih pripadnika su ostali pri prvobitnom stavu partije, tvrdeći da u Jugoslaviji nacionalno pitanje ne postoji pošto je to jednonacionalna zemlja. Ali čak i na desnici je većina već bila svesna da Jugoslavija nije jednonacionalna

⁶² Vidi: Pešić (1983), „Treća zemaljska konferencija KPJ“; Perović (1984), „Treća zemaljska konferencija KPJ“; Vlačić (1984), „Treća konferencija KPJ“.

država. Desnica je bila uverena da borba protiv velikosrpskog šovinizma treba da bude praćena jednako odlučnom borbom protiv separatizma, iredentizma i nacionalizma ugnjetenih naroda. Levica je u tome videla ne samo podršku statusu quo, nego i neopravdano poistovećivanje osećanja, reakcija i verovanja ugnjetača i ugnjetenih.

Treća konferencija je stala na stanovište da je proces asimilacije Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu naciju u samom početku zaustavljen, zbog toga što srpska „buržoazija“ „eksploatiše“ i „ugnjeta“ druge južnoslovenske nacije i neslovenske nacionalne manjine, kao i pokrete za regionalnu autonomiju u Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca se ne može smatrati homogenom nacionalnom državom s nekoliko manjina. Po sredi je država u kojoj vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale. U rezoluciji Treće partijske konferencije se, između ostalog, tvrdilo da je hegemonija „velikosrpske buržoazije“ prekinula proces stvaranja jedinstvene jugoslovenske nacije. Namesto nje formirale su se tri posebne nacije: srpska, hrvatska i slovenačka.⁶³ Konferencija je potvrdila pravo na samoopredeljenje, ali i podvukla da ga ne smatra ni poželjnim ni nužnim u svim okolnostima. Partija je odlučila da svoje izbore ostavi otvorenim i da se zalaže za otcepljenje ili protiv njega, u zavisnosti od konkretnih okolnosti i svog tumačenja interesa proletarijata i revolucije. Imajući u vidu tadašnji politički kontekst, partijska rezolucija je bila prevashodno usmerena na rešavanje sukoba između Hrvata i Srba. Priznato je da je hrvatski nacionalizam neuporedivo najglasniji i najmoćniji nacionalizam u Jugoslaviji. Njegove snažne separatističke tendencije mogle bi ugroziti čitavu Jugoslaviju, što nijednom drugom nacionalizmu ne bi pošlo za rukom.

Iako je Treća konferencija podržala postojanje zajedničkog južnoslovenskog političkog entiteta, odluke Versajskog mira iz 1919. nije smatrala nepovredivim, ni granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nepromenljivim.⁶⁴ Konferencija je, na primer, podržala ujedinjenje makedonskog dela Jugoslavije (Vardarske Makedonije) s makedonskim delovima Bugarske (Pirinskom Makedonijom) i Grčke (Egejskom Makedonijom) u jedinstvenu političku jedinicu. Mada Makedonci nisu bili smatrani nacijom - Makedonija je smatrana oblašću s mešovitim stanovništvom - ipak se verovalo da samo njen autonomni status može biti jemstvo nacionalnih prava makedonskih Južnih Slovena, kao i nejužnoslovenskih grupa na njenoj teritoriji.⁶⁵ Posle revolucije bi ta makedonska jedinica postala deo veće federacije radničko-seljačkih republika Balkana i Podunavlja. Nazivi i veličine jedinica koje bi činile tu

⁶³ Bilandžić(1979),34.

⁶⁴ Podrška koju je konferencija pružila zajedničkoj državi Južnih Slovena biće od odlučujućeg uticaja na kasniju politiku partije. Vidi, između ostalog: Čolaković (1968), tom 2, 301.

⁶⁵ *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, 74.

balkansko-podunavsku komunističku super-državu (koja bi i sama bila deo svetskog saveza sovjetskih republika) nisu navedeni, ali je predviđano da obuhvati Albaniju, Bugarsku, Grčku, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, Mađarsku i Rumuniju.⁶⁶ Važno je primetiti da je, premda bi se sastojala od manjih jedinica, Jugoslavija ipak trebalo da uđe u balkansku federaciju kao posebna jedinica, baš kao i ostale koje su, i pored značajnih manjina, bile u osnovi jednonacionalne države. Iako je odbacila ranije nekritičko verovanje u nacionalno jedinstvo Jugoslavije, partija još uvek nije smatrala da su Srbi, Hrvati i Slovenci međusobno isto toliko različiti koliko i od drugih susednih nacija.

Neki od stavova o nacionalnom pitanju usvojenih na Trećoj konferenciji ostaće deo partijskog pogleda na nacionalno pitanje sve do komunističkog dolaska na vlast 1945. godine: 1) vladajuća elita (u partijskom rečniku „buržoazija“) nije uspela da stvori jedinstvenu jugoslovensku nacionalnu svest; 2) postoji premoć Srba (u partijskom rečniku „hegemonija i ugnjetavanje“) u Jugoslaviji; 3) svaka nacija mora imati neotuđivo pravo na otcepljenje; 4) borba za rešavanje nacionalnog pitanja treba da bude deo revolucionarne borbe komunista za oslobođenje proletarijata - drugim rečima, nacionalno pitanje je bilo povezano sa socijalnim, pa tako i s revolucijom. U ove četiri teze nema ničega ni posebno marksističkog ni komunističkog. Teza tri je iskaz vere ili možda namere, ali zasigurno ne opservacije, još manje duboke analize. I ona je bila deo evropske liberalne tradicije, koju je komunizam nasledio. Četvrta teza je naprosto odluka o taktici u vezi s nacionalnim pitanjem. Prva i druga teza su tačne opservacije, ali i one neoriginalne - komunisti su njima samo prihvatili ono što su mnogi nesrpski nacionalistički političari govorili još od stvaranja Jugoslavije. Bitno je ipak podsetiti se da se ni jedna druga politička organizacija u tadašnjoj Jugoslaviji, uključiv i one s liberalno-demokratskim pristupom organizaciji političkog sistema, tj. opredeljenjem za parlamentarizam, slobodu štampe, nezavisno sudstvo - nije tako principijelno i strastveno zalagala za primenu liberalno-demokratskih načela na nacionalno pitanje. Treća konferencija KPJ se u partijskoj istoriji veliča kao krupan korak napred u boljem razumevanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, koji je ostvaren zahvaljujući primeni marksističkih principa. Tačnije bi, međutim, bilo smatrati je velikim korakom napred ka stvaranju politike za korišćenje revolucionarnog potencijala nacionalnog pitanja. Ta politika, koja se zasnivala na liberalno-demokratskim načelima i Lenjinovoj taktici, pomoći će partiji da stekne podršku masa.

⁶⁶ *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, 70-5.

Uticaj Kominterne

Kominternu je mnogo bolje od jugoslovenskih komunista znala koliko je važan i duboko ukorenjen nacionalizam, naročito u seljačkim masama. Ona je bila uverena u ogromni revolucionarni potencijal nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a da uopšte nije držala da revolucija ima iole ozbiljnijih izgleda u toj nerazvijenoj zemlji, zemlji s malobrojn timeradničkom klasom, ukoliko se komunisti budu isključivo obraćali industrijskom proletarijatu. Mada je i leвица KPJ verovala u neophodnost radikalnih mera, njeno viđenje Jugoslavije nikada nije bilo istovetno Kominterninom, koja ju je smatrala čisto imperijalističkom tvorevinom. Čak i kada se slagala s Kominternom da Jugoslavija jeste saveznica „imperijalista“ (Velike Britanije i Francuske), leвица je ostajala svesna činjenice da je borba za stvaranje Jugoslavije starija od Versajске mirovne konferencije, održane juna 1919, baš kao i dubine korena jugoslovenske ideje u istoriji Južnih Slovena. Uz to, makar da su, po marksističkim merilima, politički prvaci Kraljevine Srbije i oni iz južnoslovenskih zemalja Austro-Ugarske koji su se zajednički borili za ujedinjenje tokom Prvog svetskog rata, mogli biti smatrani „buržoaskim“ političarima, oni nisu mogli biti proglašeni tek agentima imperijalista. Na kraju, leвица se slagala s Kominternom da u Jugoslaviji postoji srpska „hegemonija“ i da se to može smatrati oblikom „imperijalizma“, ali nije gubila iz vida - za razliku od Kominterne - velike sličnosti među jugoslovenskim narodima.

Tokom 1923. godine Kominternu počinje intenzivnije da se zanima za evropski jugoistok, pošto je prethodna godina donela zamiranje talasa štrajkova i revolucionarnog previranja u Zapadnoj Evropi. Otud i posebna pažnja koju počinje poklanjati seljačkom pitanju. Ta najmnogoljudnija društvena skupina ovog dela Evrope je smatrana potencijalnim saveznikom međunarodnog radničkog pokreta. Kominternu 1923. osniva Međunarodni savez seljaka, poznat i kao Seljačka („zelena“) internacionala, nastojeći da oko sebe okupi nezadovoljne i progonjene seljačke partije, posebno one koje su pripadale ugnjetenim nacijama. Čim su se nacionalni sukobi u Jugoslaviji počeli zaoštrevati ranih 20-tih godina, Kominternu je brzo shvatila da je najvažniji od njih sukob Hrvata i Srba. Poseta Stjepana Radića Moskvi, u leto 1924. – HRSS je još jula iste godine pristupila Seljačkoj internacionali - dodatno je doprinela tome da Kominternu počne podržavati separatističke nacionalizme u Jugoslaviji.⁶⁷ Peti kongres Komunističke internacionale, održan u Moskvi juna i jula 1924, doneo je rezoluciju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji:

⁶⁷ Vlajčić (1978), 89. Opširniji prikaz Radićevog odnosa prema mlakom komunizmu i KPJ daju Cvetković, S. (1972) i Janjatović (1983).

„...opšta parola Komunističke partije Jugoslavije o pravu naroda na samoopredeljenje mora dobiti svoj izraz u otcepljenju Hrvatske, Slovenije i Makedonije od Jugoslavije i njihovom formiranju u samostalne republike.“⁶⁸

Peti kongres je podržao stavove partijske levice, ali u radikalnijem obliku, posebno u pogledu rasturanja Jugoslavije. I sam Staljin je podržao stavove levice, ali je njena pobjeda u jugoslovenskoj partiji bila tek delom rezultat te podrške, Osnovni razlog pobjede bilo je to što je radikalizam levice jednostavno bio privlačniji za većinu Članova KPJ. Jugoslovenski komunisti nisu, dakle, samo izvršavali odluke Kominterne. (Uostalom, Staljin i Kominternu tada jedva da su raspolagali sredstvima prinude kojima bi svoje stavove mogli nametnuti KPJ. Njihov je uticaj prvenstveno bio zasnovan na autoritetu Kominterne kao centra svetskog komunizma.)

Staljin je juna 1925. kritikovao „Semića“ (pseudonim kojim se Marković često služio), insistirajući na tesnoj povezanosti nacionalnog i seljačkog pitanja i na tome da je ono nerešivo (sem u retkim i iznimnim slučajevima) bez revolucije.⁶⁹ Staljin je optuživao Markovića i da nacionalno pitanje u Jugoslaviji ne sagledava u svetlu međunarodnih odnosa, u kojem je „Versajska Jugoslavija“ saveznica imperijalista i opasnost po Sovjetski Savez. Staljin je tvrdio da ustavno rešenje ovog pitanja nije moguće, jer je nacionalno pitanje u okvirima buržoaskog društva nerešivo. Zato je dužnost komunista da podržavaju separatiste pošto je verovatno da će njihove aktivnosti stvoriti revolucionarnu situaciju. No i pored toga, savez sa separatistima treba vazda smatrati isključivo taktičkim potezom. Staljin se nije otvoreno zalagao za rasturanje Jugoslavije, ah je pomenuo da se i ta mogućnost mora uzeti u obzir.⁷⁰ Radilo se, jednostavno, o nužnoj taktici. Staljin je tvrdio daje:

„...pod određenim okolnostima, po pobjedi sovjetske revolucije u Jugoslaviji, sasvim moguće da neke nacionalnosti neće hteti da se ocede, iz istih razloga iz kojih to nisu htele u Rusiji.“⁷¹

U stvarnosti, međutim, jednostavno nije bilo tih okolnosti pod kojima bi im ikada bilo dopušteno da se ocede, ako partija odluči da to ne treba da čine,

Krajem 20-tih godina, jugoslovenska partija prihvata većinu stavova levice, a desnicu počinje smatrati opozicijom. Levica je za stavove desnice tvrdila da su slični stavovima socijaldemokrata i Druge internacionale, dok je svoje nazivala „revolucionarnim“, „marksističkim“,

⁶⁸ Navedeno u: Vlajčić (1978), 87. Vidi takođe; *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, 420. „Rezolucija V kongresa Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji“.

⁶⁹ Vidi: Staljin (1925).

⁷⁰ Lenjin je prvi među komunistima uveo razliku između prava na otcepljenje i potrebe za otcepljenjem. Vidi: Marković (1923a), 32.

⁷¹ Vidi: Staljin (1925). Marković svoju poziciju brani u: Semić (1925).

„proleterskim“ i „internacionalističkim“. Jugoslavija je oglašena „imperijalističkom tvorevinom“ i nazivana je „Versajskom Jugoslavijom“. Takav stav prema Jugoslaviji, komunisti će napustiti tek u vreme Drugog svetskog rata.⁷²

Nenacionalistički sukob oko nacionalnog pitanja

Sve do sredine 30-tih godina KPJ je bila, premda formalno centralizovana, zapravo aglomeracija neasimilovanih regionalnih radničkih pokreta, i samih slabo organizovanih.⁷³ Po svojoj strukturi i organizaciji tadašnja partija jedva da je imala veze s lenjinističkim tipom partije (ideološki „monolitne“, hijerarhizovane, disciplinovane, aktivne u masama), budući sličnija nekoj socijaldemokratskoj partiji. To se pokazalo kao idealna podloga za frakcionaštvo koje je, od osnivanja pa do sredine 30-tih godina, bilo hronična bolest partije. Istaknuti komunisti su stvarali grupe istomišljenika, a te grupe su sledile vlastitu politiku i zadržavale samostalnu organizacionu i hijerarhijsku strukturu, ne osvrćući se na odluke centralnih partijskih tela. Sukob oko nacionalnog pitanja je podsticao frakcionaštvo, postavši čak njegovim osnovnim uzrokom.

Od kada je stavljena van zakona avgusta 1921. godine, pa do sredine 30-tih godina, KPJ je bila gotovo bez ikakvog uticaja na jugoslavensku politiku. Ona nije bila organizovana na odgovarajući način, niti je bila spremna za ilegalnu borbu.⁷² Postojali su, doduše, leva i komunistička inteligencija, komunistički sindikati i komunistička štampa, ali ne i delotvorna politika, taktika i organizacija. Čak i u trenucima revolucionarnih previranja u zemlji snage levice su ostajale amorfne i dezorganizovane. Partija je delom živela u svetu mašte, sanjajući komunističko društvo daleke budućnosti, a delom u očekivanju skorog izbijanja svetske revolucije. U to vreme su u partijskom rukovodstvu uglavnom bili intelektualci iz srednje klase. Partija je 20-tih godina bila okrenutija teorijskom radu, sporovima i polemikama, da bi se 30-tih okrenula u prvom redu stvaranju revolucionarnih organizacija i taktičkom prilagođavanju već usvojenih stavova. Partijski „duh“ bio je de-

⁷² I za vreme Drugog svetskog rata su komunisti još uvek pisali o nacionalnom ugnjetavanju u „Versajskoj Jugoslaviji“. Vidi, između ostalog, Titov članak „Nacionalno pitanje u svetlosti narodno-oslobodilačke borbe“, *Proleter* (decembar 1942).

⁷³ One pak nisu bile ni nacionalne ni nacionalističke.

⁷⁴ Partija je, na primer, 1924. imala svega 70 organizacija sa 688 članova. Srbija je imala 124, Makedonija 68, Crna Gora 40, Dalmacija 168, Slovenija 84, Hrvatska 99, Bosna 64 i Vojvodina 41 člana. Podaci iz: Banac (1983), 205.

mokratskiji 20-tih godina, ali je bilo i više nejedinstva i manje sposobnosti organizovanja političkih akcija.

Neslaganja unutar KPJ oko nacionalnog pitanja često su prerastala u sukobe takve snage da su pretela da je unište. Unutar same KPJ, pri tom, nikada nije bilo hrvatsko-srpskog sukoba ni o jednom temeljnom pitanju, pa ni o nacionalnom. Dok je bilo frakcija (negde do sredine 30-tih godina), nacionalni sastav im je bio mešoviti. U partiji nikada nije bilo ni hrvatske ni srpske frakcije. Otud ni spor oko nacionalnog pitanja - i pored toga što je u više navrata ozbiljno narušio jedinstvo partije nikada nije prerastao u sukob između Hrvata i Srba.

Još uvek nepotpuni istorijski izvori ipak upućuju na to da je nekih razlika u pristupu nacionalnom pitanju između beogradskih i zagrebačkih partijskih organizacija bilo, i da hrvatski i srpski komunisti nisu bili sasvim oslobođeni uticaja odgovarajućih nacionalnih ideologija.⁷⁵ Među prvacima KPJ bilo je, na primer, nekoliko intelektualaca, članova predratne Socijaldemokratske partije Srbije. Ti komunisti nisu bili srpski nacionalisti i dosledno su se i srčano opirali svim oblicima progona, na nacionalnoj ili religijskoj osnovi. Vođ desnice Sima Marković, recimo, jamačno nije bio srpski nacionalista, ali budući da je socijalista i marksista postao u etnički homogenoj Srbiji, to je - kao i u slučajevima nekih drugih srpskih komunista - doprinelo manjku osećaja i razumevanja za probleme nacionalno heterogene zemlje.⁷⁶ Pobeda partijske levice je, međutim, unekoliko „otvorila“ partiju za nacionalizme nesrpskih nacija, kako u pogledu stupanja u savezništvo s njima, tako i što se tiče primanja u članstvo ljudi s nacionalističkim sklonostima. Merila za isključenje zbog „greha“ srpskog nacionalizma postala su oštrija od onih za ispoljavanje nesrpskih nacionalističkih stavova.

Uz retke izuzetke, članovi KPJ su bili, pre svega, komunisti-internacionalisti, čiji je osnovni cilj bila revolucija. O svim političkim pitanjima i društvenim problemima sudili su prevashodno po funkciji što je ovi imaju u pripremanju revolucije. Stoga se nacionalno pitanje i za levicu i za desnicu uglavnom svodilo na taktičko pitanje: kako ga iskoristiti za revolucionarne ciljeve. Levica je bila radikalnija i spremnija da

⁷⁵ Za neke ne baš jake dokaze u prilog postojanja srpskog nacionalizma u KPJ u obliku zahteva za „vođećom ulogom“ srpskih kadrova vidi: Banac (1983a) i (1984). Shvatanja vođećeg srpskog komuniste Živole Milojkovića, kao ekstremna mešavina marksističke ortodoksije i neosetljivosti za nacionalne probleme nesrpskih nacija, mogla bi se, pri tom tumačili ipak tek kao nesvesni oblik nacionalizma. Vidi: Pešić (1983), 96-8, 107-9, 149-53, 198-200. Slične sumnje za nesvesni nacionalizam izaziva i prevelika tolerancija prema hrvatskom nacionalizmu koju je pokazivao vođeći hrvatski komunist Ante Ciliga; o Ciliginim stavovima vidi: Perović (1984), „Nacionalni pokreti ugnjetenih naroda u jugoslovenskoj državi“; Pešić (1983), naročito 127-31, 166-71. No čini se da su slučajevi Milojkovića i Cilige bili usamljeni; a čak ni njihovi iskazi ne daju naročito dokaza o postojanju otvorenog nacionalizma.

⁷⁶ O Markovićevoj ličnosti i razvoju njegovih shvatanja u Srbiji pre Prvog svetskog rata vidi: Jovanović, D. (1973), 430-1.

preuzme na sebe rizike posezanja sa tim „sredstvom“, ali obe su ovom problemu pristupale sa stanovišta revolucije. Upravo ta distanca prema raznim nacionalističkim osećanjima u Jugoslaviji bila je po svom potencijalu jugoslovenska - taktika se jednog dana mogla da promeni i partija je bez većih problema mogla da se opredeli za jedinstvenu jugoslovensku državu. Da su partijski kadrovi bili duboko ogrezli u ideologije nacija kojima su pripadali, to ne bi bilo moguće.

Jugoslovenski komunisti su bili istinski protivnici svih oblika nacionalnog ugnjetavanja i sa iskrenom blagonaklonošću su gledali na borbu ugnjetenih nacija za nacionalno oslobođenje i emancipaciju. Zato su tu borbu i podržavali kadgod su bili uvereni da time takođe pomažu stvar revolucije. No nijedan uvereni komunist, ni u Jugoslaviji ni u Kominterni, nikada nije stvarno verovao u temeljnu potrebu nacionalne nezavisnosti posle revolucije.⁷⁷ Očekivalo se da će postrevolucionarni svet težiti integraciji i globalnom ujedinjavanju komunističkih nacija. Otud ni politika partije, koja je krajem 20-tih godina tražila rasturanje Jugoslavije (tada sve češće nazivane „tamnicom naroda“), uopšte nije značila da su se komunisti opredelili za davanje nacionalne nezavisnosti ili prava na stvaranje samostalnih država jugoslovenskim nesrpskim nacijama i pokrajinama po svom dolasku na vlast. Po sredi su bila u stvari taktička sredstva i propagandne parole kojima je valjalo pridobiti podršku nezadovoljnih nacija.

Na svojoj Trećoj konferenciji, održanoj 1924, KPJ je odbacila svoje pređašnje jugoslovenstvo; nikada pre nijedna važnija leva grupa u istoriji Južnih Slovena to nije uradila. No i pored toga je i posle 1924. partija ostala jedina politička organizacija u Jugoslaviji s članstvom u svim jugoslovenskim narodima. Stoga je i dalje mogla biti smatrana jedinom zaista jugoslovenskom političkom partijom u istoriji Južnih Slovena. Mada detaljni politički „inventar“ međuratne Jugoslavije pokazuje da je bilo i drugih političkih grupa i partija sa srpskim i nesrpskim članstvom i jugoslovenskim težnjama, iz više razloga ih nije moguće smatrati stvarno jugoslovenskim: malobrojnost, zbog koje su bile gotovo beznačajne, brojčana premoć Srba u tim partijama, njihov nesrazmerno mali uticaj van srpskih oblasti (u kojima je takode bio neosetan), njihov antireformistički stav o nacionalnom pitanju, i njihova podrška merama prisile prema nezadovoljnim nacijama.⁷⁸

⁷⁷ „Boljševički program o nacionalnom pitanju bio je autentično marksistički utoliko što je bio spoj dva međusobno kontradiktorna načela: samoopredeljenja nacija i centralizovane države. Lenjin je bio pristalica centralizovane partije pa je centralističko načelo proširio i na državu. Za njega je problem nacionalnosti bio prevashodno problem političke vlasti“. Heller i Nekrich (1986). 76.

⁷⁸ O jugoslovenstvu male socijalističke partije Jugoslavije vidi: Milenković (1974), deo 5, „Nacionalna i socijalna struktura socijalističkog članstva“; deo 6, „Stavovi Socijalističke partije prema važnijim aktualnim pitanjima“; poglavlje 1, „Stav SPJ prema nacionalnom pitanju i državnom uređenju Jugoslavije“. Socijalistička partija Jugoslavije formirana je decembra 1921. godine od dve partije, koje su neposredno pre toga nastale od desnih frakcija predratnih socijaldemokratskih par-

KPJ će od 1919. do 1941. godine često menjati svoj stav prema Jugoslaviji. Bilo bi, ipak, pogrešno reći, kao hrvatski historičar Jozo Ivićević, da je „KPJ pragmatično oprobala sve uopšte moguće stavove prema Jugoslaviji i nacionalnom pitanju u Jugoslaviji”⁷⁹. Partija se, između ostalog, uvek protivila nacionalnom ugnjetavanju i nasilju na nacionalnoj osnovi, i oštro osuđivala tradicionalne nacionalne ideologije, čak i kad je - iz taktičkih razloga - prihvatila neke od njihovih zahteva.

tija, i od Jugoslavenske socijaldemokratske stranke, partije slovenačkih socijaldemokrata. Većina članova Socijalističke partije Jugoslavije je verovala da su Jugosloveni jedna nacija, i partija je 1920. godine podržala jedinstvenu južnoslovensku državu, s jedinstvenim parlamentom, ali i lokalnim autonomijama. Verni pristalica unitarizma i centralizma, partija je 1921. glasala za Ustav. Uticaj partije je bio sasvim slab. Na parlamentarnim izborima februara 1925. dobila je, recimo, svega 22.204 glasa. Vidi: Milenković (1974), 257- 60. Mada je učestvovala na izborima bez svog glavnog takmaca, zabranjene KPJ, ipak nije bila u stanju da parira uticaju komunista na radnike. Drugi uzrok ovako slabih izbornih rezultata bila je okrenutost partije sindikatima čiji se uticaj, u zemlji s nerazvijenom industrijom, ograničavao na kvalifikovane radnike; većina radnika je bila nekvalifikovana i sindikalno neorganizovana. Najvažniji razlog bio je, međutim, stav partije prema nacionalnom pitanju. U Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini se smatralo da partija podržava *status quo*, te su joj mnogi radnici okrenuli leđa i podržali Hrvatsku republikansku seljačku stranku, Slovensku ljudsku stranku, ili Jugoslovensku muslimansku organizaciju. Vidi: Milenković (1974), 258-9, 694-5.

I polufašistički pokret Zbor je bio politička grupa jugoslovenskog usmerenja. Zbor je 1934. godine osnovao srpski političar Dimitrije Ljotić Organizacija je bila protivnik parlamentarizma i svakog političkog sistema zasnovanog na konkurenciji političkih partija. Fanatično antikomunistički, ali i protivnik kapitalizma neograničenog slobodnog tržišta, pokret se zalagao za rešavanje ekonomskih i socijalnih sukoba kroz korporativni sistem zasnovan na delegatima profesija i struka. Krajem 30-tih godina su ga tajno finansijski pomagali Nemci (vidi: Pavlovič, 1973, 93), da bi se, posle poraza Jugoslavije, aprila 1941. pretvorio u Srpski dobrovoljački korpus. Ta malobrojna, ali disciplinovana i antikomunistički indoktrinirana milicija bila je do kraja Drugog svetskog rata pouzdan saveznik nemačkih snaga. O istoriji Zbora vidi: Stefanović, M. (1984).

Zbor je imao mali broj sledbenika. Na majskim izborima 1935, recimo, nije dobio nijedno mesto u parlamentu. Članstvo mu je bilo pretežno srpsko. U Hrvatskoj su ga, zbog zastupanja centralizma i unitarizma i nasilnih metoda borbe, uglavnom smatrali agresivnom velikosrpskom organizacijom. Ipak, imao je izvestan broj pristalica među jugoslovenski orijentisanim mlađim Hrvatima u Dalmaciji.

⁷⁹ Navedeno kod Banca (1984), 332.

Treće poglavlje

IZLAZAK IZ IZOLACIJE: PUT KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE KA NARODNOM FRONTU, 1924-1941.

Pozadina - tinjajući nacionalizam

Januara 1925. uhapšeno je pet prvaka Hrvatske republikanske seljačke stranke - Vladko Maček, Juraj Krmjević, Josip Predavec, August Košutić i Stjepan Košutić.¹ Dva meseca kasnije su poslanici HRSS u beogradskoj skupštini prihvatili centralistički Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića, a naziv svoje partije promenili u „Hrvatska seljačka stranka“ (HSS). Četiri elana HSS te iste 1925. godine pridružili su se Narodnoj radikalnoj stranci u kabinetu predsednika vlade Nikole Pašića, ali se 1927. vraćaju u opoziciju. Stjepan Radić, vođa HSS, nije imao ni originalnih političkih ideja ni nekog razvijenog političkog programa. No, i pored toga je bio značajna politička i istorijska ličnost jer je kroz njega i njegovu partiju hrvatsko seljaštvo po prvi put postalo aktivna politička snaga,² HSS je bila prva partija koja je u široke slojeve

1 Stjepan Radić, vođa partije, koji je godinu i po dana proveo u zatvoru 1919-20. i bezuspešno nastojao da dobije podršku u inostranstvu za hrvatsku seljačku republiku, izbegao je januarska hapšenja. Vidi: Gali (1973-74), „Political Activities, 1919-24“; „Compromise with Pašić“. Ta-kode: Banac 11984), „The Party of Radić“; „For a Croat Peasant Republic“.

2 O ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta braće Radić vidi: Vuković-Todorović (1940), tom 1, posebno deo 1, poglavlje 2: „Pojava Antuna Kadića“; deo 2: „Socijalno i ekonomsko oslobodenje seljaka kao cilj“.

hrvatskog stanovništva unela ideju da Hrvati treba da budu suvereni istorijski subjekt, te je doprinela razvoju hrvatske političke svesti. To je, na neki način, bio završni stupanj u preobražaju Hrvata u modernu evropsku naciju.

Smene vlada i formiranje koalicionih kabineta bili su česta pojava u nestabilnom parlamentarizmu međuratne Jugoslavije, ali su Srbi uvek bili dominantni.³ Smrtno ranjavanje Stjepana Radića i ubistvo i ranjavanje još nekolicine članova HSS u skupštini, juna 1928, dali su povod kralju Aleksandru da raspusti skupštinu, suspenduje Ustav i strogo ograniči aktivnosti političkih partija.⁴ Ali i pre toga je bilo krupnih kršenja demokratskih postupaka i izbornih manipulacija.⁵ Zavodenje diktature bilo je samo poslednja epizoda u procesu opadanja parlamentarizma i liberalno-demokratskih ustanova 1918-1929. Pod diktaturom je zavedena cenzura štampe, učestali su progoni protivnika režima i porastao je broj političkih zatvorenika.⁶ Mase se, pri svem tom, nisu opirale. Parlament je kod Srba bio izgubio autoritet, pre svega, jer se činio nemoćnim u rešavanju nacionalnog sukoba. Hrvati su ga, sa svoje strane, videli kao ustanovu kojom dominira srpski nacionalizam. HSS je, za vreme diktature, svojom osnovnom dužnošću smatrala borbu za hrvatsku nacionalnu autonomiju i nezavisnost, a ne za obnovu parlamenta. Zainteresovanost stranke za liberalno-demokratske političke ustanove uglavnom je zavisila od stepena u kojem je nalazila da te ustanove mogu doprineti ostvarenju hrvatskih nacionalnih ciljeva.⁷

Kralj Aleksandar je uzeo za svoje ministre političare iz zabranjenih partija. Očigledno je daje njegova diktatura bila upravljena protiv parlamentarizma kao sistema vlasti, a ne toliko protiv pojedinih političara (čak i kad su bili korumpirani i nacionalisti). Mnogi politički prvaci (uglavnom Srbi, ali i nešto Slovenaca, bosanskih muslimana i Hrvata) ušli su u vladu, ili prihvatili unosne položaje u državnoj administraciji, diplomatiji i preduzećima pod državnom kontrolom. Malo novih političkih imena se pojavilo za trajanja diktature. Činjenica da su toliki političari pristali da rade u vladama koje nisu bile izabrane i koji-

3 O političkom životu međuratne Jugoslavije vidi, između ostalog: Pavlowitch (1971), poglavlje 2; „The Yugoslav Kingdom: 1919-41”.

4 Radić je, prema Mačekovom svedočanstvu, na samrtnom odru izrazio svoje odbacivanje Jugoslavije i podršku stvaranju nezavisne hrvatske države. Vidi: Maček (1957), 113, 117.

5 Vidi, između ostalog: Kulundžić (1957), posebno deo I: „Korijeni i pozadina”. Takođe, mito i korupcija nisu bili neuobičajeni u političkom životu međuratne Jugoslavije. Vidi: Kulundžić (1968), deo I: „Korupcija kao sistem i smisao vlasti”.

6 Ostrašćena osuda kraljeve diktature od njegovog bivšeg ministra unutrašnjih poslova može se naći kod Pribičevića (1952). O Pribičeвиćevoj opoziciji diktaturi vidi: Boban (1971).

7 HSS je u početku pozdravila zavodenje diktature i opoziv ustava, nadajući se da će tu biti i kraj „srpskog centralizma” i prvi korak u rešavanju hrvatskog pitanja. Nekoliko nedelja pre ranjavanja, sred čarki između radikalskih i HSS poslanika. Radić je čak pozvao kralja da imenuje vanparlamentarnu vladu. Vidi, između ostalog: Pavluivitch (1971), „King Alexander's Personal Rule”.

ma gotovo da nije bilo prave opozicije, pokazuje da ni političari, kao ni stanovništvo uopšte, nisu naročito podržavali liberalnu demokratiju. Nacionalni sukobi učinili su da otpor političkih partija bude sasvim mlak i sprečili stvaranje trajnog, ujedinjenog svejugoslovenskog fronta protiv diktature.⁸

Ustavom koji septembra 1931. donosi kralj Aleksandar kruna postaje osnovni ustavni činilac i stožer političkog života u celini.⁹ Centralističko organizovanje Jugoslavije, započeto s Vidovdanskim ustavom 1921, sada je nastavljeno s novim žarom i upornošću. Nije propagiran samo centralizam već i unitarizam, a Ustav iz 1931. je trebalo da doprinese stvaranju jedinstvene jugoslovenske nacionalne svesti. Postojanje hrvatskog, ili makog drugog, nacionalnog pitanja jednostavno nije priznavano, i jedino je jugoslovenska nacija bila priznata. Kralj se nadao da će nacionalno pitanje rešiti ukidajući ga. On je posegao za mnogim merama da bi to ostvario, uključujući i podelu Jugoslavije na pokrajine zvane „banovine“, koje su nazive dobile po rekama, dok je ona koja je obuhvatala najveći deo priobalja dobila ime Primorska banovina.¹⁰ Granice ovih pokrajina određene su uz namerno prenebravanje i hrvatskih i srpskih nacionalnih težnji. Očekivalo se da ova nova administrativna organizacija Jugoslavije, uz zabranu rada političkim partijama, koje su uglavnom branile određene nacionalne interese, kao i reforma obrazovnog sistema u cilju promocije jugoslovenstva, dovede do stvaranja nove jugoslovenske nacije. Mada je među pobornicima diktature, uključujući - sudeći po nekim izvorima - i samog kralja, bilo nešto od pravog jugoslovenskog idealizma, Hrvati su neminovno u njoj videli samo „srpsku hegemoniju“ pod maskom jugoslovenstva. Umesto da ublaži tradicionalni hrvatski nacionalizam, diktatura je pomogla ekstremistima koji su, zahvaljujući reakciji na nju, ojačali.

Ustav iz 1931. godine je strogo ograničio građanske slobode, institucionalizovao neparlamentarnu kraljevsku vlast i dao monarhiji ogromna politička prava.¹¹ Sve ministre je, na primer, imenovao kralj, a vlada je bila samo njemu odgovorna. Kralj Aleksandar je zastupao

8 Vidi: Stojkov (1969), poglavlje 3, „Držanje i aktivnost opozicionih snaga povodom oktroisanog ustava i skupštinskih izbora 1931“; poglavlje 4, „Opozicione snage u ustavima oživljavanja političkog života 1931-1932“.

9 Ni Ustav iz 1931. ni proglas od 6. januara 1929. nisu formalno oglasili kraljevsku diktaturu, ali je kralj svedjedno tim aktima stekao diktatorsku vlast.

10 Administrativna podela zemlje na banovine od oktobra 1929, - po geografskom načelu i po imenima reka - ugleda se na francuski model. „Banovina“ je, pri tom, istorijski hrvatski naziv.

11 Ustav nije formalno ukinuo parlament, ali je po njemu samo kruna suverena, a ne i parlament. Antidemokratska priroda ovog ustava pokazuje se pre svega u strogo ograničenim aktivnostima političkih partija, koje su mogle da uživaju ograničenu slobodu samo ako prihvate ustav. Jugoslovenska nacionalna stranka novonastala je od grupa iz srpskih partija, uglavnom Radikalne. Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija su priznale Ustav. Ove dve poslednje partije (obe tesno povezane s katoličkim, odnosno muslimanskim religijskim ustanovama) bile su opšte priznati predstavnici Slovenaca, odnosno bosanskih muslimana.

ideju jedne jugoslovenske nacije, ali nije sprovodio nikakve temeljne promene u metodu vladanja, kao ni u sastavu vlade, policijskog i vojnog aparata. Većina ministara, oficira, policajaca i državnih činovnika još uvek su bili Srbi. Diktatura odevena u ustavno ruho, potrajala je do smrti kralja Aleksandra 1934, a u nešto ublaženom obliku nastavio ju je i knez Pavle. Ustav je, mada uz znatne dopune i izmene odredaba do kojih je dovela politička praksa, ostao formalno na snazi sve dok komunisti nisu doneli svoj ustav 1946. godine. Tokom Drugog svetskog rata je, na primer, kralj Petar II, čak i s nepunih dvadeset godina, po svojoj volji razrešavao i imenovao članove jugoslovenske vlade.¹²

Pod pritiskom kraljeve diktature, ubrzano se odvijao preobražaj hrvatskog nacionalizma u zatvorenu i često agresivnu ideologiju. Mnogi hrvatski nacionalisti su 30-tih godina videli Hrvatsku kao okupiranu zemlju.¹³ Srbe na vlasti su smatrali grupom ljudi, kulturno, psihološki i u svakom pogledu tuđom, koja se vlasti domogla zahvaljujući sili, srpskoj brojačnoj premoći i istorijskim okolnostima, ali bez pristanka hrvatskog naroda. Ovakav stav bio je ekstremniji od obične tvrdnje da se nacionalna prava hrvatskog naroda ne poštuju. On je išao na ruku sklonosti nacionalista da za sve loše na savremenoj političkoj sceni (a često i u nacionalnoj istoriji) krive „tuđine“. Zaostala privreda, neobjektivno sudstvo i korumpirana javna uprava objašnjavani su isključivo kao posledica tog „tuđinskog“ mešanja. Sklonost takvoj vrsti razmišljanja bila je svojstvena jugoistočno-evropskim nacionalizmima još od devetnaestog veka.¹⁴ Ali od 30-tih godina hrvatski nacionalisti počinju da gledaju na svoju naciju kao na političku državu s „urođenim“ političkim ustanovama. Ona se samo mora osloboditi spoljnih sila pa će već njena, po prirodi dobra, politička priroda oživeti.

Siromaštvo političkih ideja bila je dodatna neminovna posledica ovog svođenja hrvatske politike na zahtev za nacionalnom nezavisnošću. Sve je bilo podređeno „spoljnoj politici“ nacije, ili (pošto su neki hrvatski nacionalisti bili skloni političkom nasilju i terorizmu) „ratu“. Taj pseudo-romantični duh imao je rusooovskih prizvuka: sloboda je dostižna, samo valja raskinuti lance trulog društveno-političkog poretka koji zarobljava po prirodi slobodna ljudska bića. Kako je za hrvatske nacionaliste Hrvatska bila po svojoj prirodi slobodna, oslobađanje od „tuđina“ i ne bi bilo drugo do obnova te prirodne, nekadašnje slobode.

12 Još 1918, se njegov otac, kratj Aleksandar, u to vreme još uvek samo regent, mešao u politiku. Ne samo što su spolni poslovi i odbrana bili pod njegovom kontrolom, već je uticao i na izbor ministara pa i predsednika vlade, ponekad stavljajući veto na njihovo imenovanje. Do januara 1929. ipak je morao da vodi računao tome da li će njegovi kandidati dobiti skupštinsku većinu.

13 S karakterističnim odsustvom mere, Maček opisuje Aleksandrovu vladavinu kao „totalitarnu“. Maček(1957), 127.

14 Slične primere navode Sugar i Lederer (1973), i Sugar (1980).

Zbog toga su neki nacionalisti i predlagali da se oslobođena Hrvatska zove „Croatia restituta”.¹⁵

Hrvatski nacionalizam 30-tih godina je, na neki način, podsećao na marksističko-lenjinstičku teoriju - sa Srbima, kao „eksploatatorima”, i Hrvatima, kao „eksploatisanim”. Česte se tvrdilo da Srbi (odnosno, Srbi „kolonijalisti” i „izrabljivači”) i njihov prosperitet, zavise od eksploatacije „proleterskih” Hrvata. Srpska nacionalna svest bila je, poput marksističke „nadgradnje”, određena takvom „ekonomskom bazom”. Onda je smatrano da su Srbi isključivo zainteresovani za vlast i eksploataciju, a čitava njihova istorija tumačena je kao jedva nešto više od zavere da se porobe drugi narodi, Hrvati posebno. Takvo viđenje je obuhvatalo i značajne ličnosti srpske kulturne baštine.

Marksisti su skloni da sve nekomunističke političke grupe vide kao u biti iste, to jest kao izraze istog ili vrlo sličnog „klasnog interesa”. Otud, po njima, politički sukob između nekomunista uopšte i nije pravi sukob; ništa sem sukoba eksploatatora i eksploatisanih, po njima, i nije prava istorija. Na sličan način su i hrvatski nacionalisti razlike među srpskim političkim partijama smatrali za puku igru. Ti Hrvati su u Srbima videli potpuno jedinstvenu političku grupu, čiji je jedini cilj ugnjetavanje Hrvata. U stvarnosti, međutim, Srbi uopšte nisu bili ideološki jedinstveni. Iako ih je većina bila za očuvanje Jugoslavije, nisu činili jedinstvenu političku partiju, a još manje jedinstvenu tajnu organizaciju, već naciju s mnoštvom političkih grupa i ideja.

Posle ubistva kralja Aleksandra, na početku njegove službene posete Francuskoj, oktobra 1934, nacionalne napetosti postaju sve veće.¹⁶ Odnosi između Hrvata i Srba ulaze u izuzetno mučnu fazu, jer su ubistvo organizovali hrvatski emigranti, pripadnici ustaškog pokreta, koji je podržavala fašistička Italija. Knez Pavle, kraljev rođak, postaje namesnik jedanaestogodišnjeg kralja Petra II, zadržavši ista ovlašćenja koja je Ustav davao kralju Aleksandru.¹⁷ Juna 1935. imenovao je Milana Stojadinovića, ministra finansija, za predsednika vlade. Stojadinović, finansijski stručnjak i nekad istaknuti radikalni političar, uspeo je da prikupi grupu pristalica unutar Radikalne stranke. Tako je osnovana nova jugoslovenski orijentisana politička stranka - Jugoslovenska radikalna zajednica. Partija je zapravo bila labavi savez delova Radikalne stranke, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske orga-

¹⁵ O razvoju hrvatskog nacionalizma 30-tih godina (pisanom s proustaškog stanovišta, ali s puno značajnih uvida o hrvatskom nacionalističkom raspoloženju tih godina) piše Kovačić (1970), poglavlje 1, „Radić na poprištu borbe za slobodu”; poglavlje 2, „Razdoblje Vladka Mačeka u političkom životu”.

¹⁶ O izuzetno teškoj međunarodnoj situaciji u kojoj se Jugoslavija našla 30-tih godina vidi, između ostalog: Hoptner (1962), poglavlje 2, „Yugoslavia in the European Order, 1934-1937”.

¹⁷ Ustav je, u slučaju kraljeve smrti, predviđao namesništvo. U njemu su, saglasno kraljevom testamentu, pored kneza Pavla bile i dve ugledne ali malo poznate ličnosti. No, sva vlast je bila u rukama kneza Pavla.

nizacije (partije bosanskih muslimana, čiji je vođ bio Mehmed Spaho).¹⁸ Ove dve poslednje partije bile su čisto slovenačke i muslimanske, i ušle su u vladu zarad zaštite i unapređenja vlastitih nacionalnih interesa, a ne da bi razvijale neku opštejugoslovensku nacionalnu svest.¹⁹

Nova vlada je odbacila dogmatski unitarizam i jugoslovenstvo koje je kralj Aleksandar nametnuo Jugoslaviji posle januara 1929, negirajući postojanje svakog nacionalnog pitanja. Ponovo je ušao u upotrebu izraz „troimeni narod“ i priznate su razlike koje postoje u istorijskim tradicijama Srba, Hrvata i Slovenaca. Takođe, bila je to, delom antihrvatska koalicija, i smatrana je takvom. Hrvatski nacionalizam je shvatan kao najveća opasnost po jugoslovensku državu, te je knez Pavle nastojao da ga izoluje čineći ustupke Slovencima i bosanskim muslimanima. U isto vreme, srpski narod nije objedinjavala jedna politička partija. Stojadinovićeve Radikalna zajednica nije predstavljala ni Radikalnu stranku u celini, niti su srpski radikali bili predstavnici srpskog naroda u smislu u kom su bezmalo svi Hrvati jedinstveno stajali iza Hrvatske seljačke stranke, Slovenci iza njihovih „klerikalaca“ (Slovenske ljudske stranke) ili muslimani iza njihove Jugoslovenske muslimanske organizacije. Stojadinovićeve pokušaji da od Jugoslovenske radikalne zajednice stvori monolitnu partiju pokazali su se uzaludnim: ona je do svog kraja (i Stojadinovićeve silaska s vlasti), u februaru 1939, bila i ostala koalicija.

Kominternina podrška separatizmu u Jugoslaviji

U razdoblju od 1918. do 1925. politika Kominterne u nacionalnom pitanju sastojala se u podršci onima koji se bune. Vođena svojim ciljem - svetskom revolucijom - Kominternina je propagirala nacionalnu emancipaciju, podelu zemlje i mir. U vreme ruskog građanskog rata (1918-1922) slične parole su se pokazale privlačnim za nezadovoljne seljake i neruske nacije, pa se očekivalo da će biti isto toliko delotvorne i na srednjeevropskom i jugoistočno-evropskom revolucionarnom frontu. Period od 1925. do 1935. bio je vreme okupljanja separatista. Kominternina je zapazila da je u srednjoj i jugoistočnoj Evropi sve više nacionalističkih seljačkih partija i često je nalagala komunistima da

¹⁸ Vidi: Stojkov (1985).

¹⁹ Još uvek je predmet rasprave da li su bosanski muslimani nacija. Ovde se međutim radi o tome daje Jugoslovenska muslimanska organizacija politički predstavljala jednu etničko-religijsku grupu, pre no neku ideologiju ili društvenu grupu/klasu. O delatnosu JMO u međuratnom razdoblju vidi: Purivatra (1974).

podrže njihove zahteve, bez obzira na to da li su oni „progresivni“ ili „reakcionarni“. Komunisti su u svoje programe unosili neke nacionalističke (čak i separatističke) parole, povremeno čak podržavajući militantne desničarske grupe u seljačkim partijama. Decenija između 1935. i 1945. godine (uz prekid zbog pakta Molotov-Ribentrop, od avgusta 1939. do juna 1941.) bila je vreme traženja saveznika za borbu protiv fašizma, i predstavljala je radikalnu promenu u politici komunista. Sovjetski Savez je bio obeshrabren uspesima fašizma u Zapadnoj Evropi, te je stoga Kominternu počela zagovarati savezništvo komunista sa svim antifašističkim pokretima i političkim partijama i stvaranje takozvanog „narodnog fronta“. Sada je otpor fašizmu postao bezmalo dovoljan razlog da komunisti ma koji pokret oglase progresivnim. Takva širokogrudost bila je u oštroj suprotnosti sa stavom komunista iz ranijih godina, kada je, na primer, socijaldemokratima lepljena etiketa „socijalfašista“.²⁰

Radikalizam Kominterne iz 20-tih godina naneo je veliku štetu levicu širom Evrope. Svojom kampanjom protiv socijaldemokrata, na primer, komunisti su delom doprineli pobedi nacionalsocijalizma u Nemačkoj. A umesto da idu na ruku komunističkoj revoluciji, nacionalni antagonizmi su pomagali desničarskim i fašističkim pokretima, koji su bili naklonjeni Hitleru i/ili Musoliniju.²¹ Sovjetski Savez se posebno pribojavao Hitlera, koji je na vlast u Nemačkoj došao januara 1933, i Kominternu je počela u zemljama srednje i jugoistočne Evrope da gleda korisnu prepreku između Sovjetskog Saveza i ekspanzivne i agresivne Nemačke.²² Raspad Jugoslavije ili Čehoslovačke na manje države oslabio bi tu prepreku. Dvadesetih godina je, naravno, ta ista prepreka smatrana branom na putu revolucionarne ekspanzije Kominterne u Evropi.

Ka radikalnom odbacivanju Jugoslavije

Rezolucija Petog plenuma Izvršnog komiteta Komunističke Internacionalne, doneta u aprilu 1925, bila je u svojim zahtevima radikal-

²⁰ Vidi: Đilas, A. (1987).

²¹ O fašizmu i ekstremnom nacionalizmu država koje su nasledile Austro-Ugarsku vidi: Sugar (1971), naročito 8, „Conclusion“. Kominternu se 20-ti godina nadala da će postati vođ nezadovoljenih nacionalizama srednje i jugoistočne Evrope, ali se pokazalo da su ekstremni nacionalizam i fašizam trijumfovali u mnogim nacijama nezadovoljnim teritorijalnim rešenjima i svojim međunarodnim položajem posle Prvog svetskog rata. Vidi: Drachkovitch i Lazitch (1966).

²² Od Hitlerovog dolaska na vlast 1933. jedan od osnovnih ciljeva nemačke spoljne politike u jugoistočnoj Evropi bilo je slabljenje i izolacija Jugoslavije. Avramovski (1977).

na.²³ Ona je pozivala na rasturanje Jugoslavije i stvaranje revolucionarne balkanske federacije.²⁴ Takođe je nalagala jugoslovenskim komunistima pružanje podrške spontanom nacionalizmu hrvatskih masa. Kominternu je od njih zahtevala da kritikuju samo buržoaski hrvatski nacionalizam ali i sve oblike srpskog nacionalizma. Čak i pre Petog plenuma Kominternu je ohrabrivala takvu politiku, zanemarujući mogućnost da bi podrška komunističkih nezadovoljenim nacionalizmima mogla rasprijeti nacionalističke strasti do tačke na kojoj će prerasti u šovinizam. Odjeci Kominterninog radikalizma očiti su i u tezama Centralnog komiteta KPJ, pripremljenim 1925. godine za raspravu na Izvršnom savetu Kominternu. Tu se, na primer, pominju srpska prevlast u Jugoslaviji i „imperijalizam“ Antante (Velike Britanije i Francuske) kao da je to jedno i isto, i podrazumeva se da su nesrpske jugoslovenske zemlje prosto srpske kolonije. A u jednoj od partijskih odluka iz 1925. godine čak se govori o potrebi intenziviranja borbe protiv „šovinizma i nacionalizma vladajuće nacije i velikosrpskih predrasuda među srpskim radništvom i seljaštvom“.²⁵

Treći kongres KPJ, održan u Beču maja 1926, prihvatio je liniju Kominternu u vezi s podrškom separatizmu i borbom za stvaranje revolucionarne balkanske federacije.²⁶ Na kongresu je došlo do pomirenja između leve i desne partijske frakcije - Sima Marković, prvak desnice, izabran je za sekretara partije.²⁷ No, ubrzo je unutarpartijski sukob oko nacionalnog pitanja izbio još većom žestinom. Budući da je organizaciona struktura partije već bila umnogome oslabljena progonima, a sama partija je bivala sve pasivnija, obnovljeni sukob je pretio da je uništi. Na brojne intervencije Kominternu sazvan je Četvrti kongres KPJ - poslednji u međuratnom periodu. Grupica delegata (predstavnik svega 2.034 ne naročito aktivna člana partije) sastala se u Drezdenu u oktobru 1928. godine.²⁸ Četvrti kongres je stao na stanovište da nacionalno pitanje u Jugoslaviji ima veći revolucionarni potencijal od socijalnih i ekonomskih problema, te da bez značajnijih nacionalnih sadržaja u njenoj ideologiji partija neće biti u stanju da utiče na mase i predvodi ih. Kongres je takođe bio saglasan u tome da bi organizovanje

23 Suštinu Kominternine kritike stava KPJ prema nacionalnom pitanju gudio duna pre toga je izneo Manuilski, član Izvršnog komiteta, u izveštaju na Petom kongresu Kominternu jula 1924. Vidi: Vlajčić (1984), „Izveštaj druga Manuilskog o nacionalnom i kolonijalnom pitanju“. Na istom se mestu može naći i rezolucija doneta aprila 1925, „Rezolucija V proširenog plenuma Izvršnog komiteta Komunističke internacionale o jugoslovenskom pitanju“.

24 Vidi: Vlajčić (1984), „Intervencija Kominternu“; Pešić (1983), „Diskusija u komisiji KI za jugoslovensko pitanje 1925. godine“.

25 Vidi: Ristović (1984).

26 Vidi: Vlajčić (1984), „Treći kongres KPJ“.

27 Vidi: Vlajčić (1984), „Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima Partije“; „Rezolucija III kongresa KPJ o nacionalnom pitanju“; „Rezolucija o agrarnom i seljačkom pitanju“.

28 Vidi, između ostalog: Vlajčić (1978), „Četvrti kongres KPJ“; Pešić (1983), 230-6.

ustanka ugnjetenih nacija bilo delotvorniji metod odbrane Sovjetskog Saveza - ukoliko ga ugroze zapadni „imperijalisti“ preko jugoslovenske teritorije - od ustanka „ugnjete“ radničke klase. Svi su komunisti toga vremena, pa i jugoslovenski, smatrali odbranu Sovjetskog Saveza svojom najvišom moralnom obavezom - obavezom koju su dragovoljno prihvatili. Ali Kominternu je - a pod njenim uticajem su to činili i jugoslovenski komunisti - precejivala i opasnost koja Sovjetskom Savezu preti sa Zapada i revolucionarni potencijal nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Mada je nacionalizam bio rasprostranjen a nezadovoljstvo ogromno, mogućnost nacionalnog ustanka protiv beogradskih centralista bila je zanemarljiva.

Sve političke grupe u zemljama jugoistočne Evrope s brojnim seljaštvom morale su izgraditi strategiju koja će to seljaštvo motivisati za političku akciju. Legitimnost se jednostavno nije mogla steći bez pozivanja na nacionalni problem, a KPJ nije mogla tražiti ni od koga lojalnost ne pokaže li da je sama lojalna nacionalnim interesima i težnjama. Ipak je nediskriminativni antagonizam prema jugoslovenskoj državi, koji je došao do izražaja na Četvrtom kongresu, odudara od osećanja većine kadrova. Pri tom, takođe, nije bilo verovatno ni da će partija prostim ponavljanjem parola tradicionalno nacionalističkih partija povećati broj svojih pristaša. Bilo je potrebno da izgradi vlastitu strategiju, a za taj proces je trebalo vremena. Partija je morala da sazri i reorganizuje se i, iznad svega, neophodan joj je bio novi kadar.

Četvrti kongres je Jugoslaviju video kao „imperijalističku tvorevinu“: kao zemlju nastalu nasilnim i nepravednim imperijalističkim osvajanjem koje je Slovence, Makedonce, Hrvate i Crnogorce stavilo pod vlast velikosrpske buržoazije. Bude li novog imperijalističkog rata, dužnost komunista biće da ga pretvore u građanski rat (tj. u rat za nacionalno oslobođenje i za revolucionarne promene), čiji će jedan od ciljeva biti i rasturanje Jugoslavije.²⁹ Svaki pokušaj ustavnog rešenja odbacivan je kao oportunistički i oglašavan „sitnoburžoaskom iluzijom“. Smatralo se da se Jugoslavija nikad ne može reformisati unutar postojećih granica i da mora da se raspadne na manje države. Kongres je bio nesumnjiva pobeda „revolucionarnog“ nad „ustavnim“ pristupom nacionalnom pitanju. Bila je to, međutim, ekstremna verzija „revolucionarnog“ pristupa, delom nametnuta izvana - od Kominterne.

Četvrti kongres je odlučio i da partija treba da podrži delovanje onih političkih grupa u Hrvatskoj koje zahtevaju nezavisnu državu. Kao pogrešno je ocenjeno i poistovećivanje srpske „buržoazije“ s „buržoazijom“ ugnjetenih nacija, pošto je srpska vladajuća. Bio je to veliki ustupak komunista, koji su, po pravilu, sve „buržoazije“ smatrali

²⁹ *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, „Članovima Komunističke partije“, 215.

podjednako lošim.³⁰ Na borbu za nezavisnu Hrvatsku se gledalo kao na izuzetno važan element partijske politike i od članova partije se očekivalo da tom zadatku pristupe bez ikakvih ograda i uslova. Pravo na samoopredeljenje nije više smelo da se smatra isključivim prerogativom radničkih i seljačkih zastupnika, što je značilo da i borbu „buržoaskih“ partija za taj cilj treba podržati. Pri tom, ni metod uspostavljanja hrvatske države ni teritorije koje bi obuhvatala nisu određeni. Referendum, na primer, uopšte nije pominjan. Partija je jednostavno iskazala svoju podršku hrvatskom nacionalizmu, čak i u njegovom militantnom i separatističkom obliku. Mada partija i dalje nije pristajala na generalnu osudu čitavih nacija, pa je i njena politika prema „vladajućoj“ srpskoj naciji bila u skladu s tim, ništa ipak nije rečeno o tački na kojoj će borbe nesrpskih nacija za oslobođenje i same prerasti u oblik šovinističkog ugnjetavanja - bilo kao teritorijalni zahtevi, bilo kao progon srpskih „ugnjetača“.

Partija je podržala i nezavisnost Slovenije i Crne Gore, dok je u slučaju Makedonije predlagala ne samo nezavisnost nego i sjedinjenje s grčkom Egejskom Makedonijom i bugarskom Pirinskom. Pominjana je čak i „nezavisna Vojvodina“.³¹ I nacionalne manjine - Albanci na Kosovu i Mađari u severnoj Vojvodini - imali bi pravo na otepljenje. No, te bi dve manjine mogle da se pripoje Mađarskoj i Albaniji tek posle revolucije u ovim dvema zemljama i njihovog pristupanja federaciji balkanskih radničkih i seljačkih republika.³²

Četvrti kongres je bio ekstremna i žestoka reakcija na raniji snažni unitarizam u partiji i na generalno potcenjivanje nacionalnog pitanja. Nacionalno nezadovoljstvo u zemlji bilo je ogromno i partija je želela da se očisti od bilo kakvih „jugoslovenskih“ stavova koji bi od nje mogli da udalje mase. Partija je isto toliko revno htela da pokaže Kominterni da se potpuno odrekla svih navodnih socijaldemokratskih slabosti i kompromisa. Podržavanje separatizma bilo je, pri tom, dugoročno gledano, protivno interesima, ideologiji i strukturi KPJ; evolucija u pravcu federalizma bila je poželjnija. Partija je, na kraju krajeva, po svojoj strukturi bila jugoslovenska i protivna nacionalnom ekstremizmu, a nije ni mogla da se domogne ikakvog stvarnog uticaja oponašanjem politike drugih partija; jedino je mogla da izgubi vlastiti identitet.

30 Početkom 30-tih godina partija je čak ponekad tumačila srpsku istoriju na način veoma sličan onom na koji su to činile „revizionističke“ i separatističke grupe u Jugoslaviji, čiji su društveni i politički stavovi bili izuzetno konzervativni. Srbija je proglašavana agresivnom nacionalističkom državom, čak i u vreme kad se u Prvom svetskom ratu borila protiv Austro-Ugarske. Ona je navodno tek delom vodila odbrambeni rat, pretežno se boreći za ostvarenje vlastitih imperijalističkih težnji. Isto je važno i za dva balkanska rata 1912. i 1913. godine: ni te borbe protiv Turaka i Bugara nisu bile borbe za oslobođenje nego čista osvajanja. Zato ni stvaranje Jugoslavije 1918. nije bilo ništa drugo do gubitak slobode za sve nesrpske nacije Jugoslavije.

31 Čolaković(1964-68), tom 2, 301.

32 Mađarska je, možda, trebalo da bude deo neke dunavske - nasuprot balkanskoj - federacije, iako to nikada nije baš tako rečeno.

Po proglašenju šestojanuarske diktature 1929. Centralni komitet KPJ poziva narod na pobunu protiv diktature.³³ Partija je pogrešno protumačila raspoloženje u zemlji, ali i bila zavedena Šestim kongresom Kominterne, održanim avgusta 1928. u Moskvi, koji je predviđao novi ciklus ratova i revolucija u Evropi u usvojio ekstremno levu politiku, koju je izložio Staljin. Nikakvog odziva masa na poziv partije nije bilo. U takvoj atmosferi partija je dala pogrešnu procenu i nekim sukobima između hrvatskih nacionalista (delom povezanih sa ustaškim vođstvom u izgnanstvu) i jugoslovenske policije: napad na policijsku stanicu kraj Gospića u Lici, na primer. Partija je, za trenutak, poverovala da se hrvatski narod diže na oružje protiv ugnjetavanja „velikosrpskog imperijalizma“.³¹

Po zavođenju diktature, zvanični organ Centralnog komiteta partije *Proleter* čini se da je verovao da srpsko seljaštvo donekle podržava diktaturu. To nije bilo sasvim bez osnova jer je kralj Aleksandar bio lično omiljen u delovima srpskog seljaštva kao vojni zapovednik iz Prvog svetskog rata. Uz to je i „instinkt“ za očuvanje Jugoslavije kao države (za koju su Srbi platili veliku cenu u Prvom svetskom ratu i u kojoj su se konačno našli ujedinjeni) bio snažan u srpskom seljaštvu. Partija, međutim, nikada ranije nije poistovećivala „ugnjetene klase“ jedne nacije s delovanjem njenih „vladajućih klasa“, a sada, u slučaju Srba, kao da je pravila izuzetak.

Proleter, govoreći u ime Centralnog komiteta KPJ, optužuje diktaturu:

„Proglašenje 'Jugoslavije' namesto 'Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca' i istovremena administrativna podela zemlje na devet 'banovina' predstavljaju vrhunac hegemonističko-imperijalističke vladavine krvavog režima velikosrpskog fašizma. Proglašenjem vojno-fašističke diktature, državni je puč od 6. januara između ostalog sebi za cilj postavio stvaranje nacionalnog 'jedinstva' stapanjem svih naroda Jugoslavije u jednu jedinu naciju. Što 'balkanski' parlament nije mogao da ostvari, velikosrpska buržoazija, uz podršku buržoazije ugnjetenih nacija, hoće da postigne otvorenom silom vojno-fašističke diktature. Desetomesečni bilans krvave vladavine beogradskih dželata jasno pokazuje i dokazuje šta se misli pod nacionalnim jedinstvom, i kako se to 'jedinstvo' ostvaruje. Ova nova podela zemlje u osnovi je podela ugnjetenih naroda, i isto što i njihovo još veće i nemilosrdnije ugnjetavanje i eksploatacija.“³⁵

33 Vidi: Pešić (1983), poglavlje 5, „Od šestojanuarske diktature do Sedmog kongresa Kominterne“, posebno, „Uvođenje šestojanuarske diktature i nacionalna politika KPJ“.

31 Milan Gorkić, politički sekretar KPJ, priznaće u jesen 1931. da je partija pogrešila, smatrajući prikupljanje oružja i municije, kao i druge aktivnosti otvoreno fašističkih elemenata u Hrvatskoj za pripremanje hrvatskog naroda za revolucionarnu borbu. Pešić (1983), 263.

35 „Proklamovanje Jugoslavije“, *Proleter*, 1, br. 6 (1. decembar 1929).

„Beogradski tirani" predvođeni „Aleksandrom poslednjim" su dalje optuživani da nastavljaju „nemilosrdnu, brutalnu, varvarsku politiku velikosrpske buržoazije", Jer oni su „neograničeno ugnjetavali, ekonomski i kulturno, nesrpske nacije, lišavajući ih svih političkih prava", dok su revolucionarni kadrovi narodnooslobodilačkih pokreta bili „terorisani, progonjeni, hapšeni i, po zatvorima, zverski mučeni i ubijani". Zahtevi Proletera su bili radikalni:

„Dole vojno-fašistička diktatura! Dole krvava srpska monarhija! Dole velikosrpska politika nacionalnog ugnjetavanja! Živelo jedinstvo radnika, seljaka i ugnjetenih nacija! Živele nezavisna Hrvatska, Makedonija, Crna Gora, Slovenija, Bosna, Vojvodina i Srbija! Živela radničko-seljačka vlada! Živela federacija radničko-seijačkih republika Balkana!"³⁶

Junu 1933. partija je ponovila svoj poziv na uspostavljanje radničko-seljačke vlasti i dobrovoljnog saveza radničko-seljačkih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore. Taj savez je trebalo stvoriti na ruševinama „imperijalističke", „Versajske" Jugoslavije, revolucionarnom borbom radnika i seljaka ugnjetenih nacija i delova radničke klase i seljaštva vladajuće srpske nacije.³⁷

Četvrta konferencija KPJ, održana u Ljubljani decembra 1934, uglavnom je nastavila liniju Četvrtog partijskog kongresa iz 1928.³⁸ Pod udarom šestojanuarske diktature partija se bila raspala i postala je nesposobna za formulisanje neke nove politike.³⁹ Ona je i dalje uporno odbacivala svaku ideju pretvaranja Jugoslavije u federaciju, čak i sa republikanskim uređenjem. Ova poslednja ideja, koja je dolazila od zemljoradničke levice na čelu sa Dragoljubom Jovanovićem, male ali glasne političke grupacije u Savezu zemljoradnika, smatrana je samo načinom očuvanja „Versajske Jugoslavije" i izrazom straha pred radničko-seljačkom revolucijom. Četvrta konferencija je odlučila da, u okviru KPJ, osnuje komunističke partije Hrvatske i Slovenije i, čim za to bude dovoljno kadra, Komunističku partiju Makedonije. Ona je potvrdila pravo svih nacija na samoopredeljenje i zahtevala je uspostavljanje radničko-seljačke vlasti u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, na Kosovu, i Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini. Pri tom je jedan važan problem prošao za partiju neopaženo: Srbija nije obuhvatala skoro polovinu srpskog stanovništva. Radničko-seljačka vlada Slovenije, na primer, bi-

36 „Proklamovanje Jugoslavije", *Proleter*, 1, br. 6 (1. decembar 1929).

37 Pešić (1983), 260.

38 Većina učesnika konferencije bili su komunisti koji su došli na rukovodeće položaje kao aktivisti u sindikalnim i omladinskim komunističkim organizacijama i koje nije imenovala Kominterna. Oni nisu putovali van Jugoslavije, čak ni u Moskvu. Josip Broz Tito, koji je jula 1934. izašao iz zatvora i postao član Centralnog komiteta i Politbira, bio je (s Blagojem Parovićem) glavni organizator konferencije.

39 Pešić (1983), 264-9.

la bi slovenačka nacionalna vlada, pošto je veoma malo Slovenaca živelo van Slovenije, u drugim krajevima Jugoslavije. (Postojale su, međutim, slovenačke manjine u Austriji i Italiji i slovenački komunisti su zahtevali njihovo priključenje Sloveniji.⁴⁰) Takođe, radničko-seljačka vlada Hrvatske predstavljala bi većinu Hrvata, sa izuzetkom značajnijih hrvatskih grupa u Bosni i Hercegovini i Vojvodini. Takva vlada u Srbiji, međutim, obuhvatila bi pod svoju upravu tek nešto više od polovine svih Srba.

Konferencija je takođe insistirala na upotrebi nacionalnog jezika u školama, sudovima pa čak i u vojsci, protiveći se obaveznom učenju srpskog jezika u nesrpskim oblastima. Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Makedonci ne treba da služe vojsku van svojih oblasti, a isto treba da važi i za albansku, mađarsku i nemačku manjinu - što je veoma blizu zahtevu za stvaranje posebnih nacionalnih vojski. Konferencija je dalje zahtevala da se svi srpski „okupatori“ (vojska, državni činovnici i policija) udalje iz Hrvatske, Slovenije, Dalmacije, Bosne, Crne Gore, Makedonije i Kosova, ali nije tražila izbacivanje Srba (ili srpskih naseljenika) iz tih oblasti što je inače bio zahtev nacionalnih ekstremista.

Nova partija

Sredinom 30-tih godina KPJ prolazi temeljni preobražaj, koji je bio značajan preduslov kasnijeg razvoja njene politike Narodnog fronta i njene politike u nacionalnom pitanju. Došlo je do priliva novog kadra, ojačana je organizaciona struktura i obustavljene su frakcijske borbe. „Nova“ partija bila je delom rezultat čistki i terora dvojice diktatora: Staljinca i kralja Aleksandra. (U poređenju sa Staljinom, međutim, kralj Aleksandar je bio „običan“ samodržac koji je hapsio svoje najaktivnije političke protivnike, a možda i naredio ubistvo nekih od njih, ali nije bio totalitarni despot odgovoran za smrt miliona ljudi.⁴¹) U čistkama u Kominterni više od stotinu članova KPJ (među kojima i neki vođi i osnivači partija) bilo je ubijeno ili poslato u koncentracione logore, iz

⁴⁰ Vidi: Vlajčić (1984), „Slovensko i hrvatsko pitanje u susjednim zemljama i komunističke partije“.

⁴¹ Aleksandar je bio klasični primer vojnika-kralja s velikim političkim ambicijama, kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici. Premda njegova unutrašnja politika ne samo što nije donela zemlji tole postojanije jedinstvo, nego je čak i zaoštrila hrvatsko-srpski sukob, kao jugoslovenski diktator imao je izvesnog uspeha u spoljnoj politici. Vidi, između ostalog: Avramovski (1986), tom 2. Njegovo odlučno opiranje Musolinijevim aspiracijama na istočnom Jadranu i Balkanu podržavala je, recima, većina Hrvata. Vidi: Pavlowitch (1971), „King Alexander's Personal Rule“; „Prince Paul's Regency“.

kojih se većina nikada nije vratila. Staljinova politička policija nije se osvrtna na nacionalne razlike: nestajali su i Hrvati i Srbi.⁴²

Mada su Staljinov teror i diktatura kralja Aleksandra gotovo uništili partiju, ipak su ogromno doprineli stvari komunizma u Jugoslaviji. Stariju generaciju jugoslovenskih komunista, nespemnu za ilegalnu borbu i paralisanu frakcijskim sukobima, zamenili su mladi komunisti, koji su bili mnogo jedinstveniji i aktivniji u masama. Kraljeva diktatura je takode radikalizovala mlade, posebno srednjoškolce i studente.⁴³ Oni su postali odbojni prema buržoaskim političkim partijama koje su se uglavnom pokazivale kao konzervativne, nacionalističke i nesposobne da se odlučno odupru diktaturi, i počeli su da zagovaraju revolucionarne promene. Otad pa do kraja Drugog svetskog rata, komunizam izuzetno privlači mladu inteligenciju: na primer, od 212 narodnih heroja ubijenih u ratu i posmrtno proglašanih do 1952. godine 109 ih je bilo iz redova inteligencije, i to uglavnom mladih od trideset godina.⁴⁴

Nova generacija komunista bila je, u najmanju ruku, indoktrinirana koliko i prethodna, ali manje obuzeta teorijskim rasprama i mnogo delatnija. Mada je teoriju smatrala važnom, budući da je bila ubeđena da je marksizam-lenjinizam već odgovorio na sva ključna pitanja društva i politike, verovala je da neposredna politička akcija i uticaj na mase treba da budu osnovni zadatak komunista. Upravo zbog tog spoja dogmatizma i pragmatizma nova generacija komunista i jeste bila toliko uspešna.⁴⁵ Postojala je očita povezanost između revolucionarnih ubeđenja komunista (tj. izvesnosti u pogledu istinitosti i opšteg važenja vlastitih ideoloških uverenja) i stvaranja jedinstvene i strogo organizovane partije. Mladi komunista-revolucionar iz 30-tih godina nije bio tek pobunjenik protiv „nepravdi“ i „ugnjavanja“, već i učesnik u nečem što mu se činilo globalnom borbom. Bio je uveren da se njegove akcije zasnivaju na razumevanju istorijskih procesa društva i čoveka, koje nudi rešenja čitavom čovečanstvu. Tako univerzalističkom pogledu na svet neprihvatljiva su ograničenja i podele, kako u domenu političkih ideja tako i u domenu organizacije partije. On je, već po definiciji (kao „univerzalistički“), imao biti primenljiv na sve narode sveta, pa samim tim i na sve narode Jugoslavije.

12 Još uvek se ne znaju tačne brojke. Štajner (1988) pominje više od stotine. Lazitch i Drachkovitch (1986) računaju daje od 38 Jugoslavena koji su neposrednu radili za Kominternu bilo 25 Srba, 8 Hrvata, 4 Slovenca i 1 Jugoslaven ukrajinskog porekla. Njih 15 je likvidirano u čistkama. Vidi. takode; Souvurine (1966).

13 O privlačnosti komunizma za veliki deo jugoslovenske inteligencije vidi: Stipetić (1980), „Komunistička partija Jugoslavije i intelektualci (1919-1945)“; „Uloga inteligencije u Hrvatskoj u moralno-intelektualnom i političkom pripremanju socijalističke revolucije (1935- 1941)“.

41 Bilandžić (1970), 88. Sve do jeseni 1943. 75% partizana bilo je staro 21 godinu ili mlađe.

15 „Grupni portret“ komunista nove generacije može se naći kod Đilasa, M. (1973), knjiga 2, „The Professional“.

Mladi jugoslovenski komunisti iz 30-tih godina, premda aktivni u borbi za podršku masa, bili su, u mnogom pogledu, psihološki izvan društva. U tom smislu, oni nisu bili integrisani u svoj narod. Duže periode su provodili živeći u tesno povezanim grupama, koje su postajale ne samo njihov politički i ideološki univerzum, već i neka vrsta porodice. Mnogim revolucionarima je ta ideološko-politička porodica bila važnija od privrženosti vlastitoj naciji.

U Evropi je već u devetnaestom veku bilo primećeno da se tradicionalni patriotizam i revolucionarni radikalizam teško mogu pomiriti. Radikalizam je podrazumevao internacionalizam. Pišući o revolucionarnoj organizaciji, Mihail Bakunjin se zalagao za stvaranje „internacionalne porodice“, koja bi bila neka vrsta evropskog centralnog komiteta.⁴⁶ Korišćenje pojma „porodica“ bilo je simptomatično: ova zatvorena, usko povezana, psihološki „intenzivna“ zajednica, čiji su članovi lojalni međusobno, uglavnom nije dostupna kritičkoj analizi i njeni članovi teško je dovode u pitanje. Nacionalne centralne komitete bi imenovala ta internacionalna porodica, a zatim ih sve vreme strogo kontrolisala i nadzirala. (Ova zamisao ima upadljivih sličnosti ne samo s kasnijom ulogom Kominterne, već i - krajem 30-tih godina, nakon osnivanja komunističkih partija Hrvatske i Slovenije - s odnosima između Centralnog komiteta KPJ i centralnih komiteta ovih dveju partija.) Govoreći o drugom revolucionaru, Bakunjin se služio rečju „brat“ a ne „drug“. Ta upotreba nikada nije prihvaćena, ali je većma odgovarala odnosima među revolucionarima.⁴⁷ Revolucionari su se, naravno, često odnosili jedan prema drugom ne baš bratski, ali čak i sukobi između njih su imali emotivni intenzitet svojstven unutarporodičnom sukobu. Analiza pojmova „brat“ i „porodica“ olakšava, takode, razumevanje razloga zbog kojih su jugoslovenski komunisti 30-tih godina tako revnosno prihvatili puritanskiju liniju Kominterne u odnosu na seks.⁴⁸ U okvirima tesno povezane revolucionarne partije slobodni odnosi mogli su izazvati žestoke sukobe i ponekad čak biti psihološki doživljeni kao incest.

Novoj generaciji jugoslovenskih revolucionara komunistički utopijski ideal se činio stvarnim i ostvarivim. Zbog egalitarizma i bratstva unutar organizacije komunistički aktivista imao je utisak da živi u već ostvarenom komunističkom društvu. Kako je partija bila višenacionalna i, umesto da bude razdirana nacionalnim sukobima, imala jedinstvenu revolucionarnu jugoslovensku nacionalnu svest, jačala je njegovu privrženost jugoslovenstvu. Komunističke ćelije često su bile sastavljene-

46 Vidi: Bakunin (1974), posebno poglavlje 4: „Principles and Organization of the International Brotherhood“; poglavlje 10: „Revolutionary Organization and the Secret Society“.

47 Koristi se, međutim, u prepisci vrlo nerevolucionarne američke sindikalne organizacije AFL-CIO. Njihova pisma se završavaju sa „bratski pozdravi“.

48 Dilas, M. (1973), knjiga 2, poglavlje 9.

ne od članova različitih nacionalnih pripadnosti, što je stvaralo osećanje jugoslovenske solidarnosti i zajedničke sudbine svih jugoslovenskih naroda.⁴⁹ To komunističko iskustvo ponavljalo je, na neki način, u proširenom i intenziviranom obliku, iskustvo od pre Prvog svetskog rata višenacionalne Mlade Bosne. Takođe, jugoslovenski komunisti su Kominternu videli kao već stvoreni komunistički mikrokosmos, koji će nadolazeće izbijanje svetske revolucije pretvoriti u makrokosmos. I sama Kominternu je sebe određivala ne samo kao sredstvo za ostvarenje revolucije, već i kao prototip komunističkog društva. Njena himna je objavljivala, a jugoslovenski komunisti su verovali da „L'Internationale sera le genre humaine”.

Krajem 30-tih godina i hrvatski i srpski komunisti bili su jednako nepokolebljivi u svojoj privrženosti Sovjetskom Savezu i Staljinu pa, otud, i politici Kominterne, uključujući i onu o nacionalnom pitanju. Oni će veličati Sovjetski Savez kao model pravedno rešenog nacionalnog pitanja sve do jugoslovenskog raskida s Moskvom 1948. Na primer, sa Prve konferencije Komunističke partije Hrvatske, održane avgusta 1940, učesnici su poslali sledeću poruku Staljinu:

„Ove reči - 'druže Staljin' - naš su program. Radni ljudi Hrvatske vide u Tebi ostvarenje nepokolebljivog proleterskog borca, vođe i učitelja koji, kroz teška vremena i krvavu borbu protiv svih eksploatatora, vodi radne ljude Sovjetskog Saveza putem kojim bi i radni ljudi Hrvatske hteli poći”.⁵⁰

Partizanskom pokretu su u Drugom svetskom ratu bili pripisivani „sveta odanost, kruta strogost, rigidna disciplina i sumorni puritanizam”.⁵¹ Baš tako je KPJ počela da izgleda sredinom 30-tih godina, spajajući ova svojstva sa snažnim kolektivističkim osećanjima i efikasnim sistemom unutrašnjih sankcija, među kojima je najstroža bila isključenje.

Kominternu je, najverovatnije u decembru 1937, postavila Tita za generalnog sekretara KPJ, dajući mu pravo veta na sve odluke Centralnog komiteta. On se potom vratio iz Moskve, dok je većina budućih članova Centralnog komiteta i najužeg partijskog vodstva, već pre toga delovala u zemlji. Frakcijske borbe su dotad već u dobroj meri zamrle, a čvrsta i jedinstvena partija je sve više sebe videla kao avangardu demo-

⁴⁹ U Hrvatskoj, na primer, nije bilo nikakvog ogorčenja među hrvatskim kadrom kad je, decembra 1939, Srbin Rade Končar postao politički sekretar Komunističke partije Hrvatske. Vidi: Pulić (1970), „Rade Končar”.

⁵⁰ *Proleter* (januar 1941), 10. Isto tako: Jelić (1981), tom 1, „Prva konferencija Komunističke partije Hrvatske i njeno značenje”. I osnivački kongres Komunističke partije Slovenije, održan aprila 1937, izrazio ju sličnu odanost Staljinu. Vidi: *Zbornik ob štiridesetletnici ustanounege kongre sa KPS*, „Dokumenti”, „Izvršnom odboru Kom. internacionale - sudrugu Georgiju Dimitrovu”. O kultu Staljina u KPJ (i odbrani od strane KPJ Staljinovih, čisti 30-tih godina) vidi: Đilas, M. (1973), knjiga 2, posebno poglavlje 5.

⁵¹ Tako je novembra 1943. pisao Lord Birkenhead, britanski oficir u vojnoj misiji pri partizanskom štabu Hrvatske. Navedeno kod Clissolda (1978), 22.

kratskih zahteva masa, koja uspešno prebrođava izolaciju u koju su je gurnuli koliko progoni, toliko i njen dogmatizam i sektaštvo. Partijsko jedinstvo je učinilo komuniste snagom jugoslovenske integracije. Tako je, recimo, beogradska organizacija, a posebno, Beogradski univerzitet, bila središte u kom se kadar iz Srbije, Crne Gore, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Kosova odlučivao i pripremao za revoluciju.⁵² Selekcija je vršena isključivo po vrednostima pojedinca, to jest, po stepenu njegove odanosti stvari komunizma i gotovo nikakvih nacionalnih podela nije bilo - što je izuzetak među političkim partijama međuratne Jugoslavije.

Od sredine 30-tih godina kadar postaje sve pokretljiviji: komunisti idu iz jednog u drugi kraj Jugoslavije. To kretanje je tim značajnije upoređi li se s bezmalo potpunom odsustvom spontane pokretljivosti drugih elita - političkih, kulturnih ili ekonomskih (uz poneki izuzetak koji se uglavnom odnosio na srpsko vojno osoblje, policajce i državne činovnike premeštane iz jedne oblasti u drugu). Krećući se diljem Jugoslavije, mladi komunisti su, u svojoj partiji, stvarali jugoslovensku svest. Mnogobrojni su bili primeri razmene i kruženja kadra. Aleksandar Ranković, član Politbiroa, provodi januar, februar i mart 1941. u Hrvatskoj, gde nadgleda sindikalne aktivnosti Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske i pomaže rešavanju tamošnjih organizacionih problema.⁵³ Blagoja Neškovića, u vreme rata sekretara srpske partijske organizacije, jula 1941. Tito šalje u Zagreb da ispita uzroke krize u Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske. On, po povratku u Beograd avgusta 1941. godine, predlaže Politbirou kazne, a Tito, kao generalni sekretar, donosi konačnu odluku.⁵⁴ Takvi postupci, kojima je posve prenebregavan „suverenitet“ hrvatske i slovenačke partije, bili su česti i partijsko članstvo ih nije smatralo neuobičajenim. Istovremeno je uticaj slovenačkih i hrvatskih komunista u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije bio veoma snažan.

⁵² O beogradskoj partijskoj organizaciji i njenom jugoslovenstvu vidi: Đilas, M. (1973), knjiga 2, poglavlja 2-8. O partijskim organizacijama u Hrvatskoj vidi: Jelić (1981), lom 1, „Organizaciona struktura Komunističke partije Hrvatske“, „Komunistička partija Hrvatske i nacionalno pitanje“.

⁵³ O sličnim primerima vidi, između ostalog: Humo (1981). Avdo Humo, bosanski muslimanski intelektualac, bio je partijski sekretar u Mostaru i Sarajevu krajem 30-tih godina. Izrazito jugoslovenski orijentisan, on je podsticao tesnu saradnju između muslimana, Hrvata i Srba. U Sarajevu su postojale srpske kulturne ustanove „Sloga“ i „Prosvjeta“, muslimanske „Narodna uzdanica“ i „Gajret“, hrvatska „Napredak“ i jevrejske „Lira“ i „Benevolencija“. Leve prokomunističke organizacije kao što je bio „Collegium artisticum“ bile su jedine grupe koje su bile u stanju da okupe mlade bez obzira na religijske i nacionalne razlike. One su se opirale i srpskim i hrvatskim nacionalističkim aspiracijama prema Bosni i Hercegovini i zalagale za njenu autonomiju na temelju njenih istorijskih tradicija i međusobne tolerancije ove tri religije i nacije.

⁵⁴ O Neškovićevoj putu u Zagreb vidi: „Nisam raspuštao partizane“. *Intervju* (23. novembar 1984). I Đilas je, u zimu 1940/41, obišao slovenačke partijske organizacije, ispitujući opravdanost optužbi po kojima su slovenački partijski funkcioneri većinom prikriveni trockisti. (Pokazalo se da su optužbe neosnovane.) Vidi: Đilas, M. (1973), knjiga 2, poglavlje 17, posebno 357-9.

U vreme izbijanja rata u Evropi (septembra 1939), koji će ubrzo zahvatiti i Jugoslaviju (aprila 1941), i prerasti u svetski rat (decembra 1941), KPJ je bila na vrhuncu - jedinstvena, disciplinovana, dobro organizovana, iskusna i jugoslovenska. To je jasno pokazala Peta zemaljska konferencija KPJ (u stvari partijski kongres, iako ne i zvanično tako nazvana), održana oktobra 1940.⁵⁵ Više od stotinu vodećih komunista, poznatih partijskim kadrovima širom Jugoslavije, u tajnosti se sastalo u najmljenjoj vili u zagrebačkom predgrađu. Takva odvažnost je dokaz samopouzdanja komunista, osobito ako se ima u vidu da su svi mogli biti pohapšeni.⁵⁶ Delegati konferencije bili su formalno izabrani na regionalnim i okružnim konferencijama, na kojima je učestvovalo oko 1.500 delegata-komunista, i samih biranih od članstva. Nesporno je da su i delegati i članovi Centralnog komiteta bili, u stvari, imenovani odozgo, ali je takođe istina da su i jedni i drugi uživali odanu podršku članstva. Među delegatima je bilo 53 radnika, 14 seljaka, 29 intelektualaca i 5 službenika, ali su svi oni, već godinama, bili profesionalni revolucionari. Delegati su u proseku bili stari 33 godine, prosečan partijski staž je bio devet godina, a u zatvoru su prosečno proveli po dve. Oko dve trećine njih je, bar jednom, mučila kraljevska policija. Mnogi su bili veterani Španskog građanskog rata, a bilo je i onih koji su se iz njega vratili sa oficirskim činom.⁵⁷

Narodni front

U rezoluciji Centralnog komiteta KPJ, donetoj marta 1935, o Jugoslaviji se više ne govori kao o imperijalističkoj tvorevini,⁵⁸ Tražena je samouprava za neke oblasti, posebno za Hrvatsku, ali bez pominjanja otepljenja i potpune nezavisnosti. Partija je bivala sve svesnija da su nacionalizam i šovinizam opasni i da često idu naruku profašističkim grupama, uviđajući s novim političkim realizmom da zapaljene nacionalističke strasti vode do otvorenog sukoba među nacijama. Ona više nije bila sigurna da se te strasti mogu usmeriti ka komunističkoj revo-

⁵⁵ Opširan prikaz konferencije daje Damjanović" (1980).

⁵⁶ Vlada Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka donosi decembra 1939. odluku o stvaranju koncentracionih logora u koje bi komunisti mogli da budu slani bez suđenja. Neke činjenice ukazuju na to da su logori planirani još oktobra iste godine u Ministarstvu vojske i mornarice. Vidi; Damjanović (1972), „Dokumenti generalštaba“.

⁵⁷ „Peta zemaljska konferencija KPJ - Zagreb, 19-23. oktobar 1940“. *NIN* (10. oktobar 1980).

⁵⁸ Vidi: Pešić (1983). „Prva kolebanja i radikalne promene u nacionalnoj politici“.

lucionarnoj borbi.⁵⁹ Plenum Centralnog komiteta KPJ, održan u Splitu juna 1935, odlučio je da treba odmah ići na osnivanje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije.⁶⁰ Rešenje nacionalnog pitanja nije više vezivano isključivo za revoluciju i partija kao da je bila spremna da prizna da se nešto može postići i u okvirima buržoaske države. Potpuno nacionalno oslobođenje i dalje je, razume se, smatrano za nemoguće bez komunističke revolucije, ali komunisti su sada bili spremni da pomognu one političke promene koje bi olakšale teret ugnjetenim nacijama. Trebalo se izboriti za slobodne parlamentarne izbore za sve nacije u Jugoslaviji, među kojima je bilo najvažnije stvaranje hrvatske skupštine, ali i bosanske, makedonske, vojvođanske, slovenačke i crnogorske. Bila je to vrsta federalizma mada sam termin nije pominjan. Tražena je takođe i sloboda delatnosti svih kulturnih i obrazovnih ustanova ugnjetenih nacija.⁶¹

Plenum Centralnog komiteta KPJ zaključio je aprila 1936. godine u Pragu i Beču da je jedinstvena država Slovenaca, Hrvata i Srba moguća, uz ukidanje srpske dominacije i uvođenje pune nacionalne jednakosti.⁶² Ovaj plenum je ipak zahtevao od komunista da, za trajanja „monarho-fašističke diktature“, ne podržavaju otvoreno jedinstvo jugoslovenske države, već da se usredsrede na zahtevanje demokratskih reformi. Plenum je zaključio i da partija treba da se bori protiv ideja i parola koje pomažu razrastanje hrvatskog fašizma. Tako su komunisti posredno priznali da ih je njihova ranija безусловna podrška pravu nacija na samoopredeljenje i otcepljenju Hrvatske učinila nedovoljno kritičnim prema hrvatskom nacionalizmu.

Kominternu nije podržala odluke ovog plenuma i zamerila je KPJ da se previše približila politici „buržoaskih“ nacionalističkih partija; plenum je optužen i za odveć rigidno tumačenje prava na nacionalno samoopredeljenje, što ga je nepotrebno dovelo u vezu sa zahtevima separatista. Kominternu je insistirala na tome da je naglasak trebalo da bude na autonomiji ugnjetenih nacija, kao rešenju nacionalnog pitanja.⁶³ Tako je Kominternu lagodno zaboravila da je njen nekadašnji uticaj imao znatnog udela u formiranju upravo ovih stavova KPJ koje je sada kritikovala. Kominternu je sada insistirala na tome da se KPJ mo-

50 *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, 309. Separatizam se sve više povezivao sa fašizmom i komunisti više nisu mogli da ga podržavaju. O destabilizaciji Jugoslavije se sada govorilo da je u interesu fašističkih imperijalista, a ne komunističke revolucije i Sovjetskog Saveza. *Ibid.*, 300. Valja se podsetiti da su makedonske separatiste podržavale Italija, Bugarska i, posredno (uglavnom propagandom), Kominternu, a ustaške Italija, Austrija i Mađarska.

60 O Splitskom plenumu vidi: Pešić (1983), 269-73.

61 *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, 369 - 70.

62 U to vreme je politički sekretar (voda partije) bio Milan Gorkić, koji će ubrzo nestati u čistkama.

63 *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, 400. Upadljiva je sličnost Kominterninih i Markovićevih stavova s početka 20-tih godina.

ra otvoreno usprotiviti separatizmu. Ona i dalje treba da bude za pravo na samoopredeljenje, ali treba da zagovara preobražaj Jugoslavije u federalnu zemlju, sa demokratski izabranim parlamentom.⁶⁴ Demokratija ne bi trebalo, nastavlja Kominternu, da počiva na majorizaciji, jer bi to vodilo dominaciji najjače nacije. Osetljivo pitanje broja federalnih jedinica i granica između njih nisu pominjali ni Kominternu ni plenum.⁶⁵ Zanimljivo je da je zahtev da Jugoslavija bude proglašena republikom izostavljen, što se svodilo na privremeno prihvatanje monarhije, koja je dotad nazivana „velikosrpskom“ pa čak i „fašističkom“.

Promena Kominterninog stava prema Jugoslaviji videla se i na osnivačkim kongresima komunističkih partija Slovenije i Hrvatske. Komunistička partija Slovenije osnovana je aprila 1937. u okolini Trbovlja. U manifestu tog osnivačkog kongresa se ističe opasnost koju fašizam predstavlja za sam opstanak slovenačke nacije zbog nemačkih aspiracija prema slovenačkim oblastima.⁶⁶ Za Jugoslaviju, uređenu kao „slobodna zajednica bratskih nacija“ (sa slovenačkom nacionalnom skupštinom i jugoslovenskom saveznom), tvrdi se daje u interesu slovenačkog naroda. Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske održan je avgusta 1937. u blizini Samobora, a Tito je govorio u ime Centralnog komiteta KPJ.⁶⁷ Kongres je podvukao da fašizam pretili Hrvatskoj i da Hrvati jedino u bratskoj saradnji sa ostalim jugoslovenskim nacijama mogu da budu slobodni i da napreduju. Kongres je potom istakao zahtev za slobodne izbore za ustavotvornu skupštinu, koja bi ustavno rešila sve međusobne odnose jugoslovenskih nacija. Oštro su napadnuti svi frankovački i fašistički pozivi na stvaranje nezavisne hrvatske države.⁶⁸

64 Partija otad više neće pravo na otcpljenje smatrati obavezom, nego uslovom saradnje među različitim nacijama. Vidi: Kardeji (1958), -123. Takođe: Jelić (1981), tom I, „Komunistička partija Hrvatske i nacionalno pitanje“; „Komunistička partija Hrvatske i pitanje odbrane zemlje“.

65 Ova neodređenost bila je nenamerna, ali ne i slučajna; za komuniste su državne granice bile isključivo privremeno sredstvo, način globalnog ujedinjenja proletarijata.

66 Vidi: *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, „Dokumenti“, posebno, „Fašistične nakane proti slovenskomu narodu“. Otad će slovenačka partija uvek podvlačiti da je budućnost slovenačkog naroda neodvojiva od ostalih jugoslovenskih nacija. Vidi: Kardelj (1958), poglavje 10, „Budućnost slovenačkog naroda“. Strah od italijanskog fašizma i nemačkog nacional-socializma navešće slovenačku partiju da ustvrdi kako su „srpske mase“ i (što je bilo nezamislivo krajem 20-tih i početkom 30-tih godina) „srpske demokratske tradicije“ saveznik slovenačkog naroda. Vidi: Kardelj (1958), 438. Takođe: *Zbornik ob štiridesetletnici uslanovnega kongresa KPS*, „Profrašistično gibanje na avstrijskem Koroškem“ (od dr Tone Zorna).

67 Milan Gorkić je uhapšen u Moskvi jula 1937, a po svojoj prilici Tito je odmah došao na čelo partije, mada je zvanično naimenovan tek kasnije. Vidi: Jelić (1977), „Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije“. Zvanični naziv Titove funkcije bio je „generalni sekretar“, premda takva funkcija nije postojala u statutu KPJ. Gorkić je, na primer, dok je bio šef partije, bio politički sekretar. Kominternu je Titu dala pravo veta na odluke Centralnog komiteta. O Titovom dominantnom položaju u Centralnom komitetu vidi: Đilas, M. (1973), 254; Đilas, M. (1980). Iscrpan prikaz osnivanja Komunističke partije Hrvatske može se naći kod Jelića (1981), tom I, „Osnivanje Komunističke partije Hrvatske“.

68 *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, „Proglas osnivačkog kongresa Komunističke stranke Hrvatske“, 406-10.

Politika Narodnog fronta postaje zvanična politika Kominterne posle Sedmog kongresa, održanog u Moskvi jula i avgusta 1935.⁶⁹ KPJ je na plenumu Centralnog komiteta juna 1935. u Splitu, pod uticajem Kominterne, već bila prihvatila ideju stvaranja jednog masovnog pokreta protiv fašizma. Blagoje Parović je na plenumu izjavio:

„Neće samo proletarijat i siromašno seljaštvo, nego će i široki narodni slojevi učestvovati u revoluciji. Zato je jedan od naših najhitnijih zadataka da privučemo te narodne slojeve borbi proletarijata protiv režima. Moramo tragati za načinima, metodama i parolama, koje će te mase okrenuti nama, kloneći se svega što bi ih moglo odbiti ili što ne odgovara nivou njihove spremnosti na borbu.”⁷⁰

Jugoslovenski komunisti odlučili su da prihvate taktiku istovetnu taktici svih komunista u Evropi: jedinstveni politički front svih „progresivnih” i „demokratskih” snaga, pod uticajem, ili ako je moguće vođstvom, komunista.⁷¹ Za to je sada bila neophodna saradnja s nekadašnjim neprijateljima komunista na levlci, uključujući i socijaldemokrate, koje su komunisti svojedobno nazivali „najvećim neprijateljima radničke klase” i „socijal-fašistima”. Komunistička politika Narodnog fronta, međutim, u Jugoslaviji nikada nije uspela da stvori koaliciju političkih snaga, jer su tek malobrojne ličnosti skromnijeg političkog značaja bile spremne da prihvate saradnju s komunistima.⁷² Ona je prerasla prevashodno u nastojanje KPJ da osvoji podršku masa, predstavljajući sebe kao najvernijeg i najorganizovanijeg borca za leve i progresivne ciljeve. I mnogi komunisti su sebe upravo tako videli. Njihovo sektaštvo i marksističko-lenjinistički dogmatizam bili su ili ublaženi ili prikriveni novom politikom. KPJ je, držeći se te politike, postigla značajne uspehe od 1935. do početka Drugog svetskog rata, a to se nastavilo i tokom rata. Politika savezništva sa svim progresivnim i antifašističkim snagama u periodu Narodnog fronta donela je jugoslovenskim komunistima ugled patriotskog pokreta.⁷³ Oni su, naravno, i dalje napadali „srpsku hegemoniju”, ali su se sada protivili i militantnim separatističkim pokretima i nacionalističkim separatističkim ideologija-

69 Najpotpuniji prikaz Narodnog fronta u Jugoslaviji 1933- 1945. daje Živković (1978). Celovit prikaz Narodnog fronta u Hrvatskoj daje Jelić (1981), tom I, „Komunistička partija Hrvatske i stvaranje pokreta Narodne fronte”; deo 3, „Komunistička partija Hrvatske na čelu protu režimskog i antifašističkog pokreta u Hrvatskoj”. O Narodnom frontu u Sloveniji vidi, između ostalog, *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, „Povezovanje revolucionarnih sil v okviru ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem” (od Alenke Nedog).

70 „Blagoje Parović o partiji-”, *NIN* (23. decembar 1984),

71 Vidi: Petranović (1980), „Narodni front i komunisti”.

72 Petranović (1980), 126.

73 O stavu jugoslovenskih komunista prema evropskom fašizmu vidi, između ostalog: Kardelj (1958), „Pod pritiskom fašističke ekspanzije”; takođe, Đilas, M. (1973), knjiga 2, posebno poglavlje 11. Za stanovište po kojem se, radi svoje zaštite, male nacije moraju združiti s „progresivnim snagama” sveta, vidi: Kardelj (1958), 421.

ma jugoslovenskih nesrpskih nacija.⁷⁴ Sada je, recimo, ustaški pokret u celini smatran opasnim i „reakcionarnim“ neprijateljem. Uglavnom je odbačeno nekadašnje razlikovanje između „reakcionarnog“ fašističkog karaktera ustaškog vodstva i „progresivnog“ nacionalno-revolucionarnog karaktera nekih njegovih sledbenika iz redova seljaštva.

U razdoblju politike Narodnog fronta KPJ se iz izolovane marksističko-lenjinističke sekte pretvorila u glavnu partiju levice - radikalnu po svom oduševljenju i borbenosti, ali umerenu po svojim zahtevima. Nedostatak razrađenog političkog programa društvene i ekonomske promene u drugim političkim partijama pomogao je komunistima da steknu uticaj. Tokom Drugog svetskog rata, kao nastavak politike Narodnog fronta, stvoren je Jedinstveni narodnooslobodilački front (JNOF)⁷⁵. Njegovim programom su traženi oslobođenje Jugoslavije od Nemačke, Italije i drugih okupatorskih sila, nacionalna jednakost i sloga („bratstvo i jedinstvo“) u okvirima snažne Jugoslavije, demokratska prava i socijalna pravda (društvene i ekonomske reforme). JNOF je izbegavao revolucionarne i komunističke zahteve i prikazivao se kao umeren, pridajući osnovni značaj mobilizaciji za borbu protiv fašizma. Narodni front Jugoslavije, osnovan avgusta 1945. godine, obuhvatao je pojedince, masovne organizacije, političke grupe i partije, koji su prihvatili njegov program i statut. Nijednoj političkoj grupi ni partiji nije bilo dozvoljeno da očuva samostalnu političku organizaciju i strukturu. One su bile nominalno predstavljene učešćem nekih od njihovih prvaka (obično ne najpoznatijih) u Narodnom frontu. Gotovo sve predratne partije su bile zastupljene, ali su, pod hegemonijom komunista bile tek senke onoga što su nekada bile.⁷⁶ Na Četvrtom kongresu februara 1953. Narodni front postaje Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), masovna organizacija pod kontrolom partije, koja obuhvata bezmalo sve zaposlene Jugoslovane.

Zbog njihove narodnofrontovske politike komunisti su mnogima izgledali kao radikalni zastupnici ideja prosvećenosti. Pošto su duga vladavina antiparlamentarnih režima i nacionalizam znatno oslabili liberalno-demokratske snage, komunizam se često činio jedinom snagom sposobnom za „progresivne“ reforme. Tako je komunistima uspevalo da privuku levo nastrojene sledbenike drugih političkih partija. (Većina partija bila je prevashodno nacionalna, tj. pre svega je sledila

74 Mnogo toga iz srpske istorije biće, isto tako, uskoro rehabilitovano. Partija je, primerice, odlučila da je učešće Srbije u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu imalo „antiimperijalistički karakter“. Taj stav je veoma sličan onome koji je partija zastupala početkom 20-tih, ali upravo suprotan njenim videnjima s kraja 20-tih i početka 30-tih godina. Vidi: Kardelj (1958), 329; prvo izdanje Kardeljeve knjige objavljeno je novembra 1938.

75 Iscrpan prikaz Narodnog fronta u ovom razdoblju daju Petranović i Simović (1979a).

76 Mnoge korisne činjenice (ali i tumačenja s prvenstveno komunističkog stanovišta) mogu se naći kod Petranovića (1979). Isto tako: Petranović (1980), „KPJ u političkom sistemu i unutrašnjopolitički odnosi“.

nacionalne interese, pa su otud njihovi članovi bili veoma različitih društvenih i političkih pogleda, pa i „levih“ i socijalističkih.) U narodno-frontovskom razdoblju posebno je porastao uticaj partije na omladinu, često na račun drugih političkih partija.

Krajem 30-tih godina ideja cepanja Jugoslavije na nezavisne države konačno ustupa mesto ideji očuvanja jedinstva države, uz stvaranje autonomnih jedinica.⁷⁷ Otad će se komunisti stalno zalagati za federalizam. Oni neće nikad precizno odrediti način njegovog ostvarenja, ali će prednost davati referendumu i plebiscitu pre no podršci politici „buržoaskih“ partija. I oni su, kao Marković, smatrali da je suverenost neodvojiva od nacije.⁷⁸ Ali i u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji komunisti su uglavnom držali da je federalni sistem u komunističkoj zemlji tek etapa na putu ka konačnom ujedinjenju proletera svih zemalja. On, dakle, nije ni zamišljan kao trajno rešenje, još manje kao stupanj ka konfederalnom sistemu. (Takvo shvatanje bilo je sastavni deo komunističkog verovanja, bar počev od Drugog kongresa Kominterne, održanog jula 1920. godine u Moskvi, koji je usvojio rezoluciju o nacionalnom pitanju čiji je nacrt pisao sam Lenjin.)

Zaokret od radikalnog protivljenja jugoslovenskoj državi ka patriotskoj podršci njenom održanju i odbrani nije naneo štete partiji, pošto članovi partije i njeni simpatizeri ovaj obrat nisu doživeli kao izdaju i jednog od glavnih komunističkih ciljeva. Faktičko jugoslovenstvo doskora antijugoslovenske komunističke partije (kakva je nesumnjivo bila krajem 20-tih i početkom 30-tih godina) sada je već bilo čvrsto ugrađivano ne samo u strukturu i organizaciju partije, već i u njen program.

Osnivanje Komunističke partije Hrvatske i Komunističke partije Slovenije

KPJ je 1937. osnovala Komunističku partiju Hrvatske i Komunističku partiju Slovenije. Obe su ostale potpuno integrisane u KPJ, a osnovni im je zadatak bio da olakšaju rad komunista u hrvatskim i slovenačkim masama. (Iako je nacionalizam bio snažan i u Sloveniji i u Hrvatskoj, u Hrvatskoj je bio daleko militantniji, dok su slovenački po-

⁷⁷ Jugoslovenski istoričari uglavnom se slažu da je 1935. godina bila ključna u razvoju nove politike partije o nacionalnom pitanju. Najvažniji događaj bio je plenum KPJ održan juna te godine u Splitu. Vidi: „Naši komunisti i Kominterna“, *NIN* (decembar 1986).

⁷⁸ Vidi: Marković (1923) i Marković (1923a).

litičari često saradivali sa centralnim beogradskim režimom i učestvovali u vladama.⁷⁹⁾ Osnivanje novih partija bilo je sastavni deo politike Narodnog fronta - borbe za parlamentarnu demokratiju i federalizam, i doslednog delovanja protiv separatizma. Jugoslavenski komunisti su još uvek verovali da konačna nacionalna emancipacija (nikad precizno definisana) nije moguća bez komunističke revolucije, ali dok je - krajem 20-tih i početkom 30-tih godina - revolucija smatrana jednim načinom da se nacionalno pitanje reši, sada je više prostora bilo za reforme u okviru Kraljevine Jugoslavije. Komunisti, na primer, više nisu hrvatsku emancipaciju vezivali za kataklizmatična zbivanja svetskih razmera - tj. za svetsku revoluciju. Sada se smatralo daje ona dobrim delom ostvariva mirnim putem i u granicama jugoslovenske države.

Kominternu nije pokrenula osnivanje hrvatske partije početkom 30-tih godina, jednostavno zato što je broj aktivnih članova partije u Hrvatskoj tada bio premalen. Takođe, KPJ se nije poklanjala naročita pažnja jer je bila oslabljena masovnim hapšenjima u vreme šestojanuarske diktature i odlaskom u izgnanstvo mnogih vodećih komunista. Ali broj članova KPJ je do 1940, godine porastao na 6.455, od kojih je čak 3.164 bilo u Hrvatskoj.⁸⁰⁾ (Valja, međutim, primetiti da su mnogi od njih bili radnici čija se aktivnost odvijala pre svega u sindikatima, a ne čisto revolucionarni kadar, što i objašnjava njihovu srazmernu brojnost.) Osnivanje Komunističke partije Hrvatske u avgustu 1937. još uvek je bilo simboličan potez, poštoje KPJ i dalje ostala jedinstvena po svojoj strukturi, organizaciji, rukovodstvu i politici.⁸¹⁾ Stvarna nacionalna emancipacija hrvatskog naroda imala je da se dogodi kad i emancipacija ostalih nacija u demokratskoj Jugoslaviji. Traženi su i slobodni izbori na kojima bi i komunisti mogli učestvovati. Komunistička partija Slovenije već je bila osnovana aprila 1937. u Čebinama. U njenom manifestu se kaže:

„Slovenački narod traži takvu ekonomsku politiku koja će ga učiniti ekonomski nezavisnim i jemčiti mu život dostojan čoveka... Poreze treba smanjiti a Sloveniji dati finansijska sredstva srazmerna porezima koje plaća.”⁸²⁾

Ovakvi „nacionalni” zahtevi bili su tipični za slovenačke „buržoaske” političare, a komunisti su ih prihvatili krajem 20-tih i početkom 30-tih godina. Ali za razliku od tog vremena, partija je sada bila i za Ju-

79 Čak je i KPJ priznavala da su Slovenci u znatno boljem položaju u Jugoslaviji nego u Habsburškoj monarhiji. Vidi Kardelj (1958), „Slovenci u Jugoslaviji”.

80 Bilandžić (1979), 36. Aprila 1941. u Hrvatskoj je bilo između 3.600 i 4.000 komunista, dok je KPJ imala ukupno oko 8.000 članova. Vidi; Jelić (1981), tom 1, -101.

81 Tako su, na primer, dalmatinski komunisti i posle 1937. imali svoj pokrajinski komitet i bili u vezi sa Centralnim komitetom KPJ, a ne isključivo sa Centralnim komitetom KPH. Vidi, između ostalog: Jelić (1981), „Prva konferencija Komunističke partije Hrvatske i njeno značenje”, naročito 387-90.

82 *Zbornik ob štirideasetnici ustanovnega kongresa KPS*, 277. Vidi i: Marinko (1950).

goslaviju: „Budućnost slovenačkog naroda i njegov nacionalni opstanak biće zajemčeni samo u slobodnom savezu bratskih naroda Jugoslavije u formi federalne države.”⁸³ Tipično za politički stil komunista u eri Narodnog fronta, nova slovenačka partija traži umerene liberalno-demokratske reforme:

„Slovenački se narod ne može razvijati bez demokratskih reformi, to jest bez slobode udruživanja, okupljanja, slobode štampe i govora... Volja masa se ne može izraziti drugačije sem kroz slobodu opštih, neposrednih, jednakih i tajnih izbora...”⁸⁴

Pri tom, međutim, osnivanje slovenačke i hrvatske partije ne označava evoluciju jugoslovenske partije u pravcu federalizma, još manje konfederacije partija. Partija ne samo da je zadržala svoj jugoslovenski naziv (doduše, uz istovremeno isticanje da to ne treba tumačiti kao da ona propagira neku nepostojeću jugoslovensku naciju), već je strože no ikad primenjivala načela „demokratskog centralizma”. Dva nova centralna komiteta - hrvatski i slovenački - nisu donela nimalo više samostalnosti hrvatskim i slovenačkim komunistima nego su je pre toga uživali.

Centralni komitet KPJ je komunističkom kadru jasno obrazložio razloge osnivanja hrvatske i slovenačke partije. U sažetom obliku ti su razlozi bih sledeći: zadovoljiti zahtev slovenačkih i hrvatskih masa da njihove partije nose imena njihovih nacija; povećati zainteresovanost hrvatskih i slovenačkih masa za stvar komunizma; podvući privrženost partije borbi za slobodu hrvatskog i slovenačkog naroda; uvesti novi element u borbu za „internacionalističko vaspitanje masa”; dokazati da se srpski radnici i seljaci ne protive slovenačkoj i hrvatskoj borbi za nacionalnu afirmaciju; obezbediti bolje uslove za stvaranje slovenačkog i hrvatskog partijskog kadra, ojačati internacionalizam KPJ; mobilisati hrvatsko i slovenačko seljaštvo za borbu za „nacionalno oslobođenje”.⁸⁵ Partija je istovremeno iznova potvrdila da je odlučno protiv svih oblika „buržoaskog” nacionalizma i šovinizma. Još pre osnivanja slovenačke i hrvatske partije Centralni komitet je čvrsto stao na stanovište da se organizaciona struktura KPJ neće menjati:

„Mi smo partija revolucije, armija klasnog rata. Nama je neophodna jedinstvena i iz jednog centra vođena organizacija, s jedinstvenim rukovodstvom koje će voditi, usmeravati i usklađivati bitke na svim sektorima klasne borbe. Potrebno nam je da srpski radnici i seljaci vode borbu za zahteve i slobodu hrvatskih i slovenačkih radnika i seljaka, a za to nam treba jedinstvena partija, jedan Centralni komitet koji predvodi borbu svih organizacija, a ne tri ili pet centralnih komiteta,

⁸³ *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnegq kongresa KPS*, 276.

⁸⁴ *Zbornik ob štiridesetletnici ustanounega kongresa KPS*, 27G.

⁸⁵ Blagoje Parović, *Proleter*, br. 7 - 8 (juli-avgust 1935).

koji bi radili svaki za sebe. I hrvatske i slovenačke organizacije imaju i moraju imati svoje članove u Centralnom komitetu, ali ovaj centralni komitet nije i ne treba da bude neka vrsta poštanskog sandučeta, save-todavnog organa ili nema skupina federalnih delegata vezanih mandatom, već opunomoćeni borbeni štab jedne revolucionarne organizacije kojem su, između dva kongresa, svi sektori i sve borbene jedinice podređeni."⁸⁶

Odlaganje osnivanja Komunističke partije Srbije

Komunistička partija Srbije nije osnovana sve do maja 1945. godine. Mada je Tito prisustvovao osnivačkom kongresu i govorio na njemu, događaj nije bio oglašen, a ni kasnije nije bio često pominjan, niti se na njega često pozivalo.⁸⁷ Osnivanje nije smatrano za događaj od većeg značaja i bilo je povezano sa administrativnim reorganizovanjem Jugoslavije po republikama. Smatralo se da svaka republika mora da ima svoju partiju. (Međutim, Crna Gora je svoju dobila tek oktobra 1948, a Bosna i Hercegovina novembra 1948, - po otvorenom izbijanju jugoslovensko-sovjetskog sukoba.) Komunistička partija Makedonije bila je osnovana još 1943. godine, uglavnom u nadi da će ta vrsta nacionalnog priznanja okupiti Makedonce oko KPJ i privući ih partizanskom pokretu, (Makedonci su u predratnoj Kraljevini Jugoslaviji smatrani Srbima, a Makedonija južnom Srbijom. Po okupaciji i rasparčavanju Jugoslavije u aprilu 1941. Makedonija je postala deo Bugarske, a Makedonci su proglašeni za Bugare.)

Srpska partija nije bila osnovana pre rata jer rukovodstvo KPJ nije nalazilo da srpski komunisti i simpatizeri komunista to u dovoljnoj meri zahtevaju, a budući da srpska nacija nije bila „ugnjetena“, to se ni „klasna borba“ nije morala kombinovati s borbom za „nacionalno oslobođenje“. KPJ je tvrdila da srpsko nacionalno pitanje ne postoji, pošto ga je srpska nacija rešila stvaranjem Jugoslavije.⁸⁸ Partija je, u osnovi, bila u pravu kad je govorila da srpsko pitanje nije postojalo u predratnoj Jugoslaviji. Ali, kad je krajem 60-tih godina jugoslavenski federalizam počeo prerastati u konfederalizam i srpski narod se osetio rasture-

⁸⁶ Posle plenuma Centralnog komiteta KPJ održanog juna 1935. godine u Splitu Blagoju Paroviću je poveren zadatak da objasni partijskom kadru da će partija u osnovi ostati ista. „Blagoje Parović o partiji“, *NIN* (23. decembar 1984).

⁸⁷ *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije* daje dokumentaciju o ovom događaju.

⁸⁸ Blagoje Parović, *Proleter*, br. 7-8 (juli-avgust 1935). Vidi takođe; *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije*, „Predgovor“.

nim po različitim (kon)federalnim jedinicama, neminovno je došlo do njegovog otvaranja. Krajem 30-tih godina partija nije, naravno, mogla predvideti takav razvoj stvari, verujući - u skladu s marksističko-lenjinističkim učenjem - da će posle revolucije doći do stapanja federalnih jedinica. Zato joj ni pomisao na to da bi status Srba izvan granica srpske federalne jedinice ikada mogao biti ozbiljan problem jednostavno nije padala na pamet.

Iako je držala da srpsko nacionalno pitanje ne postoji, partija je od 1935. insistirala na ogromnoj razlici između srpskog naroda i njegove vladajuće klase, tj. između srpskih radnika i seljaka i „velikosrpske buržoazije“, podvlačeći da su demokratske slobode uskraćene srpskoj koliko i svim drugim nacijama. Partija je nastavila da govori o „hegemoniji“ srpske vojske, političara i državnih činovnika, okupljenih oko srpske monarhije, ali je sada smatrano pogrešnim govoriti o srpskoj naciji kao „ugnjetačkoj“, kako je to često činjeno krajem 20-tih i početkom 30-tih godina.

Nemačka vojna kontrola nad Srbijom (pa i kontrola od strane četničkih vojnih jedinica) još uvek je 1943/44. bila takva da održavanje osnivačkog kongresa tu nije bilo moguće, (što se tiče komunističkih organizacija Bosne i Hercegovine i Crne Gore, one su bile dobro integrisane u KPJ, a prva nije ni brojčano bila dovoljno velika za osnivanje samostalne partije.⁸⁹) Takođe, u najvećem delu međuratnog razdoblja glavni neprijatelj je, bar što se tiče nacionalnog pitanja, bila „velikosrpska hegemonija“, pa, samim tim, i srpski nacionalizam. Zato je na srpske komuniste vršen posebno snažan pritisak da ne pokažu ni traga nekog osećanja koje bi se, ma i posredno, moglo protumačiti kao nacionalističko, a nikada i nisu bili formalno pitani da li žele posebnu srpsku komunističku partiju.⁹⁰ Uz to je i primer Sovjetskog Saveza odložio osnivanje Komunističke partije Srbije. Naime, ruska komunistička organizacija u okvirima sovjetske partije (Svesavezne komunističke partije - boljševika), nije bila organizovana na nacionalnom principu, premda je imala najbrojnije članstvo i najuticajnije organizaciju.

Na osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije u ime Centralnog komiteta KPJ govorio je Edvard Kardelj, član Politbiroa. On je u duhu partijske linije iz 1935. pokušao da objasni zašto je Komunistička partija Jugoslavije 1937. osnovala samo slovenačku i hrvatsku

⁸⁹ Centralni komitet KPJ u to vreme nije imao jasnih ideja o tome kako da organizuje partiju u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori, Vojvodini, na Kosovu i u Sandžaku, a što je najvažnije - nije ni bio posebno zabrinut što takvih jasnih ideja nema, s obzirom na to da su partijske organizacije pomenutih šest oblasti bile dobro integrisane u KPJ.

⁹⁰ „Ne okrećem glavu“, *Duga* (9-22. februar 1985), razgovor s Momom Markovićem, ratnim političkim komesarom partizanskih jedinica u Srbiji, (Pokrajinski komitet je u Srbiji zapravo bio isto što i centralni komiteti u Sloveniji i Hrvatskoj. Nije, naravno, nazivan „centralnim komiteom“ sve do formalnog konstituisanja Komunističke partije Srbije u maju 1945. godine.) Vidi: Marković (1985).

partiju i počela pripreme za stvaranje makedonske. On je rekao da je „u to vreme bilo bitno da naša partija u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji povuče neki potez u prilog ugnjetenih naroda Jugoslavije, da mobiliše i pokrene narodnooslobodilački pokret...". Kako je Jugoslavija sada federalno organizovana, nastavio je Kardelj, „velikosrpski reacionari" bi mogli reći, kad ne bi postojala srpska partija, da srpski narod nije ravnopravan sa ostalima.⁹¹

Mogli bi se zapitati zar se istim argumentom nisu mogli poslužiti „velikosrpski reacionari" i pre rata. Ima nekih dokaza da oni to stvarno i jesu činili. Međutim, takva srpska antikomunistička propaganda - pre, za vreme i posle rata - koja se trudila da dokaže kako je KPJ antisrpska partija, nije imala naročitog uspeha: brojnost Srba u partiji i partizanskoj vojsci bila je neuporedivo jači protivargument.

Nepromenljivo u menama stava partije o nacionalnom pitanju

Neke ključne postavke u politici KPJ u nacionalnom pitanju, posebno hrvatskom, nisu se menjale od samog njenog osnivanja sve do početka Drugog svetskog rata.⁹²

Prvo, od samog početka, komunistima različitih jugoslovenskih nacija nije padao teško zajednički rad; s nacionalne tačke gledišta, oni ni svoje članstvo u jugoslovenskoj partiji ni nju samu nisu doživljavali kao nešto veštačko ili ne prirodno.

Drugo, komunisti su uglavnom bili svesni taktičkih i organizacionih preimućstava postojanja jedne partije u zemlji u kojoj većina stanovništva govori istim jezikom, i bilo im je jasno da njihova opštejugoslovenska organizaciona struktura predstavlja odlučujuću prednost u odnosu na druge partije koje su gotovo isključivo delovale u okvirima svojih nacija. U čitavom međuratnom razdoblju nijednoj većoj političkoj partiji ni grupi nije uspelo da na duže vreme pridobije značajniji broj članova van svoje nacije. (To što nijedna „buržoaska" partija nije bila u stanju da ovako nešto postigne dokaz je više u prilog tome da nikakve jugoslovenske „buržoazije" nije bilo - postojale su samo nacionalne „buržoazije".)

⁹¹ Vidi: *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije*, „Govor druga Kardelja". Takode: „Iz govora Edvarda Kardelja - Osnivački kongres Komunističke partije Srbije: 8- 12. maj 1945", *NIN* (12. maj 1985).

⁹² Vidi: Đilas, A. (1984).

Treće, partija je vazda bila protivnik nacionalne mržnje i šovinizma i nikada se nije odrekla određenih temeljnih načela prosvećenosti u odnosu na nacionalno pitanje. Čak i kada je saradivala s članovima separatističkih partija, nastojala je da utiče na njih da odbace ekstremne oblike nacionalizma. Takođe, makar je možda tačno da je sredinom 30-tih godina nacionalizam uspeo da proдре u komunističke organizacije u Hrvatskoj više no igde drugde u Jugoslaviji, većina hrvatskog kadra nikada nisu bili nacionalisti.⁹³

Četvrto, partija je oduvek insistirala na tome da odnosi „trudbenika“ svih nacija treba da počivaju na uzajamnom razumevanju i solidarnosti.⁹⁴

Peto, partija je ustrajavala u svom uverenju da je, za komunističku revoluciju, nacionalno pitanje od drugorazrednog značaja; ono je tek jedan oblik, ne nužno i najgori, ugnjetavanja u klasnom društvu. Važnost nacionalnog pitanja zavisila je od toga koliko se ono moglo iskoristiti u revolucionarnoj borbi, tj. od partijske taktike u određenom trenutku.

Šesto, partija je odbijala da svu krivnju za nacionalno ugnjetavanje svali na srpsku naciju, odnosno da je smatra u osnovi reakcionarnom i imperijalističkom.

I konačno, apsolutna većina članova partije nikada nisu bili istinski protivnici Jugoslavije. Antijugoslovenstvo nikada nije bilo ni preovlađujuće osećanje, a ni strastveno opredeljenje partije, čak ni kada je cepanje Jugoslavije bilo njena zvanična politika. Većini srpskih i crnogorskih komunista, na primer, antijugoslovenska linija partije s kraja 20-tih i početka 30-tih godina dopadala se zbog njenog radikalizma, ali pri tom nisu verovali u nužnost razbijanja Jugoslavije posle pobede revolucije. Njima je iznad svega bilo važno da im se nikakve optužbe za reakcionarni nacionalizam ne mogu da upute, te su u ime partijske „člstote“ smatrali za svoju dužnost da daju bezrezervnu podršku ugnjetenim nacijama.

⁹³ Centralni komitet, KPJ je, na primer, u leto 1936, kritikovao onaj hrvatski partijski kadar koji je Mačeka smatrao vođom hrvatskog naroda i nekritično prihvatao njegovu politiku o hrvatskom nacionalnom pitanju. Pešić (1983), 273.

⁹⁴ Čak i kada je 1932. godine podrška partije hrvatskom separatizmu bila na vrhuncu, parole su tek delom nalikovale ustaškim i frankovačkim. (O ustaškom i frankovačkom nacionalizmu vidi poglavlje 4 ove studije.) Parola partije bila je, na primer, „Van sa svim srpskim okupatorima, birokratama i policijom“. Nije bilo parola koje bi makar implicitno zahtevale diskriminaciju srpskog stanovništva, još manje njegov izgon. (Pešić, 1083, 251). Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ (Zagreb, oktobra 1940) dolazi do sukuba Metodija Šatorova Šarla, partijskog sekretara za Makedoniju, i Milovana Đilasa, člana Politbiroa, koji je u ime Centralnog kumitela sastavio nacrt rezolucije o nacionalnom pitanju. Šatorov je zahtevao da se svi Srbi koji su došli kao kolonisti u nesrpske oblasti (a ne samo „ugnjetači“, tj. policajci, vojno osoblje i državni činovnici) odatle udalje. Vidi: Đilas, M. (1973), 354. To su tada odbacili svi vodeći jugoslovenski komunisti, osim Miladina Popovića, koji je koloniste opisao kao „stub hegemonije“. Vidi: „Tragom jednog dokumenta“, *MJN* (28. februar 1988.). Delegati su tokom konferencije kritikovali Šatorova i zbog njegovog nacionalističkog stava prema Srbima koji žive u Makedoniji. Vidi: Petranović (1980), 133-4.

Četrto poglavlje

NACIONALNA DRŽAVA I GENOCID: IDEOLOGIJA I POLITIKA USTAŠKOG POKRETA 1929-1945.

Poreklo ustaške ideologije

Centralizam Beča bio je u usponu 50-tih godina prošlog stoleća. U Hrvatskoj je opoziciona štampa bila cenzurisana i na druge načine ograničavana, dok je hrvatska zastava (crveno-belo-plava) bila zabranjena. Nemački jezik je uveden u državnu administraciju i škole kao obavezni drugi jezik. Mnogi obrazovani Hrvati su počeli da se pitaju da li je hrvatska nacionalna emancipacija uopšte ostvariva dok traje unija s Bečom i Budimpeštom. Kako je odmicala druga polovina devetnaestog veka, deo hrvatske obrazovane političke klase sve više je osećao glavnu lojalnost prema Hrvatskoj, a u centar svojih interesovanja i delatnosti stavljao hrvatski narod i njegovu sudbinu. U tom su smislu Hrvati bili na putu da postanu moderna nacija, nacija s potpuno razvijenom političkom svešću.

Ante Starčević, osnivač Hrvatske stranke prava, bio je tokom druge polovine devetnaestog stoleća najistaknutiji predstavnik tog novog hrvatskog nacionalizma. On je zahteve za hrvatskom nezavisnošću zasnivao na istorijskim dokumentima koji su dokazivali formalni pravni kontinuitet hrvatske države. Hrvatska državnost, po njemu, nikad nije ugašena. Ona je pre potvrđena no izgubljena potpisivanjem Pacta Conventa sa ugarskom krunom. Starčević će svoj život posvetiti nastojanji-

ma da se ta država (koja je opstala u pravnim dokumentima i kontinuitetu hrvatskog Sabora) preobrazi u stvarnu, suverenu državu. Mada se ponekad činilo da prihvata habsburšku vlast, on je punu suverenost Hrvatske smatrao svojim krajnjim ciljem. Poput mnogih ekstremnih hrvatskih nacionalista, i Starčević je poticao iz jedne od brdovitih oblasti Hrvatske, sa mešovitim hrvatsko-srpskim stanovništvom. Kao mladić je pisao poeziju i sanjao o obnovi srednjovekovnog hrvatskog kraljevstva; kasnije je stekao doktorat iz filozofije na Budimpeštanskom univerzitetu. Spoj teološko-filozofskog obrazovanja i manjka praktičnog političkog iskustva učiniće njegov nacionalizam dogmatskim i nerealističnim.

Buđenje njegovog hrvatskog identiteta (nasuprot prvobitnom ilirsko /jugoslovenskom) delom je bilo i reakcija na već uglavnom uobličeni srpski identitet, kako u Srbiji, tako i u ostalim krajevima u kojima su Srbi živeli. Ta srpska nacionalna svest bila je okrenuta Beogradu, prestonici Srbije, a njeni su koroni bili u sećanjima na srpsku srednjovekovnu državu i u istoriji srpske borbe protiv Turaka. Starčevićovo razočarenje u ilirstvo, u koje je verovao u mladosti, produbilo se srpskim neprihvatanjem pokreta i zaoštrilo njegove sukobe oko jezika i kulture sa srpskim književnim i političkim ličnostima, kako u Srbiji tako i u Vojvodini. (Novi Sad, najveći grad u Vojvodini, bio je kulturni centar Srba u Habsburškoj monarhiji.) Unutrašnja logika Starčevićevog ideološkog razvoja bila je jednostavna. Kod njega se prvo razvila južnoslovenska nacionalna svest, tj. osećanje etničkog i jezičkog identiteta, koje je bilo „ilirsko“, odnosno hrvatsko i srpsko podjednako. (U drugoj polovini devetnaestog veka čitava se hrvatska politika sastojala od različitih verzija ilirstva; ono je postalo njen temelj i okvir, pošto su bezmalo svi prihvatili narodni jezik i tvrdili da su zainteresovani za kulturu, tradicije i dobrobit naroda.) Ali, Starčević nije bio u stanju da dođe do zajedničkog hrvatsko-srpskog političkog identiteta. Posebne hrvatske i srpske tradicije i državne ideje bile su odveć snažne. Zbog svega toga se on, konačno, „pretvorio“ u Hrvata.

Svojim insistiranjem na pravnom kontinuitetu hrvatske države (čiji suverenitet nikada nije bio formalno poništen) Starčević i njegova Hrvatska stranka prava su, jednom zauvek, uneli ideje države i suverenosti u hrvatsku svest. Takva, „suverena“ nacionalna svest nije pristajala ni na kakva politička ograničenja, lojalnosti i obaveze izvan hrvatske nacije - bilo prema Budimpešti i Beču bilo, posredstvom hrvatskog katoličanstva, prema Rimu. Ona je zahtevala da se savezništva grade isključivo na nacionalnoj osnovi i, po sticanju samostalnosti, na državnim interesima. Starčevićev nacionalizam je bio prvi „čisto“ hrvatski nacionalizam, a on je bio prva značajnija hrvatska antihabsburška ličnost, mada se toj kruni ponekad povinovao. Za razliku od tradicionalne hrvatske politike koja bi se približila Beču kako bi izmakla domina-

ciji Budimpešte, ili Budimpešti kako bi se spasla dominacije Beča, Starčević se zalagao za podjednaku udaljenost od oba. On je propovedao podređivanje svih drugih lojalnosti i veza jednom cilju - hrvatskom suverenitetu. Autoritaran i tvrdoglav, nesebičan i skrupulozan, ovaj „hrvatski Katon“ osvojiće hrvatsku nacionalističku inteligenciju. (Čak je i danas Starčevićev grob, u Šestinama kraj Zagreba, mesto hodočašća hrvatskih nacionalista.)

Sličnost između Hrvata i Srba omogućila je Starčeviću da u svojim teritorijalnim zahtevima bude ništa manji ekspanzionista od iliraca. (Uzgređ budi rečeno, to što je tako strastveni hrvatski nacionalista kakav je bio Starčević mogao srpsko stanovništvo smatrati hrvatskim očit je dokaz sličnosti između Hrvata i Srba.) Po Starčevićevom mišljenju bezmalo sve stanovništvo koje je živelo između naroda koji govore nemački na severu, i Grka, na jugu, bilo je hrvatsko i trebalo je da bude obuhvaćeno budućom nezavisnom hrvatskom državom. On je, s veličanstvenom proizvoljnošću, mnoge srpske istorijske ličnosti (pa i dinastiju Nemanjića) oglasio Hrvatima „najčistije krvi“. Granice njegove Hrvatske bile su gotovo jednake granicama današnje Jugoslavije. Istovremeno ga je njegov hrvatski nacionalizam činio krajnje isključivim u suočavanju sa svakim izrazom nehrvatske nacionalne svesti.¹

Njegov nacionalni ekstremizam počivao je na uverenju da se prava i legitimnost korene u srednjovekovnoj istoriji i njegovim proizvoljnim i nenaučnim tumačenjima srednjovekovnih dokumenata, naročito onih koji su se odnosili na granice tadašnje hrvatske države. (Njegovo obožavanje srednjeg veka bilo je romantično i mistično: stara slava, plemenita krv, velika i moćna država, koja je bila gotovo zaboravljena.) Element njegove filozofije bilo je i uverenje daje svaki natrun bilo koje druge nacionalne svesti (naročito srpske) na teritoriji njegove zamišljene Hrvatske posledica izdaje, korupcije, racionalne inferiornosti, ili njihove mešavine.²

On je verovao u jedinstvo Hrvatske, centralizovane i ujedinjene države koja bi obuhvatala bar užu Hrvatsku, Slavoniju, Vojnu krajinu, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. Nad tim teritorijama vladao bi hrvatski Sabor, bezmalo potpuno suvereno. Starčević nikada nije sumnjao da isključivo Hrvatska ima legitimna prava na Bosnu i Hercegovinu, a bosanske muslimane je smatrao hrvatskom „braćom po krvi“. Bio je protivnik borbe protiv turskog feudalizma u drugoj polovini devetnaestog veka, jer su se protiv njega uglavnom Srbi borili. (Bio je, takođe,

¹ Vidi: Spalatin (1975). Starčevićev intelektualni razvoj opisan je *con amore* kod Ladana (1971).

² Bracher (1973), poglavlje 1, „The Preconditions“, govori o pretvaranju nemačkog nacionalizma devetnaestog veka u nacizam. O ekstremnom nacionalizmu vidi: Deutsch (1966), poglavlje 8, „National Consciousness and Will“, posebno „Extreme nationalism and Self-Destruction: The Inner Problem of Will“.

oduševljen porazom Srbije u ratu sa Bugarskom 1885.) Starčević se, kao čisto hrvatski nacionalista, odupirao zastupnicima austro-slovenstva u Saboru. To su bili oni članovi Sabora koji su se zalagali za trojnu organizaciju Habsburške monarhije, u kojoj bi južnoslovenski element bio treći partner s pravima jednakim onima što su ih Mađari dobili 1867. On je bio za nezavisnost Hrvatske u odnosu na Beč (pa otud i protivnik „austro“ elementa u ovoj ideji), ali je bio još veći protivnik svake ideje o južnoslovenskom jedinstvu. On se čak nije složio sa zvaničnim priznavanjem srpskog imena kao narodnog, a ne samo kao naziva za pravoslavce, i odbio je da prihvati upotrebu ćirilice (uz latinicu) u Hrvatskoj, za šta su bili i Beč i Narodna stranka.

U Austro-Ugarskoj su Srbe ponekad nazivali Slavoserbi. Bez ikakvog naučnog dokaza, Starčević je ustvrdio da su Slavoserbi dvostruki robovi, jer im je ime navodno izvedeno iz latisnkih reći „sclavus,, i „servus“, koje obe označavaju roba. U borbi protiv svega što se nije uklapalo u njegovu koncepciju Hrvatske, Starčević se služio nekim intelektualnim „strategijama“ koje neobično podsećaju na određene oblike kasnije nemačke nacional-socijalističke ideologije i propagande. Antisemitizam nacional-socijalista je, na primer, počivao na uverenju da Jevreje treba progoniti i, konačno, istrebiti, jer su niža rasa, koja predstavlja opasnost za „arijevsku“ rasu. Nacional-socijalistička upotreba antisemitizma umnogome je nadilazila ovo jednostavno vjeruju. Ponekad nisu samo Jevreji smatrani Jevrejima: svako nemačkog porekla ko bi se suprotstavio nacional-socijalizmu, ili spadao u neku od brojnih „subverzivnih“ kategorija kao što su pacifist ili avangardni („dekadentni“) umetnik, itd., nacional-socijalisti su smatrali „zaraženim“ jevrejskim „duhom“; takvi su ljudi čak ponekad nazivani i „belim Jevrejima“.

Za Starčevića su Slavoserbi bili pre svega ljudi sa srpskom nacionalnom svešću, koju je, u stvari, imala apsolutna većina pravoslavnog stanovništva uže Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Vojne krajine. Kao antiklerikalista, Starčević nije bio posebno ni za ni protiv ma koje religije, a nije ga ni uznemiravala razlika između pravoslavne i katoličke crkve u teološkim dogmama i religijskim obredima. Ono što ga je ispunjavalo gnevom bila je veza između srpske nacionalne svesti i pravoslavne crkve. Za njega je jedino hrvatska nacionalna svest bila legitimna na teritorijama koje je proglasio hrvatskim. Za Slavoserbe je, pri tom, proglašavao i sve one ljude koji su mu se činili moralno niskih kvaliteta, „nečiste“ krvi i porekla, posebno doseljenike u Hrvatsku, koje je smatrao robovima i tuđinskim slugama po njihovoj prirodi i karakteru. I konačno, mada ne i najnevažnije, među njih su spadali i svi Starčevićevi politički protivnici, posebno oni iz Narodne stranke.

Paradoksalno je da je Starčević sve Srbe uključio u hrvatsku naciju i, istovremeno, ih oglasio nižom i zlom rasom. Njegova ideja velike Hrvatske velikodušno je obuhvatala sve Srbe, pod uslovom da su spremni da se odreknu svoje svesti i postanu Hrvati. Čim bi pokazali svoju svest, međutim, postajali su Slavoserbi. Starčević je čak stvorio i svoju verziju hrvatske ortografije („korijenski pravopis“), koji u Hrvatskoj nije bio prihvaćen, a jedini pokušaj da se uvede učinjen je za vreme Drugog svetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Njegova osnovna privlačnost sastojala se u tome što se unekoliko razlikovao od srpske ortografije, pa je tako uvećavao razlike između Hrvata i Srba.

Starčević je preobrazio hrvatsku nacionalnu svest - koja je dotad bila pre svega etnička, kulturna i jezička (plodovi ilirstva) - u modernu političku nacionalnu svest, u čijim je okvirima politička elita nacije videla naciju kao suverenu političku zajednicu, sa zajedničkim ciljevima i istorijskom sudbinom. Čovek velikog ličnog integriteta, on je postao otac modernog hrvatskog nacionalizma, ali i praotac njegovog ekstremnog oblika, koji je težio potiskivanju pa i istrebljenju svih s drugom nacionalnom svešću. S njim je u hrvatsku politiku zauvek ušla ideja da su svi s drugačijom nacionalnom svešću, ili oni čije su ideje prepreka punom hrvatskom suverenitetu, ekspanziji i homogenosti, u osnovi rasno inferiorna i zla bića. Mistična i fanatična, netolerantna i nasilna, teritorijalno ekspanzionistička i nacionalno homogenizujuća, Starčevićeva ideologija sadržavala je sve bitne elemente ideologije ekstremnog hrvatskog nacionalizma dvadesetog veka.³

Eugen Kvaternik, sledbenik i prijatelj Starčevićev, bio je prvi Hrvat koji je u potpunosti raskrstio sa tradicionalno opreznim stilom hrvatske politike i opredelio se za revolucionarno odbacivanje i Beča i Budimpešte.⁴ Osnove njegove revolucionarne delatnosti postavljene su Starčevićevim ideološkim i političkim radom. Ako je Starčević bio prvi Hrvat s „čisto“ hrvatskom nacionalnom ideologijom, Kvaternik je bio prvi revolucionarni hrvatski nacionalista. Kao i Starčević, bivši student filozofije i teologije, on je uglavnom odbacivao katoličko učenje i crkvene dogme, a ipak je njegov politički duh ostao prevashodno dogmatski i mističan.

S početka se Kvaternik bojao mađarizacije, videći u njoj veću opasnost po Hrvate od habsburškog centralizma, i bio je pristalica ideje federalne organizacije Habsburške monarhije. No, uskoro počinje smatrati Beč središtem nemačke političke i kulturne, ekonomske i vojne ekspanzije koja ugrožava Slovene, te stoga kreće u borbu za potpunu

³ U Starčevićevim tekstovima nailazimo na stav sličan stavu frankovaca i ustaša iz 30-tih godina; svi politički, socijalni i ekonomski problemi su sporedni u odnosu na nacionalni. Ovi problemi nižeg reda lako će se rešiti čim se ostvare nacionalna emancipacija i državnost. Vidi: Starčević, A. (1941), (1943), (1971). Takođe, Starčević, M. (1936).

⁴ Šišić (1975), 500.

nezavisnost Hrvatske. Plodan pisac i novinar, Kvaternik piše proglase kojima poziva hrvatski narod na pobunu protiv Monarhije, i kao izgnanik u Francuskoj, bezuspešno je pokušavao da dobije pomoć za svoje aktivnosti.

Njegov pseudoromantični i mistični pogled na svet naveo ga je da potceni snagu Monarhije nakon njenog poraza u ratu s Pruskom 1866. i on se odlučuje da digne ustanak s nekolicinom članova Stranke prava. Cilj im je bilo stvaranje nezavisne hrvatske države u kojoj bi jedino Hrvati imali politička prava, a koja bi uključivala Bosnu i Hercegovinu, tada još uvek pod turskom vlašću. Ustanak je počeo 1871. godine u Rakovici, gradiću u Vojnoj krajini. S obzirom na snagu Monarhije i odsustvo šire podrške revolucionarnoj akciji, pokušaj je, od samog početka, bio osuđen na propast. Stotinak ljudi koje je Kvaternik pridobio da se priključe ustanku, redovna vojska je, zbog njihove diletantske organizacije, brzo razbila. Nekoliko dana pošto se Kvaternik proglasio „regentom“ Hrvatske i formirao privremenu vladu, ubijeni su i on i većina vođa ustanka.

Josip Frank, još jedan sledbenik i prijatelj Starčevićev, bio je uspešan advokat u vreme kad je napisao doktorsku tezu o manama Hrvatsko-ugarske nagodbe sklopljene 1868. Njome je Hrvatska postala još zavisnija od Ugarske nego ranije i bila je lišena čak i ograničene finansijske autonomije.⁵ Tom tezom stiče popularnost, a 1895. skupio je dovoljno samopouzdanja da napusti Hrvatsku stranku prava (uz pristanak ostarelog Starčevića) i od vlastite frakcije osnuje Čistu stranku prava. Odbacivši Starčevićemo smelo izazivanje Beča, preobražava se u austrofila i lojalnog habsburgovca. Od samog početka svoje političke karijere Frank je bio fanatični protivnik svake saradnje između Hrvata i Srba. Vest u korišćenju nacionalističkih parola i radikalizaciji naroda, on u prvoj deceniji ovog veka, postaje vodeći antisrpski demagog i pokretač progona Srba u Hrvatskoj. Ovaj neposredni preteča međuratnog ekstremnog nacionalizma, koga hrvatski istoričari obično opisuju kao ciničnog i beskrupuloznog, čak je pokušao da stvori hrvatske poluvojne “legije”.

⁵ Puni naziv Nagodbe iz 1868. bio je „Državno pravna ugarsko-hrvatska nagodba“. O Nagodbi vidi: Šidak (1968), „Hrvatski narod u razdoblju od g. 1860. do 1871.“, „Hrvatsko-ugarska nagodba“. Takode, Horvat (1936), „Voljom Bismarckovom“.

Susret dweju ideologija - komunisti i hrvatski nacionalisti 30- tih godina

Odmah po stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine hrvatski separatisti u emigraciji (posebno u Austriji i Mađarskoj) počeli su da deluju protiv nje. To su većinom bili nekadašnji sledbenici Josipa Franka („frankovci“), koji su u vreme rata zagovarali „tradicionalnu hrvatsku lojalnost kući Habsburga“ i protivili se svim oblicima saradnje Hrvata i Srba u Hrvatskoj, kao i ujedinjenju Hrvatske sa Srbijom. Među emigrantima je bilo i bivših hrvatskih oficira austro-ugarske vojske i raznih pustolova i profesionalnih špijuna.⁶

Pošto je kralj Aleksandar zaveo diktaturu januara 1929, Ante Pavelić i Gustav Perčec osnivaju u inostranstvu „Ustaša - Hrvatsku revolucionarnu organizaciju“. Cilj ove tajne organizacije bilo je stvaranje nezavisne hrvatske države, a sredstva za njegovo ostvarenje uključivala su terorizam i oružanu borbu.⁷ Organizacija je imala malobrojne pristalice u zemlji, a i naklonost prema njoj je bila promenljiva. Tridesetih godina ustaški pokret postaje zavisniji od država čiji je odnos bio „revizionistički“ prema Versajskom ugovoru: Mađarske i Austrije, fašističke Italije i, u domenu ideologije, nacističke Nemačke.⁸ Te su četiri zemlje bile zainteresovane za izmenu granica „versajske“ Evrope, a Nemačka i Italija bile su vojnički sve spremnije za uspešno ostvarenje tog zadatka. Samim tim su te države bile prirodni saveznici mnogih nezadovoljnih nacionalističkih grupa. Kominternu se nadala - u Staljinovo kao i u Lenjinovo vreme - da će, politikom podrške borbama za „nacionalno oslobođenje“, postati predvodnica svih koji su se smatrali oštećenim i prevarenim mirovnim ugovorima sklopljenim posle Prvog svetskog rata. Ipak su se fašistička i nacional-socijalistička ideologija i režimi a ne komunizam često pokazivali privlačnijim za mnoge nezadovoljne nacionalizme u Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj, Slovačkoj, Bugarskoj i Hrvatskoj.

Nije ustaše Mađarskoj, Italiji i Nemačkoj privukao samo radikalni „revizionizam“ u pogledu granica - te zemlje su im davale Finansijsku pomoć, omogućavale im vojnu obuku na svojim teritorijama i snabdevale ih oružjem i eksplozivom za njihove terorističke akcije. Italija je pokretala i usmeravala neke od njihovih terorističkih akcija, a možda čak i ubistvo kralja Aleksandra 1934. godine (kako bilo da bilo, pružila je

⁶ Vidi: Banac (1984), „Cruet Mnemonists“.

⁷ Reč „uslaša“ je prvobitno označavala učesnika u ustanku, buni. U ustancima protiv Turaka u devetnaestom veku reč je, na primer, korišćena i za Hrvate i za Srbe. Ona tek 30-tih godina i, naročito, za vreme Drugog svetskog rata počinje da označava pre svega pripadnike Pavelićevc organizacije.

⁸ Vidi: Krizman (1963), poglavlje 2, „Ustaša - Hrvatska revolucionarna organizacija“.

utočište organizatorima). Oportunizam i zavisnost, kao i moć fašističkih zemalja koja ih je opsenjivala, doprineli su da ustaški pokret postane kopija fašističkog pokreta. Ustaška aktivnost je delom zamrla posle ubistva kralja Aleksandra 1934: evropsko javno mnjenje bilo je zgroženo njihovom umešanošću u taj čin, što je prinudilo Musolinija da im ograniči aktivnost. Ova ograničenja se i kasnije produžuju, naročito posle 1937, kada su italijansko-jugoslovenski odnosi postali prijateljski.⁹ Upravo u tom razdoblju Ante Pavelić, bivši advokat i zagrebački predstavnik u beogradskoj skupštini 20-tih godina, postaje nesporni vođ pokreta.

Tridesetih godina i hrvatske separatističke grupe u zemlji, nezvanično zvane „frankovci“ - čak i kad nisu bile neposredni sledbenici Josipa Franka, koji je umro 1911. godine - postaju aktivnije. Frankovci su bili najveća studentska grupa na Zagrebačkom sveučilištu 1940. godine, mada komunisti nisu mnogo iza njih zaostajali. Oni nisu imali ni stalne organizacije ni rukovodstva, ali su postojali klubovi i časopisi pod njihovim uticajem.¹⁰ Često su saradivali sa ustašama i mnogi od njih su 30-tih godina pristupili ustaškoj organizaciji, ili prećutno prihvatili vođstvo Ante Pavelića. Moglo bi se čak reći da su frankovci bili deo ustaškog pokreta sve dok se ima na umu da oni uglavnom nisu bili takozvane „zaklete“ ustaše, odnosno formalno primljeni članovi. Po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske aprila 1941. frankovci oduševljeno podržavaju ustaški režim i stupaju u njegove vojne formacije.

Početak 30-tih godina ustaški pokret se širi po Lici, Kordunu, Dalmatinskoj Zagori, Baniji i zapadnoj Hercegovini; posle nekoliko oružanih napada na policiju i vojsku, dolazi do masovnih hapšenja onih koji su pomagali ili podržavali ustaše.¹¹ Komunisti su pobune objašnjavali „gladu, siromaštvom i terorom režima“. Drugim rečima, KPJ je navodila ekonomske uzroke budući da su oblasti u kojima je došlo do nemira bile među najsiromašnijima u Jugoslaviji. Partija je, međutim, priznavala da je tome doprinelo i nacionalno ugnjetavanje. *Proleter* je decembra 1932. pisao:

„Komunistička partija pozdravlja ustaški pokret ličkih i dalmatinskih seljaka i u potpunosti ga podržava. Dužnost je svih komunističkih organizacija i svakog komunista da pomognu taj pokret, da ga organizuju i vode. U isto vreme Komunistička partija ukazuje na postojeće nedostatke i greške tog pokreta, koje se daju objasniti značajnom ulogom koju u njemu igraju hrvatski fašistički elementi (Pavelić-Perčec),

⁹ Vidi: Krizman (1983), poglavlje 3, „Razdoblje velike šutnje“; poglavlje 4. „Jugoslavija - u sferi fašističke Italije“.

¹⁰ Frankovci su bili koncentrisani i u časopisima i drugim ustanovama koje su se bavile hrvatskom kulturom i istorijom, npr. u Matici hrvatskoj.

¹¹ Ustaše su najveći publicitet dali svom napadu na policijsku slanicu u selu Brušani 6. i 7. septembra 1932. godine. Organizator je bio Andrija Artković, koji je aprila 1941. postao ministar unutrašnjih dela u prvoj vladi NDH. Vidi: Krizman (1984-85).

koji nisu zainteresovani za stvaranje širokog masovnog pokreta protiv srpske diktature; oni se boje da bi se takav pokret mogao okrenuti ne samo protiv jugoslovenske diktature već i protiv njihovih italijanskih gospodara. Upravo zbog toga se i ograničavaju na akcije malih jedinica i na individualni teror."¹²

KPJ je stalno nalagala svom kadru da se bori za pretvaranje ustaša u masovni pokret i da se odupiru individualnim terorističkim činovima hrvatskih fašista, smatrajući da se „velikosrpska diktatura“ može svgnuti jedino masovnom akcijom u hrvatskim i srpskim oblastima istovremeno. Partija se uz to zalagala da se u nacionalnooslobodilačku borbu uključe i zahtevi za socijalnu i ekonomsku pravdu, i optuživala je Pavelica da želi da, u savezu s hrvatskom buržoazijom, uspostavi diktaturu po ugledu na italijanski fašizam.

Tridesetih godina hrvatski separatisti (ustaše i frankovci), zajedno s komunistima, predstavljali su većinu političkih zatvorenika u Jugoslaviji.¹³ Neki su bili zatvoreni zbog nasilnih ili terorističkih dela, ali ih je većina, pogotovu komunista, robijala isključivo zbog svojih uverenja, pripadnosti komunističkoj partiji ili organizovanja mirnih demonstracija, protesta ili ilegalnih publikacija. Većina ustaša-zatvorenika bili su seljaci iz siromašnijih planinskih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹⁴ Njihove pobune i protesti bili su izazvani visokim porezima, korumpiranom upravom i teškim uslovima služenja vojnog roka (uglavnom pod komandom srpskih oficira), koliko i željom da se stekne hrvatska nacionalna nezavisnost. Politička svest ovih hrvatskih seljaka sastojala se od nepoverenja i mržnje prema srpskoj političkoj i vojnoj eliti, uz mržnju prema Srbima uopšte. Tome je bila pridodata i nada da će u nekoj budućoj nezavisnoj hrvatskoj državi odnos prema seljaštvu biti bolji. Njihova je nacionalistička ideologija bila uglavnom rudimen-

12 „Ustaški pokret u hrvatskim zemljama“. *Proleter*, br. 28 (decembar 1932). Ovaj se proglas ponekad tumači kao antisrpski dokument, u kome komunisti podržavaju pokret koji će kasnije počiniti genocid protiv srpskog naroda. Međutim, ovo tumačenje ne uzima u obzir da proglas oštro napada Pavelića i Perčeca, izbegle vođe pokreta, optužujući ih, između ostalog, i da su fašisti. U proglasu se takođe kaže da pobunjene seljake treba odvojiti od takvih vođa; njih treba da predvodi „internacionalistička“ KPJ.

13 O komunistima u predratnim jugoslovenskim zatvorima i njihovim odnosima sa ustašama vidi: Čolaković (1964 - 68); Ristović i Kržavac (1968), tom 2, posebno poglavlje 8, „Susreti s Josipom Brozom i Mošom Pijade“; Đilas, M. (1973), 131-7. Vidi, takođe: Davičo (1963), (1963a). (1964); ova tri romana zasnovana su na ličnom iskustvu i sećanjima. Čosićev (1985) istorijski roman daje sliku komunista u predratnim zatvorima, u kojoj je posebno istaknut njihov ideološki fanatizam i bojkotovanje svih čije su ideje odstupale od staljinističke dogme. U tekstu „Vreme robijanja“ (*NIN*, 28. april 1985), Radivoj Davidović Kepa, koji je kao komunista mnogo godina robijao u predratnoj Jugoslaviji, pokušava da ospori Cosica, navodeći brojne primere komunističke solidarnosti i bratstva, kao i njihova nastojanja da se obrazuju (zatvori su nazivani „komunističkim univerzitetima“).

14 O socijalnom sastavu ustaša vidi; Krizman (1983), 564-573. Krizman daje spisak svih ustaša koji su bili u emigraciji u Italiji 30-tih godina, sa osnovnim biografskim podacima. Preko 70% ih se izjasnilo kao „seljaci“, samo oko 5% su bili pripadnici srednje klase (nameštenici, trgovci i oficiri), dok su ostali bili radnici i pomorci. Sličan je bio i socijalni sastav ustaša u zemlji.

tarna: mnogi od tih seljaka Srbe su mrzeli na iracionalan, „intuitivan“ način, delom nasleden od predaka. Bila je to vrsta proto-fašizma, koja će se pokazati plodnim tlom za uvođenje fašističke ideologije u pokret.¹⁵ Oblasti iz kojih su većinom poticali imale su mešovito hrvatsko-srpsko stanovništvo i u njima su nacionalni i religijski sukobi i omraze imali dugu tradiciju, a često su bili isprepletani s ličnim neprijateljstvima. (Te su oblasti, međutim, često urodile i upravo suprotnim: znatnim stupnjem religijske trpeljivosti i saradnjom među Hrvatima i Srbima, kao i jugoslovenstvom.)

Mnogi su Pavelića smatrali svojini vodom zbog njegovog radikalizma i upornosti, a ipak ranih 30-tih godina nije smatran ni „firerom“ ni „dućeom“ u nacističkom ili fašističkom smislu reci, niti je lojalnost prema njemu bila bezuslovna. Mnogi seljaci odbijali su da u njemu vide političara – pošto je taj termin za njih označavao spremnost na kompromis i „meku“, „antinacionalnu“ politiku, za koju su držali da je svojstvena gradskim stanovnicima. Radije su ga smatrali nekom vrstom savremene verzije hajdučkih vođa iz doba Otomanske carevine.¹⁶ „Zaklete“ ustaše, međutim, morale su se zakleti na potpunu odanost Paveliću i oni su oko njega stvarali kult vođe. Zatvorene ustaše su volele da se predstavljaju kao „nacionalisti“ jer je termin, u doba Austro-Ugarske, vezivan s patriotizmom i republikanizmom, narodnjačkom brigom za društvene probleme i seljaštvo, kao i sa zanimanjem za njihovu kulturu i način života.¹⁷

Zatvoreni komunisti odmah su se zainteresovali za robijaše ustaše.¹⁸ Nazivali su ih „nacionalnim revolucionarima“ nadajući se da će „sveta“ reč „revolucionari“ pomoći čišćenju pokreta od njegovih mračnih šovinističkih osećanja i biti korak napred ka njegovom prihvatanju komunističkih ideala.¹⁹ Uz to se od te oznake očekivalo da saradnju s ustaškim pokretom učini prihvatljivijom komunističkim sledbenicima. Komunisti su takođe nastojali da ubede zatvorene „nacionaliste“ daje „srpska hegemonija“ u Jugoslaviji delo srpske buržoazije i da

15 No uza sve to ustaše će uvek ostati pre svega nacionalistički pokret. Valja još dodati da su po nekim merama za kojima su posezali za vreme Drugog svetskog rata sličniji nemačkim nacistima nego italijanskim fašistima. Pokolji Srba, na primer, u biti se ne razlikuju od pokušaja Trećeg rajha da istrebi Jevreje. Italijanskom i španskom fašizmu, pak, nije bilo svojstveno istrebljivanje pojedinih nacionalnih grupa. U tom bi se smislu moglo reći da su ustaše bili gori od fašista.

16 To je, međutim, bilo tačno samo prvih godina postojanja pokreta. Pred početak rata, prihvaćen je za svemoćnog vođu, koga se uvek mora slušati.

17 Đilas, M.(1973). 131.

18 Tridusetih godina komunisti po zatvorima bili su većinom Hrvati i Srbi i radili su zajedno bez ikakvih nacionalnih sukoba. Među njima je bilo intelektualaca širokog obrazovanja, koji su u svojim predavanjima posebnu pažnju poklanjali nacionalnom pitanju. Komunisti su bili dobro organizovani i ustrajni u svojim zahtevima, a imali su i podršku dela javnosti. Najviše uspeha u po boljšanju zatvorskih uslova imali su 1935-37. godine.

19 I Kominternu se služila izrazom „nacionalni revolucionar“ za pripadnike „antiimperijalističkih“ nacionalnih pokreta.

služi isključivo njenim interesima, dok su srpske radne mase eksploatisane koliko i hrvatske. Međutim, ustaški strastveni i agresivni nacionalizam bio se već davno pre toga pretvorio u generalizovano neprijateljstvo prema čitavoj srpskoj naciji. Marksističko-lenjinistički pojmovi jednostavno se nisu uklapali u ovo nacionalističko viđenje društvene stvarnosti i ustaše su odbijali da prihvate razliku između srpske nacionalne svesti i srpske hegemonije.²⁰

Komunisti su kritikovali pred zatvorenim ustašama ustaške prvake zbog njihove saradnje sa fašističkom Italijom i Mađarskom, posebno ističući da su obe ove zemlje tradicionalno imale ekspanzionističkih pretenzija prema hrvatskim oblastima. Ustaše su uglavnom branili svoje vođstvo, tvrdeći da su Italija i Mađarska bile jedine strane sile spremne da pomognu njihovu borbu. Komunisti su isključivo krivili vođstvo za ovu saradnju s fašistima, nadajući se da će uporna politička i ideološka propaganda delovati na „zdrave“ elemente među ustašama i odvojiti ih od „reakcionarnih“ uticaja vođstva. Komunisti su mislili da će njihova propaganda *vis-à-vis* ustaša biti uspješnija ukoliko budu isticali da i komunisti podržavaju cepanje Jugoslavije i stvaranje nezavisne sovjetske Hrvatske, kao dela šire jugoslovenske odnosno balkanske federacije, i buduće svetske proleterske države. Ustaški „nacionalisti“ kao da nisu sumnjali u iskrenost komunista, i pored toga što su mnogi od njih bili Srbi. Oni su pohvatali da su se ti Srbi, postavši komunisti, distancirali od tradicionalnog srpskog nacionalizma. No ipak se nisu mogli identifikovati sa idejom sovjetske Hrvatske. Mnogi od njih su bili seljaci, i kao takvi, privrženi ideji privatnog vlasništva nad zemljom. Međutim, nije ih samo strah od kolektivizacije odvrćao od komunista. (Komunisti su, u stvari, uglavnom prikrivali svoje ideje i planove koji su se ticali vlasništva nad zemljom.) Ono što su ustaše zaista želeli bila je nacionalistička velika Hrvatska, koja bi obuhvatala užu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski Sandžak, državu koja ne bi stupala ni u kakve saveze ni s drugim jugoslovenskim, ni s balkanskim državama. Ustaše su davali prednost etnički „čistoj“ velikoj Hrvatskoj, očišćenoj (ako treba i silom) od svih Srba. Takođe su želeli da njihova hrvatska država bude strogo centralizovana. Oni nikada nisu pominjali ni autonomiju ni federalizam za Slavoniju, Dalmaciju ili Bosnu i Hercegovinu. To im je bilo zajedničko s hrvatskim nacionalizmom uopšte, koji je retko govorio o federalnom uređenju Hrvatske.

Apstraktna i neodređena priroda marksizma-lenjinizma u odnosu na nacionalno pitanje izazvala je sumnju u ovim fanatičnim hrvatskim nacionalistima. Uz to su u KPJ članovi različitih nacionalnosti zajedno

²⁰ O ideološkim sporovima i sukobima između ustaša i komunista, kao i njihovoj povremenoj saradnji protiv zatvorskih vlasti vidi: Đilas, M. (1973), 218-24.

radili i imali zajednički cilj, pa je bilo očito da oni nacionalnost smatraju sporednom. Ustaše su, unekoliko, bili u pravu smatrajući da je, što se nacionalnog pitanja tiče, struktura KPJ značajnija od njene proklamovane politike. Sama činjenica da Hrvati i Srbi zajedno deluju u jednoj političkoj partiji - pri tom centralizovanoj i monolitnoj - jasno je upućivala da do razdvajanja Hrvata i Srba kako su hrvatski nacionalisti toliko žarko želeli neće nikada doći.²¹

Rezultati pokušaja komunista da preobrazu ustaške nacionaliste u levičarski pokret i da za sebe pridobiju mlade među njima bili su, sve u svemu, zanemarljivi. To stoji pogotovu kad se ima u vidu da su komunisti bili organizovaniji i disciplinovaniji, a i obrazovaniji od ustaša (neki od komunističkih intelektualaca bili su pravi majstori propagande i ubeđivanja). Simptomatično je, takođe, da su komunisti bez teškoća uspevali da ubede ustaše u to da hrvatska buržoazija nije ništa bolja od srpske, ili da mnogi pripadnici visokog rimokatoličkog sveštenstva nisu iskreno privrženi stvari hrvatske emancipacije, ali da ipak nisu mogli da izmene njihov opšti pogled na Srbe. Strasna ustaška nacionalistička mržnja bila je upravljena na čitavu srpsku naciju, koju su smatrali u osnovi zlom.

Pre no je veliki broj nacionalista bio čvrsto organizovan u ustaškom pokretu, lakše su prihvatili podršku komunista i povremenu saradnju s njima. Uz to, za trajanja diktature kralja Aleksandra, 1929-1934, ni sami komunisti nisu bili dobro organizovana i disciplinovana partija, sposobna da se bori za vodeću ulogu u masama. Male, raštrkane grupe komunista i ustaških radikala i pobunjenika, progonjene i često hapšene, mogle su da iskoriste činjenicu da im je neprijatelj zajednički - jugoslovenska država - i da na toj osnovi razvijaju izvesni stepen solidarnosti. Ali kad su ustaše postali ideološki razvijeni i zreo pokret, zajednička briga za siromašne seljake i zajedničko protivljenje centralističkom beogradskom režimu više nisu bili dovoljni za nastavak saradnje. Projugoslovenski stav komunista pod kraj 30-tih godina samo je još više zaoštrio neprijateljstvo između njih i ustaša. Taj stav kao da je potvrđivao stare slutnje ustaša u to da komunisti nikada nisu bili stvarno privrženi hrvatskoj nezavisnosti.

Krajem 30-tih godina prekida se saradnja između komunista i ustaša i njihovi odnosi naglo zamiru. Do oružanog sukoba među njima nije moglo doći sve dok je postojeća jugoslovenska država bila dovoljno jaka da ga spreči, ali intenzitet konfrontacije između pristalica ova dva pokreta širom Hrvatske, i posebno na Zagrebačkom sveučilištu, nije ostavljao ni tračka sumnje u beskompromisnu i silovitu prirodu buduće borbe među njima. Sada je antikomunizam zauzeo izuzetno važno me-

²¹ O Pavelićevom stavu prema KPJ i Jugoslovenstvu, kao njenoj inherentnoj orijentaciji, vidi: Krizman (1983), 240-4.

sto u ustaškoj ideologiji. Bilo je to delom oponašanje ideologije zemalja čiji su štitićenici ustaše bili, ali i posledica činjenice da su ustaše od prvobitnog separatizma, antisrpstva i kulta države, došli do jedne ideologije ekstremnog nacionalizma, koja je jednostavno bila u dubokoj suprotnosti sa marksizmom-lenjinizmom.

Kao ideologija, ustaški antikomunizam je bio uveliko preuzet od evropskih fašističkih pokreta, i ustaše su komunizam smatrali proizvodom azijskog i jevrejskog „duha“ i sublimacijom želje za osvajanjem i uništenjem evropskih nacija.²² Ustaše su tadašnju evropsku situaciju videli kao borbu za opstanak, u socijalno-darvinističkom smislu, između nacija i između ideologija. Proglašavajući sebe za jedine istinske predstavnike hrvatskog naroda, svojom su svetom dužnošću smatrali učešće u toj borbi. Time su želeli istovremeno i da dokažu i da spasu snagu hrvatskog naroda. Naciju su shvatali kao individualni organizam, a borbu protiv komunizma smatrali su većma probom snage i vitalnosti nacije u celini nego pojedinca. Ustaše su i agresivni karakter svoga pokreta tumačili kao izraz snage i volje nacije, a nasilje i terorizam proglašavali za jedini način borbe za opstanak njihove nacije.²³

Za ustaše je boljševizam bio neprijatelj prirodnog društvenog poretka. Društveni poredak u Hrvatskoj trebalo bi da počiva na poštovanju sitnog seljaka-posednika zemlje, na zaštiti patrijarhalnih porodičnih vrednosti i odupiranju nasilnoj industrijalizaciji i urbanizaciji. Religija i tradicija su, takode, smatrane „zdravim“, pošto su sastavni deo seljačkog načina života i doprinos hrvatskom nacionalnom identitetu. Ustaše su bili protivnici koliko „korumpirane“ parlamentarne demokratije, toliko i boljševičkog mešanja u porodični život i organizovanje privrede, i smatrali su da hrvatska nacionalna vlada treba da bude jaka, autoritarna i, naravno, u rukama ustaša. Ustaše su u mnogom pogledu bili konfuzni epigoni evropskog fašizma i nacional-socijalizma, nesposobni da stvore vlastitu koherentnu doktrinu i različite uticaje objedine u jedinstvenu celinu. Oni su istovremeno bili i moderna totalitarna i teroristička organizacija, i konzervativni tradicionalisti, rimokatolički klerikalci (koji su se borili protiv pravoslavlja, Jevreja i komunističkih ateista), te, najzad, i primitivni, seljačko-populistički pobunjenici. Njihova ideologija bila je mešavina pseudo-romantičnog narodnjaštva (populizma) i socijaldarvinističkih ideja, rasizma i nacionaliz-

22 Za definicije i analize fašizma i nacizma vidi: Nolte (1965), deo 1, „Fascism and the Era of World Wars“; deo 4, „National Socialism“, posebno poglavlje 5. „The Doctrine in Context“; deo 5. „Fascism as a Metapolitical Phenomenon“, naročito „The Concept of Transcendence“. Vidi, takode: Bracher (1970), poglavlje 1, „The Preconditions“; poglavlje 2, „The Origins of the National Socialist Movement“; poglavlje 3, „The New Party in the Era of Struggle“; „Ideology and Propaganda“; poglavlje 5, „The Formation of the Third Reich“, „Weltanschauung and Ideological *Gleichschaltung*“, „The National Socialist Elite“.

23 O ustaškom anti komunizmu vidi: Pavelić (1974), naročito deo 1, „Komunističke teorije i boljševička praksa u Rusiji“.

ma, poštovanja crkve i veličanja oružane borbe, osvete i terorizma.²⁴ Oni su uzdizali porodični život i sitne posednike, a ipak su, u isto vreme, veličali jedinstvo i korporativizam moderne fašističke države. Marksističkom materijalizmu protivstavljali su duhovne vrednosti, tradicionalni moral i religiju, a ipak je njihov agresivni, militantni jezik vrveo od biologističkih (a samim tim i materijalističkih) pojmova, kao što su „krv“, „rasa“, „instinkt“, itd. I pored kasnijeg približavanja fašizmu, ustaški pokret nikada nije postao stvarno fašistički. On je prevashodno bio pseudo-romantični, populistički i teroristički nacionalizam. U jugoistočnoj Evropi možda je bio najsljedniji Kodreanuovoj Legiji Arhandela Mihajla u Rumuniji. Legija je, takode, bila ekstremno nacionalistička, mistično vezana za neke događaje iz daleke nacionalne prošlosti, okrenuta seljaštvu koje je romantizovala, i uticajna u siromašnim seoskim oblastima s mešovitim stanovništvom. Za ustaše, međutim, genocid je bio glavni element njihovog programa.²⁵

Zbog dodira s prirodom, rad seljaka smatranje nepresušnim izvorom moralnosti i patriotizma. Po ustašama su priroda i zemlja „govorile“ jezikom kranjeg nacionalizma, pa su stoga i nacionalisti bili jedini „prirodni“ politički pokret. Ova bizarna „spiritualizacija“ i „politizacija“ prirode i materije proglašavana je za ideologiju superiornu u odnosu na marksistički materijalizam, koji je određivan kao neetičan, mehanički i nihilistički. Mada nisu držali da pojedinac ima ikakva politička prava, ustaše su ipak verovali da čovek ima određena prirodna prava, kao što je pravo na privatno vlasništvo i posedovanje sitnih sredstava za proizvodnju van državne kontrole. Ustaše nisu bili baš puki licemeri kad su napadali sovjetski totalitarizam zbog potpunog podređivanja pojedinaca državi. Premda su bili duboko antiliberalan pokret, koji se nije osvrtao na slobodu pojedinca i njegova prava, diktatura koju su želeli da uspostave, makar i nasilnija od sovjetskog totalitarizma, ipak je bila daleko od totalne, budući da je pojedincu ipak ostavljala neke prostore privatnosti.

²⁴ Oni su poštovali crkvu samo u meri u kojoj je predstavljala tradicionalnu, nacionalnu, socijalnu, porodičnu i seljačku vrednost, ali su odbacivali individualizam hrišćanskog učenja kao i na njemu zasnovani internacionalizam (tj. globalizam i univerzalizam) doktrine Katoličke crkve; ne bi prihvatili crkvu koja se ne bi uklapala u njihovo viđenje Hrvatske. Njihova ideologija ponekad zvuči kao darvinistički „rasizam“, a nekad opet kao rana nemačka „organska“ doktrina Filtea i Arnta. Vidi i Smith (1982), poglavlje 1 „The Doctrine and Its Critica“; Kohn (1951), poglavlje 5, „The Sovereign Nation“.

²⁵ Weber, E. (1966) primećuje da je „Legija bila jaka u bogoslovijama i na poljoprivrednim, fakultetima, na koje su se uglavnom upisivali studenti seljaci, da je bila popularna među seoskim sveštenstvima i onim seoskim učiteljima koji nisu bili pristalice Seljačke partije, kao i da su brojni legionari bili seljačkog porekla“. O fašistima u Rumuniji vidi i: Fischer-Galati (1971). Katolički klerikalizam i pokušaj ustaša da reše „srpsko pitanje“ nasilnim prekrštavanjem (posebno pošto se pokazalo da će biti teško nastaviti sa pokoljima), podsećaju na „krstašku ideologiju“. Hlinka pokreta u Slovačkoj (Horv i Broszat, 1965, 178). Katolicizam je, uza sve to, za ustaše ipak bio pre svega instrument jačanja države, a ne toliko cilj po sebi. Hlinka pokret je, međutim, bio istinski katolički i vodili su ga sveštenici. Jelinek (1970), naročito poglavlje 4, „Partv Factions“; poglavlje 8, „Clerical Fascism at Work“.

Ustaška rusoovska romantizacija seljačkog načina života i „prirodnog“ društva na njemu zasnovanog, imala je dve važne posledice, Prvo, ustaše su mnoge političke ustanove (naročito političke partije i parlament) proglasili ne samo za suvišne i štetne, nego i za „neprirodne“. Drugo, pošto je seljak bio „prirodno“ pravedan, a njegovi „instinkti“ i reakcije vazda moralni, razvijen je neobičan kult agresivnih impulsa, jarosti, osvete i nekontrolisane mržnje. Ustaše su komunističkom dogmatizmu protivstavljali „instinkte“ i iracionalizam.

Evropski fašizam u nacizam bili su uglavnom reakcija na sukobe unutar nacionalno homogenih društava i nasilni oblik razrešavanja klasnog sukoba i krize političkih ustanova. Ustaše, međutim, nisu imali razvijen program na unutrašnjem planu, a njihova koncepcija budućeg hrvatskog društva bila je tek rudimentarna. S fašističkim i nacističkim pokretima im je bio zajednički kult države, ali su za ustaše nacija i nacionalna država bile vrhovni ciljevi, dok su za fašiste i nacistice one bile samo oruđa volje za moć. Fašizam i nacizam bi se mogli nazvati trajno dinamičnim pokretima koji veruju u određeni način života: militaristički, zasnovan na borbi i dominaciji, nemilosrdan. Za razliku od njih, ustaše su bili statičan pokret, jer su težili stabilnom stanju stvari: stvaranju homogene nacionalne države.²⁶ Ustaše su pred sobom imali određen politički cilj, njihovu hrvatsku državu. U tom smislu, njihov pokret nije video nikakvog daljeg opravdanja svog postojanja po postizanju svog cilja. Oni su bili uvereni da se bore protiv spoljnog neprijatelja (Srba) i da će se, po pobedonosnom okončanju te borbe, vojnici-pobednici vratiti normalnom načinu života.²⁷ (To, naravno, ne znači da bi ustaše odstupili s vlasti da su u toku Drugog svetskog rata uspeli da stabilizuju i učine bezbednom Nezavisnu Državu Hrvatsku.)

Tipičan evropski nacionalista devetnaestog i dvadesetog veka verovao je da je nacija etnička zajednica sa zajedničkim jezikom, istorijom i teritorijom koja se bori za jačanje vlastite nacionalne kohezije i svog međunarodnog položaja. To se u biti nije razlikovalo od onoga što su ustaše verovali i želeli - jedino je njihov način borbe i vladanja bio sličan nacističkom. Uza sve njihovo oponašanje nacizma i fašizma jednostavna i, možda, strašna istina je da ustaše - bar kad je reč o njihovoj ideologiji - nisu bitno odstupali od glavnih tokova hrvatskog nacio-

26 Smith (1982), 5C: „Ne više tek skupina građana koja teži svojoj autonomiji i identitetu u bezbednoj domovini, fašistička 'naoružana nacija' prerasta u autoritarnu elitu ratnika uključenih u biološki determiniranu borbu za opstanak i prevlast“, Ibid, 57: „Fašizam ... uzdiže brutalnog, mla dalačkog, realističnog 'celog čoveka' nad slabim, letargičnim masama. Muglo bi se reći da je selekci ja takve elite moći osnovni cilj fašizma, koji se retku javlja u nacionalizmima“. Ovaj opis rasizma u velikoj meri ne odgovara ustašama.

27 Ali od 1941. ustaše sve više slepo oponašaju fašističke i nacističke module, pa nije isključeno da se ne bi zadovoljili stvaranjem etnički čiste nacionalne države (pod pretpostavkom da su u tome uspeli), već da bi svoj agresivni militarizam usmerili ka nekom novom cilju.

nalizma, a da su bili sasvim bliski posebnim tradicijama Starčevića, Kvaternika i Franka. Osnovna razlika bila je u metodama.²⁸

Zaštita države

Po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 10. aprila 1941. godine, ustaški režim je počeo donositi nove zakone.²⁹ Za razliku od evropske i američke tradicije u kojoj je osnivanje države pratilo zakonodavstvo koje je davalo određena prava i slobode građanima, prve zakonodavne inicijative ustaške države bile su usmerene na uklanjanje političkih protivnika (stvarnih, potencijalnih ili zamišljenih) i oduzimanje pripadnicima određenih manjinskih grupa nacionalnih i građanskih prava. Takvo zakonodavstvo je bilo pripremano još u doba dok je ustaško vođstvo bilo u izgnanstvu. Jedva nedelju dana po proglašenju NDH, 17. aprila, bio je donet zakon čiji je cilj bila „obrana naroda i države”.³⁰ Njime je propisana obavezna smrtna kazna za sve one koji na bilo koji način povrede „čast i životne interese hrvatskog naroda” i koji su, čak i „samo u pokušaju”, ugrožavali hrvatsku državu. Namerna nepreciznost ključnih termina ovog zakona trebalo je da pruži ustašama dovoljno širok zakonski okvir za ubijanje političkih protivnika i pripadnika određenih manjinskih grupa. Zakon je postao još moćnije sredstvo skraćivanjem sudske procedure, ukidanjem prava na žalbu (presuda je morala biti izvršena u roku od dva sata po njenom donošenju) i ustaškom većinom među sudijama.

Zakonu je pridodato i retroaktivno dejstvo, čija je osnovna svrha bila osveta predratnim protivnicima.³¹ Ali ono je bilo i izraz ideološkog uverenja ustaša da je hrvatska država vazda bila pravna realnost, Čak i kad je njena uključenost u drugu državu značila da nije međunarodno priznata. Kraljevina Jugoslavija za ustaše nije bila samo „ilegalna” utoliko što je većina hrvatskog naroda nikada nije prihvatila u nekom demokratskom procesu (izborima ili referendumu), već i utoliko što je kršila zakone hrvatske države koja je u ustaškim očima stvarno posto-

²⁸ Moglo bi se, međutim, dokazivati da se razlika u metodama pretvara u razliku u samoj prirodi. I drugi su nacionalizmi (na primer, italijanski) prerasli u fašizam. O genezi fašizma vidi, između ostalog: Mosse (1966).

²⁹ Krizman (1983), poglavlje 5, „Proglašenje ustaške države i Pavelićev povratak”.

³⁰ Opširan prikaz ustaškog zakonodavstva daju Jelić-Butić (1977), naročito u odeljku „Rasna politika i sistem terora ustaškog režima”. Takođe: Hory i Broszat (1965), poglavlje 5, „Serbenverfolgung und Serbischer Widerstand”.

³¹ Nijedna civilizovana zemlja ne donosi zakone s retroaktivnim dejstvom, jer bi to bilo protivno jednom od osnovnih načela zakonodavstva uopšte; „Nullum crimen Bine lege, nulla poena si ne lege”.

jala.³² Tvrdeći da je hrvatska država oduvek postojala i da su je oni samo oslobodili porazivši tuđine koji su je okupirali, ustaše su samo nastavljale, doduše na ekstreman način, tradicije hrvatskog nacionalizma devetnaestog veka, posebno ideologije Starčevića i Hrvatske stranke prava, koja je insistirala na legalnom realitetu kraljevine Hrvatske u okvirima Ugarske i pod Habsburškom monarhijom.³³ Takva „realna“ država mora imati zakone, i ustašama se činilo očevidnim da neki od njih moraju biti upravljani protiv neprijatelja države. Takvi zakoni su smatrani prirodnim elementom nacionalne države i nužnim preduslovom njenog postojanja. Sa tog stanovišta posmatrano, retroaktivnost njihovog zakonodavstva uopšte i nije bila retroaktivnost. Niti je pak, samim tim, ustaška borba ikada smerala uspostavljanju nekog novog političkog entiteta - ona je samo težila oslobodenju starog. Revolucija je bila restauracija, tj. povratak u „zlatno doba“, a NDH jednostavno „Croatia Restituta“.

Hiljade ljudi su postale žrtve ove „zaštite države“ u prvih nekoliko nedelja ustaške vlasti. To su većinom bili Srbi (koji su sada postali manjinska grupa u NDH). Oni su smatrani neprijateljskom nacijom i bili su u neposrednoj nadležnosti ustaške policije i ustaških vojnih i poluvojnih jedinica. Vlada je ubrzo donela i neke posebne antisrpske mere. Škole Srpske pravoslavne crkve su bile zatvorene, a Srpska pravoslavna crkva morala je iz svog naziva da izbací reč „srpska“. Bio je to deo opšte kampanje koja je trebalo da oslabi njen politički utkaj i odvoji je od srpskog nacionalnog identiteta. Ustaše, pri tom, nisu bili prevashodno katolički pokret.³⁴ Katoličanstvo je za njih imalo značenje uglavnom kao deo hrvatske nacionalne tradicije i kao *differentia specifica* u odnosu na pravoslavlje. Njih nisu posebno zanimale religijske dogme, pa je zato njihovo antipravoslavlje bilo prvenstveno nacionalističko a ne krstaško. Pravoslavlje nije bilo rđavo po sebi; ono je bilo takvo jer je srpsko. Mnoge ustaše su čak zavideli Srpskoj pravoslavnoj crkvi na njenoj autokefalnosti još od srednjeg veka, zbog koje je bila manje zavisna od tuđinskih centara i mogla biti proto-nacionalna. Njihovi fanatični progoni srpskog sveštenstva bili su posledica činjenice da je pravoslavlje bilo deo srpskog identiteta, a srpska crkva branilac srpskih nacionalnih interesa.³⁵ U istom su duhu mestima čiji su nazivi

32 Vidi: Jelić-Butić (1977), „Tumačenje osnivanja NDH kao konačnog nacionalnog oslobođenja hrvatskog naroda“.

33 Pavelićeva viđenja hrvatske istorije su bezmalo ponavljanje Starčevićevih ideja, kao, na primer, u njegovom pamfletu „Uspostava hrvatske države - trajni mir na Balkanu“. Vidi: Krizman (1983), 71-6.

34 O ulozi katoličanstva u ustaškoj ideologiji i položaju Katoličke crkve u NDH vidi: Jelić-Dutić (1977), „Uloga Katoličke crkve“.

35 Samo u toku 1941. godine 334 sveštenika Srpske pravoslavne crkve sa teritorije NDH bilo je ubijeno ili deportovano u koncentracione logore. Vidi: Alexander (1979), 25. I većina crkava je bila razorena. Paris (1961), 285-90, navodi imena 171 srpskog pravoslavnog sveštenika i 47 rabina koje su ustaše ubili.

sadržavali reči ili izraze vezane za srpsku nacionalnost ili religiju, odnosno čiji su nazivi smatrani svojstvenijim srpskom no hrvatskom govoru, data nova imena.³⁶ Zabranjena je i upotreba ćirilice. Kretanje srpskog stanovništva je bilo ograničeno, a Srbima je zabranjeno da žive u nekim stambenim kvartovima. Takođe su morali da nose plavu traku oko desne ruke sa slovom „P“ na njoj. („P“ je značilo „pravoslavac“.)

Ustaška antisrpska propaganda

Ustaše su odmah po zauzimanju vlasti uspostavili kontrolu nad hrvatskom štampom i radio stanicama i razvili široku političku propagandu protiv svih protivnika režima i protiv srpske nacije u celini. U brojnim govorima i člancima ustaški funkcioneri su prikazivali Srbe služeći se negativnim stereotipima svojstvenim ustaškoj ideologiji i podvlačeći da im nema mesta u hrvatskoj državi. Oni su bili opisivani kao po svom poreklu tuđinski narod, koji je na hrvatsku teritoriju upao nezvan i tu postao neprijatelj Hrvatske.³⁷

Ustaše su odbijali da prihvate ma kakav oblik srpske nacionalne svesti na teritoriji svoje države. Oni su želeli da zatru „zlo“ u njegovom korenu, pa su stoga povelili rat protiv srpske nacije u celini. Srbi su prikazivani kao narod druge „rase“, a potom iznenada, i kao „izdajnici“ koji su svoju zemlju Hrvatsku izneverili zarad stranih interesa. Ustaše su odbijali da priznaju da posedovanje srpske nacionalne svesti nije politički čin, niti nešto što je namerno izabrano. Takvo bi priznanje njihovu antisrpsku politiku razotkrilo kao kampanju protiv nevinog naroda, pa su stoga i insistirali na tome da je biti Srbin, samo po sebi, politički čin i da „oni koji hoće da budu Srbi“ i „ustrajavaju na tome da jesu Srbi“ mogu za to biti po pravdi kažnjeni. Ova vrsta retorike je dodatno usavršena dovođenjem u vezu hrvatskog nacionalnog identiteta sa ekstremnom hrvatskom nacionalističkom ideologijom, tj. oglašavanjem svih „istinskih Hrvata“ za ustaše ili simpatizere ustaša. U skladu s tim,

36 Tako je, recimo, selo Srpsko Polje moralo da promeni ime u Hrvatsko Polje, a Karadordevo u Tomislavovac.

37 A onda će Pavelić odjednom izjaviti: „U Hrvatskoj je bilo veoma malo pravih Srba. Bili su to pretežno Hrvati pravoslavne vere i Vlasi“. (Iz *Neue Ordnung-a*, nedeljnika koji su ustaše štampali na nemačkom jeziku. Navedeno u: Jelić-Butić, 1977, 173.) Teza da su hrvatski Srbi Vlasi redovno se javljala u ustaškoj propagandi - bez ikakvih ozbiljnih dokaza u prilog nje, Pavelićev ministar Lorković rekao je za Vlahe: „Oni su ostaci romansko-ciganskih polutana [...] Mada rasno nisu ni Hrvati ni Srbi, ipak su nepostojan element, podložan stranim ulicajima, pa su, zbog njihove pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi, podlegli političkoj srbizaciji“. (*Neue Ordnung*, 7. septembar 1941, navedeno u: Jelić-Butić, 1977, 1731. Način na koji su ustaše koristili termin Vlasi neobično podseca na Starčevićeve nesuislosti o Slavoserbima.

za ustaše svaki onaj ko bi se usprotivio njihovom režimu prestajao je biti pripadnik hrvatske nacije. Zato je ustaška politika likvidacije svih onih koji su bili nelojalni novom režimu i novoj državi bila pravdana kao „pročišćenje“ hrvatske nacije.

Ustaška propaganda protiv Srba često je bila čisto rasistička. To je bilo pre svega posledica preuzete nacističke terminologije, ali i intenziteta ustaške opredeljenosti za borbu protiv Srba. Međutim, nikakva koherentna rasistička teorija nikada nije bila formulisana. Ustaše su govorili o „čisto hrvatskoj rasi“, ali nikada nisu definisali hrvatski rasni tip. Nikakvih pokušaja utvrđivanja rasnih odlika po kojima bi se Srbi razlikovali od Hrvata takođe nije bilo, premda su Hrvati zvanično definisani kao „arijevci“. Za ustaše Srbi ni u kom slučaju nisu bili arijevc, ali ni „nearijevci“, u smislu u kom su to bili Jevreji ili Cigani. Ukratko, Srbi su za ustaše bili politički neprijatelj o kom je govoreno u rasnim kategorijama i prema kojem se odnosilo isto onako kako su se nacisti odnosili prema narodima koje su smatrali rasno nižim i opasnim za „arijevsku rasu“. Bila je to, dakle, rasna i genocidna mržnja prema narodu drugačije nacionalne svesti.

Jevrejin ili Srbin koji bi uspeo da dokaže da je pre rata aktivno podržavao ustaše ili hrvatski separatizam mogao se spasiti i steći hrvatsko državljanstvo. U slučaju Jevreja, to je ponekad pratila i titula „počasnog arijevc“. Takvu je političku lojalnost bilo teško dokazati, a u svakom slučaju jedva da je koji ne-Hrvat bio - i ikad mogao biti - simpatizer predratnog ekstremnog hrvatskog nacionalizma. Izuzeci su uglavnom činjeni u slučajevima Srba i Jevreja, srodnika pripadnika ustaškog pokreta. (Neki vodeći ustaše bili su oženjeni Srkinjama, odnosno Jevrejkama.) Rasistički antisemitizam bio je nešto što su ustaše preuzeli od ideologije nacional-socijalizma, ali on nikada nije postao bitan element njihove ideologije. U isto vreme rasističko zakonodavstvo protiv Jevreja bilo je imitacija nemačkog „modela“.³⁸ Međutim, tako sistematski antisrpski zakoni (koji bi insistirali na porodičnom poreklu i fizičkom izgledu) nikada nisu bili doneti. Progon Srba će, i pored toga, ubrzo postati sistem za sebe, budući da su oni smatrani najvećim neprijateljima ustaške države i glavnom metom njihove propagande.

³⁸ Ustaško antisemitsko zakonodavstvo bilo je kopija nacističkih Njamberških zakona iz septembra 1935. Vidi: Jelić-Butić (1977), „Sprovođenje terora nad Židovima“. O Njamberškim zakonima vidi, između ostalog: Bracher (1970), 253-1. Ustaški zločini protiv Jevreja dokumentovani su kod Laewenthala (1957), deo 2, „The Independent State of Croatia“; Hiliberger (1961), poglavlje 8. „Deportations“, naročito „Salérites par Exceclence“, „Croatia“; Reilingera (1961), poglavlje 14, „Jugoslavién, Gricchenland, Bulgarien“, naročita 2, „Jugoslavién (Kroatien)“; Romana i Kadelburga (1977), 387-8. *Encyclopaedia Judaica*, tom 16, 884, opisuje Pavelićev režim kao režim „divlje okrutnosti i terora“. Srazmerno povoljan prikaz načina na koji su se italijunska vojska i policija odnosile prema Jevrejima, daju Sabille i Puliakov (1955), „The Attitude of the Italians to the Persecuted Jews in Croatia“. Malo istražena sudbina Cigana u NDH takođe je bila tragična. Od 40.000 Cigana koji su aprila 1941. živeli na teritoriji NDH, manje od hiljade je preživelo ustaške rasističke pokolje. Jelić-Butić (1977), 182. (Kočović, 1985, 126, međutim, procenjuje gubitke Cigana za celu Jugoslaviju na 27.000, ili 31,4% ukupnog broja. Gubitke Jevreja procenjuje na 60.000, ili 77,9%)

Struktura i organizacija NDH bile su takve da za početak sistematskih progona uopšte nije bila neophodna prethodna izgradnja bilo kakvog celovitog zakonodavstva ili pak izdavanje iscrpnih pismenih vladinih uputstava. Sva vlast je bila u rukama ustaša, te su i zakone i pravni sistem mogli tumačiti i primenjivati kako god su hteli. Dovoljno je bilo da vođe daju usmena uputstva vlastima u raznim delovima Hrvatske, i da u opštoj atmosferi silovite antisrpske kampanje odmah počnu masovni teror i genocid. Van većih gradova vlast je bila u rukama okružnih ustaških zvaničnika, koji su kontrolisali sve vojne i policijske funkcije, a delom i administrativno-ekonomski aparat. Što se tiče „neprijatelja“ države (pa i „neprijateljskog“ srpskog stanovništva), vlast ovih zvaničnika bila je vrhovna. Tipična je zapovest što ju je 2. maja 1941. u Velikoj Gorici izdao jedan od najbližih Pavelićevih saradnika, Milovan Žanić, ministar zakonodavnog povjereništva:

„Ovo ima biti zemlja samo Hrvata i nikog drugoga i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba, koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom.“³⁹

Leto 1941. i „srpsko otkriće“

Posle sloma jugoslovenske vojske i raspada jugoslovenskog državnog aparata u toku kratkog aprilskog rata 1941. mnogi delovi zemlje našli su se u stanju bezakonja. U nekim oblastima sa mešovitim stanovništvom, posebno onim u kojima je neprijateljstvo između Hrvata i Srba bilo tradicionalno, izbijaju krvavi sukobi. Ali, po proglašenju NDH 10. aprila, srpsko stanovništvo pokazuje znatan stepen spremnosti da prihvati novi režim. Mnogi su fatalistički smatrali da je opet došlo „vreme nemačke vladavine“ i da će Hrvati i katolička religija sad imati prioritet, možda i veći no za trajanja Austro-Ugarske, ali ne bitno drugačiji.⁴⁰ Srpsko stanovništvo Hrvatske uglavnom su činili seljaci, koji nisu nasilno uspostavljanje NDH, uz pomoć stranih sila, smatrali dovoljnim razlogom za oružani ustanak protiv nje,⁴¹ istorija srednje i jugoistočne Evrope i jeste, na kraju krajeva, hronika režima i država

³⁹ *Novi list* (3. jun 1941). Navedeno kod Novaka (1948), 606.

⁴⁰ Odmah po osnivanju Pavelićeva država počinje da se udaljava od Italije. Moć Rajha i sličnost između ustaškog i nacističkog režima približili su Hrvatsku Nemačkoj, premda su se krajem 30-tih godina Italija i Nemačka sporazumele da će nemački interesi u Hrvatskoj biti isključivo ekonomske prirode.

⁴¹ Većina Srba nije isprva doživela stvaranje NDH kao tragediju. Vidi, između ostalog: „Borbe i pobeđe nadomak Čapljine“, *Hercegovina u NOB-u* (1986). Knjiga takođe daje uvida u podršku znatnog dela hrvatskog stanovništva Hercegovine NDH i ustašama. Među članovima HSS, najodluševljeniji su bili pripadnici Seljačke zaštite.

uspostavljenih ili posle nasilnog zbacivanja prethodnih, ili posle njihovog ratnog raspada. Srpsko neprijateljstvo prema novom režimu, međutim, raste s eskalacijom ustaškog terora protiv svih članova predratnih srpskih političkih partija i organizacija, pripadnika bivše jugoslovenske vlade, policije, vladinih i administrativnih činovnika, protiv srpskog pravoslavnog sveštenstva, učitelja, sitnih trgovaca i zanatlija. Ustaše su, inače, bili odlučili da likvidiraju sve ove elemente srpskog stanovništva u Hrvatskoj mnogo pre svog dolaska na vlast u aprilu 1941. godine.

Srbima je ubrzo postalo jasno da je ova „nova Austro-Ugarska“ neuporedivo nasilnija država od one stare, kao i da nimalo ne poštuje pravni postupak i da pokazuje duboki prezir prema privatnoj svojini i ljudskom životu. Ali, još uvek nisu sasvim izgubili nadu da će se stvari uskoro vratiti u normalno stanje, čim se ustaše učvrste na vlasti. Činilo se suprotnim svim prethodnim istorijskim iskustvima pretpostaviti da će nasilje bivati sve veće, baš kad vlast bude bila čvrsto u rukama novih vladara i kad svi njihovi politički protivnici budu istrebljeni. Običnim Srbima je bilo nezamislivo i neverovatno da bi država mogla koristiti svoju policiju i vojsku za istrebljenje dela vlastitog stanovništva.

Masovni teror protiv Srba počinje s odlaskom glavnine nemačkih trupa na istočni front (operacija Barbarosa - nemačka invazija na Sovjetski Savez, otpočela je 22. juna 1941), a već jula i avgusta uzima velike razmere. Sela su jedno za drugim uništavana - ponekad su svi odrasli muškarci bivali streljani, češće su svi seljani bili poklani. Ustaše bi obično došli u selo i naredili seljacima da se okupe u lokalnoj pravoslavnoj crkvi, upravnoj zgradi ili na pijačnom prostoru, pod izgovorom da treba da im se pročita neki proglas. Potom bi ih vezali, ubacili u kamione ili peške poterali ka šumi ili jami, i pobili ih. Nekad bi ih poubijali na licu mesta, ili ih čak zaključali u crkvi i potom je zapalili.⁴²

Vesti o pokoljima su se brzo širile, ali su često primane sa nevericom. Srpsko stanovništvo kao da je želelo da veruje kako je teror umnogome preuveličan i da su po sredi samo ispadi koji će prestati čim više državne vlasti saznaju za njih. Mnogi Srbi su verovali da im se ništa ne može desiti, jer su s lokalnim Hrvatima bili u prijateljskim odnosima, a nikada nisu bili aktivni u predratnim srpskim nacionalističkim organizacijama. Bilo je čak ljudi koji su, čudom preživевši pokolje, odlazili ustaškim vlastima: jednostavno nisu mogli da poveruju da to što se desilo nije posledica nekog strašnog nesporazuma koji će biti ispravljen posle kratkog objašnjenja.⁴³ Ipak je srpsko stanovništvo

⁴² Vidi, između ostalog: Krizman (1980), poglavlje 2, „Bura na horizontu“, naročito 7, „Ustaški teror u zamahu“.

⁴³ O prvobitnom neverovanju Srba u to da su ustaše započeli njihovo sistematsko istrebljenje vanje vidi, između ostalog: Copic (1963). Ovaj dokumentarno-istorijski roman, očevica i pripadnika partizanskog pokreta, živo prikazuje ustaški teror u Bosanskoj krajini i početak srpskog ustanka pod partizanskim vodstvom. Vidi i: Copic (1964).

konačno počelo da shvata da su ustaške akcije u stvari sistematsko sprovođenje jednog opšteg plana. Stoga su ustaše morali pribegavati prepadima, obično u zoru ili kasno u noć, kad su seljani bili u kućama i nespremni za bekstvo ili otpor.⁴⁴ Oni ustaše koji su pristupili pokretu posle stvaranja NDH bili su od ranije militantni hrvatski nacionalisti i najčešće su se lako pretvorili u fanatične teroriste. One malobrojne koji su oklevali da uzmu učešća u masovnom teroru na to su indoktrinacijom, vojnom disciplinom i vlastitim primerom, ali i pretnjama i pićem, nagonili „starije“ ustaše.

Ustaški rat protiv srpskog seljaštva i malovaroških uglednika stvarao je političku prazninu i otvorio put komunističkoj revoluciji. KPJ je bila najorganizovanija snaga koja je mogla povesti srpsko stanovništvo u borbu. Već početkom 1942. godine bilo je jasno da će se konačna bitka voditi između komunista i ustaša. No, čak ni to nije moglo sprečiti neke komunističke intelektualce da cinično ne primete kako su ustaše (bez obzira na svu okrutnost i neprihvatljivost njihovih metoda) „obavili posao“ umesto komunista, likvidacijom srpskog vladajućeg sloja.⁴⁵ „Crna“ revolucija je svojom brutalnošću razorila „stari poredak“ i pomogla „crvenoj“ revoluciji.

Teror kao obred

Upadljivo svojstvo ustaškog genocida nad Srbima bila je politika uvlačenja što je moguće većeg broja ustaša i ustaških simpatizera u akcije masovnog terora. Bila je to posebnost ustaškog pokreta, pošto su se nemački nacisti, koji su takode sprovodili genocid, koristili u tu svrhu srazmerno malim, izabranim i polutajnim jedinicama, odvojenim od ostatka pokreta. Takode, ustaški teror je bio u priličnoj meri „otvoren“. Pojedinačni napadi na sela planirani su i izvođeni u tajnosti, ali samo da bi se postiglo iznenađenje. O teroru je potom javno govoreno u oblastima u kojima se dogodio (premda ne neposredno i u zagrebačkoj štampi), i ustaše su se hvalili svojim podvizima.

Ovaj „participatorni“ i „otvoreni“ karakter ustaškog terora imao je nekoliko razloga. Prvo, ustaški državni aparat i administrativna mašinerija nisu bili dovoljno veliki za organizovanu likvidaciju Srba

⁴⁴ Prve akte masovnog terora počinili su ustaše-povratnici iz inostranstva, ali su im se ubrzo pridružili novi dobrovoljci. U leto 1941. bilo je između 25 i 30.000 ustaša. Krajem godine, bilo je i oko 70.000 domobrana, regularne regrutovane vojske NDH. Jelić-Butić (1977), 122.

⁴⁵ O stavu komunista i partizana prema ustaškim pokoljima vidi: Đilas, M. (1977), naročito 192-3, 211-2.

isključivo u koncentracionim logorima. (U NDH je 1941. bilo oko 1,900.000 Srba.) Takođe, ekonomski sistem i sredstva komunikacije bili su uglavnom pod nemačkom kontrolom, a Nemci ne bi dopustili velika izmeštanja u tu svrhu, pošto se nisu slagali sa politikom istrebljenja Srba. (Isprva su ustaše pokušali da od Nemaca prikriju svoje terorističke činove, ali uglavnom bezuspešno, pošto je ustanak uskoro otkrio Nemcima ogromne razmere pokolja.) Ustaška politika, koja je nedvosmisleno isticala da Srbima mesta u NDH nema, zato je planirala uništenje oko polovine srpskog stanovništva, a proterivanje preostalih u Srbiju, ili njihov prinudni prelazak na katoličanstvo, što bi ih, smatrali su ustaše, konačno pretvorilo u Hrvate.⁴⁶ Dva poslednja cilja bila su ostvariva samo pod uslovom da se u Srbima izazove visok stepen straha, pa je to bio jedan od razloga što je teror dobijao veliki publicitet.

Drugo, ustaše su pre rata bili srazmerno mali pokret, uglavnom po strani od hrvatskog društva. Teror im se činio najboljim metodom stupanja u maticu nacionalne politike. Naime, čak i kad su sumnjali u to da će uspeti da istrebe, proteraju i pokatoliče Srbe (a te su ih sumnje morale već od početka 1942. godine), i dalje su čvrsto verovali da su jednom zauvek otpočeli hrvatsko-srpski rat i učinili i samu ideju jugoslovenske države nezamislivom. Izazivajući Srbe na pobunu, a ponekad i na odmazdu prema Hrvatima, ustaše su želeli da prinude hrvatsku naciju da izabere između podređenosti Srbima i podrške ustašama i njihovog prihvatanja kao gospodara Hrvatske. Uspeh partizana je konačno onemogućio ustaše da ostvare ove ciljeve. Uz to, u nekim mestima ustaški teror je imao upravo obrnut učinak: hrvatske mase su se tuđile od ustaškog pokreta, koji se bio poistovetio s nasiljem i svirepošću.

I pojedinačne ustaške vojne jedinice su sledile politiku „uključivanja“ u teror protiv Srba. Komandni kadar tih jedinica - obično sačinjen od bivših ustaša-emigranata - koristio se svim raspoloživim metodama terorističke obuke regruta ili dobrovoljaca. Bilo je više razloga za ovu strategiju: vojnik koji je počinio zločin protiv srpskih civila neće se lako predati neprijatelju iz straha od osвете ustanika, a u kasnijim fazama rata - od suđenja za ratni zločin; taj čin nasilja pretvoriće ga u surovijeg, nemilosrdnijeg borca; njime je neposredno ugrozio i svoju porodicu, koja može postati žrtva osвете; i, najzad, teror je bio vrsta „očišćenja“ od svih ostataka sentimentalnosti, oklevanja i „običnog“ morala.

⁴⁶ Obrazovanim Srbima uglavnom nije dozvoljavano da se pokrste; Jelić-Butić (1977), 219. Izgleda da su ustaše verovali da je nacionalna svesl tih Srba nezavisna od njihove konfesionalne pripadnosti, dok se od nepismenih seljaka očekivalo da će potpuno zaboraviti svoj srpski identitet ako budu prinudeni da odbace pravoslavnu veru. Tokom 1941-1942. godine oko 240.000 pravoslavnih Srba prešlo je na rimokatoličku veru. Ibid., 175.

Poređenje između ustaškog i nacističkog terora

Između NDH i Trećeg rajha bilo je upadljivih sličnosti, a one su bile vidljive i u domenu terora i genocida. Ne samo da su obe države u velikoj meri počivale na prisili i nasilju, već su obe teror i genocid svrstavale u svoje najvažnije zadatke. One su ih pravdale kao neophodne za očuvanje države, a zapravo su baš teror i genocid bili pogubni za obe države, ugrozivši čak i samo njihovo postojanje. Organizovanje koncentracionih logora i prevoz zatočenika su, recimo, zahtevali ogromna materijalna i ljudska sredstva, koja su Trećem rajhu bila neophodna za rat. A ustaški teror je izazvao masovne pobune, koje bi dovele do brzog sloma NDH da je nisu podržale nemačke i italijanske armije. Ni u nacističkoj Nemačkoj ni u NDH glavne žrtve terora nisu bili ni neprijatelji ni protivnici režima, nego delovi stanovništva koji su, većinom, bili spremni da mirno prihvate režim. Teror je u stvari pomogao stvarne neprijatelje i NDH i Trećeg rajha. Ova spremnost da se rizikuje vlastiti opstanak samo dokazuje da su i ustaški i nacistički vođi genocid smatrali svojom osnovnom dužnošću, nečim što po važnosti nadilazi čak i pobedu u ratu. Ta privrženost genocidu je ono po čemu se ove dve države razlikuju od većine drugih despotskih i nasilnih režima u istoriji.

No i pored toga, iza ovih temeljnih sličnosti, mogu se razabrati i neke veoma značajne razlike. Prvo, nacistički teror i genocid bili su, po svom „stilu“ svojstveni jednoj razvijenoj industrijskoj zemlji. Korišćena je složena industrijska oprema, a teror je organizovala i nadzirala razgranata administrativna mreža. Ustaški teror nije bio „industrijski“, već primitivan i „tradicionalan“. Nikakva tehnologija nije korišćena, a ustaška organizacija je bila jedna.

Drugo, nacistički teror su vršili pripadnici jedne obrazovane, urbanizovane, čiste, pedantne, organizovane i disciplinovane srednjeevropske nacije. Ustaški teror, premda svojim razmerama i brutalnošću nadilazi i najgore balkanske tradicije, ipak je nosio brojna obeležja koja upućuju na njegov balkanski karakter.

Treće, nacistički teror je podrazumevao planove, naredbe, izveštaje, popis žrtava, statistike. Ustaške naredbe su obično bile usmene, a aparat terora je delovao bez određenog plana. Grupe ustaških terorista su više nalikovale bandama no organizovanoj armiji ili organima države. Lokalni ustaški komandanti sledili su proizvoljnu politiku terora, često birajući nasumce koga će i na koji način da likvidiraju.

Četvrto, budući da su nacisti bili uopšte sistematični i od reda, njihov teror je često bio bezličan i birokratski. Izvršiocima su retko poznavali žrtve ili gajili ma kakva neposredna, lična osećanja prema njima. Nacistička mržnja bila je „apstraktna“, „objektivna“ i „hladna“, a takav

je bio i njihov teror, mada je bilo i brojnih primera sadizma. Ustaški teror je bio neposredan, ličan i „vruć“. Prvi talas terora bio je usmeren protiv ljudi koje su poznavali, često protiv vlastitih suseda. U tom pogledu je ustaški pokret bio ostrašćen i „subjektivan“ u svom izboru žrtava i metodu njihovog „kažnjavanja“.

Peto, s određene književno-psihološke tačke gledišta, nacistički teror (s njegovom trezvenošću, vojničkom disciplinom, birokratskom pedanterijom, ideološkom rigidnošću) bio je puritanski. Ustaški zločini su se, naprotiv, često pretvarali u prave orgije nasilja,

Šesto, ideologija, tehnologija i totalitarni državni aparat učinili su nacistički teror, u biti, „modernim“, delom dvadesetog veka. On je bio namerna i svesna negacija nekih od najznačajnijih tradicija evropske civilizacije (mada su nacisti govorili o „kulturi“ i „uljudnosti“, veličali su i „varvarstvo“, na primer Vikinge i Mongole). Ustaše su bili smeša modernog totalitarizma i primitivnih hajdučkih i osvetničkih tradicija. Oni su prvo bili teroristi, a fašistički totalitarizam je pridošao tek potom, da nikad ne bude posve usvojen, još manje razvijen.

Mitovi o državi

To što su ustaše 30-tih godina odreda tražili pomoć u inostranstvu nije bilo posledica isključivo njihovog beznađa. Iza toga je stajao i čudan način na koji su mnogi hrvatski ekstremni nacionalisti shvatali suverenost, koja je za njih pre svega značila etničku homogenost, kao i rezervisanje prava na političku participaciju isključivo za njihove hrvatske sunarodnike. Čim su ove dve postavke bile prihvaćene kao najznačajniji elementi suverenosti, delimična pa čak i potpuna podređenost takve jedne „suverene“ zemlje nekoj stranoj sili više i nije bila toliko bitna. Neki jugoslovenski i strani autori tvrde da NDH uopšte nije bila nezavisna pa čak ni prava država. Navode se obično sledeći argumenti: da su NDH stvorili Nemci i Italijani posle pobede nad Jugoslavijom. Ustaše koji su njome vladali nikada nisu imali podršku većine hrvatskog naroda. Njihov metod vladavine bio je teroristički i genocidan, pa otud i nespojiv s pojmom legalnosti i ustavnosti. NDH je bila obavezna da plaća za izdržavanje stranih vojski na svojoj teritoriji i da sklapa trgovinske sporazume s Nemačkom i Italijom.⁴⁷ Ona nije

⁴⁷ U zajedničkim operacijama sa nemačkom vojskom ustaše su uvek bile pod nemačkom komandom. Nemački vojni komandanti često su se mešali u Unutrašnje stvari NDH, pa čak i imenovali lokalne civilne vlasti. Himler je maja 1943. posetio Zagreb i organizovao nemačku policiju na teritoriji NDH. (Vidi: Hory i Broszat, 1966, 148-51). Nemački predstavnik u Zagrebu, Kase, kaže za

imala samostalnu spoljnu politiku, a veliki deo svoje teritorije (Dalmaciju) prepustila je stranoj sili (Italiji).⁴⁸ Ogroman broj njenih podanika bio je protiv nje: sve progonjene manjine (Srbi, Jevreji i Cigani), ali i mnogi Hrvati i muslimani. Ona nije bila u stanju, čak ni uz punu mobilizaciju svih snaga kojima je raspolagala, da kontroliše velike delove vlastite teritorije.

Dok svi ovi argumenti nesumnjivo dokazuju da NDH nije bila nezavisna i pravedna država, jedino poslednji upućuje na to da nije bila prava država, budući da su čitave njene oblasti bile pod kontrolom oružanih snaga koje ne samo što njoj nisu pripadale, već su se protiv nje borile. Već od početka leta 1941. godine NDH je suočena s odlučnim otporom partizanskih i četničkih jedinica. U zimu 1941/42. ustaše gube kontrolu nad velikim delovima Bosne i Hercegovine.⁴⁹ Te su teritorije delom kontrolisali četnici, koji se često nisu borili samo protiv ustaša, već i protiv hrvatskog i muslimanskog stanovništva, kao i protiv partizana. Uglavnom su ih pomagali Italijani, sve rešeniji da oslabe NDH. Partizanske snage su se još brže uvećavale, te su ubrzo kontrolisale velike teritorije, na kojima su organizovale političke i druge ustanove. Dodatni dokaz da NDH nije bila prava država je i činjenica da iako su se glavne operacije protiv partizanskih snaga 1943. godine (Četvrta i Peta nemačka ofanziva) uglavnom odvijale u Bosni, delu teritorije NDH, u njima su ustaške trupe igrale beznačajnu ulogu, jer su bile nedovoljne za borbu protiv partizana.⁵⁰ Većinu trupa za Petu ofanzivu, na primer, obezbedili su Nemci: u maju i junu 1943. je preko 80.000 nemačkih vojnika opkolilo partizanske snage. Ni italijanska ni nemačka glavna komanda nije verovala da bi njihov hrvatski saveznik mogao opstati sâm.⁵¹

ustaški režim da je u stanju da želi i da se žali, ali ne i da odlučuje. Jula 1944. bilo je oko 100.000 hrvatskih radnika na radu u Nemačkoj. Neki od nemačkih komandanata u NDH čak su pomišljali da čitavu NDH prepuste Italijanima da je okupiraju, ali su ustaše uživali podršku najviše nacističke hijerarhije, pa i samog Hitlera. (Hitler je bio duboko nepoverljiv prema Srbima, po svojoj prilici još iz svojih bečkih dana pre Prvog svetskog rata. Antifašistički državni udar od 27. marta 1941, koji su predvodili Srbi, pretvorio je tu sumnjičavost u bes i odlučno neprijateljstvo, O Hitlerovim anti-srpskim stavovima vidi: Hory i Broszal, 1965, 39-43.) Ubrzo po osnivanju NDH Hitler postaje svestan loše organizovanosti i nepopularnosti ustaškog režima, ali ga i dalje podržava znajući da je on, pre svega svojim zločinima, vezan za Treći rajh. Nemački ministar spoljnih poslova Ribentrop 31. avgusta 1943. insistira na tome da se veza sa ustašama mora održati po svaku cenu, jer su oni ideološki čvrsti i, po samoj svojoj prirodi, vezani za Nemačku. Hitler se s tim složio. O podršci nacističkog režima ustaškom vidi: Krizman (1983a), tom 1 i 2. Između italijanskih okupacionih snaga i ustaša bilo je napetosti i sukoba, čak i van svoje okupacione zone, italijanske trupe su često preuzimale civilnu i vojnu vlast od ustaša.

48 Vidi: Krizman (1983), poglavlje 7, „Razgraničenje ustaške države“.

49 Vidi: Jelić-Butić (1977), deo 4, „Pokušaji prevladavanja krize Nezavisne države Hrvatske i njen slom“.

50 O beznačajnosti uloge koju su ustaše odigrali u dve najveće nemačke ofanzive protiv partizana na teritoriji NDH vidi: Krizman (1980), poglavlje 6, „'Bijelo' i 'Crno'“, „Vrijeme pothvata 'Weiss'“ (Četvrta ofanziva), „Vrijeme pothvata 'Schwarz'“ (Peta ofanziva).

51 Vidi: Krizman (1980), poglavlje 6, „Njemačka preuzima komandu“.

Broj žrtava ustaškog terora

Možda najmučnije pitanje vezano za NDH je ono koje se tiče stvarnog broja Srba koje su pobili pripadnici ustaškog pokreta 1941-1945, bilo u logorima poput Jasenovca, bilo u masovnim pokoljima koje su vršile ustaške jedinice. Procene se veoma razlikuju. Jugoslovenska *Vojna enciklopedija* govori o masovnom uništavanju Srba, Jevreja i antifašista po ustaškim koncentracionim logorima i daje sledeće približne brojke: Jasenovac 600.000, Jadovno 72.000, Stara Gradiška 75.000, Sremska Mitrovica 10.000, uz više hiljada pobijenih po manjim logorima.⁵² Herman Njohaber, visoki nacistički opunomoćenik, procenjuje ukupni broj srpskih civila ubijenih u NDH na 750.000.⁵³ Nemački general Lotar Rendulic, pominje pola miliona žrtava u prvim mesecima postojanja NDH.⁵⁴ Srpski intelektualci obično govore o milion pobijenih Srba, dok neki istu brojku vezuju samo za jasenovački koncentracioni logor.

Još 1969. je hrvatski istraživač Bruno Bušić tvrdio da je broj žrtava u celoj Hrvatskoj (ali bez Bosne i Hercegovine, koju bi trebalo uključiti jer je u vreme rata bila deo NDH) iznosio 185.327.⁵⁵ Ta brojka je obuhvatala sve nacionalnosti, sve logore, teror, borbe, itd. Pri tom ostaje nejasno da li su tu uključeni i ustaški gubici. Hrvatski partizanski istoričar Franjo Tuđman tvrdi daje broj žrtava rata za celu Jugoslaviju preuveličan i da zvaničan broj od 1,700.000 ne može biti tačan. U nedostatku statističkih podataka o žrtvama rata, Tuđman predlaže izračunavanje demografskih gubitaka naučnim metodama zasnovanim na demografskoj statistici:

„Prema dve od tri najpoznatije svetske metode u ovom domenu, ukupni demografski gubici Jugoslavije mogli bi iznositi najviše 2,100.000 (a prema trećoj polovinu toga broja). Od tog broja oko 450.000 otpada na nižu stopu priraštaja, 500.000 na iseljenu nemačku manjinu, oko 200.000 na italijansku, mađarsku i tursku manjinu koje su se takođe iselile, oko 200.000 na (jugoslovensku) emigraciju, pa dobijamo broj od oko 700-800.000 nestalih (Jugoslovena)“.⁵⁶

Tuđman potom ističe da je i to još uvek ogroman broj i da je malo zemalja u svetu imalo toliki postotak žrtava rata. No, ako su njegove procene tačne, to bi značilo da je čitava Jugoslavija imala manje žrtava od broja koji se ponekad vezuje za jedan jedini logor (Jasenovac), Po Tuđmanu je ukupni broj ubijenih u svim logorima na teritoriji Hrvat-

⁵² *Vojna enciklopedija*, tom 10, 321.

⁵³ Njohacher (1957), 31-2.

⁵⁴ Rendulic (1952), 161-2.

⁵⁵ Bušić (1969), 2-3.

⁵⁶ Tuđman (1981), 163.

ske oko 60.000, a žrtve su bile svih nacionalnosti: antiustaški nastrojani Hrvati, Cigani, Jevreji i Srbi. Uzme li se u obzir broj ustaša koji su radili u logorima, kao i nivo organizacije i tehnologije kojim su raspolagali, malo je verovatno da bi broj ubijenih naveden u Vojnoj enciklopediji mogao biti tačan. Uz to je postojao i problem prevoza tolikih masa ljudi u logore.

Tuđman, međutim, ne pominje broj Srba pobijenih na teritoriji NDH u neposrednim akcijama ustaških jedinica, a jedva da ima sumnje u to da je najveći broj gubitaka baš tako nastao. No, nije verovatno da će se ikad saznati tačan broj ubijenih. On nije utvrđen neposredno po završetku rata i bilo bi ga izuzetno teško ustanoviti posle toliko vremena. Ako bi se i pokušalo, neminovno bi došlo do sporova na nacionalnoj osnovi sa nacionalističkim hrvatskim istoričarima koji bi nastojali da uvećaju postotak ubijenih u borbama, odnosno žrtava gladi, bolesti ili nemačkog i italijanskog terora. Zaista je često nejasno da li je određena osoba bila žrtva genocida ili hrvatskog „protiv-terora“ (pošto su u nekim krajevima Srbi pribegavali odmazdi, pa su ti činovi navodili dotad neopredeljene Hrvate i muslimane da stupe u ustaške redove), ili pak samo žrtva rata (tj. neko ubijen kao vojnik u borbi, ili umro do gladi odnosno bolesti). Složenost građanskog rata u Jugoslaviji i činjenica da nikakvih ozbiljnih naučnih istraživanja sve doskora nije bilo, izuzetno otežava svrstavanje svake pojedine žrtve u određenu kategoriju.⁵⁷

Najsistematskija i najobjektivnija dosad objavljena studija o žrtvama rata u Jugoslaviji je delo Bogoljuba Kočovica, srpskog naučnika u izgnanstvu.⁵⁸ On ubedljivo dokazuje da je među južnoslovenskim nacijama u Jugoslaviji najveći broj žrtava u odnosu na broj stanovništva imala srpska nacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (tj. na teritoriji NDH).⁵⁹ Srbi su u Hrvatskoj izgubili 125.000 ili 17,4% ukupnog broja, a u Bosni i Hercegovini 209.000 ili 16,7%, što znači da je u NDH približno svaki šesti Srbin izgubio život tokom rata. Moglo bi se dodati da je to, posle Jevreja i Cigana, treći najviši procentualni gubitak tokom Drugog svetskog rata u čitavoj Evropi. Glavnina su nesumnjivo bile žrtve ustaša, mada Kočović ne pokušava da utvrdi koliko ih je bilo.

No, bez obzira na stvaran broj žrtava, ugnjetavanje i teror ustaškog režima bili su bez premca u istoriji jugoistočne Evrope, a genocid počinjen nad Srbima bio je prvi totalni genocid u Evropi tokom

⁵⁷ Jugoslovenski istoričari postaju sve svesniji toga da je genocid u NDH nedovoljno istražen. Petranović (1983), tom 1,10.

⁵⁸ Kočović U985).

⁵⁹ Kočović (1985), „Hrvatska“, „Bosna i Hercegovina“. Kočovićeva procena broja jevrejskih i ciganskih žrtava već je pomenuta u ovom poglavlju u napomeni 38. Ukupni gubici Južnih Sluvena, po Kočovićevoj proceni, iznose 869.000, ili 5,9% stanovništva. Broj Srba koji su izgubili živote u celoj Jugoslaviji je 487.000, ili 6,9%, Hrvata 207.000, ili 5,4%, muslimana 86.000, ili 6,8%, Crnogoraca 50.000, ili 10,4%, Slovenaca 32.000, ili 2,5% i Makedonaca 7.000, ili 0,9%. Ibid., 126.

Drugog svetskog rata.⁶⁰ Uz to, ni nacistička Nemačka ni fašistička Italija nisu prinudile ustaše na istrebljenje srpskog stanovništva.⁶¹ Italijani su podržavali ustaše u predratnom razdoblju, ali nikada nisu podsticali ustaše na genocid. U nekim su krajevima Srbi u Italijanima videli svoje zaštitnike pred ustašama.⁶²

60 Jevreji su u Trećem rajhu progonjeni od njegovog nastanka, a Hitler je istrebljenje Jevreja oglasio ciljem nacističke partije još pre izbijanja Drugog svetskog rata. Vidi, između ostalog: Bracher (1970), poglavlje 8, „The Wartime Regime”, „The Murder of the Jews”. Uz to, pre nego što je i stvorena NDH u aprilu 1941, nekoliko stotina hiljada Jevreja je poumrilo po getima, ili su ih postreljale Einsatz jedinice, ili su bili poubijani u pogromima koje su organizovali nacisti. Međutim, plan potpunog istrebljenja Jevreja (muškaraca, žena i dece) počinje se sistematski sprovesti tek 1942. godine (odluka je doneta na Vanseskoj konferenciji januara 1942, *ibid.*, 426). Ustaški pokušaj da istrebe Srbe počeo je još u leto 1941. Ustaški zločini protiv Srba, Jevreja i Cigana ni po čemu se ne razlikuju od nacističkih zločina protiv Jevreja i Cigana. Po sredi je jasan slučaj genocida i zločina protiv čovečanstva. (Vidi, između ostalog: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, tom 7, „International Crimes”, naročito „The Law of Nuremberg” i „The Genocide Convention”). Termin genocid je po prvi put upotrebljen za vreme Drugog svetskog rata. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 9. decembra 1949. usvojila Konvenciju o genocidu, koja je stupila na snagu 12. januara 1951. Član 2. određuje genocid kao: „... svaki od narednih akata počinjen s namerom da se uništi, u celini ili delom, neka nacionalna, etnička, rasna ili religijska grupa kao takva: (a) ubijanje pripadnika grupe; (b) nanošenje teških fizičkih ili mentalnih povreda pripadnicima grupe; (c) namerno nametanje takvih životnih uslova grupi sračunatih na to da dovedu do fizičkog uništenja nje u celini ili njenog dela; (d) nametanje mera radi sprečavanja rađanja u grupi; (e) nasilno prebacivanje dece koja pripadaju grupi u neku drugu grupu”. (*Ibid.*, 518.) Ustaše su počinili genocid protiv Srba, Jevreja i Cigana po kategorijama a, b i c. Upravo te tri kategorije je Nirnberško suđenje ocenilo kao najžasnije: i upravo se one najuniverzalnije osuđuju. I podstrekavanje na genocid je takođe kažnjivo po Konvenciji o genocidu, što bi se, u slučaju genocida počinjenog na teritoriji NDH, odnosilo i na grupe hrvatske inteligencije koje su pre i tokom rata (a poneki i u emigraciji posle rata) širile starčevićevsku antisrpsku i antisemitsku propagandu.

Tačka četiri optužnice na Nirnberškom suđenju definiše „zločine protiv čovečanstva” kao „kršenja međunarodnih konvencija, unutrašnjih kaznenih zakonika i opštih načela krivičnog prava izvedenih iz krivičnih prava svih civilizovanih nacija ...” (*Ibid.*, 517). Odbrana je pokušala da dokaže da je suverena država odgovorna za prestupničko ponašanje, a ne pojedinci, te da u vreme kad su akti počinjeni nije bilo relevantnih zakona, pa da stoga i nisu bili po sredi zločini i da suđenja ne može biti: „Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege”. Sud je, ipak, odlučio da su „zločine protiv međunarodnog prava počinili ljudi, a ne apstraktni entiteti, i da se jedino kažnjavanjem pojedinaca koji su te zločine izvršili odredbe međunarodnog prava mogu da primene”. Dalje sud kaže da su „svi prekršaji pomenuti u svim tačkama optužbe zapravo bili priznati kao zločini po pozitivnom međunarodnom pravu u svim relevantnim razdobljima”. Konačno je proglašeno da se „zločini protiv čovečanstva” zasnivaju na višem pojmu pravde i da neke stvari zločinom smatraju svi ljudi i svi pravni sistemi. (*Ibid.*, 517.)

61 Bilo je dosta visokih nemačkih vojnih komandanata u NDH koji se nisu slagali sa ustaškom politikom istrebljenja Srba. Vidi: Krizman (1980), poglavlje 2, „Bura na horizontu”, naročito „Nekoliko njemačkih izvještaja o situaciji u ljetu 1941”.

62 Italijani su se potom služili svojim četničkim saveznicima za borbu protiv NDH, nastojeći da je oslabe i povećaju svoj uticaj u njoj, posebno u krajevima koji su se graničili s Dalmacijom, koja je bila pod italijanskom okupacijom. Već krajem 1941. četnici u severnoj Dalmaciji i Lici jedva da su bili nešto više od instrumenata italijanske vlasti, skoro njihove pomoćne trupe. Antikomunistički i velikosrpski orijentisani, oni su korišćeni u borbi protiv partizana. Sukob između četnika i partizana učinio je četnike još zavisnijim od Italijana, ali i doprineo da izgube veliki deo podrške u srpskom stanovništvu. Najzad, oni su posredno saradivali čak i sa ustašama, naročito kada su ovi učestvovali u nemačko-italijanskim operacijama protiv partizana, što je još više izolovalo četnički pokret. Vidi: Milazzo (1975), poglavlje 3, „The Serb Nationalist Movement in Italian Occupation Zone”. Broj hrvatskih i muslimanskih civila koje su četnici pobili obično se procenjuje na oko 20.000. (Vidi: *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića*, Beograd, 1945.) O četničkim napadima na hrvatsko i muslimansko civilno stanovništvo, inspirisanim prevashodno verovanjem mnogih četničkih komandanata u kolektivnu odmazdu, vidi: Tomasevich (1975), poglavlje 7, „The Chetniks and the Foreign Enemy”, „Chetnik's Terror”.

Najzad, treba istaći da ni Hrvati nisu bili izuzeti od ustaškog terora. Mada su Seljačka i Građanska zaštita (ove poluvojne organizacije, koje je stvorila HSS, bile su aktivne u razoružavanju jugoslovenske vojske pre i posle kapitulacije) i mnogi članovi HSS saradivali sa ustašama, brojni sledbenici Radića i Mačeka poslani su u logore i tamo ubijeni. Oni su progonjeni i ubijani kako zbog svojih levih političkih naklonosti ili predratnog opiranja ustašama, tako i zbog spremnosti na traženje kompromisa sa Srbima.⁶³

63 Vidi, između ostalog: Jelić-Butić (1983).

Peto poglavlje

NESAGLASIVOST NACIONALNIH IDEOLOGIJA: HRVATSKE I SRPSKE POLITIČKE PARTIJE I DRUGI SVETSKI RAT, 1939-1945.

Ka hrvatsko-srpskom sporazumu

Tridesetih godina srpska intelektualna i politička elita postaje sve svesnija da hrvatski nacionalni identitet ne može da se preobrazi u jugoslovenski nacionalni identitet i da bi Hrvati trebalo da imaju neki oblik političke autonomije. (Izlišno je posebno naglašavati da je bilo znatnih neslaganja oko stepena autonomije koju bi trebalo dati Hrvatima i oko granica njihove teritorije.) Uz to, srpska intelektualna i politička elita rešavanje hrvatskog pitanja smatrala je bitnim za opstanak Jugoslavije kao i preduslovom uspostavljanja efikasnog pluralističkog političkog sistema i parlamentarne vlasti.

Uglavnom su srpski političari liberalno-demokratskih i socijalističkih opredeljenja bili tolerantniji i otvoreniji za hrvatske zahteve, a i sa više naklonosti gledali na probleme drugih nacionalnih grupa. A kritičan stav prema srpskoj prevlasti nad ostalim nacijama kod Srba često je bio osnov kritičnog odnosa prema političkom i društvenom poretku uopšte. Takođe, Srbi čije je viđenje hrvatskih nacionalnih zahteva bilo potpuno negativno, obično su bili protiv ma kakavih reformi koje bi donele više građanskih i političkih sloboda (bilo sindikatima, bilo poli-

tičkim partijama), između ostalog i zato jer bi takve reforme neminovno otvorile više prostora hrvatskom nacionalizmu. Nepomirljivi srpski nacionalizam koji je ustrajavao na centralističkoj i unitarističkoj Jugoslaviji i očuvanju srpske prevlasti u vladi, državnoj administraciji i vojsci, zaista uglavnom i jeste bio neodvojiv od autoritarnih i konzervativnih političkih stanovišta, tj. od odbacivanja parlamentarizma i političkih partija, kao i opiranja liberalno-demokratskim i socijalističkim reformama u društvenoj i ekonomskoj sferi. Među srpskim političarima je, uz to, bila česta i korelacija između njihovog odnosa prema hrvatskom nacionalizmu i odnosa prema komunizmu. Ekstremni srpski antikomunista je obično zagovarao oštre mere protiv hrvatskog nacionalizma, dok je Srbin s dubokom odbojnošću prema hrvatskim nacionalnim zahtevima često zauzimao i militantne antikomunističke stavove.

HSS je u međuratnom periodu u nekoliko navrata pokušavala da izdejstvuje od Italije, Velike Britanije, Francuske, Nemačke i Sovjetskog Saveza podršku borbi za hrvatsku nezavisnost.¹ Hrvati 20-tih godina nisu dobili podršku od Francuske i Velike Britanije, koje su bile za jaku Jugoslaviju, kao saveznika protiv Italije, Sovjetskog Saveza i Nemačke. Zapadno interesovanje za hrvatsko pitanje se javlja tek 30-tih godina.² I Velika Britanija i Francuska, saveznice Srbije iz Prvog svetskog rata i pristalice stvaranja Jugoslavije, počinju tada da naginju nekoj vrsti nagodbe sa Hrvatima. Krajem 30-tih godina situacija u Evropi - s nemačkom aneksijom Austrije i okupacijom Čehoslovačke, kao i italijanskom okupacijom Albanije - stvaraju atmosferu straha u vladajućem krugu oko kneza Pavla i usmeravaju vođstvo ka politici smirivanja snaga hrvatskog nacionalizma.³ Mnoge vodeće ličnosti srpskih političkih partija, koje su bile u opoziciji prema samodržačkom režimu kralja Aleksandra i kneza Pavla, takođe su zaključile da je nova politika prema Hrvatskoj neophodna. Takvi su se stavovi mogli sresti još 20-tih godina, naročito među prvacima Demokratske stranke, ali su se sada osećali i među radikalima koji su, od stvaranja Jugoslavije 1918, bili najčešće na vlasti, a i najupornije su branili i zastupali srpske interese.

1 A i neposredno pred Drugi svetski rat..... prvaci [HSS] su izgleda verovali da će hrvatskim interesima najbolje služiti održavajući veze sa svakom stranom. Bez obzira na njenu brojčanu snagu, uvidelo se da partija nije monolitna i da nema čvrst stav." Clissuld (1978), 2-3.

2 Boban (1974), tom 1, daje mnoge iscrpne prikaze diplomatskih aktivnosti u Hrvatskoj, posebno britanskih, kojima se podržavalo sklapanje hrvatsko-srpske nagodbe; *ibid.*, tom 2, don 2, po glavlje 3, „Mačekovo držanje u vanjskoj politici“. 1. „Do travnja 1940. godine“. Vidi i: Avramovski (1986), naročito tom 2.

3 Nemačka je (posle okupacije Čehoslovačke u martu 1939) osnovala slovačku državu, koja je, mada pod nacističkom kontrolom, bila, sa stanovišta međunarodnog prava, država i imala predstavništva u inostranstvu. To je ohrabrilo mnoge ekstremne hrvatske nacionaliste i oni su počeli da se nadaju da će do nezavisnosti doći uz nemačku pomoć.

Knez Pavle je imao reakcionaran odnos prema parlamentarnom pluralizmu i društvenim i ekonomskim reformama, ali je uviđao da se neki kompromis sa hrvatskim zahtevima mora tražiti.⁴ Februara 1939. razrešava dužnosti predsednika vlade Milana Stojadinovića, između ostalog i zato što je ovaj odbio da prihvati novi pristup hrvatskom pitanju.⁵ Novi predsednik postaje Dragiša Cvetković, političar koji je svoj uspon uglavnom dugovao pokroviteljstvu kneza Pavla: u rodnoj Srbiji nije bio popularan, a neki naročiti ugled nije uživao ni u krugovima srpskih opozicionih partija. U njegovom kabinetu nije bilo ličnosti od autoriteta među Srbima.

Vladko Maček, vođ HSS, bio je najuticajniji političar Hrvatske i većina Hrvata ga je prihvatila kao branitelja hrvatskih nacionalnih interesa. Maček je predvodio Ujedinjenu opoziciju (koju su činile hrvatske i srpske partije u opoziciji prema diktaturi) na izborima maja 1935.⁶ Iako bez jedinstvenog programa, opozicija je dobila 1,076,346 glasova. Vladina partija koju je vodio Bogoljub Jevtić dobila je 1,746.932 glasa.⁷ Maček je 1938. posetio Beograd, kao vođ Ujedinjene opozicije, gde ga je srpsko stanovništvo oduševljeno pozdravilo.⁸ Srbi su ga smatrali prihvatljivim vođom opštejugoslovenske demokratske opozicije samodržačkom režimu kneza Pavla. Njegov oprezni pristup ohladio je njihovo oduševljenje, a ubrzo je postalo jasno i da Maček ne namerava da traži podršku srpskih masa. Ipak je, na izborima u decembru 1938, Ujedinjena opozicija dobila čak 1,364.524 glasa, a vladajuća partija predsednika Milana Stojadinovića 1,643.783.⁹ (I na izborima 1935. i onim 1938. vršen je znatan pritisak na birače da glasaju za vladine kandidate.¹⁰)

Premda ujedinen s glavnim srpskim partijama u opoziciji autoritarnom režimu, Maček je bio spreman na nagodbu s knezom Pavlom, kojom bi prihvatio nedemokratski Ustav iz 1931, a zauzvrat bi dobio određene ustupke u pogledu hrvatske autonomije.¹¹ Pregovori između predsednika vlade Cvetkovića i Mačeka, otpočeti u aprilu 1939. godine,

4 Knez Pavle je bio i beskompromisni antikomunista, ali su njegove antikomunističke mere, u poređenju s onima kralja Aleksandra, bile manje opresivne.

6 Analiza brojnih uzroka Stojadinovićevog pada (uključiv i njegovu ambicioznu spoljnu politiku i polufašistički karakter nekih njegovih političkih manevara) može se naći kod Hoptnera (1962), 121-9.

6 O Mačeku, kao vođi Ujedinjene opozicije, vidi: Boban (1974), tom 1; kratak pregled njenih aktivnosti: *ibid.*, tom 2, 449.

7 Maček (1957), 1G2.

8 Maček (1957), 182; Dilas, M (1973), knjiga 2, 300-7.

9 Maček(1957), 185.

10 Vidi, između ostalog: Pavlowitch (1971), 89-90, 97.

11 Boban (197-11, tom 2, deo 1, „U vrijeme Cvetkoviće vlade“, poglavlje 2, „Od početka pregovora između Mačeka i Cvetkovića do zaključenja sporazuma od 26. kolovoza 1939“.

okončani su u avgustu potpisivanjem Sporazuma.¹² HSS je odustala od programa demokratske opozicije, čiji je glavni cilj bila temeljna promena Ustava iz 1931. godine. Sporazum je stupio na snagu i ustanovljena je Banovina Hrvatska po novoj izuzetnoj odredbi toga Ustava. Banovina je stvorena objedinjavanjem Savske i Primorske banovine uz dodatak nekih hercegovačkih i bosanskih srezova.¹³ Njena je teritorija bila po obliku i veličini veoma nalik onoj koju će u poratnoj Jugoslaviji pokrivati Republika Hrvatska. Njene granice nisu smatrane konačno uspostavljenim, već ih je trebalo odrediti plebiscitima u Bosni i Hercegovini. (Nikakve procedure tih plebiscita nisu, međutim, bile utvrđene.)

Tako je Hrvatska postala jedina banovina u Jugoslavija konstituisana na nacionalnom načelu.¹⁴ Pošto je naziv dobila po naciji koja je činila većinu njenih stanovnika, a samo manji deo hrvatske nacije ostao da živi van njenih granica,¹⁵ Banovina je veoma nalikovala nacionalnoj državi.¹⁶ Ona je postala i samoupravna pokrajina s posebnim statusom u okviru kraljevine, ali je podjednako značajno bilo i to što su Banovinom upravljali u narodu popularni političari, u kojima je stanovništvo gledalo zaštitnike nacionalnih interesa. Svim ostalim banovinama

¹² Cvetkovićevo viđenje Sporazuma dato je u: Cvetković (1962), a istorija Sporazuma u: Boban (1965).

¹³ Potpuni tekst dekreta kojim se ustanovljava Banovina Hrvatska nalazi se u *Službenim novinama*, br. 191A-68, sveska 21 (26. avgust 1930), 1198-201.

¹⁴ Banovina Hrvatska nije bila eksplicitno ustanovljena na nacionalnom principu, ali nije bila konstituisana ni po osnovu istorijske teritorije, makar da se upravo toko činilo mnogim savremenicima, pošto je objedinjavala većinu od tri istorijske hrvatske zemlje (Slavoniju, Dalmaciju i užu Hrvatsku). Pre svega, za hrvatske nacionaliste, istorijska teritorija Hrvatske je obuhvatala i Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski Sandžak, tj. teritoriju mnogo veću od Banovine Hrvatske. Zatim, uključivanje u Banovinu Hrvatsku i nekih dolova Hercegovine zvanično se zasnivalo na činjenici da je tamošnje stanovništvo većinom hrvatsko, a ne na hrvatskim „istorijskim pravima“. (Na kraju, ne uključivanje u Banovinu Hrvatsku istočnog Srema, istorijskog dela Slavonije, i Boke Kotorske, istorijskog dela Dalmacije, zasnivalo se na činjenici da je većinsko stanovništvo bilo nehrvatsko.) Tako je načelo nacionalnosti, iako nigde otvoreno iskazano, ipak bilo važnije od istorijskog. Pešelj (1970-71), 25, navodi slične argumente: „Nagodba (sa Ugarskom), sklopljena 1868. vodila je računa o istorijskim granicama Hrvatske i njenim postojećim ustavnim nacionalnim pravima. Sporazum iz 1939. je vodio računa o etničkom karakteru teritorije koja će biti obuhvaćena Banovinom Hrvatskom“.

¹⁵ U okvirima Banovine Hrvatske postojala je srpska manjina, koja je u nekim krajevima bila većina. Ovim Srbima nisu bili obezbeđeni nikakva autonomija, samouprava ili manjinska prava.

¹⁶ Mada je Banovina Hrvatska obuhvatala pre svega teritorije sa većinskim hrvatskim stanovništvom, a ne one koje su hrvatski nacionalisti tradicionalno zahtevali na temelju onog što su smatrali hrvatskim istorijskim pravima. Maček je u toku pregovora pre zaključenja Sporazuma uporno tražio da se i Vrbaska banovina, tj. najveći deo Bosne i Hercegovine, uključi u Banovinu Hrvatsku. (Maček, 1957, 186). Taj zahtev je bio isto što i traženje da se stvori velika Hrvatska i prevashodno se zasnivao na hrvatskim istorijskim pravima, i na tvrdnji, takode tipičnoj za hrvatski nacionalizam, da su bosanski muslimani Hrvati.

Mačekova shvatanja koja su se odnosila na bosanskohercegovačke muslimane veoma su podsećala na Starčevićeva; Bosna je deo starog hrvatskog kraljevstva, muslimani su hrvatska braća po krvi, itd. (Maček, 1937, „Govor predsjednika dr. Vladka Mačeka hrvatskim seljacima muslimanske vjere prilikom njihovog posjeta Zagrebu, kao glavnom gradu svih Hrvata“.) Maček je savetovao muslimanima da budu lojalni „hrvatstvu“, tvrdeći da oni „u svojoj duši nose hrvatsku nacionalnu svest, posisanu s materinim mlekom“. (Ibid., 23.)

upravljali su državni činovnici, birani pre svega po svojoj lojalnosti kruni i centralnoj vlasti. Osnovni zadatak hrvatskih političara sada postaje borba za veću samostalnost od „spoljnih“ uticaja na Banovinu, posebno onih iz Beograda.¹⁷

Na čelu Banovine Hrvatske se, kao i na čelu ostalih, nalazio ban.¹⁸ On je u Hrvatskoj, međutim, trebalo da bude odgovoran ne samo kruni, nego i autonomnoj hrvatskoj skupštini - Saboru. Hrvatska je bila autonomna u mnogim pitanjima svog društvenog, političkog, kulturnog i ekonomskog života: u poljoprivredi, trgovini, industriji, šumarstvu, rudarstvu, građevinarstvu, socijalnoj i zdravstvenoj politici, fizičkom obrazovanju, pravosuđu, školstvu i unutrašnjoj administraciji.¹⁹ Od sektora rezervisanih za centralnu vlast najvažniji su bili spoljni poslovi i nacionalna odbrana. Hrvatska autonomija je ojačana i imenovanjem Mačeka za potpredsednika jugoslovenske vlade, te ulaskom u nju pet članova HSS. Juraj Šutej, istaknuti član HSS, postao je jugoslovenski ministar finansija, a Ivan Subašić ban Hrvatske.

U vladi Cvetković-Maček bilo je pet članova Jugoslovenske radikalne zajednice (vladine stranke koju je osnovao Stojadinović), pet predstavnika HSS, i po jedan iz Samostalnih demokrata, Srpske zemljoradničke stranke, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, uz jednog koji nije pripadao nijednoj partiji. Maček je svoj potpredsednički položaj prvenstveno video kao sredstvo borbe za hrvatske interese a tek onda kao mesto sa kojeg bi učestvovao u upravljanju Jugoslavijom. U hrvatskoj unutrašnjoj politici, zadržao je punu kontrolu nad HSS, koja je gotovo sasvim monopolisala političku vlast u Hrvatskoj.

Mada se HSS nije načelno protivila parlamentarizmu i većem broju partija u Hrvatskoj, ipak su za Mačeka sva pitanja u vezi s političkim sistemom bila pre svega taktička - nešto što se prihvata ili odbacuje već prema okolnostima - dok je njegova vlast u HSS bila autokratska.²⁰ Još od Radićeve smrti nije bilo izbora za partijsko rukovodstvo, a Glavni odbor, formalno rukovodeće partijsko telo, nije se redovno sa-

17 Srpski pravnici su smatrali da ustavni status Banovine Hrvatske počiva na monarhijskom federalizmu, u kome monarhija, sa svim svojim ustavnim povlasticama, ostaje stožer države. Hrvatski su pravnici, međutim, Sporazum (tačnije: ustavni dekret od 26. avgusta 1939) tumačili kao ustav Hrvatske, akt koji je izraz volje hrvatske nacije. Vidi: Pešelj (1971-72), 23-24.

18 Ban je bio čelnik lokalne izvršne vlasti. Formalno je bio kraljev predstavnik i odgovoran kruni.

19 *Službene novine*, sveska 21, br. 194-A-G8, 1197.

20 Mačekovi memoari pružaju uvid u njegovu političku svest. (Vidi: Maček, 1957.) Za vreme Prvog svetskog rata podržavao je očuvanje Austro-Ugarske pod habsburškom dinastijom, bio je odlikovan za učešće u borbama protiv Srbije i ponosan kada je Monarhija konačno porazila Srbiju. (Ibid., 62-5.) On je bezmalo opravdavao ustaške pokolje, govoreći da su pre svega uzrokovani predratnom srpskom dominacijom, i optužujući četnike što su navodno prvi 1941. napali neka hrvatska sela u Hercegovini. (Ibid., 231.) Maček kao da nije video nikakvu razliku između ustaša i četnika. (Ibid., 238.) (Kao i frankovci i neki ustaški vođe, i on je tvrdio da su Srbi u Hrvatskoj Vlasi.)

stajao. Imenovanja su uglavnom zavisila od Mačeka i u partiji se nisu tolerisali neslaganje i opozidja. Mačekova HSS nikada nije stvorila program uvođenja liberalno-demokratskih ustanova u Hrvatskoj, ni priznavanja manjinskih prava srpskom stanovništvu, Banovina Hrvatska imala je biti organizovana kao centralizovana, unitaristička država, bez iole razvijenih lokalnih autonomija (još manje federalnih jedinica) i bez pravno utemeljenog sistema zaštite građanskih i političkih sloboda.²¹

Mnogi uticajni članovi HSS i mnogi administratori Banovine Hrvatske su bili naklonjeni frankovcima i ustaškom pokretu, i čak povremeno s njima, u potaji, saradivali. S druge pak strane, u HSS je postojala jaka levica, umerena u svojoj nacionalnim zahtevima, opredeljena za tesnu saradnju sa Srbima i u Hrvatskoj i van nje, a uglavnom zbog svog antifašizma, čak naklonjena komunizmu i KPJ.²² HSS je bila u toj meri ideološki nedefinisana da je mogla privremeno da objedini ljude potpuno suprotnih ideologija, ukoliko im je bilo zajedničko traženje veće političke autonomije za Hrvatsku. No, ovakva politička partija, sa malo jasnih političkih ideja i bez čvrste organizacione strukture, neće biti u stanju da se prilagodi teškim uslovima rata i građanskog rata. Ogromna većina članova HSS ostaće tokom rata pasivna. Njeno desno krilo, posebno poluvojne formacije Seljačka i Građanska zaštita (obe formirane po ugledu na austrijski Heimwehr i mađarski Honved, i često predvođene bivšim austrougarskim oficirima), kasnije će se pridružiti ili ustaškom pokretu ili regularnoj vojsci NDH, dok će se njeno levo krilo priključiti partizanskom pokretu.²³ U oba slučaja, HSS će biti inferioran partner, kome neće biti dopušteno da očuva više od simbolične samostalnosti.²⁴

21 Vidi: Boban (1974), tom 1 i 2.

22 O stavu KPJ prema Sporazumu vidi: Kardelj (1958), 20-2. Vidi i: Boban (1974), tom 2, deo 2, poglavlje 1, „Provođenje Sporazuma”, -I, „Komunistička partija Jugoslavije i Sporazum Cvetković-Maček”. U okviru svoje narodnofrontovske politike, KPJ je podržala borbu Ujedinjene opozicije. Ona ju je priznavala kao „korak napred u okupljanju svih demokratskih i progresivnih snaga u borbi za likvidaciju ostataka vojno-fašističke diktature”. (Ibid., 258.) KPJ je tražila i ukidanje Ustava iz 1931. i ispunjenje hrvatskih zahteva. I pored toga u Sporazumu je videla tek delimično rešenje, pre svega zbog toga što nije bio praćen demokratskim reformama, ali i zato što zahtevi drugih nesrpskih naroda nisu bili ispunjeni.

23 Honved i Heimwehr su bili mnogome međusobno različite vojne institucije. Honved je bio mađarska nacionalna vojska pre Prvog svetskog rata, a Heimwehr lokalna milicija u austrijskom delu Habsburšku monarhije. Hrvatski nacionalisti su izgleda namerno često koristili ove termine kao sinonime. Zapravo su želeli nacionalnu hrvatsku armiju, ali su, iz taktičkih razloga, tvrdili da su samo za stvaranje lokalne milicije. Mačekovi zahtevi u vezi s vojnom i policijskom autonomijom za Banovinu Hrvatsku daleko su nadilazili koncept Heimwehr-a, I Pavelić je, po svoj prilici, svesno brkao ove termine. Vidi, na primer, njegov razgovor sa italijanskim ministrom spoljnih poslova, grofom Čanom, iz januara 1940. kod Bobana (1971), tom 2, 315-7. Moglo bi se, pomalo uprosćeno reći, da su u pogledu snage i nivoa organizacije Građanska i Seljačka zaštita podsećale na Heimwehr, ali da im je težnja bila da postanu nalik Honved-u. O pristupanju Građanske zaštite u Zagrebu ustašama vidi, između ostalog: Maček (1957), 231; o akcijama Građanske i Seljačke zaštite protiv jugoslovenske vojske u aprilskom ratu, njenom pristupanju oružanim snagama NDH i njenim nedelima protiv Srba, vidi: Jelić-Butić (1983), -15-G2.

24 O razlozima Mačekovog neuspeha da uspostavi kontrolu nad „desnim krilom” svoje partije vidi, između ostalog: Seton-Watson (1962), 239.

Sporazum Cvetković - Maček nije naišao na značajniju podršku srpskih političkih partija. Srpska pravoslavna crkva i oružane snage su uglavnom bile protiv njega. Mada bez nekih posebno jakih antihrvatskih osećanja, one su, kao konzervativne srpske ustanove, verovale da će svaki ustupak Hrvatima voditi slabljenju jedinstva jugoslovenske države i ugrožavanju srpskih nacionalnih interesa.²⁵ Protivljenje Sporazumu nije, međutim, dolazilo samo iz kruga konzervativnih srpskih nacionalista, koji teško da bi podržali čak i najmanje ograničavanje centralizma i unitarizma. Prema Sporazumu su bile kritične i mnoge ugledne ličnosti srpskog političkog i intelektualnog života, koje su inače bile za novi pristup hrvatskom pitanju (kao i za ukidanje Ustava iz 1931). Oni su Mačekovu nagodbu s knezom Pavlom smatrali izdajom demokratskih načela, tim ozbiljnijom što ju je počinila politička partija koja je bila njihov bivši saveznik iz Udružene opozicije.²⁶ Odnosi između hrvatskih i srpskih političara i Srba i Hrvata uopšte, koji su se bili znatno poboljšali za trajanja Udružene opozicije, sada se zatežu, jer mnogi Srbi osećaju da Hrvati podržavaju autokratski režim kneza Pavla u zamenu za ustupke njihovim nacionalnim zahtevima.²⁷

Neke srpske političke ličnosti su ukazivale na to da se nedemokratska priroda Sporazuma ne pokazuje samo u Mačekovom odbacivanju osnovnog cilja Udružene opozicije na čijem je čelu bio - promene Ustava iz 1931. godine. Za njih je podjednako važna bila činjenica da je HSS došla na vlast u Hrvatskoj preko sporazuma sa krunom, a ne putem izbora.²⁸ HSS je uspela da privremeno ujedini većinu Hrvata, i bez sumnje bi lako pobedila na izborima u Hrvatskoj, ali su ovi Srbi imali pravo kada su iz njene nespremnosti da se podvrgne sudu glasačke kutije izvlačili zaključak daje ona tek polovični pristalica demokratije i da nije duboko privržena stvaranju parlamentarnih političkih ustanova.

25 Srpska pravoslavna crkva je tradicionalno bila antikatolička, ali ne i antihrvatska, osim kada je u hrvatskom nacionalizmu videla saveznika (ili instrument) katoličke ekspanzije. Kao centralistička institucija, vojska je od samog stvaranja Jugoslavije bila zabrinuta zbog hrvatskog separatizma. Antihrvatsko raspoloženje prevladalo je, ipak, tek posle Sporazuma.

26 Vidi, između ostalog: Pešelj (1970-71), „Political Appraisal“; Boban (1974), tom 2, deo 2, „U vrijeme vlade Cvetković-Maček“, poglavlje 2, „Držanje srbijanskih opozicionih stranaka nakon sporazuma od 26. kolovoza 1939“

27 Vidi: Pavlowitch (1971), 99-100; Petranović (1980), 147-9.

28 HSS je na lokalnim izborima u Banovini Hrvatskoj maja 1940. nastojala da lokalnu izvršnu vlast očisti od onih koji su na položaje došli za trajanja centralizma od pre Sporazuma, i da na njihova mesta dovede svoje ljude. Glasanje je, kao i pre Sporazuma, bilo javno (otvoreno), mada ga je Ujedinjena opozicija napadala kao oblik pritiska na glasače. (Ujedinjena opozicija je, protivu se pseudo-predstavničkom sistemu ustanovljenom Ustavom iz 1931, zahtevala tajno glasanje; to je ostao zahtev srpskih partija i posle Sporazuma. I HSS je objašnjavala da su, pošto je velika većina naroda podržavala HSS, izbori bili nepolitički. Ipak su mnogi Srbi u Banovini Hrvatskoj videli izbore kao ključni događaj u određivanju njenih granica (tj. kao proces donošenja odluke o tome da li će određeni, pretežno srpski krajevi biti pod vlašću Zagreba ili Beograda). HSS je posle tih izbora tvrdila, bez ikakvih jačih dokaza, da su izbori dokazali da je većina Srba u Banovini Hrvatskoj za Sporazum. Vidi: Boban (1974), tom 2, deo 2, poglavlje 1, „Provođenje Sporazuma“, 3, „Pitanje promjene političkih zakona i provođenje izbora“, c, „Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj“.

Prilagođavajući svoju politiku uspesima fašizma i nacizma u Zapadnoj Evropi, Maček je bio za krajnje oštre mere protiv komunista i drugih levičarskih grupa, uz istovremenu znatnu toleranciju prema desničarskoj separatističkoj inteligenciji. U Banovini Hrvatskoj su podsticane aktivnosti i publikacije simpatizera Nemačke i Italije, ali organizovane ustaške grupe ipak nisu dozvoljavane, budući da ih je HSS smatrala opasnim protivnikom i takmacem za vlast u Hrvatskoj. U nekim časopisima i publikacijama HSS izražavano je divljenje prema Nemačkoj, koja je veličana zbog njene navodne ekonomske efikasnosti i „reda“. Navođena je i kao primer zdrave nacije s jakim vođstvom, koja je, zahvaljujući svom poštovanju nacionalnog principa, prirodni branilac malih nacija i njihovog prava na nacionalnu samostalnost.²⁹ Da je seljačka partija jednog slovenskog naroda mogla gajiti tako goleme iluzije shvatljivo je jedino u svetlu potpunog odsustva jasnih ideoloških načela i intelektualnih uvida u HSS, njenog provincijalizma i njene totalne zaokupljenosti hrvatsko-srpskim odnosima.

Sporazum - nerazrešeno „jugoslovensko pitanje“

Sporazum nije uspostavio federalizam u Jugoslaviji; samo je stvorio autonomnu hrvatsku jedinicu.³⁰ On je bio pokušaj rešavanja hrvatskog problema, uz prenebraganje postojanja drugih nacionalnih problema u Jugoslaviji. Ta pitanja su, međutim, bila nerazdvojno poveza-

²⁹ Maček je pokazivao slabo poznavanje i malo naklonosti prema ideologiji nacionalsocijalizma. Ipak je bez oklevanja veličao Nemačku i Hitlera kadgod bi ocenio da to može doneti kratkoročne taktičke rezultate. U razgovoru s nekim diplomatama u Zagrebu je, naprimer, nekoliko dana pred nemački napad na Jugoslaviju 6. aprila 1941. izjavio da će se Hitler domoći najveće slave bude li uspeo da oslobodi Rusiju boljševizma i spase Evropu katastrofe koja joj preci od Sovjetskog Saveza. Vidi: Boban (1974), tom 2, 404.

³⁰ Sporazum je delom sačinjen po ugledu na Ugarsko-hrvatsku nagodbu iz 1868, kojom su priznata državna prava i simboli Hrvatske, a i Hrvati kao politička nacija. (Sporazum nije eksplicitno priznavao hrvatska državna prava, ali implicitno i delimično jeste.) Nagodba je, međutim, podredila Hrvatsku zajedničkom parlamentu u Budimpešti, u kome su Mađari imali većinu. To, razume se, nije bilo nešto što je HSS želela da ponovi sa Srbima u Beogradu. Naprotiv, njene nacionalne ambicije bile su velike i želela je da Hrvatska sa Beogradom ostvari onu vrstu odnosa kakvu je Ugarska imala s Bečom u poslednje pola veka trajanja Habsburške monarhije. Tako je Sporazum bio pod znatno većim uticajem ugarske nagodbe (Ausgleich-a) s Bečom iz 1867, kojom je Ugarska stekla poseban status unutar Monarhije, postavši mađarska nacionalna država na teritoriji „istorijske Ugarske“. HSS je želela da ostvari sličan status za Hrvatsku u okvirima Jugoslavije. Ona se nadala i pripajanju svih teritorija „istorijske Hrvatske“ (na primer, Bosne i Hercegovine), ali se mora la zadovoljiti, bar privremeno, teritorijama na kojima su Hrvati bili većina. (Radi potpune precizno sti valja napomenuti da je u Banovini Hrvatskoj bilo krajeva u kojima Hrvati nisu bili većina - takvi su bili, kao što je već primećeno, neki pretežno srpski delovi Like, Korduna, Banije i Dalmatinske Zagore; takođe, van Banovine je ostalo nekoliko stotina hiljada Hrvata.) Za HSS je Sporazum bio glavni, ali ipak samo prvi korak na putu ostvarenja tih dvaju ciljeva.

na. Rešavajući hrvatsko pitanje isključivo popuštanjem hrvatskim zahtevima za nacionalnom autonomijom, Sporazum ne samo što je neminovno pokrenuo srpsko pitanje, već je i postavio problem organizacije Jugoslavije kao celine. Sada je u Jugoslaviji postojala autonomna Hrvatska, ali autonomne slovenačke jedinice, na primer, nije bilo, iako je Slovenija bila Banovinom Hrvatskom odvojena od ostatka Jugoslavije. Slovenci su bili ozlojeđeni činjenicom da su oni ostali deo centralizovane države, dok su Hrvati dobili autonomiju. Takođe, Beograd je ranije činio Slovencima ustupke kako bi pridobio njihovu podršku u odupiranju hrvatskim zahtevima, a Sporazum je onemogućio takve nagodbe.

Mada su Hrvati, Slovenci i Srbi bili tri jedine priznate nacije u Jugoslaviji, postojao je i makedonski nacionalni problem, a i Crnogorci su tražili neki oblik autonomije. Bio je tu i problem neslovenskih nacionalnih manjina - Albanaca, Mađara i Nemaca. Konačno, bilo je jasno da južnoslavenski muslimani Bosne i Hercegovine i Sandžaka nisu tek Jugoslaveni muslimanske vere, i da i oni teže nekom obliku samouprave. Sporazum Cvetković-Maček ne samo da ništa od toga nije rešio, već nije ni pokušao da reši.

Kao hrvatska nacionalna partija HSS je bila zaokupljena isključivo Hrvatskom i hrvatskim nacionalnim pitanjem, a Jugoslaviju je prihvatila samo kao neizbežnu političku realnost koju će biti teško, ako ne i nemoguće, promeniti. Za članove HSS Jugoslavija nije bila njihova zemlja, mada je nisu, kao ustaše, smatrali tuđom, neprijateljskom državom. Mnogi članovi HSS su se nadali da će se potpuna hrvatska nezavisnost jednoga dana ostvariti, što je bio jedan od važnih razloga da HSS nije imala nikakvu jugoslovensku politiku, niti je bila zainteresovana da je stvori. Upravo zbog ovakvih stavova je Maček tako lako napustio Udruženu opoziciju i nagodio se s knezom Pavlom. On, doduše, nije bio zagriženi separatista, ali jugoslovensko jedinstvo je tek polovično podržavao. Nije imao nikakve jugoslovenske političke svesti, i iz Zagreba je dolazio u Beograd da brani hrvatske interese, a ne da vodi politiku cele Jugoslavije. Za njega je Jugoslavija prvenstveno bila arena u kojoj je vodio hrvatsku spoljnu politiku.

Nedostatak interesa za Jugoslaviju kao celinu, praćen snažnim hrvatskim nacionalističkim osećanjima, učinio je HSS nepodobnim učesnikom u jugoslovenskoj vladi. Pri tom je ironija da je zahvaljujući Sporazumu HSS postala vodeća politička snaga u Jugoslaviji. Jugoslovenska radikalna zajednica, vladajuća partija koja je podržavala predsednika vlade Cvetkovića i iz koje je dolazila većina srpskih članova vlade, bila je manje partija a više organizacija ljudi koji rade za vladu i zavise od nje. Ona šire podrške među Srbima (a ni kod drugih jugoslovenskih nacija) nije imala, a srpske su političke partije prema njoj, kao instrumentu autokratskog režima, imale duboko odbojan stav.

Ustav iz 1931. ostao je na snazi i posle sklapanja Sporazuma, te dok je ostatak Jugoslavije u svakom pogledu (pravnom, političkom, administrativnom, vojnom) i dalje bio jedna centralizovana, unitaristička država, stvorena je Hrvatska, kao autonomni deo u njenim okvirima, i to sa širokim političkim pravima. Stoga je bilo pitanje može li se Hrvatska kao *corpus separatum* održati unutar jedne zemlje u kojoj je tolika toga međusobno isprepletano i međuzavisno. U vezi s tim može se povući paralela s problemom koji je za Veliku Britaniju predstavljala Irska u drugoj polovini devetnaestog veka. Predlog Viljema Gledstona o samoupravi u Irskoj izazvao je široke raspre kako u britanskom parlamentu tako i van njega.³¹ Jedno od ključnih pitanja bilo je da li irski poslanici treba da sede i u Vestminsteru i u dablinskom parlamentu. Da je takav sistem uveden, oni bi mogli donositi samostalne odluke za Irsku, a istovremeno zadržati pravo da učestvuju u donošenju zakona o britanskim stvarima. Hrvatski političari su, na sličan način, pošto je Hrvatska stekla autonomiju, i dalje zajedno sa Srbima (koji, uz to, nisu bili autentični srpski predstavnici jer su svoj izbor dugovali sistemu lažnog parlamentarizma po Ustavu iz 1931) i ostalim učestvovali u upravljanju Jugoslavijom. Tako su Hrvati učestvovali u odlukama koje se tiču i jugoslovenskih i isključivo srpskih stvari, a istovremeno imali veliku samostalnost u upravljanju Hrvatskom.³²

Srpski političari su preuveličavali opasnost koju po srpske interese predstavlja Sporazum. Srpska brojčana nadmoć u zemlji kao celini, kao i njihova prevaga u ključnim institucijama države, bili su dovoljno jemstvo da njihovi interesi neće, bar zasad, biti ozbiljno ugroženi. Ali je ipak bilo tačno da politički sistem s tako konfuznom podelom vlasti i odgovornosti ne može efikasno funkcionisati. On je bio nedorađena smeša federalizma i konfederalizma: Hrvati su bili i samostalniji u Hrvatskoj i uticajniji u jugoslovenskoj vladi no što bi im obični federalizam normalno dopuštao. U Beogradu su, na primer, između ostalog, imali *liberum veto*.³³

Neki istoričari imaju blaži stav prema Sporazumu i tumače ga kao tek privremeno rešenje koje je, i pored sve svoje nesavršenosti, doprinelo rešavanju hrvatskog nacionalnog pitanja i bilo korak ka stvaranju federalne Jugoslavije. No često se ima utisak da je Sporazum pre bio prepreka rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Posle postizanja

31 Viljem Gledston, koji je bio ubeden da je jedini način za rešenje irskog pitanja davanje samouprave („home rule“), postao je 1886. premijer. Aprila je izašao sa svojim zakonom o samoupravi, ali je u parlamentu i na opštim izborima bio poražen. Drugi Gledstonov zakon o samoupravi usvojio je Donji, ali ne i Gornji dom 1893. godine.

32 Slično poređenje jugoslovensko-hrvatskih problema posle Sporazuma Cvetković- Maček sa britansko-irskim sa kraja prošlog veka, može se naći kod Jovanovića, S. (1976), 57.

33 Krajem sedamnaestog veka *liberum veto* je potpuno paralizovao poljsku skupštinu („sejm“). On je bio sastavni deo poljskog Ustava, i počivao je na načelu političke jednakosti svih poljskih plemića („šljahte“). Saglasno tome, sve mere i zakone sejm je morao jednoglasno usvajati. Jedan jedini član je čak imao pravo da privremeno raspusti Sejm.

uspeha za Hrvatsku, hrvatski političari su postali konzervativna snaga koja se protivi promeni Ustava iz 1931. godine i nisu želeli da Sporazum postane prvi korak u preobražaju Jugoslavije u federalnu državu. Nemajući nikakve političke vizije, a ograničeni pragmatizmom i kratkoročnim ciljevima, odbijali su traganje za programom uređivanja odnosa među jugoslovenskim nacijama. Sporazum je, uz to, postavio osnovu za neefikasno upravljanje državom. On ne samo da nije uzimao u obzir međunarodnu situaciju i činjenicu da Jugoslaviju ugrožavaju evropski fašizam i nacizam, nego je i onemogućavao hrvatske političare, sudeonike vlasti u Beogradu, da deluju u interesu jugoslovenske države. Njihov politički uticaj bio je uglavnom zasnovan na podršci koju su uživali u Banovini Hrvatskoj, i oni su se bojali da je ne izgube, što je bio jedan od razloga da nisu prihvatili odgovornost za sudbinu čitave zemlje. Zato su svoju novostečenu moć koristili pre svega za zaštitu i unapređenje hrvatskih nacionalnih interesa.

Državni udar 27. marta 1941. godine

Ugled kneza Pavla bio je među Srbima opasno nizak. U poređenju s kraljem Aleksandrom, bio je manji samodržac, ali od njega ništa manji protivnik političkih partija. Međutim, nedostajali su mu Aleksandrova popularnost uspešnog vojnog zapovednika iz balkanskih i Prvog svetskog rata i njegov ugled priznatog zaštitnika srpskih interesa i jedinstva Jugoslavije. Odbojnost princa Pavla prema balkanskoj politici i njegovo rezervisano i aristokratsko držanje, samo su produbili nepoverenje srpskog naroda, ponosnog na seljačko poreklo dinastije Karađorđević i jednostavni životni stil njenih pripadnika.

Tokom 1940. godine međunarodna situacija je po Jugoslaviju postajala sve opasnija. Nemačka je imala velikih uspeha u Evropi, a Italija, koja je već pod svojom kontrolom imala Albaniju, oktobra 1940. napada Grčku. Rumunija i Mađarska, pristupaju Trojnom paktu novembra 1940, dok će Bugarska to isto učiniti marta 1941.³⁴ Tako se, početkom 1941, Jugoslavija našla potpuno okružena Italijom, Nemačkom i njihovim saveznicima - sa izuzetkom Grčke, koja se još uvek odupirala

³⁴ Trojni pakt su sklopile Nemačka, Italija i Japan, a potpisan je septembra 1940. u Berlinu. Nemačka je još novembra 1936. sklopila pakt sa Japanom protiv Kominterne. Paktu je potom novembra 1937. pristupila Italija. Trojni pakt je nastavak saveza stvorenog paktom protiv Kominterne. On je, međutim, otišao dalje od prvobitnog antiboljševičkog pakta protiv Kominterne, tražeći da „svaka nacija na svetu dobije prostor na koji ima pravo“ i uspostavljanje „novog poretka“ u Evropi i „velikoj istočnoj Aziji“. Tekst Trojnog pakta se može naći kod Hoptnera (1962), „Appendix B“.

Italijanima.³⁵ Nemačka je na Jugoslaviju vršila stalan pritisak da i ona pristupi Trojnom paktu, i Jugoslavija je konačno popustila. Posle pregovora koji su se odvijali u tajnosti, Cvetkovic je 25. marta 1941. potpisao pakt s Hitlerom.³⁶ Pakt je bio šok za mnoge Jugoslavene, mada Jugoslavija nije bila obavezna da učestvuje u nemačkim i italijanskim ratnim operacijama, niti da dopusti stacioniranje nemačkih trupa na svojoj teritoriji.³⁷

Na dan 27. marta grupa srpskih oficira obara vladu Dragiše Cvetkovića, primorava kneza Pavla na povlačenje i, šest meseci pre njegovog osamnaestog rođendana, oglašava punoletnim kralja Petra II, najstarijeg sina pokojnog kralja Aleksandra.³⁸ Nagomilano srpsko nezadovoljstvo politikom kneza Pavla i njegovim načinom vladavine bilo je jedan od uzroka ovog gotovo beskrvnog puča, ali je ključni ipak bilo pristupanje Trojnom paktu.³⁹ Državni udar je oduševljeno prihvaćen od Srba, i u više srpskih gradova došlo je do demonstracija podrške. Najmasovnije su bile u Beogradu. I u Ljubljani je bilo demonstracija, ali u njima nije učestvovala najveća slovenačka politička partija, Slovenska ljudska stranka. KPJ nije očekivala udar, ali ga je pozdravila, tražeći od novog režima da se čvrsto poveže sa Sovjetskim Savezom. Komunisti su učestvovali u demonstracijama, postavši dominantna politička grupa na ulicama i trgovima Beograda.⁴⁰ U Hrvatskoj naročite podrške puču nije bilo, a HSS nije bila spremna da se kompromituje podržavajući nešto što je većina Hrvata smatrala isključivo srpskom stvari.

Uslovima pristupanja paktu Jugoslaviji nisu bile trenutno nametnute velike obaveze. Ali potencijalno i na duži rok jesu, budući da su uključivali Jugoslaviju u „novi poredak“ u Evropi i prihvatili vođstvo nacističke Nemačke i fašističke Italije. Srbi su se, dakle s razlogom, plašili da je pakt samo prvi korak ka pretvaranju Jugoslavije u saveznika nemačkih i italijanskih ratnih napora i u fašističku državu. Srpsko javno mnjenje podjednako je sumnjalo u Hitlerovu iskrenost i sposob-

³⁵ O predratnim nemačka-italijanskim planovima za podelu Jugoslavije na sfere uticaja vidi: Kljaković (1977).

³⁶ O nemačkim pritiscima na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu vidi; Krizman (1977).

³⁷ Najznačajniji ljudi koji su odlučivali o jugoslovenskoj spoljnoj politici bili su knez Pavle, Cvetković, Maček, ministar inostranih poslova Aleksandar Cincar-Marković i Ivo Andrić, jugoslovenski diplomatski predstavnik u Berlinu. O promenama u jugoslovenskoj spoljnoj politici koje su dovele do potpisivanja pakta 25. marta vidi: Hoptner (1962), poglavlje 5, „The Anschluss and After“; poglavlje 6, „On the Tightrope“; poglavlje 7, „The End of Neutrality“.

³⁸ Sem kneza Pavla i druga dva namesnika su dali ostavke. Oni su po Ustavu bili ravnopravni sa njim. i bez obzira na stvarnu političku težinu kneza Pavla, obavljali su dužnosti krune zajedno s njim kao Namesništvo.

³⁹ Potpuni tekst Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu može se nad kod Hoptnera (1962), „Appendiks B“.

⁴⁰ Vidi: Damjanović (1972), „Peta konferencija i razvoj političkih prilika u zemlji“, „U susret martovskim događajima“; Đilas, M. (1973), knjiga 2, poglavlje 18; Čolaković (1963), deo 5, poglavlja 3, „Komunistička partija Jugoslavije na čelu revolucionarno-demokratskog pokreta uoči fašističke agresije na Jugoslaviju i u toku aprilskog rata (novembar 1940 - april 1941)“.

nost kneza Pavla da očuva dovoljnu distancu prema Nemačkoj.⁴¹ Opšte nepoverenje u kneza Pavla i tajnost kojom su pristupanje paktu kao i njegov doslovni tekst bili okruženi samo su pojačali ove sumnje. Udar je u velikoj meri bio i emotivna reakcija, izliv gneva protiv saveza koji je bio protivan osećanjima, istorijskim sećanjima i tradicijama srpskog naroda.⁴² Oni koji su preuzeli vlast, međutim, bojali su se provociranja Nemačke i uskoro su pokušali daju umire.⁴³

Sporazum kneza Pavla sa Hrvatima doprineo je opštem neprijateljstvu Srba prema njemu, ali ukidanje Sporazuma nije bilo prikriveni motiv puča,⁴⁴ Na beogradskim demonstracijama uzvikivane su antinemačke parole kao i one kojima je tražena politička demokratizacija.⁴⁵ Hrvati su pak sumnjali da će oficiri koji su organizovali puč pokušati da obnove centralističku, unitarističku Jugoslaviju, a brinula ih je i nagla reaktivizacija srpskih političkih partija, koje uglavnom nisu bile naklonjene Sporazumu. Strah od rata s Nemačkom i Italijom, pomešan kod nekih i sa divljenjem prema moćnom i „sređenom” Trećem rajhu, takode su doprineli tome da HSS zauzme negativan stav prema puču. Maček je, uostalom, bio u Cvetkovićevoj vladi, pa je bio, bar delom, i sam odgovoran za potpisivanje pakta. On je doista i smatrao pristupanje paktu jedinim putem da se spreči rat.

General Dušan Simović, najistaknutija vojna ličnost umešana u puč, pokušao je da stvori koalicionu vladu od svih partija „koje imaju korene u narodu”. To je obuhvatalo sve glavne političke partije, osim KPJ. Simović se nadao da će uspeti da privoli HSS da pristupi koaliciji, ali je Maček tek uslovio: tražio je ne samo potvrdu Sporazuma, već i da se policijske snage u Hrvatskoj stave pod neposrednu kontrolu hrvatskog bana i da za primenu u Banovini Hrvatskoj svih novih zakona,

41 Sažeti prikaz opasnosti koju je pakt, mada prividno ne postavlja velike zahteve, predstavljao po nezavisnost Jugoslavije daje Mitrović (1984).

42 Jugoslovenski istoričari, gotovo bez izuzetka, tvrde da je državni udar od 27. marta bio glavni uzrok šestonedeljnog odlaganja nemačkog napada na Sovjetski Savez. Da nije bilo beogradskog puča, tvrde, nemačke trupe bi stigle ranije do Moskve i možda uspele da je okupiraju. Ali, van Creveld (1973), 182-83, kaže:

„Što se tiče invazije Jugoslavije, ona je bila manje 'neočekivana' u vojnom smislu no što se obično veruje. Iako je odvušla snage od 'Barbarose', ne može se reći da je stvarno odložila, a još manje prekinula, ostvarenja toga plana ...

Faktor koji je stvarno odredio početak 'Barbarose' bio je, izgleda, nedostatak opreme za nemačku vojsku.”

Vidi i: Creveld (1972).

43 Vidi: Jovanović S. (1976), „Konferencija od 5. aprila”.

44 Shvatanje da je puč pre svega antihrvatski događaj rasprostranjeno je kod hrvatske nacionalističke inteligencije.

45 Clissold (1978), 6:

„Dva dana pred puč, britanski poslanik je telegrafisao Idnu: 'Nemci i frankovci postaju sve drskiji; verovatno je da će prvaci HSS, za koje je jugoslavenski ideal važan samo ukoliko im osigurava autonomiju, sve više biti gurani ka separatizmu. Opozicija prema Nemačkoj je najjača u Srbiji, pa i sve naše nade u otpor Nemačkoj moraju tu biti'.”

hrvatskih kao i jugoslovenskih, ban bude izvršno odgovoran.⁴⁶ Bilo je prirodno da hrvatski političar bude sumnjičav prema puču srpskih oficira i da svojom dužnošću smatra zaštitu Sporazuma, ali Mačeka je zanimalo i da ostvari dodatnu korist za Hrvatsku. Očigledno, ni Maček ni bilo ko drugi u njegovoj partiji nije imao ni moralne ni duhovne snage, a ni političke odlučnosti, koje je situacija zahtevala. Njihova politika je bila potpuno lišena jugoslovenske dimenzije, što je ozbiljno ograničavalo Mačekovu političku viziju, čineći je neosetljivom za istorijski trenutak. Dok je, u vreme puča, Čerčil veličao Jugoslaviju "jer je našla svoju dušu", Maček se opredelio za opreznu neutralnost i držanje hrvatske nacije van ovog događaja.⁴⁷ Maček je, zatim, pristao da uđe u Simovićevu vladu pod uslovom da ova pokuša da umiri Nemce, a sam se ponudio da otputuje u Berlin i odobrovolji ih. On je bio najistaknutiji i najglasniji među onima u vladi koji su insistirali na tome da nova vlada potvrdi pristupanje paktu i da učini određene ustupke.⁴⁸

Nemačka je 6. aprila 1941. otpočela napad sila Osovine na Jugoslaviju.⁴⁹ Beograd je bio bombardovan i pretrpeo je velike gubitke u civilnom stanovništvu.⁵⁰ Zagreb je izbegao sličnu sudbinu, jer su Nemci računali na Hrvate kao na svoje potencijalne saveznike, smatrajući puč protiv pakta sa silama Osovine uglavnom srpskom stvari.⁵¹ Jugoslavija je bila poražena za manje od dve nedelje.⁵² Ona je bila nespremna za rat, dok su na strani neprijatelja bile prednosti modernog naoružanja i iznenađenja.⁵³ Time su svi politički manevri naglo, ali samo privremeno, okončani i vlada je napustila zemlju.

Velimir Terzić, penzionisani general Jugoslovenske narodne armije, u svojoj knjizi *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*; uzroci poraza i posledice poraza, tvrdi da su odsustvo solidarnosti između Hrvata i Srba i hrvatska nespремnost da se bore za Jugoslaviju bitno doprineli

46 Simović je prihvatio oba zahteva. Vidi: Jovanović, S (1976), „Pregovori s Mačekom“; „Hrvati“. Maček, sve u svemu, nije Sporazum smatrao konačnim dogovorom o hrvatskoj autonomiji, već pre svega stupnjem u borbi za još veću samostalnost. Vidi, između ostalog Petranović i Simović (1979a), 38.

47 O britanskim pokušajima da podstakmi hrvatski interes za borbu protiv Nemaca vidi: Šepić(1975);Barker (1976), 87-8.

48 Maček je, između ostalog, predlagao da se Nemcima ponudi odobrenje za prelazak njihovih trupa preko jugoslovenske teritorije. Vidi: Jovanović, S. (1976), 12.

49 O Hitlerovoj odluci da napadne Jugoslaviju i uništi jugoslovensku državu vidi: Čulinović (1970),49-50.

50 Broj poginulih se procenjuje na između deset i dvadeset hiljada od ukupnu 250.000 stanovnika. Vidi: Pavlowiith(1971), 107.

51 Čulinović (1970), „Planovi o razdiobi Jugoslavije“.

52 O operacijama i događajima u toku kratkotrajnog rata vidi: *Aprilski rat 1941 - Zbornik dokumenata* (1969).

53 Ali vidi i: Pavlowitch (1983), -150:

„Dosađ je naglasak bio na više no očitij slabosti jugoslovenskih oružanih snaga 1941 (nedovoljna spremnost, tehnološka zaostalost, defetizam, nacionalistička nelojalnost, „podrivanje“ sila Osovine i komunističke propagande, itd.). Nemački i italijanski dokumenti kao da ukazuju da je dejstvovanje u aprilskom ratu 1941. možda bilo manje sramno no što Jugosloveni još uvek veruju.“

brzom porazu Kraljevske jugoslovenske vojske u sukobu sa Hitlerovom Nemačkom.⁵⁴ On pominje brojne slučajeve jedinica koje su se borile među sobom, a ne protiv neprijatelja. Uprkos svim značajnim dokazima koje pruža u prilog svoje teze, čini se ipak da za brzi poraz Jugoslavije preuveličava značaj hrvatske nesprenosti na borbu. Neke hrvatske jedinice jesu dezertirale iz Kraljevske jugoslovenske vojske, ali su mnoge pokazale svoju spremnost da se bore protiv Nemaca.⁵⁵ Većina hrvatskih oficira u oružanim snagama ostala je lojalna sve do 10. aprila, dana proglašenja NDH, posle čega su prosudili da je Jugoslavija propala i da joj više ne moraju biti lojalni.

Srpsko stanovništvo je bilo spremnije da brani zemlju, ali je defetizam brzo zahvatio više oficire u pretežno srpskom oficirskom koru. Osnovni razlozi tako brzog poraza bili su nepostojanje energičnog političkog i vojnog vođstva, zastareli pristup strategiji i taktici i srazmerno loša opremljenost vojske. Vojska je samo odslikavala slabost političkog sistema u celini,

Vlada emigrira

Vlada u izgnanstvu bila je nastavak one sastavljene posle državnog udara 27. marta.⁵⁶ Bila je to koalicija, koja je trebalo ne samo da objedini sve važne političke partije, već i da stvori nacionalno jedinstvo neophodno za suočavanje sa situacijom rata i okupacije. Ona je, međutim, bez obzira na impresivan broj istaknutih političkih ličnosti, bila slaba zbog svoje duboke podeljenosti. Njen predsednik, general Simović, bio je čovek bez političkog iskustva, a istovremeno nepoverljiv prema političarima i političkim partijama.⁵⁷ Legalitet vlade u inostranstvu počivao je na Ustavu iz 1931, po kome su ministri bili odgovorni isključivo kralju. Tako je kralj Petar II bio i vladar Jugoslavije i vrhovni politički presuditelj.⁵⁸ Bilo je samo pitanje vremena kada će spoljni uticaji navesti ovog nestabilnog mladića da svoja ogromna ovlašćenja počne koristiti protiv vladinih ministara.

51 Vidi: Terzić (1982).

55 Vidi: Bogdanov (1961); Barker (1976), „The Croatia and the Defence of Yugoslavia”.

56 Izbor najznačajnijih dokumenata vezanih za vladu u emigraciji do januara 1943. može se naći kod Krizmana (1981). Vidi i: Wheeler (1980). Pavlowitch (1981) daje najsazetiji prikaz.

57 Portret Simovića daje Jovanović, S. (1976), „Simovićev pad”; o njegovom nepoverenju prema političarima vidi: Ibid., 23.

58 Slobodan Jovanović je (uz punu saglasnost predstavnika političkih partija) tvrdio da je puč obnovio nacionalno predstavništvo kao ustavno ravnopravno kruni. Ustavna legalnost ipak je i dalje ostala u rukama kralja. Vidi: Pavlowitch (1981), 90.

Vlada je počivala na pretpostavci da unutrašnju politiku treba ostaviti po strani dok se rat ne završi, kako se ne bi nudio naporima za oslobođenje zemlje. Zaista, ovo se činilo najrazboritijim za jednu vladu u izgnanstvu, pred kojom su bili dugi rat i strana okupacija. Nacionalno pitanje se, međutim, nije moglo izbjeći, i Hrvati i Srbi će u samoj vladi biti u stalnom sukobu. Formalno govoreći, vlada je bila sastavljena po principu partijskoga ne nacionalnog predstavnštva. Juraj Krnjević, Ivan Šubašić, Juraj Šutej, Ilija Jukić i Rudolf Bičanić, na primer, predstavljali su HSS u vladi. Ali oni su sebe videli prvenstveno kao zastupnike hrvatske nacije i smatrali su da im je osnovni zadatak da govore saveznicima u njeno ime, a ne da sudeluju u vođenju vladine jugoslovenske politike.

Nekoliko različitih srpskih političkih partija bilo je zastupljeno u vladi u inostranstvu, te srpski ministri nikada nisu stvorili „blok“ koji bi jedinstveno predstavljao srpsku naciju. Oni su bili između sebe podeljeni: „Jugosloveni“ protiv „Srba“, partija protiv partije, pojedinac protiv pojedinca, oni koji su gubili veru u Jugoslaviju protiv onih koji su još uvek verovali u nju.⁵⁹ Ipak je među njima u osnovnim pitanjima koja su se ticala hrvatsko-srpskih odnosa i buduće organizacije Jugoslavije bilo više sličnosti nego između Hrvata i njih. Hrvati su ih stoga često doživljavali kao „blok“ i svesno nastojali da razbiju njihovo u stvari nepostojeće jedinstvo, što je često izazivalo krizu vlade.⁶⁰ U svim promenama predsednika vlade u izgnanstvu, hrvatsko-srpski sukob igraće presudnu ulogu.⁶¹ Zaista ne bi bilo pogrešno kazati daje taj sukob bitno doprineo neuspehu vlade u inostranstvu.

Hrvati su u vladi Cvetković-Maček imali paritet, pa čak i nadmoć nad srpskim političarima, pošto su ovi uživali tek skromnu podršku u narodu. Oni su se, međutim, nakon 27. marta suočili u vladi sa srpskim političkim partijama. HSS je od tada imala pred sobom srpske ministre koji su predstavljali prave političke partije, ili bar njihove ostatke, a te su partije jamačno bile reprezentativnije od Jugoslovenske radikalne zajednice.⁶² U londonskoj vladi su bile zastupljene tri glavne srpske političke partije: Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka i Zemljoradnička stranka. Bile su tu i Jugoslovenska nacionalna stranka kao i Samostalna demokratska stranka.⁶³ Među samostalnim demokra-

⁵⁹ I izvan vlade je među Srbima bilo sukoba: između mladih i starijih oficira; kralja i „kraljevih ljudi“ i ostalih; različitih rodova vojske; i između onih koji su organizovali ili pomogli udar i onih koji su bili protiv njega.

⁶⁰ Vidi: Jovanović, S. (1976).

⁶¹ Pavlowitch (1971), 146, navodi „endemički ćorsokak srpskohrvatskog neslaganja“ u vladi u izgnanstvu kao glavni uzrok „njene nesposobnosti da bude jedinstveno vodstvo svih projugoslovenskih umerenih snaga u zemlji“, kao i gubitka njenog ugleda u britanskim očima.

⁶² Jovanović, S. (1976), 19.

Jugoslovenska nacionalna stranka osnovana je jula 1932, kao vladina partija, ali je po Stojadinovićevom dolasku na vlast 1935, prešla u opoziciju. Jugoslovensku nacionalnu stranku su u

tima bilo je i Hrvata; njihova partija je bila saveznica HSS, ali nije bila od velikog uticaja.⁶⁴

Hrvatski i srpski ministri bili su doboko podeljeni: povremeno kao da su jedni druge smatrali pripadnicima tuđinskih, a u izvesnim trenucima čak i neprijateljskih nacija. Predstavnici HSS u vladi nisu mogli da prihvate da su odnosi između Hrvata i Srba isključivo unutrašnja stvar koja će se rešiti posle rata, ali problem nisu smatrali ni spoljnopolitičkim - samo njihovo učešće u vladi podrazumevalo je prihvatanje Jugoslavije. Bili su svesni da bi svaki pokušaj da sa svojim srpskim kolegama uspostave odnose zasnovane na punoj suverenosti i samostalnosti dveju nacija ugrozio njihove odnose sa Britancima, a kasnije i Amerikancima, pošto bi takva politika mogla biti smatrana posrednim prihvatanjem NDH, saveznice sila Osovine.

Mada je Simovićeva vlada potvrdila Sporazum, srpski ministri su izbegavali da o tome javno govore. Oni su smatrali da treba voditi računa o antihrvatskom raspoloženju srpskog stanovništva u Jugoslaviji, koje je bilo veliko posle uspostavljanja NDH, a pogotovu posle ustaških pokolja Srba u leto 1941. U vladi u emigraciji je bilo i nekoliko srpskih političara, otvorenih kritičara Sporazuma, što je kod Hrvata izazivalo dodatnu nelagodnost. Ipak su srpski ministri u velikoj većini verovali da ne može biti povratka centralizmu i unitarizmu, i odbacivali su ideju o nezavisnoj velikoj Srbiji. Srpski članovi vlade, dakle, uglavnom nisu tajno planirali obnovu „srpske hegemonije“, ali nisu pokazivali ni dovoljno osetljivosti za hrvatski strah oko položaja Hrvatske u budućoj Jugoslaviji. Ministri članovi HSS bili su, sa svoje strane, netrpeljivi i njihov je pristup nacionalnom problemu često bio dogmatski. Sukob između Hrvata i Srba bio je, u suštini, oko gotovo konfederalnog statusa Banovine Hrvatske, za koji je većina Srba tvrdila da ga prihvata, ali - sa hrvatskog stnovišta - s nedovoljno odlučnosti i iskrenosti, i oko odbijanja Hrvata da se opredele za obnovu Jugoslavije ili uključe u opštejugoslovensku politiku.⁶⁵

Hrvati su želeli da budu predstavnici suverene hrvatske nacije (i bili su donekle prihvaćeni kao takvi), dok su istovremeno bili tek jedna od partija u koalicionoj vladi. Struktura vlade je bila neodređena: ostajalo je nejasno da li je ona koalicija političkih partija, ili federacija odnosno konfederacija nacija. Hrvatski ministri su insistirali na tome da

vladi u emigraciji predstavljali oni političari koji nisu prišli Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, koju je Stojudinović osnovao avgusta 1936. Partija je bila na Mačekovoj listi Ujedinjene opozicije 1928 (osim u Hrvatskoj, gde su se lokalni prvaci pridružili vladinoj listi). Ona je bila tvorevina kralja Aleksandra, opredeljena za unitarizam i centralizam. U očima mnogih Hrvata i dalje je bila prevashodno partija Aleksandrove diktature.

⁶⁴ Slovence je u vladi u emigraciji predstavljala Slovenska ljudska stranka.

⁶⁵ Vidi: Jovanović, S. (1976), „Jugoslovensko pitanje“.

nisu obavezni da prihvate većinske odluke koalicione vlade.⁶⁶ Time su, u stvari, dali sebi pravo da blokiraju svaku vladinu odluku; taj *liberum veto* dao im je status suverene nacije.⁶⁷

Antijugoslovenstvo Hrvatske seljačke stranke

Vladko Maček je odlučio da ostane u zemlji i posle napada sila Osovine aprila 1941.⁶⁸ Iako je odbio ponudu Nemaca da osnuje hrvatsku vladu, izdao je proglas u kome savetuje hrvatskom narodu da ne pruža otpor italijanskim i nemačkim okupacionim snagama i da saraduje s novim režimom. Proglas nigde ne pominje da treba pristupati ustaškom pokretu ili pomagati nemačkim i italijanskim ratnim naporima.⁶⁹ Proglas je, pri tom, ipak sav u duhu neopiranja i „čekanja na bolja vremena" (tipičan pristup HSS kada je suočena sa agresivnom silom). Ustaše su Mačeka smatrale neprijateljem, jer se nije slagao s njihovim terorističkim metodama i jer je sklopio, po njihovom mišljenju, sramni kompromis sa beogradskim režimom. Ipak je Mačekov proglas, čiji je učinak bio znatan, pomogao ustaškom režimu da se ustoliči.

Maček je ubrzo bio uhapšen i poslat u koncentracioni logor, da bi kasnije bio interniran na imanju u rodnom selu, i tako do kraja rata ostao van politike. Njegov zastupnik u vladi u emigraciji bio je generalni sekretar HSS Juraj Krnjević, čovek koji je međuratno razdoblje uglavnom proveo kao emigrant i bio slabo poznat u zemlji. Bio je na glasu kao nepomirljivi hrvatski nacionalista i mrzitelj Srba.⁷⁰ Krnjević je u Simovićevoj vladi postao potpredsednik.⁷¹ Već avgusta 1941. Krnjević, predstavljajući se kao „glavni zastupnik hrvatskog naroda", a uopšte se ne konsultujući s jugoslovenskom vladom, bezuspešno po-

66 Opšti prikaz politike jugoslovenske vlade u emigraciji prema Hrvatskoj i hrvatskom pitanju daje Kljaković (1971-73).

67 Stalni sukobi između hrvatskih i srpskih ministara naveli su britansku vladu i ministarstvo spoljnih poslova da posumnjaju u mogućnost održanja Jugoslavije. Oni su jugoslovensku vladu u emigraciji smatrali nekompetentnom i sve češće su se mešali u njene poslove. Kasnije su (naravno od sredine 1943), uticali na izbor predsednika vlade i imenovanje vladinih ministara, kao i na sadržinu određenih značajnih političkih deklaracija. Vidi: Clissold (1978); Krizman (1981).

68 Vidi: Maček (1957), poglavlje II, „Crisis and Coup"; poglavlje 15, „War and Fascism".

69 O Mačekovom proglasu vidi: Čulinović (1968), „Kako je došlo do Mačekovog proglasa na zagrebačkoj radiostanici".

70 O ustaškoj verziji Krnjevićevih antisrpskih aktivnosti u vladi u emigraciji vidi: Kovačić (1970), 98-9, 205, 277.

71 Predsednik vlade je imao tri zamenika, od kojih je svaki predstavljao jednu od tri priznate nacije u Jugoslaviji: srpsku, hrvatsku i slovenačku.

kušava da stupi u pregovore s britanskim ministrom inostranih poslova, Antoni Idnom, oko posleratnih granica između Italije i Hrvatske.⁷²

Krnjević je u ekstremnom obliku predstavljao ono što je bilo zajedničko većini hrvatskih nacionalista, i u HSS i u ustaškom pokretu. On je pošao od ispravnog ali preuveličanog uviđanja da srpskim političkim patnjama manjka dovoljno razumevanja za hrvatske probleme.⁷³ Potom je razvio jedno tumačenje srpske politike u kome je centralno bilo uverenje da su razlike između srpskih partija, pa čak i između njih i kraljeve diktature koja ih je ukinula, male i sporedne, a u mnogim slučajevima ništa drugo do lukavstvo smišljeno da zbuni i podeli Hrvate u njihovoj borbi za vlastita nacionalna prava.⁷⁴

Celokupnom svojom političkom aktivnošću Krnjević je podržavao ideju nezavisne hrvatske države.⁷⁵ Da ne podrži NDH odlučio je u prvom redu zbog toga stoje verovao da će Nemačka i Italija, zemlje čiji je ona bila saveznik, biti poražene.⁷⁶ (Uopšte je stav HSS tokom rata - stav koji će se u krajnjem ishodu pokazati kobnim po nju kao delatnu političku snagu - bio da ostavi što je moguće više izbora otvorenim.) U kontaktima s predstavnicima hrvatskih zajednica u Sjedinjenim Američkim Državama Krnjević je sasvim otvoreno izražavao svoj separatistički nacionalizam i nije se smatrao obaveznim da vladi polaže računa o svojim akcijama.⁷⁷

Konstantin Fotić, jugoslovenski diplomatski predstavnik (kasnije ambasador) u Vašingtonu, uskoro posle prvih pokolja Srba u NDH počeo je da smatra Hrvate neprijateljskom nacijom, a zatim i da se zalaže za odbacivanje koncepta jugoslovenske države i za koncentraciju srpske energije na stvaranje srpske države.⁷⁸ Fotić, za razliku od

72 Vidi: Šepić (1975). Uglavnom su svi članovi HSS u vladi nastojali da vode samostalnu hrvatsku i HSS-ovsku spoljnu politiku.

73 O Krnjevićevoj duboko usađenoj odbojnosti prema Srbima i njegovom uverenju da je svaki dijalog ili kompromis između Hrvata i Srba nemoguć vidi, između ostalog, i pismo njegovog saradnika i prijatelja Branka M. Pečelja u *Našoj reči* br. 305, 18,

7-1 Vidi: Jovanović, S. (1976), „Hrvati“.

75 Vidi, na primer, Krnjevićev memorandum britanskoj vladi u proleće 1933. Tu on razmatra, uz pristanak Mačeka, „vođe hrvatskog nuroda“, mogućnost uspostavljanja nezavisne Hrvatske pod britanskom zaštitom. Boban (1971), 122-4.

76 O Krnjevićevom uverenju da će Nemačka i Italija biti poražene vidi: Krizman (1981), 20, „Izjava Dra Jurja Krnjevića“.

77 Ministri u načelu nisu smatrali da su obavezni da izveštavaju vladu o svojim neoficijelnim aktivnostima, a nisu bili ni sprečavani da samostalno vode politiku sa stranim vladama i stranim obaveštajnim službama, ili sa pripadnicima njihovih nacionalnih zajednica, uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama. O Krnjevićevoj posleratnoj podršci nezavisnoj hrvatskoj državi, odbijanju da osudi ustaške zločine ili da se distancira od bivših ustaša, i o njegovom istovremenom strahu od konkurencije ustaša za vođstvo među hrvatskim emigrantima, vidi: „Pismo Dr. Dinka Šuljka“, *Na pragu sutrašnjice*, sveska 2, br. 2 (6) (mart 1976). O njegovoj podršci borbi „svim silama“ za nezavisnu hrvatsku državu vidi, između ostalog, njegov govor na konferenciji HSS u Klivlendu, održanoj 5. septembra 1952. godine, o kojoj izveštava *Danica* od 17. septembra 1952. Navedeno u: Kovačić (1970), 279.

78 Posle ustaških pokolja neki su srpski političari u izgnanstvu izgubili svaku nadu da će Srbi i Hrvati ikada više moći da žive zajedno i počeli su da zagovaraju stvaranje samostalne srpske

Krnjevića, nije bio pre rata antijugosloven, a kao iskusni diplomata bio je mnogo kontrolisaniji i diskretniji u svojim antihrvatskim iskazima nego Krnjević u svojim antisrpskim. Ipak se čak ni Krnjević, iz taktičkih razloga, nikada nije otvoreno izjasnio protiv Jugoslavije.

I Krnjević i njegov srpski dvojnik Fotić bili su separatisti i protivnici jugoslovenske ideje. Onu „drugu“ naciju su smatrali neprijateljem i za jugoslovensku vladu su radili samo zato što su držali da je to privremeno korisno. Obojica su imali i ekspanzionističke ideje, polazući pravo svoje nacije na teritorije one „druge”.⁷⁹ Krnjević i Fotić su bili možda najnepomirljiviji nacionalisti među političarima u emigraciji, ali njihov antagonizam zbog toga ne pruža ništa manje tačnu sliku dubokih podela koje su u Londonu postojale.⁸⁰ Vlada je tolerisala Fotića i oklevala da pozove na odgovornost Krnjevića, svog ministra i potpredsednika, te su tako obojica mogla da nastave sa svojom delatnošću.⁸¹

Dejstvo ustaškog genocida

Najteži sukob između Hrvata i Srba u vladi u emigraciji izbija krajem leta i početkom jeseni 1941. pošto su vesti o ustaškim pokoljima Srba doprle do Londona.⁸² Hrvatski političari su bili neodlučni i dvosmisleni u osudama ovih grozota, što je razgnevalo Srbe. Čak i oni

države. Ekstremniji su u nju hteli da uključe ne samo Bosnu i Hercegovinu, već i velike delove današnje Hrvatske. Neki su čak zamišljali da bi te teritorije valjalo etnički „očistiti”, tj. Hrvate (pa čak i muslimane) proterati s njih, čemu je trebalo da posluži četnički pukret. O Fotićevnj antihrvatskoj propagandi u srpskoj zajednici u Sjedinjenim Državama vidi: Krizman (1981), 130, „S. Kosanović - S. Jovanović”; 186 „I. Šubasić - S. Jovanović i ministrima”. O Krnjevićevom verovanju da iza Fotićevih aktivnosti stoji srpska zavera vidi: Krizman (1981), 203, „Zapisnik sjednice vlade”.

79 Vidi: Jovanović, S. (1976), „Hrvati”.

80 Tako je Momčila Ninčića, ministra spoljnih poslova, britanski Forin Ofis smatrao „antihrvatom gotovo fanatičkog stepena”. Clissold (1978), 8. Međutim, neprijateljski stav Forin Ofisa prema Ninčiću mogao je da bude delimično uzrokovan njegovim naporima da vodi jugoslovensku spoljnu politiku nezavisno od svih velikih sila, uključujući i Veliku Britaniju. Vidi: Pavloivitch (1981), 90- 101; Pavloivitch (1985), poglavlje 2, „Momčilu Ninčić: The European Policy of the Government in Exile”.

81 Milan Grol, ministar u vladi i vođa Demokratske stranke, piše marta 1943. godine pred-sedniku Slobodanu Jovanoviću: „I sama ideja [jugoslovenske] države je u krizi.” Osnovni uzrok je sukob između Hrvata i Srba, kako u samoj zemlji, tako i u vladi u izgnanstvu. Vidi: „Pismo Milana Grola”, *Naša reč*, br. 219, 9; Krizman (1981), 219, „Zapisnik sjednice vlade”; 226, „Zapisnik sjednice vlade”.

82 Pavlowitch (1981), 102, oštroumno primećuje: „U emigraciji i pod šokom zbog skorašnjih zbivanja u domovini, partijski prvaci su se iznova suočili s predratnim srpsko-hrvatskim pitanjem, zastrašujuće uveličanim.” Pavloivitch, međutim, potom piše (ibid., 102): „Srpsko-hrvatski se problem iz samo političkog i ustavnog pitanja pretvorio u temeljno pitanje samog opstanka zemlje.” Hrvatsko pitanje je pak oduvek bilo pitanje postojanja jugoslovenske države, jer je bilo tesno povezano sa separatizmom. Ono nikada nije ni bilo samo političko ili ustavno pitanje.

srpski političari koji su pre toga bili bliski sa HSS (predstavnici Zemljoradničke stranke, na primer) zatežu svoje odnose s Hrvatima. Hrvatski ministri su pokušavali da umanje strahote ustaških pokolja, i da ih „objasne“ kao reakciju na predratno srpsko ugnjetavanje.⁸³ Potpuno zanemarujući prirodu i obim ovih događaja, oni su ih upoređivali s progonima Hrvata u predratnoj Jugoslaviji, između ostalog, sa otpuštanjem s posla hrvatskih učitelja optuženih za nacionalizam u vreme diktature kralja Aleksandra.⁸¹

Srpski političari su bili jedinstveni u svom insistiranju na odlučnoj javnoj izjavi hrvatskih ministara o pokoljima u kojoj bi oni iskazali svoje gnušanje nad ustaškom politikom. Srpski ministri su bili pod pritiskom srpskog javnog mnjenja u zemlji, koje se okretalo i protiv Hrvata i protiv ideje Jugoslavije, kao zajedničke države Srba i Hrvata. Oni su zato smatrali da je najhitnije pokazati da se vlada u emigraciji, uključiv i njene hrvatske članove, energično suprotstavlja ustaškom režimu. Hrvatski članovi vlade su, međutim, sumnjali da srpski političari preuveličavaju broj žrtava pokolja da bi potkopali položaj hrvatskih ministara u vladi i njihove odnose sa Britancima. S obzirom na reputaciju nekih srpskih političara kao intriganata i mrzitelja Hrvata, takve sumnje u njihove motive nisu bile neopravdane; bilo je tačno i da je broj žrtava preuveličavan. Ali prave brojke su svejedno bile ogromne. Pred licem ovog planiranog, organizovanog i sistematično vršenog genocida hrvatski političari su, ipak, iznad svega vodili računa o očuvanju hrvatskog nacionalnog prestiža.⁸⁵

O izveštajima o pokoljima u NDH i njihovom uticaju na londonsku vladu vidi: Krizman (1981), 81, „Lj. Hadzi-Đorđević“ - Dušanu Simoviću“; 89, „I. Šumenković - Ministarstvu vanjskih poslova“; 98, „I. Šumenković - M. Ninčiću“; 122, „Episkop Dionizije - Ivanu Šubašiću“; 177, „I. Šumenković - S. Jovanoviću“.

83 R. V. Sison-Votson, britanski historičar Austro-Ugarske i Balkana, inače uglavnom sklon hrvatskim zahtevima, smatrao je Hrvate najsvadljivijim od svih Slovena, Mada je to i preterivanje i simplifikacija, ipak je tačno da su se Hrvati u svojoj istoriji često suprotstavljali koristeći se deklaracijama i rezolucijama. Oni nisu imali samostalnu državu u kojoj bi se njihove političke elite učile odgovornosti vladanja, a ni dovoljno snage da revolucijom dovedu u pitanje Beč ili Budimpeštu, pa su se oslanjali na taj tip opozicione borbe. On je, vremenom, obeležio hrvatski politički mentalitet Krišković (1925), 24, primećuje:

... vekovna očajnička borba protiv mnogo moćnijih protivnika gurnula je Hrvate u ovaj jalovi prostor negacija, principijelnih rezervi i protesta.”

Ibid., 24-5:

„Odbojna prema svakoj revoluciji [...], slaba u smišljanju novih političkih puteva i sredstava, prenejaka da potakne interes evropskog javnog mnjenja za svoju poštnu borbu (hrvatska) je politika bila uglavnom ideološka, filozofska, dogmatska i sektaška.”

84 Vidi: Jovanović, S. (1976), 62. Zanimljivo je da Jovanović, koji s pravom primećuje da je pogrešno smatrati ustaške masakre gotovo jednakim otpuštanjem hrvatskih učitelja, ta otpuštanja opisuje kao slučaj „običnog partijskog progona”. Ona su, u stvari, bila nešto znatno gore - slučaj nacionalnog progona.

85 Džordž Rendel, britanski poslanik kod jugoslovenske vlade u izgnanstvu, piše o nespremnosti Hrvata „da daju neku jasnu i nedvosmisleni izjavu kojom bi osudili i odbacili zverslva koja su ustaše počinili. Umesto toga, oni s naizgled tipičnom kratkovidom tvrdoglavošću odbijaju da budu bilo mudri, bilo velikodušni, i nastavljaju da bičuju krepalog konja hrvatskih jadikovki. U to vreme obe strane [i Hrvati i Srbi] su izgubile iz vida da je svetski rat ušao u kritičnu fazu ...” Rendel

Budući da antisrpska politika ustaškog režima nije bila odlučno i otvoreno odbačena od hrvatskih ministara, jedinstvena jugoslovenska vlada potom je postojala samo na papiru.⁸⁶ Hrvatski i srpski ministri, kao pojedinci, nisu bili ni intelektualno nesposobni (neki od njih bili su poznati kao ozbiljni i načitani intelektualci), ni bez integriteta, a ipak, unatrag gledano, njihovo ponašanje izgleda groteskno neprimereno: u vreme najveće tragedije jugoslovenskih naroda nisu bili u stanju da prevaziđu paralizu nacionalne isključivosti. Sve do kraja rata će ostati zatočenici vlastitih uskih nacionalnih ideologija.

Jedan od ciljeva ustaškog terora bio je i podrivanje ideje jedinstvene Jugoslavije, time što će saradnju Hrvata i Srba učiniti nemogućom. Pavelić je u izvesnom smislu i ostvario taj cilj, jer su ustaški pokolji pogoršali odnose između Hrvata i Srba u emigrantskoj vladi. Ali ono stoje Pavelić zapravo sa uspehom uništavao bila je međuratna Jugoslavija nacionalnih političkih partija, Ustaška politika je, međutim, pridonela jačanju partizanskog pokreta, pošto je mase Srba u NDH gurnula u naručje partizana. Jer, komunistička nacionalna politika je, u uslovima bratoubilačkog građanskog rata do kojeg je došlo posle ustaških pokolja, bivala sve privlačnija pripadnicima različitih jugoslovenskih nacija.

(1957), 216 (i. Rudolf Bičanić, član londonske vlade, napisao je memorandum u kome je pokušao da okrivi muslimane za pokolje Srba, istovremeno optužujući Nemece za njihovo neorganizovanje. Mada je ustaše i frankovce smatrao odgovornim, ipak ih je predstavljao kao sredstva u rukama nemačke politike. Nijedna od tih tvrdnji nije, međutim, bila tačna. Nemci su se uglavnom protivili pokoljima, a ustaške jedinice, mada je u njime bilo muslimana, bile su pretežno rimokatoličke hrvatske. U ustaškom vođstvu i među oficirima muslimani su bili sasvim retki. Bičanić je, takođe, bio uvoren da su Srbi u NDH isto toliko krivi za pokolje koliko i Hrvati. Pn njegovom je mišljenju „starno stanje stvari“ bilo sledeće:

- „ 1. Hrvati ubijaju Srbe;
2. Hrvate kolju Hrvati;
3. Srbi kolju Hrvate;
4. Srbi kolju Srbe.“

(Krizman, 1981, 118, „Memorandum Dra Rudolfa Bičanića“) Imajući u vidu činjenicu da je broj srpskih žrtava bio mnogo veći od hrvatskih, stavovi poput Bičanićevih morali su Srbima - kako u londonskoj vladi tako i u srpskoj zajednici u Sjedinjenim Američkim Državama - delovati kao nedovoljna osuda ustaša.

⁸⁶ U pismu predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću Milan Grol je krivicu za krizu vlade video i u odsustvu ozbiljne osude ustaških pokolja od strane hrvatskih članova kabineta. Vidi: „Pismo Milana Grola“, *Našu reč*, br. 221, 2. Dok su Hrvati oklevali da napadnu ustašku politiku i svim srcem učestvuju u vladi, a Srbi bili nespremni da u potpunosti odbace srpski centralizam i unitarizam i zaustave četnička nasilja nad Hrvatima i muslimanima. KPJ je bila energično projugoslovenska. Ona je bila i protiv četnika i protiv ustaša, nastojeći da onemogući sve nacionalističke sukobe. Odbacivala je srpsku hegemoniju i bila za federalizam. Predvođena jedinstvenim „ratnim kabineto“, tj. Politbiroom i Vrhovnim Štabom, ona je uspela da ujedini ljude različitih nacionalnosti, kako u samom rukovodstvu, tako i među kadrom i običnim vojnicima.

Četnici kao srpski pokret

Kralj Petar II januara 1942, pod pritiskom predstavnika većine političkih partija, smenjuje predsednika vlade generala Simovića.⁸⁷ Simovićevo nepoverenje prema političarima koje je smatrao razbijačima jugoslovenskog nacionalnog jedinstva dovelo ga je u sukob sa ostalim članovima vlade.⁸⁸ Naročito su Hrvati bili protiv Simovića. Mada je njegovo jugoslovenstvo, po svemu sudeći, bilo iskreno, nije mu bilo preporuka u njihovim očima. Oni su u tomo videli maskirani srpski hegemonizam i pretnju njihovim nacionalnim težnjama. Uz to, da je na Hrvatima bilo da biraju da li bi radije imali posla sa samodršcem poput kneza Pavla ili sa srpskim političkim partijama, oni bi se pre opredelili za samodršca. Srpski parlamentarci kao da su im se više činili kao predstavnici srpskih interesa nego srpski antiparlamentarni autokrata. Ali, Hrvati su između srpskih političkih partija i srpskih oficira ipak pre bili za političke partije. Šestojanuarska diktatura nije se direktno oslanjala na vojsku i ona je bila pasivna sve do puča 27. marta 1941. Ipak, vojska je bila prisutna u pozadini i nije bilo sumnje da je jedan od stubova centralističke i unitarističke Jugoslavije. Ona je, takode, bila najsrpskija od svih institucija u državi.⁸⁹ Zato su Hrvate njihovi najdublji nagoni upozoravali da je Srbin u uniformi najnespremniji da popusti hrvatskim zahtevima.⁹⁰ On će vazda centralizovanu i unitarističku jugoslovensku državu smatrati preduslovom odbrane zemlje, a traženje autonomije tumačiti kao opasnost po njen opstanak. Simović uz to u očima Hrvata nije bio samo srpski general, već i vođ i objedinitelj svih srpskih partija u vladi. Oni su bili uvereni da bi se, bez njega, taj srpski blok raspao.⁹¹

Novi predsednik vlade postaje Slobodan Jovanović, profesor ustavnog prava i najistaknutiji srpski istoričar između dva rata, koji je takode bio i predsednik Srpske kraljevske akademije nauka. Njegov pristup srpskoj istoriji je bio kritičan: njegove sjajne analize i britka du-

87 Vidi: Jovanović, S. (1976), „Simovićev pad“.

88 O Simovićevom jugoslovenstvu vidi: Jovanović, S. (1976), 18.

89 U čitavom međuratnom razdoblju Srbi su činili apsolutnu većinu oficirskog kora. Od oko 230 jugoslovenskih generala 1941. godine 21 su bili Hrvati i 10 Slovenci, a svi ostali Srbi. Od kraja 30-tih godina počinje sporo ali stalna da se povećava broj nesrpskih generala i drugih oficira. Vidi: Pavlovitch(1983).

90 Činjenica da je Simović već bio prihvatio Mačekove zahteve nije bilo dovoljno jemstvo Hrvatima.

91 O hrvatskom viđenju srpskih partija kao bloka vidi: Jovanović, S. (1976), „Simovićev pad“, naročito 10-22. Zapravo su srpske partije - sa Simovićem ili bez njega - bile ne samo mnogo manje blok nego što su Hrvati verovali, nego su Srbi bili i razjedinjeniji od Hrvata. Ipak su se u nekim pitanjima i slagali. Vidi: Ibid., „Srbi“, naročito 73. Jovanović, S. (1976), 22, ovako komentariše Simovićev pad: „Simovićev pad bio je prouzrokovao van velikom krizom srpskohrvatskih odnosa. On bi se, razume se, mogao pravdati da bi ta kriza, upravo zbog svoje važnosti, prouzrokovala pad i većine drugih na njegovom mestu.“

hovitost uništiti su mnoge mitove srpskog nacionalizma. A ipak je upravo on bio predsednik nacionalističkog Srpskog kulturnog kluba, osnovanog 1937, koji je nastojao da unapredi kulturno i političko jedinstvo svih Srba u Jugoslaviji (i, nakon Sporazuma, uspostavi srpsku jedinicu, tj. neku vrstu srpske banovine u Jugoslaviji), i kritičar Sporazuma sa ustavne tačke gledišta. Uz to je podržavao i četnički pokret Draže Mihailovića. Jovanović do rata nije imao ni sposobnosti ni ambicija da se bavi politikom,⁹² ali su ga okolnosti dovele na vodeći položaj u najtežem ratnom vremenu.⁹³

Jovanovićeve podrška Mihailoviću tek delom je objašnjiva manjkom informacija o aktivnostima četničkog pokreta.⁹⁴ (Vlada nije imala nikakvih neposrednih i pouzdanih dodira sa zemljom, pa je, samim tim, bila rđavo obaveštena.) Jovanović je bio antikomunista, a i slagao se s onim što je smatrao četničkom osnovnom zaokupljenošću srpskim nacionalnim interesima, što je još više udaljilo Hrvate i Srbe, ministre vlade u inostranstvu.⁹⁵ Kao i u slučaju ustaškog genocida, vlada nije bila u stanju da zauzme jedinstven stav prema četničkom pokretu i pogotovu prema srpskom šovinizmu većine njegovih vođa. Srpski članovi vlade su veličali Mihailovića i četnike kao junake otpora okupatoru, dok su se Krnjević i Šutej plašili četničke antihrvatske politike, i sistematski nastojali da umanje ugled četnika u očima saveznika.⁹⁶ Njihova kritika četničke antihrvatske politike je umnogome bila opravdana, ali ni pritužbe srpskih ministara na Krnjevićevu i Šutejevnu neloyalnost vladi nisu bile sasvim neumesne. Mada članovi vlade u kojoj je Mihailović bio ministar rata (pa tako i njihov kolega), učestvovali su u antičetničkoj propagandi iza leđa srpskih ministara. Ta propaganda hrvatskih članova vlade i hrvatskih emigrantskih grupa bez sumnje će uticati na to da saveznici odbace četnike i priznaju partizanski pokret, što će pomoći konačnoj pobedi komunista.⁹⁷

Jugoslovenska vlada u izgnanstvu pravi 1942. godine grešku koja je ogromno pomogla partizanskom pokretu. Ona nalaže Mihailoviću da

92 Portret Slobodana Jovanovića kao naučnika daje Vlajić (1959). O Jovanoviću, kao istoričaru i političaru vidi: Đorđević, D. (1971).

93 Veza između jugoslovenske vlade u izgnanstvu i zemlje održavana je pre svega posredstvom Britanaca. Veza s Mihailovićem išla je preko britanske vojne komande na Srednjem Istoku. Vidi: Jovanović, S. (1976), „Pitanje generala Mihailovića“, naročito 33.

94 O sličnosti Jovanovićeve i Mihailovićeve „pogleda i ciljeva“ vidi: Pavlovitch (1981), 96.

95 Istorija Mihailovićeve pokreta može se, između ostalog, naći kod Hoberts (1973) i Tomasevicha (1975).

96 Britanci su Mihailovića uglavnom smatrali anti Hrvatima. Kako bi zaustavio ustaške pokolje, Mihailović je, na primer, 1942. godine nagovarao saveznike da zaprete bombardovanjem „ustaških centara - Zagreba, Karlovca i Varaždina“ da bi se prekinulo istrebljenje Srba. Vidi: Krizman (1981), 240, „M. Ninčić - K Fotiću“.

97 Opšti prikaz britanske ratne politike u jugoistočnoj Evropi (pa i prestanak podrške četnicima i podržavanje partizana) daje Barker (1976). Pronicljivu i dobro argumentovanu (premda ne potpuno ubedljivu) odbranu britanske politike daje ibid., „Postscript“. O kritičnom razdoblju 1942 - 1913. vidi: Barker (1979).

do savezničkog iskrcavanja u Jugoslaviji izbegava direktni sukob s Nemcima, i da što je moguće više trupa pošalje na teritoriju NDH radi zaštite Srba od ustaških pokolja. Mihailović je u to vreme uglavnom i prestao da se bori protiv Nemaca. Četnici u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji su već saradivali sa Italijanima u operacijama protiv partizana. Mihailović isto tako većih i pokretnijih jedinica za slanje u Bosnu nije imao. (Njegova gerila je, za razliku od partizanske, bila tradicionalna pa samim tim i lokalna.) No svejedno je obelodanjivanje ovih londonskih naredbi samo učvrstilo - u Jugoslaviji i Velikoj Britaniji (uz pomoć delotvorne komunističke propagande) - već stvorenu sliku četničkog pokreta i vlade u emigraciji, kao sklonih pasivnosti i saradnji s okupatorima Jugoslavije i prevashodno zaokupljenih borbom protiv komunizma, a za očuvanje srpske prevlasti u Jugoslaviji.⁹⁸ Naročito je nalog o borbi protiv ustaša, budući da nije bio praćen nikakvim uputstvima o odnosu prema Hrvatima i muslimanima, i onim četničkim komandantima koji su počinili zločine nad hrvatskim i muslimanskim civilima, delovao kao pokušaj nastavljanja, pa čak i eskalacije, hrvatsko-srpskog rata.

Predsednik vlade Slobodan Jovanović daje ostavku juna 1943, pre svega zbog krize hrvatsko-srpskih odnosa.⁹⁹ Jovanović je bio pripremio nacrt „Deklaracije o ratnim i opštim ciljevima državne politike jugoslovenske vlade“, u kojem se zalagao za federalni sistem i pluralističke parlamentarne političke ustanove. Deklaracija je trebalo da bude osnov hrvatsko-srpske saradnje kako u vladi u izgnanstvu tako i u samoj zemlji, te da omogući vladi da se usredsredi na stvaranje politike vođenja rata i građanskog rata.¹⁰⁰ Međutim, Hrvati su, i pored toga što su prihvatili osnovnu liniju nacrta, Jovanovića smatrali neodgovarajućom osobom za ostvarenje takve jedne deklaracije. Po Krnjeviću, Jovanović nije bio ni dovoljno Jugosloven ni dovoljno demokrata za taj zadatak. Hrvati su iskoristili svoj *liberum veto* i kriza vlade se nije mogla izbeći.¹⁰¹

Kralj je Miloša Trifunovića, starog političara iz Radikalne stranke i protivnika Sporazuma, imenovao za predsednika vlade. Očekivalo se da će Trifunovićevo imenovanje dovesti do Krnjevićeve saradnje, pošto je Jovanović uklonjen, a Krnjević je načelno prihvatao deklaraciju. Ali se Krnjević tad počinje protiviti deklaraciji, zahtevajući da se u nju unesu novi amandmani s posebnim osvrtom na Sporazum. To je, navodno, bilo nužno jer je Trifunović privatno izrazio svoje rezerve prema

⁹⁸ Za analizu razloga za Mihailovićev stav prema okupatorskim vlastima vidi, između ostalog: Milazzo (1975), poglavlje 5, „The Dilemma of Tactics! Collaboration“; „Conclusion“.

⁹⁹ Vidi: Jovanović, S. (1976), „Jugoslovensko pitanje“.

¹⁰⁰ Jovanović je takođe želeo i da je iskoristi protiv tvrdnji hrvatskih političara i KPJ da su Srbi zainteresovani za ponovno uspostavljanje predratne „srpske hegemonije“. Vidi: Jovanović, S. (1976), 54-5.

¹⁰¹ Jovanović, S. (1976), 55.

Sporazumu.¹⁰² Hrvatsko-srpski sukob su potom zaoštrili drugi problemi, i hrvatski ministri su objavili da oni više neće saradivati sa svojim srpskim kolegama; vladu ipak nisu napustili. Trifunović 10. avgusta (posle manje od dvomesečnog mandata) podnosi ostavku.

Imenovanje Božidara Purića, predratnog jugoslovenskog poslanika u Francuskoj, bilo je uglavnom rezultat intriga. Kralj je, delom pod britanskim uticajem, posegao za svojim velikim ustavnim ovlašćenjima.¹⁰³ Purićeva vlada je bila nepolitička vlada, uglavnom sastavljena od državnih činovnika. Iako delom britanska tvorevina, oduprla se njihovim zahtevima da prestane s podrškom Mihailoviću i, namesto toga, ponovo ga imenovala za ministra rata. Budući bez ikakvog političkog autoriteta, vlada je odlučila da i ne pokušava da uspostavi hrvatsko-srpsku saradnju.

Junu 1944. Ivan Šubašić, jedna od vodećih ličnosti HSS i predratni ban Hrvatske, postaje, na Čerčilovu sugestiju, predsednik vlade. On je zakletvu položio kao vlada jednog čoveka, spajajući svoj predsednički položaj sa svim ministarskim. Britanci su verovali da će on, kao Hrvat, preći ruke od Mihailovića i naći zajednički jezik s partizanskim pokretom, što se i pokazalo tačnim. On je priznao partizane (tj. Narodnooslobodilačku vojsku) kao jedinu jugoslovensku snagu koja se bori protiv okupatora i prihvatio privremenu upravu koju su partizani organizovali na teritorijama pod njihovom kontrolom. Sklapajući sporazum s Titom juna 1944, nije ponovo imenovao Mihailovića ministrom vojske i kasnije ga je razrešio dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande.¹⁰⁴ U privremenoj jugoslovenskoj vladi formiranoj marta 1945, na čijem je čelu bio Tito, Šubašić i nekolicina drugih londonskih političara koji su ga podržavali predstavljali su samo zanemarljivu manjinu. Bio je to kraj jugoslovenske vlade u izgnanstvu.

¹⁰² Krnjević je prethodno već bio podržao imenovanje Trifunovića za predsednika vlade umesto Jovanovića, i pored toga što je Jovanović bio mnogu umereniji kritičar Sporazuma, a Krnjević prihvatio njegov nacrt Deklaracije. (O Trifunovićevoj kritici Sporazuma i njegovom uverenju da su HSS-ovski ministri nastavljači nacionalizma Ante Starčevića vidi: Krizman, 1981, 22-1, „Zapisnik sjednice vlade“.) Krnjević je očito vršio opstrukciju svakog oblika zajedničke politike ili deklaracije jugoslovenske vlade, verovatno zato što je u paralizi vlade video šansu za hrvatsku samostalnost.

¹⁰³ Još od aprila 1942. kralj je želeo da se oženi grčkom princezom Aleksandrom, nećakom kralja Đorđa II. Većina srpskih ministara je bila protiv te ideje, bojeći se - kako se ispostavilo, s pravom - da će se KPJ u svojoj propagandi poslužiti takvom javnom svadbenom svetkovinom kao dokazom kraljevog nedostatka simpatija za ratne patnje Srba. Hrvatski ministri i Britanci su iskoristili ovu situaciju da bi manipulisali i kraljem i oslobodili se onih srpskih političara sa kojima se (od Jovanovića nadalje) nisu slagali. (Kralj Pelar II i princeza Aleksandra konačno su se venčali marta 1944. u Londonu.) Vidi: Pavlović (1975); Jovanović, S. (1976), „Kraljeva ženidba“.

¹⁰⁴ Mihailovića je početkom 1942. vlada u emigraciji imenovala za ministra vojske (ili ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, u šta su uključivane „Jugoslovenska vojska u otadžbini“, kao i jedinice na Bliskom istoku). Dobio je najviši čin u vojsci, čin armijskog đenerala, mada je na početku rala bio samo pukovnik. Mihajlović je bio i načelnik šuiba Vrhovne komande. Kralj je formalno bio vrhovni komandant oružanih snaga, ali je, po propisima Kraljevine Jugoslavije, u ratu Generalštab postajao Stab Vrhovne komande, a stvarni komandant oružanih snaga bio je upravo načelnik Štaba Vrhovne komande.

Hrvati - kolebljivi antikomunisti

Jugoslovenska vlada u izgnanstvu nije uživala naročitu podršku ni kod hrvatskih zajednica u Sjedinjenim Američkim Državama, ni kod Hrvata u zemlji.¹⁰⁵ Osnovni razlog je bila njena безусловna podrška četničkom pokretu, koji je većina Hrvata smatrala velikosrpskim pokretom - privrženim politici srpske dominacije, osvete nad Hrvatima i muslimanima i stvaranju velike Srbije ili Jugoslavije u kojoj bi Srbi imali prevlast. Hrvatima je isto tako bilo poznato da ima vođa četničkog pokreta koji smatraju da Hrvate i muslimane treba proterati iz svih „srpskih“ zemalja (u koje su uključivane čitava Bosna i Hercegovina i delovi Hrvatske).

Vlada u izgnanstvu bila je donekle svesna ekstremnog srpskog nacionalizma mnogih struja Mihailovićevog pokreta, a ipak gotovo ništa nije činila da ga suzbije ili bar ublaži. Ta pasivnost je imala više važnih uzroka. Prvo, tokom 1941. i 1942. godine britanskoj vladi je očajnički bio potreban neki herojski pokret otpora, kako za unutrašnju propagandu, tako i za propagandu u okupiranoj Evropi. Stoga je idealizovanje četničkog pokreta smatrano korisnim kako za vladu u izgnanstvu, tako i za Britance. Drugo, stravičnost ustaških pokolja je navela srpske članove vlade da traže opravdanja za četničke zločine nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Srpski ministri su se bojali da će izgubiti podršku srpskog stanovništva budu li kritikovali Mihailovića ili njegov pokret. Treće, oni su bili ubedeni da je najbolji način neutralisanja komunističke propagande protiv Mihailovićevog pokreta poricanje svih njenih tvrdnji. Četvrto, vlada u emigraciji jedva da je imala kakvih neposrednih veza sa Mihailovićem, pa je i njena kontrola nad njim i njegovim pokretom bila ograničena. Prvaci Mihailovićevog pokreta, baš kao i komandanti nezavisnih četničkih jedinica van Srbije (u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Lici, Baniji, Kordunu, Dalmaciji) nisu uvažavali ni političare uopšte, ni vladu u emigraciji, a često čak ni Mihailovića, koji je formalno imao položaj vođe nečeg što je razmetljivo nazivano Jugoslovenska vojska u otadžbini. No bez obzira na visoki rang, Mihailović jedva da je bio nešto više od objedinjujućeg simbola svih četničkih formacija: imao je tek slabu kontrolu nad „svojim“ komandantima u Srbiji, a baš nikakvu nad četničkim komandantima van Srbije.

Zbog toga što je podrška londonske vlade četničkom pokretu bila neprihvatljiva za Hrvate, partizani (koji su se borili protiv četnika i obećavali rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na temelju nacio-

¹⁰⁵ Jovanović, S. (1976), „Hrvati“. O sukobu hrvatske i srpske zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama za vreme rata vidi: Krizman (1981), 116. „M. Trifunović - Dušanu Simoviću“; 164, „K Fotić - M. Ninčiću“.

nalne jednakosti i federalizma) potkraj rata postaju Hrvatima jedina alternativa.¹⁰⁶ Učešće Hrvata u partizanskom pokretu i KPJ, s Hrvatom Titom na čelu, ulilo je poverenje mnogim neopredeljenim Hrvatima u to da će partizani posle rata ukinuti „srpsku hegemoniju“. Takođe, učešće u partizanskom pokretu ili njegovo pomaganje postaje za mnoge Hrvate način da odbrane vlastitu naciju od optužbe, česte posle ustaških pokolja, kako u Jugoslaviji tako i kod saveznika, daje postala saveznicom italijanskog fašizma i nemačkog nacizma.

Nisu dakle samo projugoslovenski i prokomunistički orijentisani Hrvati bili ti koji su potkraj rata, počeli podržavati partizane. I mnogi drugi Hrvati su dolazili do zaključka da je stvaranje komunističke Jugoslavije najbolje rešenje za hrvatsku naciju, bar u trenutku u kome je ideju nezavisne hrvatske države Pavelićev ražim u toj meri kompromitovao da je nijedna saveznička zemlja ne bi podržala.¹⁰⁷ (Tito i partizansko rukovodstvo su tvrdili da posle rata ne nameravaju da uvedu komunizam u Jugoslaviji, ali je većini politički obaveštenih ljudi bilo jasno da će komunisti zavladati zemljom. Samo je bilo pitanje hoće li se komunisti zadovoljiti hegemonijom ili će težiti potpunom monopolu vlasti.) Čak su i neki predratni hrvatski protivnici komunizma počeli da podržavaju partizane, verujući da su oni jedina šansa za hrvatsku emancipaciju, pa čak i sam opstanak hrvatske nacije. (Strah da je i samo postojanje nacije ugroženo bio je široko rasprostranjen među mnogim tipično pesimističnim hrvatskim intelektualcima. Sličan strah, mada nekarakterističan za srpsku tradiciju, bio je snažan i među Srbima nakon nacističkog i ustaškog terora; taj strah se nadovezivao na još živa sećanja na rat 1914-1918.) Podrška hrvatskih nekomunista partizanskoj vojsci ipak nije bila jedino posledica racionalno sagledanih nacionalnih interesa i želje da se vlastita nacija zaštiti od većih zala (četnika, srpske hegemonije, strane okupacije, itd). Herojstvo partizana, njihovi uspesi u objedinjavanju različitih nacija, prisustvo velikog broja mladih i njihov idealizam, učešće mnogih intelektualaca i darovitih umetnika i pisaca, nade u stvaranje novog društva, sve to je imalo snažan emotivni učinak na neopredeljene.

¹⁰⁶ O strahu Hrvata koji su živeli u Sjedinjenim Državama od Mihailovića i njihovoj iz toga proizašloj podršci partizanima vidi, između ostalog: Petranović (1983), tom 2, 379. O nekim aktivnostima hrvatskih organizacija u Sjedinjenim Državama vidi: „Pismo Dr. Dinka Šuljka“, *Na pragu sutrašnjice*, sveska 2, br. 2 (6) (mart 1976). „Narodno Vijeće Američkih Hrvata“ je organizovalo kongres februara 10-13. u Čikagu, na kojem je učestvovalo preko devetsto delegata različitih, hrvatskih organizacija. Izvršini komitet bio je sastavljen od vodećih pristalica komunista i od predstavnika HSS. Kongres je, između ostalog, kritikovao kralja Petra II zbog indirektna podrške nekim jugoslovenskim diplomatama koji su srpski nacionalisti. Ihid, I3G-7.

¹⁰⁷ Vidi: Radića (1974). Autorova animoznost prema Srbima sprečava ga da shvati pravu prirodu hrvatsko-srpskih odnosa u poslednjoj godini rata i građanskog rata u Jugoslaviji. Ali on, uza sve to, ipak daje mnoge upečatljive detalje atmosfere toga vremena, kao i dubine i oštrine sukoba između hrvatskih i srpskih nekomunističkih političkih grupa. Slikovit je, mada pomalo karikaturalan, i autorov prikaz intriga i svada u vladi u inostranstvu.

Srpska situacija je bila drugačija od hrvatske. Srbi u vladi u izgnanstvu i srpski antikomunisti uopšte nisu se imali bojati ničeg sem komunizma. Ako je izgledalo da ustaški pokolji 1941, pa čak i 1942, ugrožavaju i sam opstanak Srba u NDH, ta je opasnost nestala negde od sredine rata. Ni opasnost da bi nakon rata Srbi mogli pasti pod prevlast neke druge nacije nije postojala, a takođe ni mogućnost da bi teritorije na kojima žive mogle biti prepuštene stranoj državi, Srbi su znali da će se kao nacija naći na pobedničkoj strani. Njihove su žrtve bile jemstvo da će se sile pobjednice prema njima odnositi kao prema savezniku. U očima sveta Srbi su imali dva pokreta otpora: partizane i četnike. Malo je marilo što su se ta dva pokreta borili jedan protiv drugog, kao i to što su četnički komandanti često saradivali sa Nemcima i Italijanima u borbi protiv komunista. Na kraju krajeva, Mihailović je još 1941. organizovao pokret protiv pobjedničkog Wehrmacht-a, a sve do kraja rata saveznički avijatičari koji bi se padobranom spustili na srpsku teritoriju mogli su računati da će im četnici pomoći da se vrate u svoje baze.¹⁰⁸

Nacionalizam, liberalizam i antikomunizam

Stav srpskih članova vlade u izgnanstvu prema partizanskom pokretu u znatnoj meri je zavisio od toga koliko je bio jak njihov nacionalizam. Taj je obrazac nalikovao onom uspostavljenom u predratnoj Jugoslaviji: što su politička stanovišta pojedinca bila nacionalističkija, to su i njegova antikomunistička osećanja bila snažnija.¹⁰⁹ Situacija je, međutim, u tom pogledu često bila paradoksalna. Komunizam se, naime, i kao ideologija i kao politička praksa, uglavnom i opravdano kritikuje zbog ograničavanja individualnih sloboda, a mnogi od protivnika ga smatraju pravom suprotnošću liberalne demokratije, čak njenom najpotpunijom i najtotalitarnijom negacijom, Ipak su se upravo liberalno-demokratski srpski političari, i u vladi u izgnanstvu i u samoj Jugoslaviji, pokazivali najspremnijim na kompromis sa partizanskim pokretom. A nepomirljivi srpski nacionalisti (za koje je individualna sloboda

¹⁰⁸ O Mihailovićevoj pomoći savezničkim avijatičarima, i prikazivanju njega kao vođe pokreta otpora, a ne kao izdajnika, vidi, između ostalog: Martin (1946) i (1978), Yourichitch (1950), Avakumović: (1969).

¹⁰⁹ Srpski nacionalisti često nisu bili samo kruti antikomunisti, već su tek uslovno bili prista lice parlamentarizma i liberalno-demokratskih ustanova. Prihvatili su ih sama ukoliko nisu omogućavali Hrvatima ili komunistima da ugroze srpske interese i podriju jedinstvo države. Ovaj tip nacionalizma bio je, na primer, posebno snažan među članovima Narodne radikalne stranke.

malo značila u poređenju s nacionalnim interesima) opirali su se svakom kompromisu,

Dok se uzroci za protivljenje konzervativnih nacionalista komunizmu čine po sebi jasnim, podrška liberalnih demokrata je naizgled čudnovata. Jer, zar onaj ko je za liberalnu demokratiju ne treba da bude i protiv sistema koji je protiv nje? Međutim, rat i građanski rat u Jugoslaviji silili su čak i one koji nemaju nikakvih iluzija o prirodi komunizma da priznaju da su komunisti bili nosioci nekih važnih elemenata prosvetčenosti i liberalne demokratije, posebno onih koje se odnose na prava pojedinca. Naime, komunističko odbacivanje tradicionalnih nacionalnih ideologija i njihova uspešna borba protiv „bratoubilačkog rata“ učinila ih je na neki način zaštitnicima pojedinca u jednom svetu u kojem ga je nacionalistički ekstremizam uništavao. Vera u prava pojedinca navela je liberalne demokrate da se u toku rata usprotive nacionalističkom ekstremizmu, što ih je zatim usmerilo projugoslovenski (mada ne u smislu centralizma ili unitarizma). I njihov kritički odnos prema tradiciji, religiji i nacionalističkim mitologijama imao je uticaja na njihov projugoslovenski stav, pošto su razlike među jugoslovenskim nacijama, između Srba i Hrvata pogotovu, uglavnom zavisile od prihvatanja te tri stvari. Antinacionalistički i projugoslovenski stav prirodno je vodio podršci jedinom pokretu koji je predstavljao čitavu Jugoslaviju i koji se uspešno borio, ne samo protiv sila koje su je okupirale, nego i protiv onih koji su, u njoj, vodili bratoubilački rat.¹¹⁰

¹¹⁰ U londonskoj vladi ima puno primera korelacije između umerenosti u nacionalnom pitanju, privrženosti liberalno-demokratskim (pluralističko-parlamentarnim) ustanovama i spremnosti na traženje kompromisa sa KPJ. Jedan od Srba u vladi čiji je stav prema hrvatskim zahtevima bio oslobođen predrasuda bio je recimo Srdan Budisavljević, predsednik Samostalne demokratske stranke, političke partije koja je bila uticajna među Srbima u Hrvatskoj i bila saveznica HSS. Ta srpska partija bila je projugoslovenska politička snaga opredeljena za federalizam i traženje kompromisa sa Hrvatima. (Vidi: Jovanović, S., 1976, „Simovićev pad“; „Srbi“.) Mnogi samostalni demokrati u zemlji pridružili su se partizanima. U vladi u izgnanstvu su samostalne demokrate ostali Srbi optuživali da su mnogo revnosniji „u gušenju srpskog nego hrvatskog ekstremizma“. (Ibid., 69.) Budisavljević je bio i za kompromis sa partizanima. Od svih političara u emigraciji sa komunistima je najviše saradivao Savo Kosanović, koji je bio jedan od prvaka samostalnih demokrata i ministar informacija u privremenoj vladi iz marta 1945, kojom su dominirali komunisti. Njegova sećanja na londonsku vladu i političku situaciju među emigrantima uopšte, mogu se naći u: Kosanović (1984).

Tu je, uz to i primer Ivana Šubašića. On je kompromis s Titom napravio iz mnogih političkih i ličnih razloga, koji nisu relevantni za ovu raspravu; njegov hrvatski nacionalizam nesumnjivo je odigrao ulogu u njegovom odbacivanju Mihailovića. On je, ipak, u poređenju s Krnjevićem, bio umereni hrvatski nacionalista, što mu je i omogućilo da saraduje sa partizanskim vodstvom, i pored toga što je ono predvodilo jugoslovenski a ne hrvatski pokret. (Šubašiću se pridružio i Juraj Šutej, još jedan umerenjak među HSS-ovskim ministrima.) Krnjević je, nepokolebljiv u svojim nacionalističkim ubeđenjima, ostao u inostranstvu.

I najzad, u vezi sa odnosom između nacionalizma, liberalizma i antikomunizma. Demokratska stranka zauzima posebno mesto. Ona je bila protiv šestojanuarske diktature i Ustava 1931, a zbog njenog insistiranja na potpunoj i strogoj primeni svih demokratskih procedura, njeni su je protivnici ponekad optuživali za „demokratski i parlamentarni purizam“. (Nekoliko istaknutih demokrata je, ipak, sudelovalo u pseudo-predstavničkim vladama posle januara 1929, a ni partija se nije energično suprotstavljala diktaturi.) Partija je, uz to, verovala da nekog kompromisa sa Hrvatima mora biti, dok su njeni liberalniji članovi već 1933. bili za federalizam. Njen vođa Milan

Kontrarevolucionari bez kontrarevolucije

Poratna jugoslovenska historiografija tvrdi da je vlada u emigraciji predstavljala i branila „staru“ Jugoslaviju i njen društveni, ekonomski i politički poredak. To je tačno utoliko što je velika većina članova londonske vlade bila protiv komunističke revolucije i njenog programa, koji je zahtevao radikalni preobražaj Jugoslavije. Međutim, vlada u izgnanstvu se nije borila za povratak na *status quo ante bellum*, iako protiv jugoslovenske komunističke revolucije (koja je pretila da njene članove zauvek ukloni sa jugoslovenske političke scene), ona se nikada nije angažovala u nekoj stvarnoj kontrarevoluciji.

Prevaga nacionalnih osećanja nad strahom od komunizma i hrvatsko-srpski sukob nisu bili jedini uzrok ovog neuspeha jugoslovenske vlade da stvori program kontrarevolucije kojim bi se suprotstavila KPJ i partizanskom pokretu. I sam *ancien regime*, koji je kontrarevolucija trebalo da brani, bio je nešto neodređeno. Jer šta bi on zapravo bio? Diktatura kralja Aleksandra i unitaristička i centralistička država koja je njome uspostavljena? Ili „poredak“ Banovine Hrvatske? Ili srpski parlamentarizam od pre Prvog svetskog rata, koga su se još uvek živo sećali mnogi srpski političari? Međuratna Jugoslavija je prekratko postojala da bi se valjano konstituisala i stabilizovala, nije imala nikakvih opšteprihvaćenih političkih ustanova, a u njoj nije stvorena ni neka opštejugoslovenska politička elita („vladajuća klasa“). Bila je podeljena na različite kulturne, religijske (konfesionalne), političke i regionalne tradicije. A između njene dve najveće nacije postojala je duboka nesaglasnost oko njene strukture i njenih najosnovnijih ustanova.

Zato vlada u emigraciji, mada je znala da je protiv komunizma, nije znala za šta jeste. Komunisti su, s druge strane, imali jasan program. Ovo „ideološko jedinstvo“ im je pomoglo da ostvare organizaciono i političko jedinstvo. Oni su budućnost videli, ili verovali da je vide, jasnije no što su političari vlade u emigraciji „videli“ nekadašnji poredak u kom su i sami bili sudeonici.

Grol ipak je u vladi u emigraciji bio zaokupljen prvenstvena srpskim interesima. (Marta 1943, na primer, pisao je predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću: „Vrednostl zajedničke srpsko-hrvatsko-slovenačke države merim po tome koliko ona vredi za očuvanju srpstva.“ Vidi „Pismo Milana. Grola“, *Naša reč*, br. 221, 2.) On je, zajedno s radikalima i zemljoradnicima podržavao četnički pokret i jedva da se trudio da izmeni politiku četnika prema partizanskom pokretu i Hrvatima i muslimanima. I pored svega toga jamačno nije bio nepomirljivi srpski nacionalista. Za razliku od radikala i zemljoradnika, retko je bio u sukobu s Hrvatima, i često je pokušavao da posreduje između hrvatskih i srpskih ministara. Grolova privrženost parlamentarnom pluralizmu donekle je ublažavala i njegov nacionalizam i njegov antikomunizam. (O njegovoj oštroumnoj analizi toga kako su progoni komunista u međuratnoj Jugoslavni uvećali nuklonost prema njima vidi: Krizman, 1981, 219, „Zapisnik sjednice vlade“, -119.) Tako se vratio u zemlju i pokušavao, ali bez uspeha, da stvori opoziciju komunističkom režimu. (Većina nepomirljivih hrvatskih kao i srpskih nacionalista, iz londonske vlade ili kruga političara u emigraciji, nije želeli da se vrati u zemlju kojom vladaju komunisti.)

Šesto poglavlje

FEDERALIZAM I JUGOSLOVENSTVO: KOMUNISTIČKO REŠENJE NACIONALNOG PITANJA, 1943-1953.

Stupnjevi komunističkog uspona na vlast

U svom delu Jugoslavenski eksperiment Denison Rusinov primenjuje na Jugoslaviju Siton-Votsonov trostepeni model komunističkog osvajanja vlasti u Istočnoj Evropi i zaključuje da je, od ta tri stupnja, „...KPJ potpuno preskočila prvi, 'pravu koaliciju' sa nekomunističkim partijama, i samo na kratko se zadržala na drugom, 'lažnoj koaliciji', kako bi stekla međunarodno priznanje i formalnu legitimnost.”¹ Ova teorija „jednog-i-po” stupnja na sažet način pokazuje da su jugoslovenski komunisti brže od i jedne istočno evropske partije preuzeli vlast i prešli put od hegemonije nad ostalim partijama („lažna koalicija”) do potpunog monopola vlasti („monolitnog stupnja”, po Siton-Votsonovoj terminologiji).

Najvećim delom rata KPJ je nastojala da objedini sve „patriotske”, „antifašističke” snage u opštejugoslovensku „narodnooslobodilačku” borbu. Ta politika se pokazala dovoljno širokom da ka partizan-

¹ Vidi: Seton-Watson (1956); Rusinow (1977), 13.

skom pokretu privuče mnoge članove različitih političkih partija. KPJ je, u svojoj propagandi, često isticala da je ona samo predvodnik jedne demokratske koalicije; ništa drugo do *primus inter pares* u jednom pokretu u kojem su samostalne grupe uživale jednaka prava. Kad bi, ponekad, priznavala svoj primat (termin „hegemonija“ nije, razume se, nikad korišćen), KPJ je pokušavala da ga prikaže kao bezopasan: opravdavala ga je kao nužni preduslov organizovanja oružane borbe i gušenja „bratoubilačkog rata“, posebno između Hrvata i Srba. U svojoj ratnoj propagandi, KPJ je žestoko odbacivala svaki nagoveštaj da bi ona mogla nametati svoju hegemoniju iz zlih pobuda, kao što je, recimo, pripremanje „diktature proletarijata“. Vođi KPJ su često ponavljali da je dominacija partije isključivo celishodna mera diktirana potrebama „narodnooslobodilačke borbe“. Partija se deklarirala da je samo privremeno hegemonistička i obećavala je slobodu svim političkim partijama (sem onih koje su saradivale s neprijateljem) po oslobođenju zemlje.

Hegemonija KPJ nad drugim partijama („lažna koalicija“) tokom rata nije bila prevashodno silom nametnuta, već je uglavnom bila posledica snage partije kao organizatora i predvodnika oružane borbe, odnosno vojne i političke „težine“ njenog partizanskog pokreta. Posle ratne hegemonije („lažne koalicije“) partija je 1945/46. brzo prešla u monolitni stupanj, nailazeći pri tom na manje otpora nego drugi istočnoevropski komunistički pokreti. Snaga partije, kao i znatna masovna podrška koju je stekla za vreme neprijateljske okupacije, jesu pomogli KPJ, ali pomogao joj je i stepen zavađenosti različitih jugoslovenskih nacija, Hrvata i Srba pre svih. Partije različitih jugoslovenskih nacija ne samo da nisu bile u stanju da stvore zajednički front protiv komunista, nego često nisu uspevale ni da spreče komuniste da ih okrenu jedne protiv drugih. Brzom prelazu jugoslovenskog revolucionarnog komunizma od hegemonije do monopola vlasti („monolitnog stupnja“) pridonela je i upadljiva krhkost ostalih partija. Njihova slabost bila je posledica dugog razdoblja kraljeve diktature između dva rata; bio je tu i neprekidni sukob između Hrvata i Srba, i posledična nemoć ovih partija da se diktaturi suprotstave na jedinstven i efikasan način. Kada je počeo rat, nijedna od partija nije bila u stanju da organizuje otpor silama koje su okupirale Jugoslaviju. Ubrzo se pokazalo da ne samo što nisu bile sposobne da se uspešno bore protiv okupatora, već nisu bile u stanju ni da se energično suprotstave komunistima.

Preduslovi komunističkog dolaska na vlast u Jugoslaviji umnogome su stvoreni sukobom između Hrvata i Srba. Predratna srpska prevlast otuđila je sve nesrpske nacionalne grupe, izuzev, donekle, Slovenaca i Crnogoraca. Taj proces je istovremeno i doprineo privlačnosti hrvatske nacionalne ideologije, i učinio je radikalnijom, gurajući na taj način hrvatske mase u stanje bezmalo neprekidne suprotstavljenosti

svakoj jugoslovenskoj vlasti. Ovaj sukob između Hrvata i Srba bio je najznačajniji pojedinačni uzrok rđavog funkcionisanja predratnog jugoslovenskog političkog sistema. On je potom, za vreme rata, prouzrokovao paralizu jugoslovenske vlade u emigraciji. Taj sukob je krivac i za najveći broj žrtava na jugoslovenskoj teritoriji za vreme Drugog svetskog rata: onih ustaškog genocida i onih palih u pokoljima i kontrapo-koljima između ekstremnih hrvatskih, srpskih i muslimanskih nacionalista.²

U pogledu stupnjeva komunističkog osvajanja vlasti, postavlja se pitanje kada se KPJ po prvi put domogla vlasti. Većina definicija vlasti i države uključuju u sebe kao glavni element monopol vojne vlasti na datoj teritoriji. U tom bi se smislu moglo reći daje KPJ došla na vlast u onom trenutku u toku rata kada je postala vojno jača od svih ostalih jugoslovenskih vojnih formacija. Može se smatrati da je partizanski pokret stekao takvu vojnu premoć najkasnije posle kapitulacije Italije (septembra 1943), jer se tada ogromno proširuju teritorije pod njegovom kontrolom i dolazi do velikog priliva ljudstva, oružja i municije (italijanske trupe u Jugoslaviji većinu svoje opreme predale su partizanima).³ Svako ko je tada smatrao izvesnim da će sile Osovine izgubiti rat (a samim tim i kontrolu nad jugoslovenskim teritorijama), te da zapadni saveznici neće izvršiti invaziju na Jugoslaviju da bi potisnuli komuniste, osnovano je mogao predvideti da će posleratna Jugoslavija biti komunistička država.⁴

Tačan datum preuzimanja vlasti manje je važan od činjenice da su jugoslovenski komunisti osvojili vlast još u toku rata. Kada su, pod kraj rata, ostaci političkih partija pokušali da se vrate na političku pozornicu, komunisti su već imali punu kontrolu nad čitavom Jugoslavijom. Otuda je onemogućavanje svake stvarne političke delatnosti nekomunističkih partija, a ne uništenje liberalno-demokratskog političkog sistema (koji nije ni postojao), ono što je omogućilo komunistima da uđu u „monolitni stupanj“. Tako je čitavo razdoblje nakon septembra 1943. u Jugoslaviji bilo vreme širenja teritorija pod kontrolom partizana i daljeg učvršćivanja vlasti i hegemonije KPJ.

2 Schopflin (1983), smatra da su dolazak komunista na vlast a Istočnoj Evropi omogućili Nemačka i njeni ratni ideološki saveznici. Kao primere ovih poslednjih on navodi Strelaste krstove u Mađarskoj, ljotićevece u Srbiji i Gvozdenu gardu u Rumuniji. U Jugoslaviji je, ipak, pre svega ustaški pokret, koji su ustoličili i podržavali Italijani i Nemci, počinio najgora zverstva protiv civilnog stanovništva i tako ga gurnuo ka partizanskom pokretu.

3 Vidi četvrto poglavlje ove studije.

4 Roberts (1973), 321, piše: „Mada su partizani primali spoljnu vojnu pomoć od sredine 1943, ova materijalna podrška nije odlučila njihovu pobedu: Tito i njegove pristalice su pobedili u građanskom ratu jer su od samog početka bili vojno aktivniji, a potom i politički spretniji od četnika. Jedino je savezničko iskrcavanje u Jugoslaviji - koje bi Čerčil pozdravio, ali su mu se Ruzvelt i Staljin protivili iz vojnih razloga - moglo izmeniti ishod jugoslovenskih unutrašnjih borbi“.

U drugim delovima Istočne Evrope komunisti nisu bili za vreme rata uspešni u organizovanju velikih vojnih formacija. Kontrolu nad većim teritorijalnom uspostavili su tek po dolasku Crvene armije, a do vlasti su došli tek pošto su i poslednje bitke Drugog svetskog rata pobedonosno okončane. Sovjetski Savez je, dakle, u Istočnoj Evropi odigrao ključnu ulogu u dolasku na vlast lokalnih komunista i konsolidaciji njihovog položaja na vlasti. Sovjetski Savez i Crvena armija nisu, međutim, imali znatnijeg udela u usponu komunista na vlast u Jugoslaviji. Mada se Crvena armija borila u nekim delovima Jugoslavije u drugoj polovini 1944, goneći Wehrmacht koji se povlačio, jugoslovenski komunisti su dotad već bili naneli presudne poraze svojim ustaškim protivnicima u građanskom ratu.⁵

Kada je maja 1945. Drugi svetski rat u Evropi bio završen, KPJ je, na čelu pobedničke Narodnooslobodilačke vojske, prešla na konsolidaciju svoje političke vlasti. Ona je bila rešena da ukine sve političke partije koje su se iznova pojavile na jugoslovenskoj političkoj sceni, i odbijala je da prihvati njihove programe kao legitimne. Komunisti su, u stvari, bili protiv same ideje liberalne demokratije, anatemišući svaki politički sistem zasnovan na koegzistenciji i konkurenciji različitih političkih partija, u kome političku vlast neka partija može imati samo na određeno vreme i to na temelju dobijene većine glasova na izborima; u kome se opozicija smatra nužnom protivtežom partiji na vlasti, a slobode govora, štampe i okupljanja su univerzalna prava.

Dva motiva su stajala iza odbijanja KPJ da prihvati politički pluralizam. Prvo, marksizam smatra političke partije „nadgradnjom“ kapitalističkog društvenog i ekonomskog poretka, čija je skrivena svrha očuvanje toga poretka, a drugo, lenjinizam insistira na monopolu vlasti komunističke partije, kao nužnom preduslovu revolucionarnog preobražaja društva. Ti ekskluzivističko-monopolistički motivi bili su dodatno ojačani iskušenjem komunista da uživaju u plodovima dvostruke pobede u svetskom i građanskom ratu. Članovi KPJ su, inače, bili jedinstveno protiv političkih partija, uvereni u nužnost „diktature proletarijata“. Bilo je, doduše, i komunista koji su verovali da partija ne bi trebalo da pokušava da uspostavlja trajni monopol u političkom, društvenom i ekonomskom životu, i da bi ubrzo trebalo da prestane da se oslanja na prinudu kao sredstvo sprovođenja svoje politike.

Svi predratni političari, naročito oni koji su rat proveli u inostranstvu i podržavali nekomunističke snage, bili su posle rata onemogućeni u organizovanju članstva svojih partija i okupljanju pristalica. KPJ je takode koristila svaku priliku da kompromituje svoje političke protivnike, prikazujući ih kao saradnike nacističko-fašističkih okupatora Ju-

⁵ Bez sovjetske pomoći partizani ipak ne bi već oktobra 1944. mogli osloboditi Beograd. Kontrola nad prestonicom bila je važna politička pobeda KPJ. I pomoć u oružju, opremi i propagandi od strane anglo-američkih saveznika povećavala je snagu, samopouzdanje i uticaj partizana.

goslavije 1941-45. Kontrolu koju je imala nad oružanim snagama, policijom i sudstvom (nastalim još za trajanja rata), partija je upotrebljavala za ostvarenje svojih političkih ciljeva. Odeljenje zaštite naroda (OZN-a) osnovano je maja 1944, da bi služilo kao vojno-obaveštajna služba, ali i kao politička policija KPJ. Ono je prvobitno bilo deo Narodnooslobodilačke vojske, s Titom kao vrhovnim komandantom.

Mnogi su Jugosloveni neposredno po završetku rata smatrali da nekomunističke partije nemaju opravdanja za svoje delanje.⁶ (To je, naravno, bilo i viđenje koje je KPJ želela da podrži i njena propaganda ga je bez prestanka ponavljala.) Bilo je, zapravo, mnogo činilaca koji su te partije obezvređili u očima javnosti.

1) Mnogi Jugosloveni su smatrali politički pluralizam potencijalnom razornom unutrašnjom snagom. Imali su osećaj da bi on težio produblivanju zavada i onemogućio zaceljivanje ratnih rana, naročito onih koje su bile posledica hrvatsko-srpskog sukoba.

2) Gušenje političkih partija u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju i odsustvo razvijenih demokratskih tradicija u velikim delovima zemlje onemogućilo je mnoge Jugoslovane da se poistovete sa ma kojom političkom partijom ili grupom. Mnogi od njih često jednostavno ništa nisu znali o višepartijskom sistemu i slobodnim izborima.

3) Čak i poznate političke partije jedva da su imale nekolicinu pravih političkih aktivista (tj. „kadrova“). U tom su smislu i masovne partije bile slabe.

4) Brojni istaknuti političari iz predratnih partija bili su tokom rata ministri vlade u izganstvu, i ugled im je bio ukaljan učešćem u neprekidnim nacionalističkim sukobima unutar vlade.

5) Predratni politički sistem uglavnom je smatran korumpiranim, jer su se brojne političke ličnosti pokazale spremnim da se odreknu vlastitih političkih shvatanja i da napuste vlastite partije samo da bi stekle kraljevu ili kneževu naklonost.⁷ Mada ovo nije bilo tačno za većinu političara, ipak se može reći da su se partije najčešće pokazivale slabim u energičnoj odbrani liberalne demokratije. Ova vrsta korumpiranosti je podivala same temelje pluralističkog političkog sistema, pošto je podarila oreol „normalnosti“ nepredstavničkom obliku vladavine.⁸

6) Sve glavne predratne političke partije bile su nacionalne, tj. sve su imale izbornu bazu uglavnom u jednoj naciji. Nasuprot njima, KPJ

⁶ Ova generalizacija uglavnom važi, mada je HSS još uvek imala znatan uticaj na mnoge hrvatske seljake. Isto se može reći i za Slovensku ljudsku stranku. U Srbiji nijedna partija nije imala takav uticaj u narodu, ali tradicije srpskog parlamentarizma do 1929 (čak ni one od pre Prvog svetskog rata) nisu bile zaboravljene.

⁷ Vidi: Kulundžić (1968). Mada se ne radi o naučnoj studiji, ima u njoj mnogo zanimljivih i uverljivih podataka.

⁸ Jovanović, N. (1974), posebno poglavlje „Ustavna kriza i pripremanje za uspostavljanje diktatorskog režima“.

ne samo što je bila svezugoslovenska partija, već je i predvodila opštejugoslovenski pokret otpora i jugoslovensku vojsku, stvorene u ratu. KPJ je za svoj tip jugoslovenstva našla pristalice u širokim slojevima stanovništva, potogovu među omladinom. S lakoćom je u različitim jugoslovenskim nacijama dobijala podršku kada je organizovala zajedničke projekte i političke demonstracije. Isto tako, neki članovi predratnih partija, kao nacionalistički ekstremisti, za vreme rata su se priključili nacionalističkim snagama, koje su se borile protiv ostalih ekstremističkih nacionalnih grupa i protiv partizana. Iako se većina članova tih partija nikada nije angažovala na ovaj način, KPJ je koristila ratne postupke manjine kako bi uništila ugled čitavih partija. Pored toga, nijedna predratna partija nije imala program rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u celini. One su bile, pre svega, branioci nacionalnih interesa svojih vlastitih nacija.

7) Za većinu predratnih srpskih partija, očuvanje integriteta države bilo je od svega najglavnije. Ono je, u celini uzev, bilo važnije od oblika ustavnog poretka ili očuvanja parlamentarizma i liberalno-demokratskog sistema. Za Hrvate je najviši cilj bilo ostvarenje autonomne državne jedinice. Iako su retko izražavali zahtev za potpuno nezavisnom državom, koncept pune suverenosti uvek se mogao naslutiti u pozadini njihovog nacionalizma.

8) Premda je KPJ predstavljala opasnost za sve koji drugačije misle, ona nije ugrožavala pojedince zbog njihove nacionalne pripadnosti. Partija je tvrdila da su „najbolji sinovi svih naših naroda“ učestvovali u Narodnooslobodilačkoj borbi, pokušavajući ovim stavom da obezbedi legitimnost svojoj težnji za apsolutnom vlašću u čitavoj Jugoslaviji. Ali on je isto tako poslužio i za rehabilitaciju onih krajeva zemlje (kao što su bili mnogi sa mešovitim hrvatsko-muslimansko-srpskim stanovništvom) u kojima je većina stanovnika učestvovala ne samo u borbi protiv partizana, nego i u krvavom građanskom ratu.

Politika Komunističke partije Jugoslavije prema Hrvatskoj seljačkoj stranci

Već avgusta 1941. vodstvo KPJ preporučuje Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske (KPH) da pokuša da uspostavi saradnju sa HSS u stvaranju grupa otpora. Mada se u početku činilo da su neki od prvaka HSS za aktivni, čak oružam otpor, od plana HSS da izda

proglas kojim bi pozvala narod na aktivni otpor nije, međutim, ništa ispalo. Od jeseni 1941. komunisti počinju smatrati HSS svojim glavnim političkim takmacem (pa otud i neprijateljem) u Hrvatskoj. (Ustaše su, naravno, smatrane glavnim vojnim neprijateljem u Hrvatskoj, ali ne i političkim, budući da im je nedostajala trajnija hrvatska masovna podrška.) Komunisti su se tada usredsredili na to da utiču na obično članstvo HSS i da ga privuku sebi, uglavnom protivno željama vodstva stranke. KPJ je čak pribegavala, mada svesna rizika od ustaške odmazde, i radikalnoj taktici kako bi hrvatske seljake izazvala na pobunu, kao što je podstrekavanje oružanih sukoba između ustaša i hrvatskih seljaka. Ta strategija se, zbog ustrajavanja HSS na pasivnosti i nepružanju otpora, pokazala jalovom. Kako se rat nastavljao, a njegovi tereti i užasi sve neodložnije zahtevali radikalna rešenja, pasivnost vodstva HSS u nekim delovima Hrvatske otvara jaz između njega i hrvatskog seljaštva. Kada su, krajem 1942. i početkom 1943. godine, neki lokalni prvaci HSS počeli da saraduju s partizanima, bilo je neizbežno da padnu pod kontrolu dobro organizovanih komunista."

Za čitavog trajanja rata HSS se pokazala nesposobnom da stvori i jednu jedinu oružanu hrvatsku jedinicu. Sve spekulacije o velikom uticaju HSS među domobranima (mobilisanim vojnicima oružanih snaga NDH), pa čak i o organizovanju ilegalnih grupa među njima, radi njihovog prelaska u saveznički tabor, pokazale su se kao neumerena preuveličavanja. Uticaj kakav je HSS imala bio je nedelotvoran. Hrvatsko seljaštvo većinom nije bilo propaveličevsko, jamačno je bilo znatno više prosaveznički nego pronemački raspoloženo, a nema sumnje ni da su mnogi seljaci bili, a možda bi bili i ubuduće, pristalice HSS. Ali, to je bilo sve. Njihov otpor ustaškim zloupotrebama vlasti bio je neorganizovan i nedostajalo mu je vodstvo. Organizovane oružane grupe sa hrvatskim članovima bile su, bez izuzetka, pod partizanskom komandom. Britanci u prvoj polovini 1944. zaključuju:

„Ništa ne ukazuje da HSS ima, ili da je ikad imala, bilo kakvu organizaciju oružanog otpora koja deluje pod njenom kontrolom ... HSS od aprila 1941. nije pokazala nikakav znak konstruktivne aktivnosti, niti je stvorila ikakav vlastiti efikasan pokret otpora. [Nije bilo čak] ni nekog jezgra kakve grupe otpora koja bi mogla da primi savezničku po-

9 Vidi: Bodrožić (1973). O pokušajima partizana da privole HSS na učešće u ratu, vidi: Đilas, M. (1977), 317-8: „U to smo vreme (avgust 1943) dobili iz Slavonije radiogram u kome je bila ponuda nekoliko prvaka HSS za saradnju sa partizanima, pod uslovima (1) da se organizuje brigada 'Braća Radić'; (2) da ta brigada nema samo komunističke političke komesare, nego i komesare iz HSS; i (3) da se brigada ne koristi u borbama protiv domobrana već samo protiv ustaša i osvajača."

.. Predloge smo smatrali prihvatljivim, pod uslovom da brigada 'Braća Radić' bude podređena našoj višoj komandi i da ne bude izuzeta od borbi protiv domobrana." Slavonski prvaci HSS su, međutim, u poslednji čas promenili mišljenje. Kada je Đilas, septembra 1943, bio u Slavoniji, čak se nisu ni pojavili na sastanku. „Šta smo drugo mogli osim da pokušavamo da što upornije i pametnije cepamo HSS, i privučemo one koji su bili za oružanu borbu." Ibid., 325.

moć, kao alternativa podršci partizanima. Čini se da partizani, sa svoje strane, u svoje redove privlače sve veći broj pristalica HSS."¹⁰

Ratna komunistička propaganda insistirala je na tome da su istinski predstavnici HSS jedino oni od njenih prvaka koji su pristupili Jedinostvenom narodnooslobodilačkom frontu (JNOF), organizaciji pod kontrolom KPJ, preko koje je ona nastavljala predratnu politiku Narodnog fronta, i koja je, naravno, podržavala partizanski pokret. Ali ti političari iz HSS koji su se uključili u JNOF ubrzo su bili pod punom kontrolom KPJ. U staroj HSS ključnu ideološku ulogu su igrala politička shvatanja njenih osnivača i prvaka, Antuna i Stjepana Radića. Bio je to takozvani „nauk braće Radić". Komunisti su se dobro potrudili da prilagode ideje braće Radić svojim upotrebama, preuveličavajući značaj „progresivnih" komponenata originalne ideologije HSS. HSS se, na primer, zvala Hrvatska republikanska seljačka stranka sve do 1925. godine, kada se zbog oportunitizma i izvesnog pritiska kralja Aleksandra odrekla svog republikanstva i promenila naziv u Hrvatska seljačka stranka. Kada je 1945. monarhija i formalno bila ukinuta, propartizanski prvaci HSS su to pozdravili kao ispunjenje nada i snova braće Radić. Republikanstvo, međutim, nikada nije bilo u središtu „nauka" braće Radić, jer je on bio pre svega zaokupljen ekonomskim i društvenim položajem hrvatskog seljaštva i ukupnim hrvatskim interesima.¹¹

Komunisti su i svoje federalno organizovanje jugoslovenske države prikazivali kao ispunjenje još jednog od ciljeva braće Radić. Radići doista i jesu uglavnom bili za mirnu koegzistenciju Hrvata i Srba. Nije stoga nemoguće da bi neku vrstu federalnog rešenja hrvatsko-srpskog sukoba smatrali zadovoljavajućom, ali je ipak nikad ne bi prihvatili pod komunističkom dominacijom. Kratkotrajno članstvo HSS u „Zelenoj internacionali", organizaciji pod kontrolom Kominterne, nije bilo drugo do pokušaj očajnog Stjepana Radića da dobije bilo kakvu podršku posle zabrane njegove stranke. Propaganda propartizanskih prvaka HSS i KPJ je epizodu sa Zelenom internacionalom međutim tumačila kao znak Radićevih dubokih simpatija prema Sovjetskom Savezu.

Komunisti su uglavnom nastojali da ponude hrvatskim seljačkim masama mešavinu vlastite i HSS ideologije. U suštini su „prenosili" vlastitu politiku uvijenu u ideje, simbole i rečnik HSS. Napadali su „bogataše", zagovarali seljački socijalizam, predlagali društvene reforme i obećavali opšte blagostanje i napredak. Posebno su se koristili kolektivistickim osećanjima i pojmovima iz ideologije HSS, a oponašali su

¹⁰ Memorandum je pripremljen za Forin Ofis od strane Bliskoistočnog obaveštajnog centra u Kairu. Clissoid (1978), 19-20.

¹¹ Stjepan Radić je često za vreme Prvog svetskog rata Habsburge nazivao „avgustovskom dinastijom" i iznova potvrđivao ono što je smatrao tradicionalnom hrvatskom lojalnošću prema nji ma. Vidi: Gazi (1973-74), 41-4.

i demagošku retoriku HSS, upotrebljavajući primere, priče i poslovice iz seoskog života. Pokazalo se da je seljačko-narodnjacka (populistička) ideologija HSS slaba brana marksizmu-lenjinizmu. Na prvi pogled ideologija HSS izgleda kao prava suprotnost marksizmu-lenjinizmu, budući da insistira na svetinji porodičnog života, idealizuje prirodu i seljački način života, govori o važnosti religije i tradicije. Ali ideologija HSS nije bila liberalno-demokratska. Mada HSS, za razliku od komunista, nije smatrala monopol političke vlasti preduslovom ostvarenja političkih ciljeva, nije bila ni uvereni branitelj političkog pluralizma. Zato iz svoje zalihe ideja nije mogla da izvuče dovoljno „materijala“ kojim bi se suprotstavila pokušaju komunista da nametnu svoj monopol vlasti. Njena ideologija je sadržavala mnoge elemente kolektivizma, a neki od njenih stavova bili su otvoreno autoritarni, premda je taj autoritarizam u poređenju s komunističkim bio „mek“. Ona je, na primer, bila kritična prema gradskom načinu života (osuđujući „politiku“ kao jednu od njegovih najtrulijih strana): porocima građana protivstavljala je navodno poštenje i duboki patriotizam seljaka. Ideja da bi pluralizam interesa, političkih koncepcija i partija mogao obogatiti i ojačati naciju bila je strana HSS. Kolektivizam HSS je primetan i u njenom odnosu prema pojedincu, na koga se načelno gleda kao na pripadnika društvenih grupa, pre svega porodice, sela i nacije. Individualizam se u njenoj ideologiji poistovećuje sa sebičnošću, a sama nacija ne poima se kao složeni pluralistički entitet, već kao uvećana patrijarhalna porodica. Ovakve kolektivističke ideje komunisti su dobro iskoristili za svoje ciljeve.

KPJ je pomogla prokomunističkoj grupi članova HSS da štampaju svoj časopis *Slobodni dom*, koji je podržavao komunističku politiku.¹² (U Bosni i Hercegovini je prokomunistička frakcija HSS štampala *Hrvatski glas*, bosanskog dvojnika *Slobodnog doma*.¹³) *Slobodni dom* je koristio priče, parabole i poslovice koje pokazuju nužnost jedinstva i čak i najslabije protivljenje KPJ prikazuje kao pogubno po jedinstvo i interese hrvatske nacije. *Slobodni dom* je takođe napadao antikomuniste u HSS, kao i sve srpske opozicione partije. Ove poslednje je optuživao da su za restauraciju predratne centralističke Kraljevine Jugoslavije i stare srpske „hegemonije“. Ovakvi napadi jedne hrvatske političke partije na srpske političke partije, i obrnuto, odgovarali su komunistima, jer su stvarali utisak da je KPJ jedina alternativa hrvatsko-srpskom sukobu. Mada su neke od kritika koje je *Slobodni dom* upućivao srpskim političkim partijama u vezi s nacionalnim pitanjem bile opravdane, one su bile date prema uputstvima KPJ, koja je želela da ukine sve nekomunističke partije, pa i HSS. U poratnim godinama

¹² Vidi: Koštunica i Čavoški (1983), poglavlje 3, „Sredstva borbe političkih stranaka“, 2, „Oblici delovanja opozicionih snaga“.

¹³ O *Slobodnom domu* i štampi na teritorijama pod partizanskom kontrolom vidi: *ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1943* (Zagreb, 1964); *ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1944* (Zagreb, 1970).

Slobodni dom brzo gubi na značaju i pada mu tiraž. Pa ipak, komunistička vlada Hrvatske nastavlja da svojim dotacijama drži ovaj list u životu sve do 1962. kad mu je najzad dopušteno da se ugasi. Tako su nestali i poslednji ostaci HSS, partije koja je uživala ogromnu podršku u Hrvatskoj i u čitavom međuratnom razdoblju bila jedna od najznačajnijih partija u Jugoslaviji.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), stvoreno juna 1943, imalo je znatan broj uticajnih članova HSS. Stranci, međutim, nije bilo dozvoljeno da obnovi svoju organizacionu strukturu i svi njeni pokušaji da bude samostalno politički aktivna bili su onemogućavani. Nije joj bilo dopušteno da održava sastanke, ni da učlanjuje nove ljude, a ni da reorganizuje svoje partijske ćelije i lokalne jedinice, niti da onima koje su još uvek postojale samostalno daje direktive. Članovi HSS koji su pristupili ZAVNOH-u osnovali su (uz odobrenje KPJ, naravno) novi Izvršni komitet, koji je nastojao da oduzme legitimitet starom vodstvu. Zahteve članova HSS u samom partizanskom pokretu da im se dopusti obnova njihovih organizacija KPJ je onemogućila insistirajući na tome da se sve aktivnosti imaju odvijati kroz narodnooslobodilačke odbore. Tim je odborima, međutim, potpuno dominirala KPJ; oni zapravo nisu bili ništa drugo do civilne i administrativne sekcije partizanske vojske. KPJ je potčinjavanje HSS pravdala kao nužno radi borbe za nacionalno oslobođenje, koja zahteva da sve snage budu objedinjene pod jednim rukovodstvom.¹⁴ KPJ je iz taktičkih i propagandnih razloga dopustila „vidljivom vrhu“, tj. vođama propartizanskih elemenata u HSS, da sačuvaju manji deo političke individualnosti svoje stranke, ali je zadržala svu kontrolu nad političkom „bazom“ stranke posredstvom narodnooslobodilačkog odbora. Tako u ratu uređeni odnosi omogućili su komunistima da po oslobođenju sa relativnom lakoćom potpuno uklone HSS.

Nova Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) osnovana je od ratnih propartizanskih frakcija HSS, aprila 1944. godine u selu Taborište, na Kordunu, u središtu velike teritorije pod partizanskom kontrolom. Od samog osnivanja ove nove Hrvatske republikanske seljačke stranke njeno rukovodstvo je bilo svesno da je njegova samostalnost iluzija; JNOF nikako nije bio demokratska koalicija. Ipak mnogi članovi kao da su iskreno verovali da na najbolji način služe interesima hrvatskog naroda. Oni su bili razočarani ratnom pasivnošću starog vodstva HSS, divili se partizanskoj borbi i verovali da se u ratnoj Hrvatskoj, podeljenoj između oružanih snaga NDH i partizanskog pokreta, moraju opredeliti za ovaj drugi. Ali, očekivali su da će se KPJ u posle-

¹⁴ Vidi, na primer: ZAVNOH, *Zbornik dokumenata 1943* (Zagreb, 1964), 115, 1943, kolovoz 9. „Proglas pristaša i funkcionera HSS-a iz Like upućen Hrvatima Like s pozivom da se priključe narodnooslobodilačkom pokretu“; 127, 1943, kolovoz 20, „Poziv pristašama i funkcionerima Hrvatske seljačke stranke iz Dalmacije na konferenciju HSS-a“.

ratnoj Jugoslaviji zadovoljiti svojom vodećom političkom ulogom. Oni nisu pretpostavljali da će KPJ hteti da pretvori svoju ratnu hegemoniju u monopol na vlast i potpuno gašenje svih oblika nezavisnog političkog života.

HRSS je prihvatila program JNOF i odbacila predratni program HSS. Posle drugog kongresa Narodnog fronta, održanog septembra 1947. (JNOF je avgusta 1945. promenio naziv u Narodni front), KPJ prestaje da pomaže i podržava HRSS; ona je svoj posao za komuniste obavila. Samo je manji deo ratnog rukovodstva nastavio da uz pomoć hrvatske vlade objavljuje časopis *Slobodni dom*. Oktobra 1950. HRSS javno priznaje da više nije organizovani politički pokret.

Sve grupe i pojedinci iz predratnih političkih partija koji su ušli u Narodni front pod vođstvom komunista prihvatili su njegov program koji je, između ostalog, proklamovao ukidanje monarhije i stvaranje republike, federalni sistem, odvajanje crkve od države i nacionalizaciju ključnih grana teške industrije. KPJ je gušila svaki pokušaj opozicije od strane bilo koje grupe koja joj je bila saveznik u Narodnom frontu, optužujući je da time koči sprovođenje programa, a obično uz to dodajući da ta grupa nikada nije prihvatila program Narodnog fronta iskreno, već isključivo iz taktičkih razloga. U slučaju srpske političke grupe napad je obično pojačavan optužbama da su ti Srbi protivnici federalizma i pristalice povratka na centralizam i „velikosrpsku hegemoniju“, a neretko se dodavalo i da su potajne pristalice četničkog pokreta. Hrvatske grupe su optuživane zbog prikrivenih separatističkih tendencija, planiranja da osnuju novu NDH i simpatija za ustaše. KPJ je, u stvari, svaku opoziciju njenoj poratnoj vladavini tumačila kao produžetak borbi iz građanskog rata. Ta praksa se institucionalizovala; čak i početkom 80-tih godina u jugoslovenskoj štampi se moglo pročitati kako se kritičari režima, i kada su nesumnjivi zastupnici demokratskih shvatanja, optužuju od strane režima za simpatije prema četnicima ili ustašama.

Ustavni razvoj Jugoslavije i Hrvatske

KPJ je još tokom rata organizovala kongres svog narodnooslobodilačkog pokreta. Taj „partizanski parlament“, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) proglasio se jedinim legitimnim predstavnikom naroda Jugoslavije.¹⁵ Na svom drugom zasedanju, 29. i

¹⁵ Posleratna jugoslovenska istoriografija skup u Jajcu opisuje kao istorijski događaj koji je ključan za stvaranje nove Jugoslavije.

30. novembra 1943. godine, u mestu Jajce, na jednoj od najvećih teritorija koje su partizani u Bosni kontrolisali, AVNOJ postulira federalizam kao konstitucionalno načelo na kome će Jugoslavije posle rata biti organizovana.¹⁶ Komunističko rukovodstvo je smatralo da je važno da još jednom potvrdi jugoslovenskim nacionalnim grupama da će im, po oslobodenju zemlje, biti ustavom zajemčena nacionalna jednakost.¹⁷ Uz to je rečeno da će konačnu odluku o organizaciji zemlje doneti posle rata sam narod.

Ustavni razvoj Hrvatske odvijao se uporedo sa jugoslovenskim jer je oba usmeravala KPJ, čija je KPH bila sastavni deo. Prvi hrvatski „partizanski parlament“ osnovan je 13. juna 1943, na inicijativu KPJ posle prvog zasedanja AVNOJ-a (26. i 27. novembra 1942). Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) bilo je hrvatska kopija AVNOJ-a. Slična regionalna antifašistička veća formirana su i na drugim teritorijama, koje će posle rata postati republike, mada ponegde znatno kasnije. To su bili već krupni koraci ka stvaranju jugoslovenske federacije.

I AVNOJ i ZAVNOH su bili pod potpunom kontrolom komunista. Posleratni jugoslovenski istoričari često ističu demokratski karakter drugog zasedanja AVNOJ-a i prvog zasedanja ZAVNOH-a, navodeći tome u prilog da su im prisustvovali delegati iz različitih krajeva Jugoslavije i Hrvatske.¹⁸ Međutim, delegati su bili ili komunisti ili njihovi pažljivo probrani simpatizeri. Bio je to nastavak narodnofrontovske taktike komunista sa kraja 30-tih godina: saveza svih „progresivnih snaga“ protiv fašizma. Ključna razlika je bila u tome što su komunisti sada imali apsolutnu premoć nad svim ostalim političkim grupama.

ZAVNOH je u nekim stvarima bio improvizacija: delove teritorije nad kojom je imao vlast preotele bi neprijateljske snage, pa bi onda iznova došle u partizanske ruke. Lokalni narodnooslobodilački odbori - političko-administrativne „ćelije“, koje su bile baza ZAVNOH-a - tada bi obnovile svoj rad, boreći se da postignu trajnost i stabilnost usred rata. Vlast je ZAVNOH vršio na sledeći način: povećavao je teritorije pod

16 Krajem leta 1943, partizani su imali iza sebe neprijateljske ofanzive na Neretvi (četiri nemačke i tri italijanske divizije) i na Sutjesci (pet nemačkih i tri italijanske divizije, koje su sa ostalim trupama brojale više od 120.000 ljudi). To će biti poslednje velike operacije protiv partizana. Sa mopouzdanju komunista doprinela je i kapitulacija Italije u septembru 1943, posebno zato štošje većina italijanskih trupa u Jugoslaviji ogroman deo svoje municije i naoružanja predala partizanima. Stoga su oni i mogli da počnu da planiraju posleratni režim.

17 Da je partija proklamovani federalizam smatrala ireverzibilnim, ali da to nije javno propagirala iz taktičkih razloga vidi kod: Stefanović, J (1960). Stefanović, J., *ibid.*, 327, pokazuje da je partija za vreme rata bila čvrsto opredeljena za federalizam. Aii činjenice koje navodi pokazuju i to da su komunisti za vreme rata čitav posleratni proces ustavnog organizovanja Jugoslavije (izbore za Ustavotvornu skupštinu, nacrt i proglašenje ustava, itd.) smatrali pukom formalnom legitimizacijom već postojećeg političkog sistema. Vidi, takode: Stefanović, J. (1962), 32-3.

18 Čak su i neki hrvatski katolički sveštenici bili većnici ZAVNOH-a. Nije ih bilo mnogo i uglavnom su pre rata bili umereni u zastupanju hrvatskih nacionalnih zahteva i zainteresovani za društvene probleme, a bili su i protivnici fašizma.

svojom kontrolom i uspostavljao političku, sudsku i administrativnu kontrolu nad njima; oduzeo je pravo jugoslovenskoj kraljevskoj vladi u Londonu da predstavlja Hrvatsku - ova odluka bila je veoma dobro primljena među Hrvatima koji su kraljevsku vladu i dinastiju Karadorđević uglavnom smatrali instrumentima srpskih interesa; poništio je Rapalski ugovor (zaključen između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca novembra 1920, kojim je priznat italijanski suverenitet nad Istrom, Zadrom i nekim jadranskim ostrvima) i proglasio priključenje tih teritorija Hrvatskoj i Jugoslaviji,¹⁹ i oglasio je nelegitimnim sve ugovore, sporazume, akte, dela, dogove i saveze koje je sklopila vlada NDH.

Rešenje nacionalnog pitanja koje su predložili AVNOJ i ZAVNOH prihvatili su mnogi Hrvati. Velikohrvatsko rešenje do krajnosti je kompromitovao ustaški pokret i ono uopšte nije dolazilo u obzir, dok su rešenja pokreta Draže Mihailovića i jugoslovenske vlade u Londonu izazivala nepoverenje i strah kod Hrvata, koji su predlagače smatrali zastupnicima velikosrpske ideologije. ZAVNOH je Hrvatima pokazao da su komunisti skloni hrvatskim zahtevima za nacionalnom autonomijom. Njegove su aktivnosti i proglasi doneli partizanskom pokretu u Hrvatskoj oreol hrvatskog patriotizma, i Hrvati su sve više u partizanima videli masovni pokret, koji je istovremeno i jugoslovenski i hrvatski. Aprila 1945. ZAVNOH proglašava sebe jedinim saborom Hrvatske, najvišim organom suverene državne vlasti i najvišim zakonodavnim telom Hrvatske, da bi potom prešao na formiranje hrvatske vlade.²⁰

¹⁹ Rijeka (Fiume) Rapalskim ugovorom novembra 1920. proglašena je slobodnim gradom. Lokalni fašisti su organizovali puč marta 1922. godine, a septembra 1923. su italijanske trupe ušle u grad. Rimskim sporazumom, koji su Jugoslavija i Italija sklopile januara 1924, Rijeka je data Italiji-

²⁰ Promene jugoslovenskog Ustava krajem 60-tih godina oduševljeno su podržali mnogi Hrvati, jer su davale više vlasti i samostalnosti republikama na račun saveznih institucija. To je kod srpskih intelektualaca podstaklo spekulacije o tome da su mnogi hrvatski komunisti potajno bili protiv svih poratnih jugoslovenskih ustavnih rešenja, jer su ova išla u prilog jake i jedinstvene Jugoslavije. Pomišljalo se, na primer, da je neodređenost nekih članova hrvatskog ustava iz 1947, posebno onih koji se odnose na suverenitet i sa moopredeljenje, bila namerna, odnosno da su hrvatski komunisti uključeni u pripremu ustava te članove ostavili otvorenim za različito tumačenje da bi time stvorili osnovu za traženje veće samostalnosti za Hrvatsku, kada jednom oslabi moć federacije i centralnih partijskih tela i splasne euforija jugoslovenstva. No, nikakvi ozbiljni dokazi nisu pruženi u prilog takvih tvrdnji.

Jugoslovenski Ustav 1946.

U Jugoslaviji su krajem 1945. održani izbori za Ustavotvornu skupštinu. Postojala je samo jedna kandidaciona lista, lista Narodnog fronta (komunisti i njihovi simpatizeri), ali se moglo glasati protiv nje. Narodni front bi imao ozbiljnih izgleda da pobjedi na tim prvim posleratnim izborima, čak i da je opozicija bila dozvoljena; ali KPJ se protivila svakom obliku političkog pluralizma.²¹ Jugoslovenskim komunističkim vođima nije bilo dovoljno da pobjede: hteli su ogromnu većinu koja će legitimisati njihov monopol vlasti. Jer ako bi opozicija dobila priličan postotak glasova, a to bi se sigurno dogodilo, legalizovala bi se i postala trajni činilac političkog života. Komunisti su pobjedili sa oko 90% glasova, uz pomoć monopolističkog korišćenja sredstava masovnih komunikacija, upotrebe masovnih organizacija kao „transmisionih poluga“ partije, i zastrašivanja protivnika i kritičara, ili čak njihovog lišavanja prava glasa.²²

Na dan 29. novembra 1945. (na drugu godišnjicu Drugog zasedanja AVNOJ-a), novoizabrana Ustavotvorna skupština Jugoslavije ukida monarhiju i proglašava Jugoslaviju republikom zasnovanom na federativnom principu.²³ Ustav je prihvaćen januara 1946. i zemlja je dobila naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNJR), a Savezna skupština je proglašena njenim najvišim zakonodavnim telom.²⁴ Ona je imala dva doma: Savezno veće i Veće naroda (član 54), Ovaj parlament je donosio zakone važeće na celoj teritoriji Jugoslavije, a (po ugledu na obrazac sovjetskog federalizma) u slučaju kakavog nesklada među njima, savezni zakon je bio iznad republičkog (član 46).

Član 86 je određivao osnivanje saveznih ministarstava: inostranih poslova, narodne odbrane, saobraćaja, pomorstva, pošta i spoljne trgovine. Ministarstva republika bila su ili savezno-republička ili republička (član 98). Samostalnost republičkih ministarstava bila je delom nominalna, jer su bila pod nadzorom saveznih ekonomskih, planskih i političkih tela. Savezno-republička ministarstva imala su upravljati posebnim granama državne administracije, posredno, preko ministarstava u pojedinim republikama, i, neposredno, u određenim preduzećima od posebnog značaja za čelu državu (član 88). U ova „mešovita“ mini-

21 Često se nailazi na mišljenje da bi većina ljudi u Jugoslaviji, kao i većina Hrvata, najverovatnije glasala za KPJ. Takvo je mišljenje, recimo, privatno izražavao Milan Grol, vođa Demokratske stranke i glavna opozicija KPJ neposredno posle rata. (Autoru je to u privatnom razgovoru rekao kao njegov sin, dr Vojislav Grol.) To je, po Milovanu Đilas, bilo i mišljenje njegovih drugova u Politburo CK KPJ. Oni su procenjivali da bi KPJ dobila oko (50-65% glasova. Vidi: „Milovan Đilas: 'Ja sam vjernik komunizma'“. *Omladinska iskra*, br. 60 (24. jun 1988), 1; Dilas, M. (1983), 26

22 Pavlovič (1971), 177, navodi daje 5% izbornog tela bilo lišeno glasačkog prava.

23 Kardelj (1949), ukazuje na kontinuitet između politike partizanskog pokreta o nacionalnom pitanju i organizovanja posleratne jugoslovenske federacije.

24 Vidi: *Ustav FNJR (Beograd, 1946)*,

starstva spadala su ministarstva finansija, unutrašnjih dela, pravosuđa, industrije, rudarstva, trgovine i snabdevanja, poljoprivrede i šumarstva, rada, građevina.²⁵

Četiri nacionalne jednakosti nove Jugoslavije

Jugoslovenska federacija, kakva je bila utemeljena proglašom drugog zasedanja AVNOJ-a i Ustavom iz 1946, počivala je na nečem što bi se moglo nazvati „Četiri jednakosti“. One će preživeti brojne ustavne promene sve do temeljnog preobražaja jugoslovenske federacije do kojeg dolazi krajem 60-tih i početkom 70-tih godina i koji radikalno menja odnose među jugoslovenskim nacijama.

Prvo, svi jugoslovenski građani imaju jednaka prava i dužnosti, bez obzira na nacionalnost, rasu ili religiju. To je garantovao član 21 Ustava iz 1946, u kome se kaže:

„Protivan je Ustavu i kažnjiv svaki akt kojim se građanima daju privilegije ili ograničavaju prava na osnovu razlike u narodnosti, rasi i veroispovesti kao i svako propovedanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i razdora.“

Ovaj član je bio pravni izraz onoga što bi se moglo nazvati nacionalnom jednakosću ostvarenom kroz „slepilo za nacionalnu pripadnost“, analogno izrazu „slepilo za boje“, koji se ponekad koristi u Sjedinjenim Američkim Državama u smislu „slepila“ za rasnu pripadnost, tj. vođenje računa isključivo o ličnim osobinama pojedinca, a ne o tome da li je on belac ili crnac. Ovakvo slepilo za nacionalnu pripadnost već je postojalo u KPJ pre rata, a sa uspehom je propagirano u partizanskoj vojsci i na teritorijalna koje su partizani kontrolisali. S proširenjem vlasti komunista na sve oblasti društvenog i ekonomskog života to načelo se počelo univerzalno primenjivati. Ono je zaista bilo značajno dostignuće jugoslovenske revolucije, kako su komunisti stalno isticali. Dosledno sprovođenje slepila za nacionalnu pripadnost u ekonomiji, obrazovnom sistemu, vojsci i drugim domenima, većina partizana i partizanskih simpatizera je smatrala ne samo suštinskim elementom u rešavanju nacionalnog pitanja, već i manje-više i njegovim potpunim rešenjem. Tako su oni shvatali i ratnu parolu „bratstvo i jedinstvo“: pripadnici različitih jugoslovenskih nacija se bore, rade i žive zajedno, s jednakim pravima i dužnostima.²⁶

²⁵ Vidi: Šnuderl (1956), tom 1.

²⁶ U glavama većine to slepilo za nacionalnu pripadnost nije važno za nejugoslovenske naci je. Vidi: odeljak „Revolucija i novi nacionalizam“, str. 239 ove studije.

Drugi važan način na koji je nova Jugoslavija ostvarila nacionalnu jednakost bio je odnos koji je ustanovila između svojih šest republika. Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija i Srbija definisale su kao jednake u svim aspektima njihovih prava i dužnosti. Pokazalo se da je tako i u stvarnosti: zaista nikakve dominacije jedne ili nekih republika nad drugima nije bilo. U zvaničnim državnim i partijskim dokumentima, međutim, pisalo je da jednakost republika u Jugoslaviji počiva na njihovom „suverenitetu“. U stvarnosti, pak, republike nisu bile suverene, jer je njima vladala KPJ. Čak je i Ustav postulirao ozbiljna ograničenja suvereniteta republika. I član 9. koji je predviđao da izvesna prava određena saveznom Ustavom pripadaju samo FNRJ, i član 11, koji je zahtevao da republički ustavi budu u skladu sa Ustavom FNRJ, bili su nespojivi sa idejom suvereniteta.²⁷

Načela na osnovu kojih su određene republičke granice bila su delom nacionalna, a delom istorijska. Zbog mešovito stanovništva bilo je nemoguće stvoriti čisto nacionalne republike, čak i da je KPJ nameravala to da učini. Republike su, ipak, bile definisane kao suverene domovine suverenih nacija: Hrvatska Hrvata, Srbija Srba, itd. Manjine u republikama su imale, naravno, ista prava i dužnosti kao i većina. Imale su, dakle, i pravo da učestvuju u donošenju svih odluka od uticaja na suverenitet većinske nacionalne grupe i njene republike. Manjine su, istovremeno, bile definisane kao deo njihove sopstvene nacije, na primer, srpska manjina u Hrvatskoj kao deo suverene srpske nacije.²⁸ To je, onda, značilo da su Srbima data suverena prava u tri suverene republike - Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj - od kojih su dve suverene domovine i drugih suverenih nacija. Isto je važno i za Hrvate, jer i oni su živeli u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji. Na kraju, budući da su svi građani Jugoslavije imali ista prava na celoj njenoj teritoriji, a istovremeno mogli da se slobodno sele iz jedne republike u drugu, to je značilo da je svako, ma iz koje republike, imao pravo na političku participaciju (tj. da učestvuje u suverenitetu) u svakoj drugoj republici, uko-

²⁷ Kako je Hrvatska bila suverena, a Srbi u Hrvatskoj deo srpske nacije, opravdano je pitanje koje postavlja Shoup (1968), 117; „... da li je Hrvatska 'višenacionalna', u stvari, višenacionalna država unutar jedne višenacionalne države?“

²⁸ Ideja da nacija i samo nacija treba da budu subjekt međunarodnog prava javlja se u devetnaestom veku. Ona je bila bitan element ideologije nacionalno-revolucionarnih pokreta, koji je direktno osporavao legitimnost višenacionalnim nedemokratskim monarhijama toga doba. Važna implikacija ovog novog demokratskog i nacionalnog merila je i ideja da su samo ratovi za nacionalno oslobođenje pravedni, dok je svaka druga vrsta rata osvajačka i porobljivačka. Kada bi nacije i republike u Jugoslaviji bile potpuno suverene, onda bi samo one mogle biti subjekt jugoslovenskog prava, a ne njihovi građani. U tom slučaju, jugoslovenski zakon i jugoslovenski Ustav ne bi mogli pominjali ništa u vezi s pravima i dužnostima građana ili radnika republike Hrvatske, niti pak u vezi sa njenim društvenim i političkim poretkom. Oni bi mogli jedino da definišu međurepubličke odnose i sporazume koji su od republika slobodno prihvaćeni. Slična analiza može se, između ostalog, naći kod Lapenne (1982).

liko bi odlučio da se u nju odseli.²⁹ Sve ove protivrečnosti samo dokazuju da republike nisu bile stvarno suverene i da je taj pojam često bio korišćen na način koji, makar i da nije bio čisto propagandistički, nije odgovarao stvarnosti.³⁰

Treća "jednakost" definiše sve nacije u Jugoslaviji kao jednake. U članu 1 Ustava iz 1946. se kaže: „Federativna Narodna Republika Jugoslavija je [...] zajednica naroda s jednakim pravima, [...]” Tih naroda je bilo pet: Crnogorci, Hrvati, Makedonci, Slovenci i Srbi. Muslimani Bosne i Hercegovine (i Novopazarskog Sandžaka, sada podeljenog između Srbije i Crne Gore) nisu bili priznati kao nacija, mada su često pominjani kao posebna grupa.³¹ Za mešovito stanovništvo Bosne i Hercegovine, na primer, uvek se govorilo da ga sačinjavaju Srbi, Hrvati i muslimani. Jednakost nacija bila je stvarnost utoliko što nije bilo nikakve „vodeće nacije” (u KPJ. vlasti ili državnom aparatu), čiji bi se uloga i položaj mogli uporediti sa ulogom Rusa u Sovjetskom Savezu.

Četvrta, i poslednja, „jednakost” bila je uspostavljena kada je KPJ pred kraj rata počela smatrati za neophodno da progovori o jednakom doprinosu svih jugoslovenskih nacija borbi za nacionalno oslobođenje i, u tom smislu, posebno o jednakosti Hrvata i Srba. Sasvim u duhu jugoslovenskog patriotizma kojim je bio obuzet partizanski pokret i široki slojevi stanovništva, ta jednakost se odnosila samo na južnoslovenske nacije u Jugoslaviji. Neslovenske manjine (naročito Italijani i Nemci, ali i Albanci i Mađari) bile su izuzete.

²⁹ Pitanje srpskog suvereniteta u suverenoj Hrvatskoj raspravljala je krajem 60-tih i na samom početku 70-tih godina hrvatska nacionalistička inteligencija, koja je za Hrvatsku želela ne samo ono što se tradicionalno smatra suverenitetom - to jest, potpunu nezavisnost u odnosu na sve „spoljne” (uključujući i Federaciju) uticaje, već i hrvatski suverenitet koji bi pod razumevao da je hrvatska nacija jedini politički subjekt u Hrvatskoj. To se dalje razvilo u zahtev da politička prava budu zajamčena isključivo pripadnicima hrvatske nacije. Po najekstremnijoj verziji Srbi ne bi trebalo da imaju nikakva politička prava, tj. ne bi smeli da imaju vlastite političke organizacije, skupove ili štampu, jer bi to bilo kršenje hrvatske suverenosti. (Vidi: Perić, 1976). Drugi način tumačenja suverenosti republika (kojim su se ponekad služili vodeći jugoslovenski komunisti) jeste tvrdnja da, su one suverene u odnosu na druge republike (tj. nijedna republika - i ni jedna nacija - ne dominira nad ostalima), ali ne i u odnosu na KPJ/SKJ, koja je nadnacionalna snaga istorijskog progressa. Ova vrsta tumačenja je u biti pogrešna; partija je nadnacionalna samo u odnosu na pojedine republike i nacije Jugoslavije, ali je nacionalna u odnosu na druge države i komunističke zemlje. Ona je, na kraju krajeva, jugoslovenska partija i bez ikakve je transcendirajuće, globalne uloge. Ova interpretacija je, uz to, činila Jugoslaviju mogućom žrtvom hegemonističkih pretenzija sovjetskih komunista, koji su sebe takođe videli kao nadnacionalnu snagu istorijskog progressa. Jer, ako su jugoslovenske nacije prihvatile vođstvo jedne nadnacionalne snage, što ne bi i neke druge, tj. sovjetske partije? Međutim, za SKJ je bilo veoma teško i da sebe definiše kao nacionalnu partiju. Jugoslovenski komunisti, na primer, nikada nisu koristili izraz „nacionalni komunizam”, jer bi time negirali univerzalno važenje komunističke ideologije, i posredno ograničili svoju vlast u samoj zemlji.

³⁰ Strogo uzev, Makedonac u Hrvatskoj bi, recimo, mogao glasati o stvarima bitnim za hrvatsku suverenost. To je podrazumevao Član 18. jugoslovenskog Ustava: „Za građane Federativne Narodne Republike Jugoslavije ustanovljava se jedinstveno savezno državljanstvo. Svaki državljanin narodne republike istovremeno je državljanin Federativno Narodne Republike Jugoslavije. Svaki državljanin jedne republike uživa u svakoj republici ista prava kao i njeni državljanini”.

³¹ Popis stanovništva iz 1953. definisao je južnoslovenske muslimane Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka kao „Jugoslovene”.

KPJ je uvidela da je izuzetno teško priznati i prihvatiti razlike među nacijama u Jugoslaviji u pogledu broja učesnika svake u partizanskoj borbi. Partija je takvo slepilo za razlike smatrala ključnim za prevazilaženje jazova među narodima, posebno onih između Hrvata i Srba, koje je za sobom ostavio građanski rat. Oglasiti jednu naciju superiornom u Narodnooslobodilačkoj borbi činilo se KPJ veoma blizu njenom proglašavanju za revolucionarniju. Kako je hijerarhija vlasti u Jugoslaviji počivala na privrženosti revolucionarnim idealima (KPJ je, kao revolucionarna elita bila vodeća snaga u zemlji), nacija koja bi bila „revolucionarnija“ od ostalih mogla bi tražiti za sebe i više vlasti i povlašćeni položaj. Da bi opravdala jednaka prava, KPJ je dakle, prikazivala doprinos jugoslovenskih nacija revoluciji kao jednak, ali je isto tako vodila računa o tome da nacije ne izgledaju nejednako ni po obimu svojih zločina i saradnji s neprijateljem.

Shvatanja partije o doprinosu različitih nacija „narodnooslobodilačkoj borbi“ prošla su velike mene tokom rata. KPJ i Tito su se otvoreno žalili zbog slabog hrvatskog učešća u partizanskoj vojsci 1941. godine, svaljujući krivicu za to na oportunističku politiku HSS,³² a 1941. i 1942. su često hvalili Srbe zbog njihovog masovnog učešća u partizanskoj vojsci.³³ Genocid počinjen nad Srbima u NDH 1941. i 1942. godine partijska propaganda je opisivala kao posebno čudovišan zločin. (Koristila se reč „istrebljenje“, pošto je termin „genocid“ opšteprihvaćen tek posle Nirnberškog procesa.) On je taj posebni status izgubio potkraj rata, i sada se govorilo samo o zločinima protiv naroda Jugoslavije uopšte. A ipak su Srbi u čitavoj jugoistočnoj Evropi bili jedina nacionalna grupa (uz Jevreje i Cigane) koja je bila žrtva sistematskog genocida, KPJ nikada nije poistovetila čitav hrvatski narod sa ustašama, niti je hrvatski narod ikada krivljen za ustaške zločine. KPJ, međutim, nije mogla u toku rata da ne prizna da je 1941. i 1942. godine deo hrvatskog stanovništva, naročito u krajevima gde su živeli i Srbi, podržavao ustaški pokret. Kako se kraj rata bližio i ton partije se menjao, krivica za zločine sve više je prebacivana na vladajuću klasu: klasu nepatriotskih i antinacionalnih kapitalističkih eksploatatora u Hrvatskoj. Pred kraj i neposredno posle rata za nacionalnu mržnju je načelno optuživana vladajuća klasa, a nikako „radni narod“, bez obzira na očite protivprimere

32 Izgleda da je bilo manje Hrvata iz uže Hrvatske i Slavonije u partizanskoj vojsci u leto 1941. nego što je bilo članova partije nekoliko godina ranije. (Dalmacija pod italijanskom okupacijom i severno-jadransko primorje su bili mnogo aktivniji u partizanskom pokretu. I to je još jedan dokaz da su merila za prijem u partiju bila blaža u Hrvatskoj, u kojoj je partija još uvek imala neka svojstva sindikalne partije, pre no partije revolucionarnog kadra.

33 Titove pohvale upućene decembra 1942. Srbima zbog njihovog masovnog učešća u partizanskoj vojsci mogu se naći u: Tito (1959-67), lom 1, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodno-oslobodilačke borbe“, 132-3. Sledeći razlozi su naveli Srbe da 1941/42. pristupaju partizanskoj vojsci više no i jedna druga nacija: masovni ustanak Srba u NDH u leto 1941. izazvan pre svega ustaškim pokoljima; masovni ustanak u Crnoj Gori u leto 1941. protiv italijanske okupacije (Crno gorce je KPJ smatrala posebnom nacijom, ali veoma bliskom Srbima); uspesi partizana u zapadnoj Srbiji u leto 1941. gde su kontrolisali prilične teritorije i proglasili „Uzičku republiku“

koje je rat pružio. Ratno iskustvo, u kom bi se obični seljaci često našli u borbi jedan protiv drugog, bilo je lako zaboravljeno.

Ratnim se realnostima nije moglo lako manipulirati dok su trajale; tek kasnije, kada je „izbio mir“ i partija se domogla monopola na vlast i nad sredstvima masovnih komunikacija, otvorile su se mogućnosti za „reinterpretaciju“ istorije. No, u ovom slučaju svrha komunističke reinterpretacije nije bila samo učvršćivanje njihove vlasti, nego i jačanje nacionalne jednakosti. Nacionalni sukob je reinterpretiran kao klasni sukob. Tako je ustaški teror postao neka vrsta „belog terora“: „ugnjetači“ i „kontrarevolucionari“ su terorizovali „radni narod“.

Posleratno jugoslovenstvo

Iz marksističko-lenjinstičkog načela po kome je koren nacionalnog i kolonijalnog pitanja „kapitalistička“ i „imperijalistička“ „eksploatacija“, mogao se izvući zaključak da će čim se kapitalizam ukine, nestati i nacionalno i kolonijalno ugnjetavanje.³⁴ Sledstveno tome, jugoslovenski komunisti nisu nalazili da je nužno da veliki deo svoje energije troše na građenje složenih federalnih odnosa ili ustanova. Nacionalna sloboda i jednakost biće proizvod uspele revolucije. To uzdanje u izvesnost nacionalne pravde za ugnjetene nacije bilo je pojačano među jugoslovenskim komunistima odsustvom nacionalne diskriminacije u redovima partizanske vojske i opšteg uspeha jugoslovenstva u prvom poratnom razdoblju. Jugoslovenski komunisti su, stoga, na jugoslovenski Ustav i ostale pravne dokumente koji su garantovali nacionalna prava gledali prvenstveno kao na formalnu institucionalizaciju nečeg već postojećeg, kao na vrstu pravnog „oglašavanja“ uspeha komunista u rešavanju nacionalnog pitanja.

Ratna parola komunista - „bratstvo i jedinstvo“ - nije išla samo protiv bratoubilačkog rata i nejedinstva, Ona je bila i simbol njihove politike panjugoslovenske solidarnosti, saradnje među nacijama Jugoslavije, jugoslovenske integracije i, u krajnjem, stvaranja jugoslovenske nacionalne svesti. Federalna struktura nije bila namenjena podizanju barijera između različitih jugoslovenskih nacija. Zato je federalizaciju Jugoslavije i davanje suvereniteta republikama pratilo stvaranje organizacija koje su bile, mada podeljene na republičke ogranke, u svojoj biti opštejugoslovenske. KPJ je bila najistaknutija takva organizacija i

³⁴ Poslednji stupanj razvoja post-revolucionarnog komunističkog društva bio bi, naravno, stvaranje globalnog društva bez individualne nacionalne svesti, premda ne nužno i bez individualnih jezika i kultura.

tvorac svih ostalih. Bile su organizovane dobrovoljne omladinske brigade koje su radile po raznim krajevima Jugoslavije, a Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) imao je posebnu odgovornost u propagiranju jugoslovenstva među mladima. Jugoslovenska narodna armija (JNA) nastavljala je tradicije partizanske armije: vojne jedinice bile su sastavljene od vojnika različitih nacionalnih grupa, koji su u najvećem broju slučajeva služili vojni rok van teritorije svoje republike, i bili su za vreme vojnog roka vaspitavani u duhu jugoslovenskog patriotizma. I Narodni front, koji su komunisti kontrolisali, bio je jugoslovenski, a takođe i Antifašistički front žena i sve druge „transmisione“ organizacije. Profesionalne, kulturne, umetničke, naučne i sportske organizacije bile su obično organizovane na republičkom nivou, ali su uvek imale neku vrstu uticajne „centralne kancelarije“ u Beogradu.

Mogućnostima stvaranja jugoslovenske nacionalne svesti kao da je išlo u prilog i samo postojanje jedinstvene jugoslovenske komunističke partije, kao i njen uspeh u organizovanju i vođenju partizanske vojske, koja je po sastavu i duhu takođe bila jugoslovenska. Jer ako su, u partiji i partizanskoj vojsci, pripadnici različitih jugoslovenskih nacionalnih grupa radili i borili se zajedno u ratno vreme, zašto saradnja ne bi bila moguća u miru? Komunisti su neumorno u svojoj propagandi isticali da su postigli presudan i ireverzibilan pomak u stvaranju jugoslovenske nacionalne svesti i da je jugoslovenstvo već uveliko postalo stvarnost. Uz to, ako se veruje u buduće komunističko društvo, kao što su verovali komunisti i njihovi simpatizeri neposredno posle rata, onda se veruje ne samo da će progres neminovno voditi besklasnom društvu slobode, jednakosti, bratstva i obilja, nego i u nastanak društva u kome će komunističku ideologiju svi prihvatati, a ne samo „avangarda“. Drugim rečima, u komunističkoj budućnosti će svako biti komunista. Kako je partija bila jugoslovenska, svako će, dakle, u ne-tako-dalekoj komunističkoj budućnosti, biti Jugosloven.

Ratno i poratno jugoslovenstvo KPJ bilo je delom i rezultat primene ideologije marksističko-lenjinističkog internacionalizma na nacionalne odnose unutar Jugoslavije. Komunisti su bili protivnici „buržoaskog“ nacionalizma, i verovali su u stvaranje internacionalnog, ili, tačnije, globalnog komunističkog društva.³⁵ Oni su, takođe, predviđali potpuno iščezavanje nacionalne svesti u smislu lojalnosti pojedinoj nacionalnoj državi. Iz toga je sledilo da komunisti, u zemljama i na teritorijama na kojima su bili aktivni, treba da nastoje da spreče nacionalne sukobe, da umanje značaj nacionalnih razlika i da ujedine „radni narod“ različitih nacija. A kada su te tri stvari činili u Jugoslaviji - odnosno kada su se borili protiv srpskog, hrvatskog, slovenačkog itd. na-

³⁵ „Globalnog“ je možda primerenija reč, posto reč „internacionalno“ nužno pretpostavlja postojanje nacionalne svesti.

cionalizma; kada su nastojali da smanje razlike među jugoslovenskim nacijama, i kada su radili na ujedinjavanju čitavog „radnog naroda“ (a to znači većine) - onda su oni samim tim delali za Jugoslaviju i jugoslovenstvo, Internacionalizam jugoslovenskih komunista pretvarao se u jugoslovenstvo.

Jugoslovenstvo je za jugoslavenske komuniste u poratnom razdoblju značilo iskorenjivanje političke lojalnosti pojedinoj naciji u Jugoslaviji (tj. iščezavanje svake partikularističke političke svesti), i njen preobražaj u jugoslovensku nacionalnu svest. Taj proces, međutim, nije pretpostavljao iščezavanje etničkih i kulturnih razlika ili ukidanje pojedinih nacionalnih jezika. Etničke, kulturne i lingvističke karakteristike nacija Jugoslavije trebalo je da budu očuvane u „novoj“ jugoslovenskoj nacionalnoj svesti.

Ukratko rečeno, za vreme rata i neposredno posle njega, KPJ je svoje jugoslovenstvo poimala na tri različita načina: jugoslovenstvo je bilo antinacionalizam - opozicija svim nacionalizmima svih nacija u Jugoslaviji; jugoslovenstvo je bilo patriotizam - pre svega borba za oslobođenje Jugoslavije od okupatora (za koje je često naglašavano da su „tuđini“) i jugoslovenstvo je bilo internacionalizam - jedinstvo „radnog naroda“, koji je, u svojoj borbi za socijalnu revoluciju, zanemarivao svoju nacionalnost. KPJ je neumorno ukazivala na potrebu solidarnosti među narodima Jugoslavije i njihove tesne saradnje u zajedničkoj „borbi za izgradnju socijalizma“, i insistirala na njihovom zajedničkom poreklu i etničkim i kulturnim sličnostima. Jugoslovenstvo je podržavano u partijskim dokumentima, knjigama i tekstovima koji su se bavili jugoslovenskom politikom, kao i u tekstovima i govorima vodećih partijskih funkcionera.

U poratnim godinama Josip Broz Tito, vođa partije i oružanih snaga, i nesporni vladar Jugoslavije, izgleda da je verovao u mogućnost stvaranja jugoslovenske nacije. (Zvanična politika KPJ je bila politika jačanja jedinstva i razvijanja jugoslovenstva i jugoslovenske nacionalne svesti, ali ne i stvaranja jedinstvene jugoslovenske nacije.) Jednostavno rečeno, Tito je verovao da će različite jugoslovenske nacije postati jedna, jugoslovenska. Njegova vizija buduće jugoslovenske nacije nije se bitno razlikovala od one koju su imali zastupnici stvaranja jugoslovenske nacije između dva rata. Za njega je, naravno, društveni i politički sistem predratne Jugoslavije bio kapitalistički i zaostao pa, otud, i nesposoban da stvori jedinstvenu jugoslovensku naciju.³⁶ Još uvek je nejasno da li je Tito zaostalost ili „kapitalizam“ smatrao osnovnim uzrokom neuspeha međuratnog režima da formira jugoslovensku naciju. Verovatno da je u zaostalosti video osnovni uzrok, pošto nije mogao ne

30 O Titovom shvatanju da KPJ čuva nezavisnost Jugoslavije ekonomski je razvijajući i „gradeći socijalizam“ vidi, između ostalog: Đilas, M. (1980), poglavlje 7, 52-61. Ovaj biografsko-memoarski esej o Titu pruža i brojne uvide u njegov stav prema Jugoslaviji i jugoslovenstvu.

biti svestan istorijskih primera stvaranja nacija u kapitalističkim zemljama. No, za Tita moć socijalizma da stvori novu jugoslovensku naciju nije počivala samo na njegovoj pretpostavljenoj sposobnosti da prevaziđe zaostalost ubrzavanjem razvoja i industrijalizacijom. Socijalizam je, u njegovoj glavi, bio neodvojiv od vladavine komunističke partije. Ta organizovana i moćna politička snaga će se poslužiti svojom sveobuhvatnom „vodećom ulogom“ u društvu da nove generacije podigne u duhu jugoslovenstva.

Kada je posetio Zagreb, maja 1945, neposredno po oslobođenju, Tito je u svom govoru promovisao jugoslovenstvo i insistirao na tome da granice među republikama ne treba da dele već da spajaju narode Jugoslavije.³⁷ Ovaj iskaz deluje, na prvi pogled, kontradiktorno: kako granice mogu da spajaju? One, u najboljem slučaju, mogu biti otvorene tako da podele do kojih dovode ne budu duboke. Tito je u stvari podsećao Hrvate da su republike stvorene pre svega da bi se razbio strah od „srpske hegemonije“ nad drugim nacijama i Hrvatima posebno. Granice tako shvaćene zaista mogu da smanje mogućnost nacionalnih napetosti i sukoba, a jugoslovenski federalizam zaista može biti osnov za razvoj jugoslovenstva.³⁸ Stvaranje federalnih jedinica bilo je korak unazad u poređenju sa jugoslovenstvom partije i partizanske vojske za vreme rata. Za Tita to, ipak, nije bio ireverzibilni korak nazad, već priprema za razvoj jugoslovenstva.

Tito se ponovo vratio problemu republičkih granica u svom govoru na osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije, maja 1945: podsticao je komuniste da izbegavaju da se spore oko njih.³⁹ Sela i gradovi unutar granica jedne republike pripadaju celoj Jugoslaviji, izjavio je, i federalne jedinice ne treba smatrati samostalnim državama. Naprotiv, treba da postoji samo jedna snažna država svih jugoslovenskih nacija: Jugoslavija.⁴⁰ Tito je dalje tvrdio da komunisti treba da budu ujedinjujuća spona među narodima Jugoslavije, što od njih zahteva da se bore protiv „reakcionarne ideologije“ nacionalizma. Jugoslovenski komunisti treba da razumeju jugoslovenstvo kao nezamenljivi deo komunističkog internacionalizma, zaključio je, i da svaku opoziciju jugoslovenstvu smatraju oblikom „reakcionarnog“ nacionalizma.

37 Vidi: Tito (1959-67), tom 1, „Prvi govor u oslobođenom Zagrebu“, 292-3.

38 Shoup (1968), 113, piše o „uvodenju federalnog sistema, čija je osnovna svrha bila da služi kao gromobran za nacionalna osećanja, ne ograničavajući vlast partije i jurisdikciju centralizovane administracije stvorene za vreme rata“.

39 *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maja 1945)*, „Govor generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita“.

40 Federalizam je rešio nacionalno pitanje i, na taj način, ojačao „bratstvo i jedinstvo“ jugoslovenskih naroda. Ovo se stanovište može naći i u: Tito (1946a).

Pravo na otcepljenje i strah od separatizma

Jugoslovenski Ustav iz 1946. bio je gotovo kopija sovjetskog ustava iz 1936. (nešto što će kasnije priznati s nelagodnošću partijski ustavni teoretičari).⁴¹ Kritičari jugoslovenskog komunizma često to pominju kao dokaz staljinističke prirode posleratnog jugoslovenskog političkog sistema.⁴² Međutim, sam „Staljinov ustav“ iz 1936. nije bio naročito staljinistički jer je jemčio mnoštvo prava pojedincima i nacijama. To što je sovjetsko rukovodstvo, i pored njega, moglo upražnjavati masovni teror i nacionalno ugnjetavanje, samo je dokaz irelevantnosti ustava u komunističkim zemljama. Sovjetski ustav je garantovao nacijama ne samo pravo na samoopredeljenje i pravo na otcepljenje, već i pravo na samostalnu spoljnu politiku i samostalne oružane snage.⁴³ Jugoslovenski Ustav nije nacijama garantovao tako široka prava; on republikama nije jemčio pravo na samostalnu spoljnu politiku i oružane snage. Tito je pokazivao veliko zanimanje za pripremanje Ustava (čiji je nacrt napravio Edvard Kardelj uz pomoć stručnjaka za ustavno pravo), i isprva se protivio garantovanju prava na samoopredeljenje (uključujući i pravo na otcepljenje) jugoslovenskim republikama. Imajući u vidu da bi takvo pravo bilo tek puka formalnost (pošto je sva vlast bila u rukama KPJ), značajno je da je Tito ipak zbog toga bio zabrinut. Njegova zebnja bila je pre svega izazvana ekstremizmom i zločinima separatističkih nacionalističkih pokreta, posebno ustaša, tokom Drugog svetskog rata. Na kraju je popustio, kad su ga podsetili da je to pravo bilo deo programa KPJ pre rata, da ga je i Kominternu zastupala, i da ono svoje korene ima u tradicijama većine evropskih socijalističkih partija.⁴⁴ Potom su sastavljači nacrtu Ustava smislili formulaciju po kojoj je Jugoslavija „zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi“ (član 1). Čin stvaranja Jugoslavije bio je dakle ireverzibilan, a pravo na otcepljenje i stvaranje samostalne države nije bilo trajno i neotuđivo pravo. Član 1 bio je, poglavito,

41 O Staljinovom Ustavu vidi: Ulam (1987), naročito -103-4. „Ni Dion Stjuart Mil ni Tomas Džeferson ne bi mogli da naprave zamerku nijednom članu“. Ibid., -103.

42 Kardelj (1946), 139, izjavljuje da sovjetski Ustav iz 1936. predstavlja najuspelije rešenje (svih vremena i svih zemalja) odnosa među različitim narodima.

43 Pravo na nacionalno samoopredeljenje uključeno je u Povelju Ujedinjenih nacija, kao i u druga dokumenta međunarodnog prava. Ono je implicirano osnovnim ljudskim pravima. Vidi: Ivanović i Đilas (1983); Reibstein (1949). Heilmayer (1977), „Schlussakte der Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa (KSZE/Helsinki, vom 1. August 1975“, 270-2; poglavlje 8, „Gleichberechtigung und Selbstbestimmungsrecht der Völker“.

44 To pravo je, između ostalog, bilo i sastavni deo programa Socijaldemokratske stranke u Kraljevini Srbiji pre Prvog svetskog rata.

priznavanje apstraktnog postojanja toga prava pre stvaranja „nove Jugoslavije”.⁴⁵

Moša Pijade, član Centralnog komiteta, bio je verovatno najuporniji branilac onoga što bi se moglo nazvati „jednom za uvek” tumačenjem ujedinjenja jugoslovenskih nacija. Pijade se pribojavao da bi se Ustav mogao protumačiti kao da dopušta otcepljenje, pa je insistirao na tome da su jugoslovenske nacije to pravo jednom zauvek iskoristile u trenutku kada su odlučile da pristupe jugoslovenskoj federaciji, Drugim rečima, stvaranje Jugoslavije je bilo ireverzibilno, a odluka jugoslovenskih naroda neopoziva.⁴⁶ Kako pak nije bilo nekog određenog istorijskog trenutka ili događaja u kom su narodi Jugoslavije stvarno izrazili svoju želju da žive u Jugoslaviji (nikad, recimo, nije bilo referenduma), jugoslovenski komunisti su ponekad tvrdili da je partizanska narodnooslobodilačka borba bila takav čin stvaranja i konstituisanja države.⁴⁷

Ovakav način razmišljanja nikada nije ušao u zvanične partijske i državne dokumente, ali je prećutno bio prihvaćen. Tako je, na primer, Vladimir Nazor, predsednik hrvatskog Sabora, verovao da je partizanska borba bila neka vrsta opštejugoslovenskog referenduma za Jugoslaviju. On je govorio da je narod glasao za stvaranje nove Jugoslavije „olovnim kuglama” pa je time glasanje gumenim kuglama (koje su se koristile u Jugoslaviji na izborima, posto je veliki procenat stanovništva bio nepismen) postalo suvišno. Iako nekomunista, pridružio se partizanima jer je bio užasnut progonom Srba u NDH, a partizane video kao jedinu snagu sposobnu da zaustavi širenje građanskog rata između Hrvata i Srba. Kod Nazora je, kao i kod mnogih drugih, strah od obnavljanja sukoba između Hrvata i Srba ojačao njegovo jugoslovenstvo.

Ubrzo posle proglašenja Ustava Jugoslavije januara 1946. i svih šest republika su donele svoje ustave. U njima su se ponavljala opšta načela jugoslovenskog Ustava, uz dodatak članova koji se odnose na specifičnosti oblasti pod njihovom jurisdikcijom. Ustav Hrvatske, koji je usvojen 18. januara 1947. godine, garantovao je hrvatskoj naciji pravo na otcepljenje, ali ga nije definisao ni kao inherentno ni kao neotuđivo. Ustav Hrvatske nije precizno određivao da li se hrvatsko učešće u jugoslovenskoj federaciji zasniva na ireverzibilnom odricanju od dela

⁴⁵ U raspravama o Ustavu iz 1974. većina jugoslovenskih stručnjaka za ustavno pravo bila je do sredine 80-tih godina saglasna da taj ustav, kao i svi raniji, ne daje republikama legalno pravo na otcepljenje.

⁴⁸ Vidi: Lapenna (1982), 17.

⁴⁷ Potvrda odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a od strane antifašističkih veća Hrvatske, Slovenije i drugih ne može se smatrati takvim aktom, pošto ni ova veća ni sam AVNOJ nisu bili demokratski izabrani. Ali komunisti iz sasvim drugog razloga nisu insistirali na tome daje to moment kada su narodi Jugoslavije stvorili „novu” Jugoslaviju. Oni nisu želeli da ova veća, koja će uskoro postati republičke skupštine, time implicitno proglase za tvorce Jugoslavije.

ili ukupnosti hrvatskog suvereniteta, ili je, pak, taj suverenitet ostao nedirnut, dok su samo neke funkcije privremeno prenete na jugoslovensku državu.

Kakvo god bilo tačno značenje jugoslovenskog i hrvatskog ustava, politika partije je bila da jača Jugoslaviju i jugoslovenstvo i progoni svaki oblik nacionalizma i separatizma. Uostalom, pored KPJ, druge političke, još manje nacionalističke organizacije, koja bi mogla organizovati neki pokret za otcepljenje, nije ni bilo, a ni pojedincima nije bilo dozvoljeno da zastupaju otcepljenje. Zapravo je svaka takva aktivnost bila bez izuzetka kažnjavana. Član 21 Ustava, koji, između ostalog, kaže da je „svako propovedanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i razdora“ protivno Ustavu i po zakonu kažnjivo, korišćen je kao pravni osnov za krivični postupak. Taj su član, kao i neke druge odredbe krivičnog zakonika, komunistička policija i sudovi veoma široko tumačili, koristeći ih za gušenje svih oblika nacionalizma i separatizma.

Revolucija i novi nacionalizam

Posmatrani u kontekstu bratoubilačkog rata i predratne srpske prevlasti, federalizam i jugoslovenstvo su bili krupan korak napred ka nacionalnoj toleranciji i saradnji jugoslovenskih naroda. Bilo je, međutim, novih oblika nacionalizma, nacionalističkih predrasuda i progona tesno povezanih sa samom komunističkom revolucijom, pa čak delimično i njome prouzrokovanih. Koreni novih oblika nacionalizma mogu se naći u duhu trijumfalizma koji je obuzeo KPJ posle njene pobede u ratu i revoluciji.⁴⁸

Partija je bila uverena da njenu vlast nijedna unutrašnja snaga ne može da ugrozi, a smatrala je i da je njena ideologija potvrđena istorijom. U ekonomiji, nacionalnim odnosima i društvu uopšte nije videla nijedne prepreke koju ne bi mogla da prevlada. Gordost KPJ je još više ojačavana visokim ugledom što ga je uživala u svetskom komunističkom pokretu i pohvalama koje je dobijala od sovjetskog rukovodstva. Zbog masovnog karaktera jugoslovenske revolucije, ovaj revolucionarni entuzijazam je zahvatio i jugoslovensko stanovništvo, posebno utičući na omladinu. Jugoslovenski komunisti su se zato osećali pozvanim da se mešaju u stvari drugih komunističkih partija. Njihov savet,

⁴⁸ KPJ je bila ubeđena da je komunističko društvo - društvo obilja pred vratima. Partijsko rukovodstvo je, na primer, samouvereno planiralo da za deceniju u industrijskoj proizvodnji po glavi stanovnika prestigne Veliku Britaniju. Vidi: Đilas, M. (1983), 20.

kritika, vojna pomoć, ekonomska pomoć, zaštita od sovjetskih pritisaka, napadi zbog „oportunizma“ za račun Sovjetskog Saveza, kao i nuđenje saveza, ekonomske saradnje i kulturne razmene, davani su u razna vremena, u različitim kombinacijama i na različite načine albanskim, bugarskim, francuskim, grčkim, italijanskim i mađarskim komunistima. Takva ambiciozna politika jedne revolucionarne partije koja vlada samo jednom određenom državom neminovno je smatrana (od strane Albanaca, Bugara, itd.) oblikom prilično nadmenog nacionalizma.

KPJ je sebe videla kao superiornog partnera u odnosima sa svim drugim komunističkim partijama, osim sovjetskom. Naravno, i sovjetska partija je smatrala da je superiorna u odnosu na druge partije. Ipak se jugoslovenski stav bitno razlikovao od sovjetskog. Sovjetska spoljna politika, uključujući i odnose sa komunističkim partijama, bila je svesno i dosledno imperijalistička. Vođena od Staljina i Molotova, imala je za cilj globalnu ekspanziju sovjetske države kroz propagandu, diplomatiju, podršku „progresivnim pokretima“, ekonomsku „pomoć“ i, kada se ukaže prilika, vojnu intervenciju. Jugoslovenski komunisti nisu, u tim poratnim godinama, maštali o tome da stvore „mini imperiju“ nalik sovjetskoj, niti su nastojali da nametnu svoju vlast komunističkim pokretima i zemljama jugoistočne Evrope, a ni da ih ekonomski eksploatišu ili primoraju da usvoje „višu“ jugoslovensku kulturu. No ipak su bili obuzeti strasnom željom da šire revoluciju u jugoistočnoj Evropi, istovremeno uvereni da Jugoslavija treba da bude u njenom središtu. Ovakve ambicije i težnje partije u svetskom komunističkom pokretu i u međunarodnim odnosima uopšte bile su oblik nacionalizma. A mnogi Jugosloveni, obuzeti revolucionarnim oduševljenjem, verovali su da su jugoslovenski narodi izuzetni po svojoj hrabrosti i ljubavi prema slobodi, i samim tim iznad mnogih drugih naroda. Taj jugoslovenski nacionalizam uticao je na stav prema nejugoslovenskim manjinama, mađarskoj u Vojvodini i albanskoj na Kosovu, prema kojima se i inače odnosilo sa dubokim nepoverenjem, zbog podrške koju su pružale okupacionim snagama za vreme rata.

Najgori istup jugoslovenskog nacionalizma bio je izgon nemačke manjine iz Vojvodine u Nemačku i italijanske iz Dalmacije i Istre u Italiju.⁴⁹ (Nejasno je, međutim, koliko je Nemaca i Italijana pobeglo u strahu od odmazde i pre dolaska partizana, a koliko ih je bilo prinuđeno da odu.) Tokom rata je većina Nemaca u Jugoslaviji pozdravila okupaciju zemlje i podržavala Treći rajh, a znatan broj ih je dobrovoljno pristupio nemačkoj vojsci i SS. No, i pored toga, jednu nacionalnu grupu smatrati kao celinu odgovornom za ratne zločine i kolektivno je

⁴⁹ Najiscrpnije istraživanje izгона Nemaca daje Schieder (1953-61), tom 5. Vidi takode: „Wurden Deutsche aus Jugoslawien 'vertrieben?'“, Bundesinstitut für ostwissenschaftliche Studien, br. 7 (22. juli 1987); „Sudbina Folksdojčera u Jugoslaviji“, *NIN* (19. juli - 2. avgust 1987). O borbi folksdajčera protiv partizana vidi: Miletić (1971).

kazniti ostaje nespojivo s proklamovanim načelima jugoslovenske revolucije. Izgon Nemaca je delom usledio pod uticajem njihovog izгона iz istočnoevropskih zemalja, ali je bio i odraz obične želje za osvetom. Jugoslovenski komunisti su takode želeli da nagrade narod iz siromašnih, ratom opustošenih planinskih krajeva (Bosne, Hercegovine, Like, Dalmacije i Crne Gore) bogatom i plodnom vojvođanskom zemljom. Izgon bi, pri svem tom, bio nezamisliv da Nemci i Italijani nisu bili viđeni kao „tuđinska“ grupa, drugačija od „nas“ Jugoslovena.

„Inventar“ raznih oblika nacionalizma u posleratnoj Jugoslaviji bio bi nepotpun ako se ne pomene i neobična verzija „nacionalnog nacionalizma“. Sovjetski Savez se, naime, trudio da stvori ideologiju slovenskog jedinstva i solidarnosti, koja bi nadilazila pojedine nacionalnosti. Taj neopanslavizam je bio deo sovjetske spoljne politike i korišćen je za jačanje sovjetskog uticaja u slovenskim zemljama, uključujući i Jugoslaviju. Njegovi su koreni u sovjetskoj ratnoj propagandi; ona se oprezno služila marksizmom-lenjinizmom, ali je bila puna tradicionalnog ruskog patriotizma. Tako je, na primer, prizivan „duh Borodina“ kada su se nemačke trupe približile Moskvi. A Staljin je čak izvršio pritisak na Rusku pravoslavnu crkvu da podstiče vojnike da se bore, i u kritičnim prvim ratnim godinama dopustio ponovno otvaranje mnogih crkava za bogosluženje.⁵⁰ Ovaj komunistički ruski patriotizam, koji se često izražavao jezikom tradicionalnog ruskog nacionalizma i narodnjaštva (populizma), pokazao se korisnim za odbranu i legitimizaciju sovjetske države. U toku rata, sama sovjetska partija postala je još više nacionalistička i počela je sistematski da nameće ruski jezik, kulturu i tradicije neruskim nacijama Sovjetskog Saveza.⁵¹

Krajem rata sovjetsko rukovodstvo počinje oživljavati ideje tradicionalnog panslavizma. Nacistički progoni Slovena i nacistički antislovenski rasizam korišćeni su da bi se u slovenskim nacijama podstaklo osećanje zajedničkog identiteta.⁵² Po sovjetskoj panslovenskoj propagandi, Sovjetski Savez i „velika ruska nacija“ zaštitnici su i predvodnici svih Slovena. Na sovjetsku inicijativu su osnovani sveslovenski komiteti s ograncima u glavnim gradovima slovenskih zemalja. Kada je, međutim, 1948. sovjetsko-jugoslovenski sukob izbio na videlo, prekinute su i jugoslovenske veze sa istočnoevropskim slovenskim zemljama. Ubrzo potom panslavizam je izbačen iz zvanične ideologije.

⁵⁰ Vidi: Heller i Nekrich (1986), poglavlje 8. „The War, 1941-1945“, „The State and the Church“.

⁵² U sovjetskim partijskim i državnim dokumentima ponsle Drugog svetskog rata (pod karakternim naslovom „Veliki otadžbinski rat“) o Rusima se govori kao o „velikom ruskom narodu“; nijedna druga nacija u Sovjetskom Savezu nije toliko i na taj način veličana. Vidi: Đilas, A. (1980).

⁵³ Mada je nacional-socijalistička ideologija sve Slovene defmisala kao nižu rasu, bugarsku, slovačku i hrvatsku državu je Treći rajh zvanično priznavao i za vreme rata održavao sa njima diplomatske odnose.

Uspostavljanje granica Hrvatske

Član 12 jugoslovenskog Ustava iz 1946. određuje da se granice republika ne mogu menjati bez njihove saglasnosti.⁵³ Sve najvažnije odluke o stvaranju republika i o njihovim granicama donelo je, međutim, rukovodstvo centralizovane i monolitne KPJ. ZAVNOH isprva nije specifikovao šta smatra teritorijom Hrvatske, ali se uglavnom mislilo da NDH predstavlja ekspanzionističko proširenje diktirano zahtevima ekstremnih hrvatskih nacionalista. Bosna i Hercegovina, koja je bila deo NDH, novembra 1943. osniva vlastitu antifašističku skupštinu - Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH), i biva priznata kao samostalna jedinica. Partija je konačno odlučila da Hrvatska treba uglavnom da pokriva teritoriju predratne Banovine Hrvatske, kao i hrvatske krajeve koje je Italija oduzela po Rapalskom ugovoru. Tako je Hrvatska znatno proširila svoje teritorije Istrom i u Dalmaciji, ali je „izgubila“ deo Bosne i Hercegovine koji je pre rata obuhvatala Banovina Hrvatska. Uključivanje te teritorije u novu republiku Bosnu i Hercegovinu poštovalo je istorijske granice ove provincije, potvrđene na Berlinskom kongresu 1878. Uspostavljanje granica Hrvatske i drugih republičkih granica izazivalo je samo sitnija neslaganja među komunistima, a nikakvo veće uznemirenje u narodu. Hrvatski i srpski nacionalisti nisu, naravno, bili zadovoljni. Ali nisu smeli da to nezadovoljstvo izraze, posto bi ono odmah bilo poistovećeno sa ustaškom ili četničkom ideologijom.

Vodeći hrvatski komunist Andrija Hebrang izneo je u partijskom rukovodstvu svoje neslaganje sa granicama Hrvatske. Izgleda da je on smatrao da, što se granica tiče, NDH nije bila nepravično rešenje. Hebrang u KPH nije dobio nikakvu značajniju podršku za ovo svoje mišljenje. Više zanimanja je izazvalo Hebrangovo stanovište da Srem treba uključiti u Hrvatsku.⁵⁴ Ova najistočnija oblast između reke Save i Dunava geografski je produžetak Slavonije (i sastavni deo istorijske pokrajine Slavonije), a partizanski pokret Srema bio je povezan sa slavonskim partizanima i KPH za vreme rata. No, njegove ratne veze sa komunistima Srbije su takođe bile jake, a uz to, većinsko stanovništvo Srema bili su Srbi, čije se iskustvo sa ustašama za vreme rata nije nimalo razlikovalo od iskustva Srba u drugim delovima NDH. Sremski Srbi su masovno učestvovali u partizanskom pokretu i bili smatrani privrženim novoj komunističkoj Jugoslaviji. Kada su hrvatski predloži stigli do njih, protestovali su.

⁵³ Kritika kriterijuma KPJ pri posleratnom određivanju međurepubličkih granica može se naći kod Čavoskog (1987).

⁵⁴ Vidi: Dedijer (1984), tom 3, 172, 340-8. Đilas, M. (1983), 84, tvrdi da je Hebrang bio uveren da ne samo Srem nego i Bosna i Hercegovina treba da budu deo Hrvatske, ali da se uzdržavao da otvoreno iznese takav zahtev, poštoje Bosna i Hercegovina već bila postala republika.

Granica između Hrvatske i Srbije je kroz Srem konačno bila povučena isključivo prema nacionalnosti stanovništva i njena je krivudava linija između sela zavisila od toga kojoj naciji - hrvatskoj ili srpskoj - većina u svakom od njih pripada.⁵⁵ Najveći deo Srema je pripao Vojvodini, dok je nekoliko okruga u zapadnom Sremu pripalo Hrvatskoj. Bunjevci, hrvatsko stanovništvo na severu Vojvodine, nije uključeno u Hrvatsku, Premda su Hrvati bili većina u nekim srezovima, strahovalo se da bi u slučaju njihovog priključenja Hrvatskoj mađarska manjina u Vojvodini postala odveć brojna u odnosu na jugoslovensko stanovništvo. Uključenje Bunjevaca bi takođe dovelo, pošto se oni nisu uvek neposredno graničili sa hrvatskim stanovništvom iz Hrvatske, do uključivanja delova srpskog stanovništva u Hrvatsku.

Još jedno neslaganje (nikada javno izneseno) kod uspostavljanja hrvatskih granica izbio je u vezi s Bokom Kotorskom, koja je postala deo Crne Gore. Boka geografski jeste produžetak Crne Gore, a i većina stanovnika je želela da postane deo te republike. Ona je, međutim, sve do kraja Prvog svetskog rata bila sastavni deo austro-ugarske provincije Dalmacije, i po tome je osnovu, sa stanovišta hrvatskih nacionalista, imala da pripadne Hrvatskoj.⁵⁶ Manje promene republičkih granica dešavale su se i 50-tih godina. Centralna partijska tela se nisu u to mešala i republikama je bilo dozvoljeno da neposredno međusobno pregovaraju.⁵⁷

Pred sam kraj rata i neposredno posle njega javljali su se zahtevi za autonomnom Dalmacijom, delom podstaknuti željama lokalne partijske birokratije da uveća svoju moć i politički status. Ovi zahtevi su opravdavani pozivanjem na istorijsku autonomiju Dalmacije, kao i na relativnu autonomiju tamošnjeg partizanskog pokreta. Neki dalmatinski komunisti insistirali su na tome da Dalmacija ima politički identitet čiji su koreni u dalekoj prošlosti (nekada je, sa Slavonijom i užom Hrvatskom, bila jedna od kraljevina na koje jo Hrvatska od kasnog srednjeg veka često deljena), te da su se dalmatinski partizani za vreme rata često borili pod samostalnom komandom.

Ovaj zahtev dela dalmatinskih komunista za autonomijom bio je delom posledica i činjenice da je Dalmacija tradicionalno bila najviše projugoslovenska hrvatska provincija.⁵⁸ A budući da je NDH Rimskim

⁵⁵ Vidi: Đilas, M. (1983), 84-5. Đilas je bio predsednik skupštinskog komiteta za određivanje granice između Hrvatske i Srbije. Vidi i: Dedijer (1984), tom 3, 172.

⁵⁶ Postoje različita shvatanja o tome koliko se na jug i sever u odnosu na severni Jadran stvarno proteže Dalmacija. Ali, ovde je bitno da su hrvatski nacionalisti uvereni da Boka Kotorska treba da bude deo Dalmacije i, samim tim, Hrvatske, na temelju istorijskih prava, bez obzira na nacionalnost (i želje) stanovništva.

⁶⁷ Vidi: Shoup (1968), 118; Dedijer (1984), tom 3, 172.

⁶⁸ O zahtevima vodećih dalmatinskih komunista za dalmatinsku autonomiju i protivljenju CKKPH vidi: Dedijer (1984), tom 3, 171. Dalmacija je bila posebna provincija u austrijskom delu Habsburške monarhije (i bila je predstavljena, zajedno sa ostalim provincijama i kraljevstvima u Veću carevine); pre toga je bila jedan od dominiona Mletačke republike. Imala je vlastiti kulturni i politički identitet.

sporazumima iz maja 1941. priznala njeno priključenje Italiji, neprijateljstvo stanovništva prema ustaškom pokretu bilo je ogromno, a podrška partizanskoj vojsci veoma snažna. Pred kraj rata i posleratnih godina mnogi Dalmatinci su u Jugoslaviji videli jedinog garanta samostalnosti Dalmacije od Italije i njihov stav prema Zagrebu nije uvek bio prijateljski. Zahtevi za dalmatinsku autonomiju naišli su međutim na energičan otpor drugih hrvatskih komunista i bili su brzo odbačeni.

Plan koji su za vreme rata sačinili Moša Pijade, član Centralnog komiteta KPJ, i neki srpski komunisti, o stvaranju autonomne oblasti za Srbe u Hrvatskoj nisu prihvatili ni hrvatski komunisti, a ni Tito. Srbi su živeli rasuti po različitim krajevima Hrvatske, uglavnom zajedno s Hrvatima. Ipak je na delu teritorije nekadašnje habsburške Vojne krajine (Lika, Kordun i Banija) postojao jedan „arhipelag“ od nekih desetak polupovezanih srezova u kome su Srbi bili većina. Ali, kako u Hrvatskoj nije bilo veće srpske teritorije, a Srbi i Hrvati su već bili ujedinjeni u partizanskim jedinicama i KPH, izgledalo je da nema potrebe za srpskom autonomijom. I politički obziri su imali udela u odbacivanju toga plana. KPJ se pred kraj rata i neposredno posle njega borila za podršku hrvatskih masa, i smatrala je da bi stvaranje srpske autonomne oblasti usred Hrvatske moglo biti nepopularno.

Srbi su bili izuzetno brojučano zastupljeni u partizanskom pokretu Hrvatske i u KPH (više u srednjim i nižim ešalonima nego u višim). Znatna broj Srba iz Hrvatske bio je i u Jugoslovenskoj narodnoj armiji i policiji (i ovde u oba slučaja im je procenat padao od nižih ka višim činovima). Ovakva velika zastupljenost Srba iz Hrvatske u partiji i državnim organima i telima bila je rezultat visokog stepena njihovog učešća u oružanoj borbi, što je opet bilo u priličnoj meri posledica ustaškog terora.⁵⁹ Prava Srba u Hrvatskoj garantovao je ustav Hrvatske. Pored toga je u jesen 1944. na slobodnoj teritoriji u Hrvatskoj bila osnovana srpska kulturna organizacija „Prosvjeta“. Njen cilj bio je pre svega politički - da pokaže srpskom stanovništvu u Hrvatskoj da će se njegova nacionalna posebnost i nacionalna prava poštovati u novoj Hrvatskoj. Kulturne i obrazovne ustanove Srba u Hrvatskoj, od kojih su neke nastale već u poslednjim fazama rata, stvarane su uz pomoć vlade Hrvatske. Te organizacije se krajem 40-tih i početkom 50-tih godina gase ili se stapaju sa sličnim hrvatskim organizacijama.

Kulturna autonomija Srba u Hrvatskoj od samog početka bila je uglavnom simbolična; od Srba se očekivalo da rade zajedno sa Hrvatima u svim domenima društvenog, ekonomskog i kulturnog života. Školski program je bio, na primer, jedinstven za celu Hrvatsku, a nije bilo ni posebne srpske radio stanice ili bar radio programa. Deca su u

⁵⁹ Skoro četvrtina članova KPH je posle rata bila srpske nacionalnosti. Pošto je po popisu 1948. godine (Shoup, 1968, 2GG) u Hrvatskoj bilo 2.975.3013 Hrvata i 543.795 Srba, jasno je da su Srbi bili pre zastupljeni. No, ni njihova brojnost ni položaji koje su izuzimali nisu bili dovoljni da bi presudno uticali na hrvatsku politiku.

svim školama u Jugoslaviji učila i latinično i ćirilčno pismo, ali je u Hrvatskoj latinica preovladivala. Kako je jugoslovenstvo bilo vodeća ideja toga vremena, smatralo se da narodi Jugoslavije treba da stvaraju jedinstvenu zajedničku socijalističku jugoslovensku kulturu, uče istoriju svih jugoslovenskih naroda (te da tako podvlače njihove zajedničke tradicije) i da čitaju književna dela pisaca iz svih krajeva Jugoslavije. Zbog toga preovlađujućeg jugoslovenstva ni Hrvatska ni druge jugoslovenske republike nisu bile podsticane da razvijaju zaseban kulturni život; od njih se očekivalo da se integrišu u jednu jugoslovensku kulturu. Otud nije bilo neprirodno što nikakvih pokušaja da se razvije kulturna autonomija Srba u Hrvatskoj nije bilo, budući je i sama hrvatska kultura postajala delom jugoslovenske kulture.

Srbima u Hrvatskoj izgleda da nije palo suviše teško da prihvate uključivanje njihovih organizacija i ustanova u hrvatske i da ne insistiraju na razvijanju srpske kulturne autonomije, dotle dok je jugoslovenstvo bilo jako, a Hrvatska sudelovala u stvaranju opštejugoslovenske kulture. Jednostavno, velike potrebe za posebnim programima iz srpske nacionalne književnosti nije bilo, dotle dok su Školski programi u Hrvatskoj sadržali dosta srpskih pisaca, baš kao ni za posebnom nastavom iz srpske istorije, dotle dok se u Hrvatskoj učila istorija svih jugoslovenskih naroda. Ali, kada se krajem 60-tih i početkom 70-tih godina jugoslovenska federacija počela preobražavati u konfederaciju, a Hrvatska u jednonacionalnu hrvatsku državu, Srbi u Hrvatskoj su neizbežno počeli da se osećaju kao nacionalna manjina. Srbi su se u „jugoslovenskoj Hrvatskoj“ lako mogli osećati kod kuće i kao deo zajednice, ali je to bilo znatno teže u „hrvatskoj Hrvatskoj“. Neminovno, srpski intelektualci u Hrvatskoj i drugim krajevima Jugoslavije počinju da ističu zahteve za srpskom kulturnom i obrazovnom autonomijom.

Neposredno posle rata položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini je bio prilično težak. Veliki broj Hrvata iz ovih krajeva je pripadao ustaškom poketu, dok su se mnogi Srbi priključili partizanima.⁶⁰ Hrvati iz Bosne i Hercegovine bili su nedovoljno zastupljeni kao kadar na svim nivoima, posebno u vojsci i policiji, a vlasti su na svako isticanje hrvatske nacionalne posebnosti gledale sa posebnim podozrenjem. (Partija i UDB-a su sličan odnos imale prema svakom ispoljavanju srpskih nacionalnih osećanja u krajevima u kojima je stanovništvo u većem broju podržavalo četnički pokret.) A u zapadnoj Hercegovini, gde su ustaše bile posebno jake, Hrvati su smatrani bezmalo neprijateljskim stanovništvom. Među nižim srpskim kadrom u Bosni i Hercegovini javila se čak izvesna tendencija (kojoj nikada nije dopušteno da se razvije) da se Srbi smatraju progresivnim, revolucionarnim, patriotskim i projugosloven-

⁶⁰ O posleratnom preovlađivanju Srba u bosansko-hercegovačkoj partiji i nedovoljnoj zastupljenosti Hrvata vidi: Shoup (1968), 121.

skim, a Hrvati reakcionarima, kontrarevolucionarima, izdajnicima i šovinistima.

Opštejugoslovenski karakter političke vlasti

Iskustva koja su jugoslovenski komunisti stekli u ilegalnosti i ratu izgledalo je da pokazuju da je za ostvarenje revolucionarnih ciljeva najbolja jedinstvena i centralizovana organizacija partije i države. Uz to su i sovjetska partija i sovjetska država, kojima su se jugoslovenski komunisti zajedno sa komunistima celog sveta divili, bile izuzetno centralizovane i unitarističke. Zatim, marksističko-lenjinističkim načinom mišljenja o politici i društvenim problemima su i inače dominirale ideje koje su, po svojoj prirodi, bile protivne decentralizaciji političke vlasti, a u stvarima ekonomije komunistički pristup je čak imao i nečeg megalomanskog: velika preduzeća, teška industrija, petogodišnji planovi, itd. U planiranju je viden najbolji način vođenja i organizovanja privrede i društva. To je, pak, pretpostavljalo postojanje jednog centra, koji stvara plan i nadzire njegovu izvršavanje.⁶¹ Jaka i centralizovana država je, dakle, smatrana nužnim preduslovom ne samo „borbe protiv klasnog neprijatelja“, već i „izgradnje socijalizma“.

Posleratna Jugoslavija je bila i centralistička i unitaristička, ali se ipak znatno razlikovala i od Sovjetskog Saveza i od predratne Jugoslavije.⁶² Srpski komunisti su u ogromnoj većini bili iskreno oduševljeni jugoslovenstvom i potpuno su odbacivali težnje za prevlašću tradicionalnog srpskog nacionalizma, Iako zavisna od odluka saveznih ustanova, republička rukovodstva su bila daleko od običnih odozgo postavljenih činovnika, čija je jedina funkcija da poslušno izvršavaju naloge i planove centra. Bili su to ljudi sa vlastitim biografijama, sa korenima u partiji u svom kraju i naciji i s ugledom i ličnim autoritetom. Stoga su imali i određenu političku „težinu“ i autoritet, i njihov glas se čuo u partijskom centru.

⁶¹ Bilandžić (1979), 106-11, objašnjava vezu između vladajućih ekonomskih ideja u KPJ i centralizma.

⁶² Već su pomenute razlike između posleratnog jugoslovenstva i jugoslovenstva Šestojunarske diktature. Pomalo uprošćeno bi se moglo reći da je za vreme diktature kralja Aleksandra bio zaveden unitarizam sa ciljem stvaranja jedne jugoslovenske nacije, između ostalog hrvatske, slovenačke i srpske nacionalnosti. Komunistička Jugoslavija je želela da stvori jednu jugoslovensku nacionalnu svest u smislu jedne političke i ideološke lojalnosti, kao i mešanja i spajanja kultura, ali bez brisanja svesti ma kog pojedinog naroda.

Mnogi Hrvati su igrali izuzetno važnu ulogu u partijskim i državnim ustanovama van granica Narodne Republike Hrvatske. Brojčano su bili snažno zastupljeni na najvišim položajima u diplomatskoj službi, vojsci i UDB-i. Josip Broz Tito, Hrvat, bio je centralna politička ličnost Jugoslavije od 1945. do svoje smrti 1980: držao je, mada ne sve u isto vreme, položaje generalnog sekretara KPJ, predsednika vlade, ministra odbrane, predsednika republike, maršala Jugoslavije i vrhovnog komandanta oružanih snaga.⁶³

Posledice sukoba sa Sovjetskim Savezom

Sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza koji je izbio na videlo u leto 1948. godine znatno je ojačao jugoslovenski patriotizam. Staljinova imperijalistička nastojanja da kontroliše i podredi KPJ i da integriše Jugoslaviju u sovjetsku imperiju izazvala su otpor jugoslovenskih komunista. U sukobu koji je usledio jugoslovenski komunisti nisu iz svoje ideologije uklonili internacionalizam, niti su ikad sebe defmisali kao „nacionalne komuniste”. (Ovu su etiketu, kao i etiketu „titoizam”, izmislili zapadni komentatori i politički analitičari, koji su do danas ostali jedini korisnici ovih termina.) No, koliko god da su strastveno dokazivali da je Staljin bio taj koji je izdao Lenjinov internacionalizam, a da su mu oni ostali verni, jugoslovenski komunisti su se uskoro našli potpuno izolovani u svetskom komunističkom pokretu. Komunističke partije su, sve do jedne, sledile sovjetska uputstva i pridružile se kampanji klevetanja jugoslovenskih komunista. Nekada predmet divljenja i zavisti drugih komunističkih partija, kao „najčistiji” i najuspešniji revolucionarni pokret sveta u toku Drugog svetskog rata i neposredno posle njega, koji jedini može da se poredi sa sovjetskim komunistima, jugoslovenski komunisti sada postaju „imperijalistički agenti” i „fašisti”. Jugosloveni su odgovorili žestokim napadima na sovjetski imperijalizam, a počeli su i da naglašavaju individualnost i originalnost jugoslovenske revolucije, kao i to da nikakvu sovjetsku pomoć (vojnu ili drugu) nisu primali prvih ratnih godina.⁶³

⁶³ Na način svojstven stilu njegove vladavine uopšte, Tito je za ministra unutrašnjih poslova Hrvatske imenovao svog ličnog prijatelja. Ivan-Stevo Krajačić je bio odgovoran samo Titu, održavao je sa njim redovne veze i nije bio pod nadzorom ili kontrolom saveznog ministra unutrašnjih poslova. To je bilo protivno Ustavu iz 1946, pošto su ministarstva unutrašnjih poslova imala mešoviti savezno-republički karakter.

⁶⁴ Antić (1984), 71, piše: „Obilnija pomoć počela je da stiže od saveznika tek u poslednjim fazama rata, ali nikad u količinama koje je NOVJ zasluživala. U periodu od 10-13. do 15. maja 1945. saveznici su (Sovjetski Savez i Anglo-Amerikanci) poslali ukupno 1.283 topa, 6.021 minobacača, 172 tenka, 482 aviona, 81.447 mitraljeza i 233.000 pušaka.”

Spoljni pritisci izbacili su u prvi plan potrebu za idejama i politikom koje bi ojačale unutrašnje jedinstvo Jugoslavije. Partija je počela posebno da naglašava korene jugoslovenskog identiteta u dalekoj istorijskoj prošlosti i da još više ističe zajedničke jugoslovenske istorijske tradicije i kulturne srodnosti. Posebno su uzdizane ličnosti iz politike i kulture devetnaestog veka koje su zastupale jugoslovensku ideju.⁶⁵ Pojedini istaknuti hrvatski i srpski komunistički intelektualci čak su pokušali da zagovaraju neko romantično revolucionarno jugoslovenstvo, određujući duh nezavisnosti i pobune kao bitno svojstvo Južnih Slovena. Svoja shvatanja su temeljili na primeru južnoslovenskih hrišćanskih jeretika, koji su se suprotstavljali vlasti i dogmi i Rima i Carigrada, kao i na ogromnoj otpornosti koju su Južni Sloveni pokazali u borbama za nezavisnost od Otomanske i Habsburške carevine. Ovi komunistički propagandisti su borbu za nacionalno oslobođenje tokom Drugog svetskog rata i izazov Staljinovoj hegemoniji u komunističkom svetu prikazivali kao najveća postignuća tog borbenog jugoslovenskog duha u dvadesetom veku.⁶⁶ Ova romantična ideologija nikada nije postala zvanična partijska doktrina, ali je svuda ohrabrivana, posebno u obrazovanju.

U vreme sukoba sa Sovjetskim Savezom lojalnost prema Jugoslaviji odlučno je ustanovljena kao viša od internacionalne komunističke lojalnosti, kao i lojalnosti prema jednoj od nacija koje čine Jugoslaviju. Istovremeno, takvo jugoslovenstvo nije zamišljano kao protivno ni internacionalizmu ni svoju nacionalnost. Ali se, ipak, očekivalo da jugoslovenstvo bude na prvom mestu u slučaju sukoba između nezavisnosti Jugoslavije i njenih interesa, na jednoj strani, i internacionalizma ili određenog nacionalizma, na drugoj. Zvanična doktrina jugoslovenskih komunista je tvrdila da nikakvog sukoba između te tri lojalnosti ne može biti, sem u slučaju deformacije neke od njih. Ako su te lojalnosti „zdrave“ i „socijalističke“, skladno će koegzistirati. Smatrano je da je staljinizam primer izopačenja internacionalizma, a „buržoaski“ nacionalizam izopačena lojalnost i ljubav prema vlastitoj naciji. U istom duhu je i predratni centralizam i unitarizam shvatan kao deformacija jugoslovenstva.

Ovo jačanje jugoslovenstva bez sumnje nije iziskivalo povećanje državnog aparata, niti je nametalo bilo kakva dodatna ograničenja slobodi pojedinca. Sukob sa Sovjetskim Savezom jeste, doduše, isprva uvećao vlast države, posebno vojske i UDB-e: jača vojska je bila neo-

65 Kao, na primer, Ljudevit Gaj, Petar II Petrović Njegoš, Dositej Obradović, Josip Juraj Štrossmayer, Svetozar Marković, Svetozar Miletić, Frano Supilo. Vidi: Čulinović (1952), „Federalizam u Jugoslavenskim zemljama do Prvog svetskog rata“.

66 Takvo je bilo, na primer, jugoslovenstvo Miroslava Krleže, najuticajnijeg hrvatskog intelektualca ovoga veka. Vidi: Lasić (1982), 318-52. Krleža je bio i glavni organizator izložbe srednjovekovne umetnosti naroda Jugoslavije u Parizu, marta 1950.

phodna za odbranu u slučaju sovjetskog napada, a aktivnija UDB-a da bi otkrivala sovjetske špijune i pristalice. Ali otpor sovjetskim pritiscima dao je podstreka zahtevima za promenama. Čim je minula neposredna opasnost od sovjetskog napada, liberalne snage u partiji ulaze u borbu za demokratske reforme.⁶⁷ Liberalni reformatori su u ogromnoj vlasti partijske birokratije videli glavnu prepreku slobodnog razvoja jugoslovenskog društvenog i ekonomskog života uopšte.

Na Šestom kongresu KPJ, održanom u Zagrebu novembra 1952. godine, zaključeno je da je lenjinistički tip monolitne, disciplinovane, centralizovane i hijerarhizovane partije zastareo, pošto su promenjeni uslovi iz perioda ilegalnog rada i oružane borbe.⁶⁸ Takva partija u post-revolucionarnom društvu neminovno postaje prepreka razvoju demokratskog socijalizma. KPJ je, na ovom kongresu, promenila naziv u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), dok je naziv Politbiro zamenjen Izvršnim biroom. Rukovodstvo je odlučilo da preobrazi SKJ u pokret socijalističkih snaga, koji ne sme da zapoveda, već pre svega da bude ideološki centar. On od svojih članova ne treba da zahteva jednoglasnost, pogotovu ne u teorijskim pitanjima. Vlast valja spustiti u „bazu“, u preduzeća i opštine, gde bi se odvijale istinski slobodne rasprave, a slobodno izabrani delegati bi išli u viša politička tela i skupštine. Pri tom, ova demokratizacija ni po čemu nije trebalo da vodi jačanju samostalnosti republika na račun saveznih tela, niti jačanju nacionalnih lojalnosti na štetu jugoslovenskog patriotizma i jugoslovenstva uopšte. Naprotiv, očekivalo se da uvođenje neposredne demokratije u opštine i preduzeća i demokratizacija partije dovedu do jačanja jugoslovenstva.

Samoupravljanje i jugoslovenstvo

Samoupravljanje se na jugoslovenskoj političkoj sceni javlja 50-tih godina i SKJ počinje da ga razvija u ideološki temelj ekonomskog, društvenog i političkog sistema. Partijski teoretičari ga definišu kao jedini put socijalističkog razvoja i kao nešto što bi sve zemlje trebalo da usvoje. No, makar imalo univerzalno važenje, samoupravljanje je ipak smatrano za specifičnu tvorevinu jugoslovenske revolucije, koja je potvrđivala superiornost jugoslovenskog modela socijalizma. Samou-

⁶⁷ Russinow (1977), poglavlje 2, daje uravnotežen prikaz pokušaju demokratizacije Jugoslavije, posebno ukazujući na svu njegovu složenost, budući daje u njemu ključnu ulogu igrala upravo politička elita koja je imala monopol na vlast.

⁶⁸ Vidi: *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije)*, 2- 7. novembra 1952, *Stenografske beleške*, Beograd, bez godine izdanja.

pravljanje je, kroz radničku kontrolu u privredi i neposrednu demokratsku kontrolu građana nad političkim telima, trebalo da obuzda vlast birokratije. Tako bi ono demokratizovalo društvo i pokrenulo ga u pravcu odumiranja države i uspostavljanja besklasnog i bezdržavnog komunističkog društva. Mada bi samoupravljanje trebalo da dovede državu do odumiranja, pa prema tome i Jugoslaviju kao državu, očekivalo se da će se jugoslovenstvo i dalje razvijati. Samoupravljanje će ići na ruku jugoslovenstvu. Neposredna demokratija, koja će sa samoupravljanjem ući u ekonomski i politički život, ujedinjavaće bez ikakve prinude jugoslovenske narode, a tako uspostavljene veze biće duboke i trajne.

Jugoslavija 60-tih godina počinje da reformiše svoju federalnu strukturu. Komunistički birokrati jugoslovenskih republika i autonomnih pokrajina (podržani u to vreme od Tita i Kardelja, koji je tada mnogima izgledao kao Titov naslednik) zalažu se za decentralizaciju, jačaju samostalnost svojih „mini država“ i uvećavaju svoju vlast. Samoupravljanje sada prestaje da bude smatrano nečim što pomaže razvoj jugoslovenstva. Naprotiv: počinje se tumačiti na sasvim suprotan način - kao protivno jugoslovenstvu. Sam pojam jugoslovenstva se otad sve više vezivao za savezne nivoe birokratske vlasti, a za samoupravljanje se počinje smatrati da favorizuje jačanje autonomije i suverenosti republika i pokrajina. Sve što se nekad govorilo u prilog samoupravljanja, kao protivnog svakoj vrsti birokratije i državnog aparata, sada se koristilo samo za kritikovanje jugoslovenske savezne birokratije i administrativnog aparata u Beogradu. A svako uvećanje vlasti republičkih i pokrajinskih birokratija na račun centra proglašavano je za jačanje neposredne demokratije.

Poput mnogih središnjih pojmova ideologije jugoslovenskih komunista i samoupravljanje se moglo tumačiti gotovo na bilo koji način, samo ako to odnos snaga dozvoljava. Pošto je krajem 60-tih godina vlast prešla u ruke onih koji su bili za veću samostalnost republika i pokrajina, oni su time stekli „pravo“ da tumače samoupravljanje na svoj način. To što je njihovo tumačenje bilo suprotno čitavoj posleratnoj komunističkoj teoriji i praksi o odnosima među jugoslovenskim narodima, kao da uopšte nije bilo važno. Ali ipak je „logika“ koja je stajala iza prvobitne zamisli da će jedan od važnih rezultata razvoja samoupravljanja biti slabljenje republika i jačanje jugoslovenstva bila uverljivija. Jer ako se veruje da socijalizam ujedinjuje nacije, onda je prirodno očekivati da samoupravljanje - kao značajan korak u razvoju socijalizma - doprinese većem jedinstvu nacija u Jugoslaviji, a samim tim i jugoslovenstvu. Kako su, uz to, šest jugoslovenskih republika imale izvesne karakteristike država, a samoupravljanje trebalo da bude antietatistički način organizovanja društva i ekonomije (i da doprinese odumiranju države), ono je onda neminovno moralo da vodi slabljenju suverenosti i samostalnosti

republika. I Jugoslavija će, smatralo se, odumreti kao država, odumreti kada se samoupravni sistem potpuno razvije, ali jugoslovenstvo će ostati. Očekivalo se da pre nje odumru republike kao države, jer su one izraz tradicionalne nacionalne svesti, a nisu neophodne za razvoj socijalizma. Iz svih tih razloga se od „svesnih“ samoupravnih socijalističkih snaga očekivalo da budu jugoslovenske, a jugoslovenstvo uopšte je bilo pozitivan cilj.

Ustavni zakon iz 1953.

Godine 1953. unete su radikalne promene u jugoslovenski Ustav iz 1946; jugoslovenski pravници su ovaj ustavni zakon smatrali bezmalo novim ustavom. Odbacujući nekada „sveti“ sovjetski model i stvarajući novi i „originalni“ ustav, jugoslovenski komunisti su podvlačili svoju samostalnost od Sovjetskog Saveza i pokušavali da stvore legalni „simbol“ za posebnost jugoslovenske revolucije.⁶⁹ Ustavni zakon je bio zamišljen kao instrument promene u smeru veće demokratije, odnosno kao pravni okvir za razvoj jednog socijalističkog sistema koji bi se svojom demokratskošću suštinski razlikovao od sovjetskog „staljinizma“. Pošto se početkom 50-tih godina stvarno osetilo popuštanje i liberalizacija, novi zakon su oduševljeno pozdravili mnogi i u partiji i van nje. Biće to jedini ustavni eksperiment i inovacija u posleratnoj Jugoslaviji (a bilo ih je mnogo do poslednjeg Ustava 1974), koji je budio prave nade u više slobode.⁷⁰

Ustavni zakon je definisao Jugoslaviju pre svega kao zajednicu proizvođača i zajednicu naroda, čija „socijalistička svest“, zasnovana na praksi samoupravljanja, potiskuje nacionalnu. Radni narod (proizvođači), a ne narod u celini, proglašen je za nosioca suvereniteta svake republike. Za Hrvatsku se, na primer, kaže:

⁶⁹ Sovjetski Savez je veličan kao model pravedno rednog nacionalnog pitanja sve do 1918. U govoru na šestom Kongresu KPJ, održanom u Zagrebu novembra 1952, Josip Broz Tito je oštro napao sovjetsku puliliku prema neruskim nacijama Sovjetskog Saveza (poredeći je sa nacističkim istrebljivanjem „nižih“ rasa) i žestoko osudio staljinstičku teoriju o Rusima kao „vođećoj naciji“. Vidi: VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 2- 7. novembra 1952, *Stenografske beleške*, Beograd, bez godine izdanja.

⁷⁰ Analizu ustavnog zakona iz 1953, koja ukazuje na njegovu originalnost u odnosu na „stari“ ustav iz 1946. i njegovo jugoslovenstvo, vidi kod: Đorđević, J. (1964), 33, „Stvaranje novog ustava“.

„Narodna Republika Hrvatska je socijalistička država radnog naroda Hrvatske, koji se slobodnom voljom ujedinio sa radnim narodom ostalih republika u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju.”⁷¹

Radni narod je definisan kao nosilac suvereniteta koji je drugačiji od onih u „klasičnim” nacionalnim državama u kojima je, prema marksističko-lenjinističkoj teoriji, narod formalni, a „buržoazija” stvarni nosilac suvereniteta. Tvrđilo se da će radni narod, sa svojom visokom socijalističkom svešću, stvoriti jedinstvenu jugoslovensku nacionalnu svest. Partijski teoretičari su insistirali na tome da postoji samo jedna jugoslovenska radnička klasa, a kako je ona (kao glavni element „radnog naroda”) nosilac suvereniteta republika, činilo se očevitim da će ujediniti sve jugoslovenske narode i republike.

Ustavnim zakonom iz 1953. ukinuto je Veće naroda (jedan od dva doma jugoslovenske skupštine), koje je zastupalo interese republika, autonomne pokrajine i oblasti. Savezno veće, koje je bilo zakonodavna skupština čitave Jugoslavije, ostalo je unekoliko prošireno predstavnicima Veća naroda. Mada je parlament u Jugoslaviji, kao i u drugim komunističkim zemljama, imao tek simboličnu vlast, ove su promene ukazivale da se teži „odumiranju” republika. Ideologija radničke kontrole u ekonomiji i društvu kroz samoupravna tela primenjena je na organizaciju jugoslovenske federacije, te je formiran novi drugi dom i nazvan Veće proizvođača. U ustavnom zakonu je izostavljeno i pravo na otcepljenje, koje je bilo spomenuto u članu 1 Ustava iz 1946. Mada je čak i taj član implicirao da je stvaranje Jugoslavije ireverzibilno, njegovo odsustvo u novom ustavu bilo je jasan znak daljeg kretanja ka jugoslovenskom jedinstvu.⁷²

Vrhunac jugoslovenstva 50-tih godina

U partiji je 50-tih godina preovladivalo mišljenje da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji potpuno rešeno.⁷³ Jugoslovenstvo je smatrano novom sadržinom u staroj formi, koja će ostati nacionalna, tj. hrvatska,

⁷¹ Vidi: *Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, Beograd, 1963.

⁷² Ustavne promene iz 1953. u toj meri insistiraju na jugoslovenstvu da je to bezmalo protivno svakoj ideji federalizma. Vidi, na primer: Đorđević, J. (1964), posebno poglavlje 4, „Federacija”. Đorđević priznaje da je ustavni zakon iz 1953. zanemario ekonomsku i političku ulogu republika, i potom kaže (ibid., 267): „U periodu u kom je važio ustavni zakon iz 1953, a to je skoro deset godina (od 1953. do 1963. godine), proces društve no-ekonomskoj; razvoja [...] doveo je do jačanja [...] Federacije kao društvene zajednice [...] Taj proces je doveo i do određenih trzavica...”

⁷³ Primera je bezbroj. Colaković (1950), 53, kaže da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji u osnovi rešeno za vreme rata.

slovenačka, srpska, itd. Hegelijanski pojmovi „sadržaj“ i „forma“ su u kontekstu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji značili da će posebnost naroda (posebno jezička i kulturna) biti očuvana, ali da će stepen komunikacije i solidarnosti između jugoslovenskih naroda biti izuzetno visok i praćen osećanjem lojalnosti prvenstveno prema Jugoslaviji i osećanjem pripadnosti jednoj zajednici.⁷⁴

Potreba za podređenošću hrvatske, srpske i ostalih nacionalnih svesti jugoslovenstvu za jugoslovenske komuniste bila je očigledna; oni su u ovom pogledu izgleda bili dobri hegelijanci, stavljajući sadržinu uvek iznad forme, između ostalog i zbog toga što su je smatrali zametkom novog razvoja. Uverenje da budućnost pripada socijalizmu i jugoslovenstvu kao da je bilo potvrđivano oduševljenjem sa kojim su mnogi mladi ljudi oboje prihvatili tih godina. Činilo se da nove generacije „dišu, misle i osećaju jugoslovenski“.⁷⁵ Mada državni aparat nije primoravao ljude da „dišu, misle i osećaju“ na taj način, ipak je svako iznošenje nacionalističkih i separatističkih ideja i zahteva kažnjavano zatvorom, a takođe i svako protivljenje jugoslovenstvu. Politička policija i sudovi su takvo protivljenje uvek tumačili kao „neprijateljsku propagandu“, iza koje stoji ekstremni nacionalizam. Komunisti su, sem toga, imali kontrolu nad svim oblicima masovnih medija i obrazovnim sistemom, te su ih koristili za uticaj na ljude. Ali, jugoslovenska ubeđenja omladine, koja su bila na vrhuncu 50-tih godina, nisu bila prvenstveno rezultat komunističke indoktrinacije i manipulacije. Mnogi su stvarno bili privučeni idealima revolucije i socijalizma, sećanja na bratoubilački rat su još uvek bila sveža, a legenda partizanske borbe još živa. Takođe, posle sukoba sa Sovjetskim Savezom, jaka i jedinstvena Jugoslavija se činila jedinim putem očuvanja nezavisnosti.

Komunistički teoretičari uvek su isticali da novo jugoslovenstvo nije ostalim nametnula nijedna hegemonistička nacija, kao i da nema nikakvih sličnosti između jugoslovenstva nove Jugoslavije i onog za koje se zalagao kralj Aleksandar, pogotovu za vreme svoje nedemokratske vladavine 1929-34. U tekstovima o nacionalnom pitanju takođe je često oštro napadan lokal-patriotizam, tj. sklonost nekih partijskih rukovodilaca da za „svoj“ kraj izdejstvuju prednosti (pre svega ekonomske). Za partiju je do 60-tih godina, ovaj lokal-patriotizam bio po svojoj prilici veći problem od nacionalizma. Partija je, dakle, odbacivala svaku vrstu političke svesti koja se odnosila na teritoriju manju od cele Jugoslavije, ali je njena propaganda u prilog jugoslovenstva najčešće ipak bila praćena opaskom da ni u kom slučaju nije po sredi pokušaj stvaranja neke nove nacije, već da se radni narod Jugoslavije dragovoljno „stapa u

⁷⁴ Karakteristično je za antinacionalističko raspoloženje u partiji u to doba daje nacionalna posebnost nazivana „formom“, iako je sadržavala toliko važnih stvari: tradiciju, islorsijska seianja, običaje, jezik.

⁷⁵ Vidi: Đilas, M- (1953).

jednu celinu". Jugoslovenstvo je imalo biti nešto veće i više od „stare" nacionalne svesti, koju će na neki način i u nekom izmenjenom obliku u sebi ipak sadržavati.⁷⁶

Razvoj socijalizma je smatran i nužnim i dovoljnim za razvoj jugoslovenstva, a jačanje jugoslovenstva kao nešto što, sa svoje strane, pomaže razvoj socijalizma. Ovo verovanje u međuzavisnost socijalizma i jugoslovenstva nije se, međutim, zasnivalo samo na utopijskim nadama da će socijalističko društvo sjediniti ljude i voditi ih beskonfliktnom komunističkom društvu bratstva i slobode, već i na nekim racionalnim i pozitivističkim idejama. Opšta pismenost, obrazovanje i sekularizacija, na primer, oslobodiće ljude „ostatka prošlosti" u njihovoj svesti, a industrijalizacija će doneti opšti napredak, velike gradove i moderni saobraćaj. Sve ovo će podsticati veze i komunikaciju među narodima Jugoslavije, i oni će sve više živeti kao jedna zajednica. KPJ je planirala i takvu distribuciju ekonomskog rasta koja bi smanjila upadljive razlike u životnom standardu između pojedinih krajeva i republika. Taj bi proces ujednačavanja takođe pomogao društvenom i kulturnom zbližavanju naroda. Sličnost uslova i načina života ne samo što bi bila moćna ujedinjujuća snaga, već i prepreka svim onim nacionalističkim sukobima koji su u prošlosti proizlazili iz ekonomskih nejednakosti.

Edvard Kardelj je 1953. godine dao najpotpunije i po mnogo čemu najradikalnije projugoslovensko tumačenje jugoslovenske federacije i budućnosti Jugoslavije uopšte.⁷⁷ Federacija starog tipa (tj. ona stvorena neposredno posle rata) više nije nužna: razvoj socijalizma ju je učinio zastarelom. Jugoslovenska federacija je već izrasla u nešto drugo: na osnovu zajedničkog interesa radnog naroda, i u okvirima već razvijenog i jedinstvenog društveno-političkog sistema, geneza „jedinstvene jugoslovenske zajednice" postaje očita. Ta nova zajednica prevazilazi nacionalnu svest pojedinih nacija, istovremeno ne prerastajući u naciju u „starom smislu".

⁷⁶ Kardelj (1953b) opisuje jugoslavensku federaciju kao „jedinstvenu socijalističku zajednicu jugoslovenskih radnika". On je određuje i kao suštinski različitu i kao višu od ma kog „starog" oblika bilo centralizma bilo federalizma.

⁷⁷ Vidi: Kardelj (1953).

ZAKLJUČAK

Hrvati i Srbi, kao posebne nacije, imaju istoriju čiji se počeci gube u dalekoj prošlosti, ali su, određenije, njihovi identiteti ukorenjeni u sećanjima i tradicijama njihovih srednjovekovnih država.¹ Uprkos tome što su stare nacije, ni njihovi nacionalni identiteti, ni države koje su stvorili nisu imali kontinuitet. Hju Siton-Votson države kao što su Francuska, Britanija, Švedska, Holandija i Rusija naziva „starim, kontinuiranim“, jer su ih vekovima stvarale jake dinastije koje su hegemonizacijom konsolidovale svoje teritorijalno širenje.² Nestabilnost hrvatskih i srpskih srednjovekovnih država, za kojom su usledila turska osvajanja, bila je uzrokom diskontinuiteta; prekinut je razvoj bilo dva jasno zasebna identiteta, bilo jednog homogenog, protojugoslovenskog. Devetnaesti vek je suočio Hrvate i Srbe s nedostatkom jake državne tradicije, kakva je bila ona koja je omogućila „starim, kontinuiranim“ nacijama da postanu moderne nacionalne države.

Razvoj moderne nacionalne svesti u srednjoj i istočnoj Evropi obično se opisuje na način sličan sledećem navodu:

„Ovde se etnička zajednica formirala u politički svesnu naciju, koja je potom težila da se otcepi od šire imperije u koju je bila uključena, i da stvori vlastitu državu, pa da onda u proširenim granicama te države ujedini sve one za koje se smatralo da pripadaju datoj etničkoj kulturi.“³

To samo delom važi za Hrvate i Srbe, budući da oni etnički i jezički nisu bili razdvojeni, pa je diferencijacija počivala pre svega na istorijskom sećanju, tradicijama i religiji. Moglo bi se čak reći da su Hrvati i Srbi etnički gotovo homogeni, ali da su heterogeni sa stano-

1 Banac (1984), -406: „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji je bilo izraz sukubljenih nacionalnih ideologija izraslih u svakoj ud njenih brojnih nacionalnih i konfesionalnih zajednica, kao odraz njihovih istorijskih iskustava“.

2 Seton-Watson (1977).

3 Smith (1983), 122, to zasniva na: Sugar i Lederer (1973) i Sugar (1980).

višta nacionalne svesti i lojalnosti. U stvari bi se cela Jugoslavija mogla definisati kao monoetnička država s tri tesno povezana jezika (hrvatskosrpskim, odnosno srpskohrvatskim, makedonskim i slovenačkim) i mnogim različitim nacionalnim političkim svestima,⁴ Kada je 1918. stvorena Jugoslavija, njeni narodi nisu bili jedna nacija. Imali su u priličnoj meri različita istorijska sećanja i različite državne i političke lojalnosti. Međuratno razdoblje je bilo doba daljeg formiranja i dovršavanja nacionalnih ideologija, koje su istovremeno prodirale u široke slojeve stanovništva.

Revolucionarne lojalnosti jugoslovenskih komunista i njihov opšti stav prema nacionalnom pitanju bili su. između dva rata, kosmopolitski i internacionalistički. Možda bi se mogli nazvati unverzalističkim u smislu u kome se taj termin koristi za označavanje nadnacionalne doktrine rimokatoličke crkve. Jugoslovenski komunisti su, u isto vreme, verovali u jugoslovenstvo. Čak i kada je. krajem 20-tih i početkom 30-tih godina, KPJ postala radikalni protivnik daljeg postojanja jugoslovenske države, jugoslovenstvo je ostalo snažno među partijskim kadrom. Poziv KPJ na razbijanje Jugoslavije bio je. pre svega, revolucionarna taktika koja je trebalo da joj donese podršku nezadovoljnih nacionalizama u Jugoslaviji. Kao dobri Lenjinovi sledbenici, jugoslovenski komunisti su verovali da prihvatanjem takve politike kanališu revolucionarne energije „nacionalno ugnjetenih masa“. Za srpske komuniste je protivljenje jugoslovenskoj državi, u kojoj su Srbi imali premoć u politici, državnoj službi i vojsci, bilo krunski dokaz koji su mogli pružiti svojim nesrpskim komunističkim drugovima i vlastitoj revolucionarnoj savesti da su odbacili svoje nacionalističke predrasude i bezrezervno se opredelili za odbranu ugnjetenih.

Kominternu je KPJ smatrala suviše slabom da bi bila u stanju da utiče na zbivanja u Jugoslaviji, te joj je zato davala uputstva da podrži sve antijugoslovenske nacionalizme, a da ne pokušava da ih umeri i direktno povede ka komunističkoj revolucionarnoj akciji. Tako bi KPJ pomogla revolucionarna previranja u zemlji koju je Sovjetski Savez smatrao svojim potencijalnim neprijateljem. Tek sredinom 30-tih godina, u razdoblju Narodnog fronta, jugoslovenski komunisti počinju da pružaju podršku daljem opstanku jugoslovenske države, iako nastavljaju da se zalažu za nacionalnu jednakost i pravo na otcepljenje nesrpskih nacija. Bio je to uravnoteženiji pristup nacionalnom pitanju od prethodnog, i značio je spajanje jugoslovenstva sa zahtevima za nacionalnom emancipacijom. U toku Drugog svetskog rata taj pristup je prerastao u usvajanje federalnog sistema i poziv na jugoslovenski patriotizam.

⁴ Zbog toga se Jugoslavija ne može nazvati „polietničkom državom“, kako to čini Smith (1983), 123.

I pre i za vreme rata jedva da je bilo liberalno-demokratske opozicije komunizmu. Antikomunizam je uglavnom bio pratilac autoritarnih ideologija, uz istovremeno postojanje direktne korelacije između ekstremizma antikomunizma i stepena nacionalizma. Nacionalizam je za vreme rata - i u zemlji i u vladi u inostranstvu - bio preovladujući oblik političke svesti. On je Hrvate i Srbe doveo u međusobni sukob i sprečio ih da stvore jedinstven front bilo protiv nemačkih i italijanskih okupatora, bilo protiv komunista. U kontekstu prevashodno nacionalističkog građanskog rata, samo su komunisti, sa svojom federalističko-jugoslovenskom politikom u nacionalnom pitanju, za mnoge u Jugoslaviji bili prosvেćen pokret. To je presudno pomoglo njihovom dolasku na vlast.

U prvom posleratnom razdoblju KPJ je težila stvaranju jedinstvene jugoslovenske političke svesti na osnovu etničkih i jezičkih sličnosti i zajedničkih tradicija, ali i „narodnooslobodilačke borbe" za vreme Drugog svetskog rata i „izgradnje socijalizma". Komunisti, međutim, nisu želeli da izbrišu individualne karakteristike jugoslovenskih nacija, a još manje da ih nasilno unište. Oni su pre verovali da će novo socijalističko društvo i privlačnost blistave komunističke budućnosti navesti ljude da manje misle o prošlosti, da prevaziđu nasleđene istorijske lojalnosti i identifikuju se sa celom Jugoslavijom. Komunisti su bili protiv asimilacionizma, ali su bili za zajedničku državnu lojalnost, mešanje nacionalnih jugoslovenskih kultura i davanje im novog jugoslovenskog sadržaja.

Tokom Drugog svetskog rata i neposredno posle njega jugoslovenski komunisti su učinili mnogo za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, i gotovo sasvim potisnuli sukob između Hrvata i Srba. KPJ je, takođe, pred kraj rata pokazala svoju sposobnost da stvori državu, koja će se kasnije pokazati dovoljno snažnom da položi teški ispit sukoba sa Kominformom. Bilo je očigledno da je KPJ stvorila jugoslovensku državu sposobnu za opstanak. Ali, nepobitno, ni komunizam kao ideologija, ni jednopartijski monopol na vlast kao oblik vladavine, neće biti u stanju da trajno ujedine narode Jugoslavije i da stvore jedinstvenu jugoslovensku nacionalnu svest.

Ideologija marksizma-lenjinizma je u domenu nacionalnog pitanja po mnogo čemu naslednik prosvеćenosti osamnaestog veka. Kao i prosvеćenost i ona je htela da izbriše prošlost, tj. da je prevaziđe i odbaci. U primeni na Jugoslaviju, ona je baš zbog te svoje srodnosti sa prosvеćenošću pomogla jugoslovenskim komunistima da uoče zajedničke etničke, lingvističke i druge odlike Hrvata i Srba iza njihovih posebnih nacionalnih tradicija. Radikalizam u socijalnim pitanjima je, i u devetnaestom i u dvadesetom veku, često jačao takva viđenja. Pošto je bio neposredno zainteresovan za seljake i/ili radnike, shvatajući ih ili kao uglavnom van istorije, ili kao žrtve istorije, pomagao je „misaono bri-

sanje" istorijskih tradicija koje su smatrane atributom vladajućih klasa. Marksističkoj utopiji i nekim strujama prosvećenosti zajedničko je i verovanje da je čovečanstvo u stanju da u budućnosti stvori nova ljudska bića i novo društvo, koja će biti suštinski drugačija od sadašnjih. Vodeći hrvatski komunistički intelektualac August Cesarec pisao je 1919. u *Plamenu* daje zadatak „...postaviti neprelaznu branu i zid međaš: dualizirati vreme i raskoliti ga na deo crn i bivši i na deo beo i budući”⁵. Za njega su i hrvatski i srpski nacionalizam, takode, bili stvar prošlosti. Budućnost je, razume se, donosila sa sobom komunizam ali i jugoslovenstvo.

Otad pa sve do negde 60-tih godina komunističko jugoslovenstvo je počivalo na uverenju da su razlike između Hrvata i Srba zanemarljive, jer se zasnivaju prevashodno na istorijskim sećanjima, tradiciji i religiji, a sve tri pripadaju prošlosti. Za komuniste ta tri elementa nisu mogla biti delovi ljudske svesti u budućnosti, a još manje važan izvor smisla ili temelj dubljih lojalnosti. Njih će neminovno izbrisati socijalizam, napredak i komunizam. Mada su komunisti s pravom smatrali da razlike između Hrvata i Srba imaju svoje korene pre svega u istoriji, grešili su kada su mislili da su one zbog toga nevažne. Sa izvesnom ironijom moglo bi se reći da je osnovni problem kako komunističkog jugoslovenstva, tako i jugoslovenstva osamnaestog i devetnaestog veka koje se zasnovalo na prosvećenim i progresivnim idejama, bio u tome što nisu bili dovoljno konzervativni. Da je i jedan od njih imao u sebi bar malo konzervativizma, priznao bi značaj tradicije, religije i, iznad svega, istorijskog sećanja za Hrvate i Srbe, i ne bi bio iznenađen time da seljaštvo, radnici i „eksploatisane” mase uopšte, delimično prihvataju te vrednosti.

Od sredine 20-tih godina KPJ je krizu hrvatsko-srpskih odnosa tumačila pre svega kao posledicu „ugnjjetavanja”, očekujući da će sukobi nestati čim revolucija ukine „sprsku hegemoniju”. I to je bila iluzija. Srpska premoć je pogoršavala krizu, ali je njen osnovni uzrok bilo postojanje nacionalnih ideologija, kao što Ivo Banac s pravom ističe: „Ako išta, nacionalni pokreti protiv centralizma - posebno značajni među Hrvatima - samo su završili proces u kojem je nacionalna posebnost svake grupe čvrsto uspostavljena.”⁶

Centralizam međuratnog razdoblja (koji je, pored toga, postao i unitarizam za vreme diktature kralja Aleksandra), sa srpskom premoć u domenu politike, uprave i vojske, tj. onim što su nesrpske nacionalističke partije i komunisti preterujući nazivali „velikosrpskom hegemonijom”, bio je nesumnjivo poguban po jugoslovensku ideju. Ali ostaje neizvesno da li bi pravedno rešenje nacionalnog pitanja sa, recimo, jednakom zastupljenošću Hrvata u svim domenima javnog života, teme-

⁵ *Plamen*, sveska I (januar-mart 1919), 24-32. Navedena u: Pešić (1983), 34.

⁶ Vidi, između ostalog: Banac (1984), 107.

ljno promenilo situaciju. Hrvatska nacionalna ideologija bila je potpuno formirana; Hrvati nisu Jugoslaviju doživljavali kao svoju državu, Beograd nije bio njihova prestonica, a za srpske pisce i umetnike, kao i kraljeve, državnike i generale iz srpske istorije, retko su pokazivali interesovanje ili im se divili. Takođe nije bilo nikakvih zajedničkih hrvatskosrpskih kulturnih centara i univerziteta, a ni migracija stanovništva od hrvatskih ka srpskim teritorijama i obratno. I interakcija intelektualnih, političkih i poslovnih elita je bila slaba.

Politika međuratne Jugoslavije bi se delom mogla tumačiti kao savez ideologije jugoslovenstva i potpuno ili pretežno srpskih ustanova: monarhije, vojske, državne administracije, Srpske pravoslavne crkve i Narodne radikalne stranke. Mada se srpski narod kao celina nije identifikovao sa kraljevom šestojanuarskom diktaturom, niti je od nje imao ikakve prave ekonomske koristi, a srpske političke partije bile su progonjene koliko i hrvatske, ipak stoji daje kralj Aleksandar, kao zaštitnik srpskih interesa, uživao izvesnu podršku i simpatije među Srbima, kakve među Hrvatima upadljivo nije bilo. Ali, tu kao da prestaju razlike između srpskog i hrvatskog nacionalizma u kraljevini Jugoslaviji. I srpski i hrvatski nacionalizam su u svojim autoritarnim oblicima (u kojima su se najčešće i javljali) propovedali mit socijalne harmonije i krivili „tuđine“ za sve društvene sukobe, kako u sadašnjosti, tako i u prošlosti, tvrdeći da je sama nacija po svojoj prirodi jedinstvena. Ovo uverenje da je nacija jedinstveni organizam, odnosno negiranje njene unutrašnje složenosti, kao i sukoba u njoj, vodilo je shvatanju da politički pluralizam ne samo što nije neophodan, već da je i štetan, pošto može da oslabi jedinstvo društva. S ovim je bila povezana i tendencija da se negira pravo na političku participaciju svima osim sunarodnicima.

Na međusobno isključujući karakter hrvatske i srpske nacionalne ideologije ukazivali su mnogi istoričari i sociolozi,⁷ a ipak kao da se njihova isključivost ograničavala samo na njihov rivalitet oko nekih teritorija (na primer Bosne i Hercegovine). Po svojoj ideološkoj sadržini, posebno shvatanju države, bili su gotovo istovetni. Tvrdnja Siton-Votsona da su u međuratnoj Jugoslaviji „...stvarno važni problemi u osnovi jugoslovenske politike [bili] - sukobi između srpskog centralizma i hrvatskog federalizma“, samo je delimično tačna.⁸ Naime, hrvatski nacionalizam nikada nije bio protiv načela centralizma: on je bio protiv centralizma kojim su dominirali Srbi i jake državne vlasti koncentrisane u Beogradu, ali ne bi imao ništa protiv hrvatskog centralizma i jake državne vlasti koja bi bila u Zagrebu. Hrvatski nacionalisti nikada nisu zamišljali Hrvatsku kao federalnu državu, niti su ikada planirali da daju bilo kakvu autonomiju Srbima ili Italijanima ili ma kojoj drugoj na-

⁷ Banac (1984), „Conduision“.

⁸ *Encyclopædia Britannica*, 16. izdanje, tom 29, 1052, „Yugoslavia“, „History“, „Parliamentary Politics, 1922-28“, 259

cionalnoj grupi u okvirima Hrvatske. Bosna i Hercegovina je trebalo da bude potpuno uključena u Hrvatsku, a muslimani Bosne i Hercegovine su gotovo uvek jednostavno proglašavani za Hrvate druge religije, dok su Srbi u Hrvatskoj često bili smatrani za pravoslavne Hrvate ili Vlahe, a nekad čak, bez obzira na to da li su nazivani Srbima, Vlasima ili pravoslavicima, za nižu zlu rasu koju treba proterati ili istrebiti. Hrvatska politička elita retko je nehrvatske nacionalne grupe priznavala kao nacije čija su kultura, tradicije, istorijska sećanja i lojalnosti, mada drugačije od hrvatskih, ipak legitimne, pa im prema tome daju i pravo na učešće u političkom životu Hrvatske.

Mada je bilo situacija u kojima su hrvatske i srpske partije saradivale (na primer, hrvatsko-srpska koalicija 1905, Ujedinjena opozicija krajem 30-tih godina), srpska nacionalna svest u Hrvatskoj nikada nije bila ni široko ni iskreno prihvaćena. Ustaška ideologija je bila samo ekstremni izraz tog hrvatskog nacionalizma. Mnogo manje fašizam, ona je bila prevashodno tradicionalni hrvatski nacionalizam sa njegovim zahtevom za državom s homogenim stanovništvom, željom da ponovo uspostavi umnogome preuveličane hrvatske „istorijske“ granice, i pseudo-romantičnom mitologizacijom srednjovekovne države. Kada se sve to spojilo s konfesionalnom netrpeljivošću i, posebno, dinamikom modernih fašističkih i nacističkih pokreta, borba za nezavisnu hrvatsku državu se vezala za terorizam i genocid.

Jugoslovenski komunisti su s pravom u međuratnom razdoblju ukazivali na to da ni hrvatska ni srpska nacija nisu jedinstvene celine, s jednim interesom i jednom sudbinom, kako je većina hrvatskih i srpskih nacionalista želela da ih vidi, već da su podeljene na različite društvene klase. (Postojale su, naravno, i druge podele kao, na primer, na različite političke partije ili provincije i krajeve, ali im komunisti, na svoju štetu, nisu pridavali značaj.) Ipak su jugoslovenski komunisti, kao i komunisti drugde u svetu, preuveličavali intenzitet „klasne borbe“, i sledstveno tome, potcenjivali sklonost „ugnjetenih klasa“ da se poistovete sa pripadnicima „vladajuće klase“ i u njima vide svoje vođe i zaštitnike. I Hrvati i Srbi su imali potpuno razvijenu i široko rasprostranjenu nacionalnu svest, čiji su glavni sastojak bila istorijska sećanja (čak i na one ljude koje je, po jugoslovenskoj komunističkoj partiji, trebalo smatrati „ugnjetačima“ i „eksploatatorima“); ta istorijska sećanja nisu se mogla izbrisati.

Konfesionalna podeljenost (srpsko pravoslavlje nasuprot katoličanstvu) nije bila od presudnog značaja u razvoju i očuvanju nacionalnih ideologija, premda je većina onih koji su verovali u jugoslovenstvo (a posebno jugoslovenski komunisti) mislila da jeste. Pomalo pojednostavljeno bi se moglo reći da su Srbima bitke koje su dobili (i izgubili) a Hrvatima vladari koje su imali (ili, u nekim slučajevi, zamišljali da su ih imali) bili važniji deo njihovog nacionalnog identiteta nego pravo-

slavna i katolička dogma i ritual. Stoga ni pad uticaja crkve izazvan komunističkom revolucijom nije, kako su komunisti očekivali, znatnije približio Hrvate i Srbe, niti je doveo do odgovarajućeg jačanja vezanosti za jugoslovensku ideju.

Posleratni federalizam i jugoslovenstvo KPJ je zamišljala kao ireverzibilne korake i ka nacionalnoj jednakosti i ka skladnim odnosima među jugoslovenskim nacijama. Nejednakosti su zaista bile ukinute i, u poređenju s predratnom srpskom prevlašću, posleratna organizacija Jugoslavije predstavlja nesumnjivi napredak. A ipak, novi odnosi između jugoslovenskih nacija nisu počivali na trajnim temeljima, jer su pre svega zavisili od komunističke ideologije i monopola vlasti KPJ. Sve dotle dok je KPJ bila jedinstvena i monolitna opštejugoslovenska snaga, s potpunim monopolom vlasti, nikakve dezintegrativne nacionalističke snage nisu mogle da se probiju i federalna struktura je bila jaka. Početkom 50-tih godina partija je tvrdila da će u skoroj budućnosti društvom i privredom umesto nje upravljati samoupravne jedinice. Ideja da će partija i država odumreti sa razvojem samoupravnog socijalizma na kraju se pokazala kao utopijska, a krajem 60-tih godina KPJ je počela da se dezintegriše na republičke i pokrajinske partije. Ovaj proces je direktno ugrozio i jedinstvo Jugoslavije, jer neke druge političke snage koja bi je održala na okupu nije bilo. Pored toga je i legenda o partizanskoj borbi, koja je bila moćna snaga objedinjavanja jugoslovenskih nacija posle rata. a i godinama kasnije, bila osuđena da izgubi od svoje privlačnosti štoje više postajala deo zvanične dogme. Najzad, partija je obećavala da će buduće komunističko društvo slobode, jednakosti i obilja, doneti između ostalog, i konačnu pobjedu jugoslovenstva i internacionalizma. Kada su socijalne, ekonomske i druge realnosti pokazale daje to neostvarivo, tradicionalne su se nacionalne ideologije iznova pojavile, nekad u sprezi sa partijskim birokratijama republika, a nekad sa antikomunističkom inteligencijom. Zasnovano na jednoj ideologiji koja se pokazala utopijskom, i na jednoj strukturi vlasti koja je bila nedemokratska i osuđena na neefikasnost i propadanje, komunističko rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji moralo je biti samo privremeno.

REGISTAR IMENA

A

ALEKSANDRA Manos, grčka
princeza - 206
ALEXANDER S. - 165
ANDRIĆ Ivo, književnik, diplomata
- 192
ANTIĆ - 247
ARNT - 162
ARTUKOVIĆ Andrija, ministar u
vladi NDH - 156
AVAKUMOVIĆ I. - 209
AVRAMOVSKI Ž. - 123, 129, 182
15

B

BABIĆ N. - 72
BAKUNJIN Mihail, ruski anarhista -
131
BANAC Ivo, historičar - 51, 95, 96,
99, 110, 111, 113, 117, 155, 255,
258, 259
BARIĆ Leonard - 6
BARIĆ Marija - 6
BARKERE. - 194, 195, 204
BAUER O. - 72
BERNSTAJN Eduard - 71

BIĆANIĆ Rudolf, član vlade u
emigraciji - 196, 202
BILANDŽIĆ D. - 96, 106, 130, 140,
246
BIRKENHED, lord - 132
BIZMARK Oto fon, nemački kan-
celar - 54, 60, 154
BJELOVUČIĆ H.T. - 43
BOBAN L.J. - 118, 182, 183, 184,
186, 187, 188, 199
BODROŽIĆ M. - 221
BOGDANOVV. - 195
BRACHERK - 151, 161, 167, 177
BROCKETTL.P. - 21
BROSZAT M. - 162, 164, 173, 174
BUDISAVLJEVIĆ Srđan, ministar -
210
BUŠIĆ Bruno - 175

C

CARRERE D'Encausse - 80
CASSIRER B.E. - 38

CESAREC August, publicista -90,
93, 258
CILIGA Ante- 111
CINCAR-MARKOVIĆ Aleksanda r,
srpski političar - 192
CLISSOLD S. - 132, 182, 193, 198,
200, 222
CREVELD M. van - 193
CVIJIĆ Đuro - 93
CVIJIĆ Jovan, geograf, antropolog i
profesor univerziteta - 20
CVETKOV3Ć Dragiša, predsednik
vlade - 95, 134, 183, 184, 185, 186,
187, 189, 190, 192,193,196
CVETKOVIĆ S. – 108

Ć

ĆANO Galeaco, grof, ministar
inostranih poslova Italije -186
ĆIRKOVIĆ Sima, istoričar - 21
ĆOPIĆ Branko, književnik - 169
ĆOROVIĆ Vladimir, istoričar -21
ĆOSIĆ Dobrica, književnik – 157

Č

ČAKIĆ - 24
ČARTORISKI Adam, knez, voda
poljske emigrantske desnice - 53
ČAVOŠKI Košta - 223, 242
ČERČIL Vinston, predsednik en-
gleske vlade - 194,206, 217
ČOLAKOVIĆ Rodoljub, publicista -
95, 104, 106, 126, 157, 192, 252
264
ČUBRILOVIĆ Vaša, istoričar -53,55
ČULINOVIĆ F. - 28, 194, 198,248

D

DAMJANOVIĆ P. - 134, 192
DAVIDOVIĆ Radivoj-Kepa - 157
DAVIČO Oskar, književnik - 157
DEDIJER Vladimir, istoričar -62,
242, 243
DESPALATOVIĆ E.M. - 48
DEUTSCH K. - 151
DIEHL C. - 19
DIMITROV Georgij, generalni se-

kretar Kominterne - 132
DIONIZIJE, episkop - 201
DONIAR.J. - 27
DRACHKOVICH M.M. - 82, 83,
84,85,88,89,123, 130
DRAGIĆ Milica - 7
DRAŠKOVIĆ Janko, grof, prvak
hrvatskog preporoda - 48,49
DVORNIKOVIĆ V. – 19

Đ

ĐILAS Aleksa - 47, 82, 123, 144,
241
ĐILAS Milovan - 130, 131, 132,
133, 136, 137, 145, 157, 158, 159,
170, 183, 192, 221, 228, 235, 237,
239, 242, 243, 253
ĐORĐE II, grčki kralj - 206
ĐORĐEVIĆD. -- 204
ĐORĐEVIĆ J. - 251, 252

DŽ

DŽEFERSON Tomas, predsednik
SAD-a – 237

E

EKMEČIĆ Milorad, istoričar -
53,63,87,88
ENGELS Fridrih, nemački socijalista
- 90
EVANS R.JAV. -23,41

F

FERDINAND Franc, austro-ugar-ski
prestolonaslednik, nadvojvoda - 62
FERDINAND I Habsburški, au-
strijski nadvojvoda, ugarski i
hrvatski kralj - 22
FERLUGAF. - 19
FIHTE Johan Gotlib, nemački fi-
lozof- 162
FICHER-GALATIS. - 162
FLOEGEL R. - 91
FRANK Josip, hrvatski političar
- 154, 155, 156, 164
FOTIĆ
Konstantin, političar i diplomata -
199, 200, 204, 207

G

GAJ Ljudevit, hrvatski političar
- 47, 48, 53, 248
GARASANIN Ilija, političar i
državnik - 54, 55
GAŽIS. -58,117,222
GLEDSTON Viljem, predsednik
engleske vlade - 190
GLIGORIJEVIĆ B.- 93, 95
GLUŠAC - 21
GORKIĆ Milan (Josip Čižinski),
politički sekretar KPJ -
127, 135, 136
GRACIADEI Antonio - 85
GRAFENAUER Bogo, istoričar -
22
GROL Milan, političar, ministar
vlade u emigraciji - 200,
202,210,211,228
GROL Vojislav - 228
GROSS Mirjana, istoričar - 59,
60, 61, 67, 69, 70

H

HADŽI-ĐORDEVIĆ LJ. - 201
HEBRANG Andrija, sekretar KPH -
242
HEGEL Georg Vilhelm Fridrih,
nemački filozof - 40
HEIDELMAYERW. - 237
HELLER M. - 80, 86, 112, 241
HILLBERG R. - 167
HIMLER Hajnrih, ministar unu-
trašnjih poslova Nemačke - 173
HITLER Adolf - 123, 174, 177, 188,
192,194, 195
HOPTNER Jacob B. - 121, 183, 191,
192
HORVAT J. - 46, 49, 53, 57, 58, 60,
61, 69, 154
HORVATIN Kamilo, publicista -93
HORYL. - 162,164, 173, 174
HUMO Avdo, član PK KPJ za Bo-
snu i Hercegovinu - 133
IDN Entoni, ministar spoljnili po-
slova Engleske - 193,198
IVANOVIĆ I. - 237
IVANOVIĆ Vane - 7
IVIĆ A - 24

IVICEVIC Jozo, istoričar – 113 265

J

JACKSON G.D. - 20, 29, 45
JANKOVIĆ D. - 88
JANJATOVIC B. - 108
JASZI Oskar, mađarski političar
- 29,41
JELAČIĆ Đuro - 45
JELAVICH B. - 55
JELAVICH C. - 55
JELIĆ-BUTIĆ Fikreta - 164,
165, 166, 167, 170, 171,
174, 178, 180
JELIĆ I. - 132, 133, 136, 137, 140
JELINEKY. - 162
JEVTIĆ Bogoljub, predsednik
vlade - 183
JIRIČEK Konstantin, istoričar -
22
JOSIF II, austrijski car - 40, 41,
42
JOVANOVIĆ D. - 111
JOVANOVIĆ Dragoljub, političar,
voda zemljoradničke levice —
128
JOVANOVIĆ N. - 219
JOVANOVIĆ Slobodan, pravnik,
književnik, političar - 190,
193, 194, 195, 196, 197,
199, 200, 201, 202, 203,
204,205,206,207,210,211
JUKIĆ Ilija, političar, prvak
HSS-a – 196

K

KADELBURG L. - 167
KARADORDE, vožd Prvog
srpskog ustanka - 55
KAKADORDEVIĆ Aleksandar,
regent Srbije i kralj Jugoslavije -
32,50,94,118, 119, 120, 121, 122,
127,
266
128, 129, 130, 155,156, 160, 182,
183, 191, 192, 197,201,211,222,246,
253,258,259
KARADORDEVIĆ Pavle, knez
nomesnik - 33, 95, 120, 121, 122,

129, 182, 183, 187, 189,191,
192,193,203
KARADORDEVIĆ Petar I, kralj
Srbije - 55
KARADORDEVIĆ Petar II, kralj
Jugoslavije - 120, 121,
192,195,203,206,208
KARADŽIĆ Vuk Stefanović, filo-
log, etnolog, istoričar i književnik -
46, 51
KADELJ Edvard, političar -135,
137, 138, 140, 143, 144, 185, 228,
237, 250, 254
KAŠE Zigmund, nemački poslanik u
NDH - 173
KAUCKI Karl, nemački socijalde-
mokratski teoretičar - 71
KLAUZEVIC Karl fon, pruski ge-
neral i vojni teoretičar -102
KLEMENČIĆ Lovro, publicista - 93
KLJAKOVIĆ V. - 192, 198
KOČOVIĆ Bogoljub, naučnik -
167,176
KODREANU, vođa ekstremnih
nacionalista u Rumuniji -162
KOHN H. - 52, 53, 162
KOLAKOVSKI Lešek, poljski filo-
zof - 40, 79, 83
KOLOMAN, ugarski herceg - 20
KOMBOL M. - 29, 42
KONČAR Rade, član Politbira CK
KPJ - 132
KOROSEC Antun, vođa Slovenske
ljudske stranke - 99
KOSANOVIĆ Sava, prvak Sel-
jačko-demokratske koalicije -
200,210
KOŠTUNICA V. - 223
KOŠUTIĆ August, političar,
prvak HSS-a- 117
KOŠUTIĆ Stjepan, političar -
117
KOVAČEVIĆ M. - 121, 198, 199
KRAJAČIĆ Ivan - Stevo, mini-star
unutrašnjih poslova Hrvatske - 247
KRIŠKOVIĆ V. - 201
KRIZMAN Bogdan, istoričar -155,
156, 157, 160, 164, 165, 169, 174,

177, 192, 195. 198,199,200,201,
202,204,206,207,211
KRLEŽA Miroslav, književnik -
93, 248
KRNJEVIĆ Juraj, političar,
prvak HSS-a - 117, 196, 198, 199,
200 KRŽAVAC - 157
KUEN-HEDERVARI Karolj, ma-
đarski grof, hrvatski ban -57, 58, 67,
69, 70
KUKULJEVIĆ Ivan, hrvatski po-
litičar - 50
KULUNDŽIĆ Z. - 118, 219
KVATERNIK Eugen, hrvatski
nacionalista - 153, 154, 164

L

LAMPE J.R. - 20, 29, 45
LAPENNAI. - 230,238
LASIĆ S. - 248
LAZITCH B. - 82, 83, 84, 85, 88,
89, 123, 130
LEDERER I.J. - 120, 255
LENJIN Vladimir Iljič, ruski soci-
jalista (boljševik) - 40. 71, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 92, 100,
102, 107, 109, 112, 139, 155,
247,256
LEOPOLD I, austrijski car - 24
LOEWENTHAL Z. - 167
LORKOVIĆ Mladen, ministar
inostranih poslova NDH -166
LUKSEMBURG Roza, nemački
socijalista – 71

LJ

LJOTIĆ Dimitrije, advokat, političar
- 113

M

MACAN T. - 53
MACARTNEY C.A. -41
MACKENZIE D. - 54
MAČEK Vladimir-Vlatko, hrvatski
političar, vođa HSS-a -33, 95, 117,
118, 120, 121, 134, 145, 178, 182,

183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
190, 192, 193, 194, 196, 197, 198,
199, 203
MANUILSKI Dimitrij Zaharovič,
sovjetski državnik, partijski
funkcioner i diplomata -124
MARIJA Terezija, austrijska carica,
ugarska kraljica - 23, 28,40,41,42
MARLVKO M. - 140
MAEJANOVIĆ M. - 45, 59
MARKOVIĆ – 143,267
MARKOVIĆ Moma, član PK KPJ za
Srbiju - 143
MARKOVIĆ Sima - Semić, sekretar
KPJ - 75, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
109, 111, 124, 135, 139
MARKOVIĆ Svetozar, osnivač so-
cijalističkog pokreta u Srbiji - 248
MARKS Karl, ekonomista, sociolog
i filozof - 40, 83, 90
MARTIN - 209
MASARIK Tomaš G, profesor
univerziteta u Pragu, političar - 69
MAŽURANIĆ Ivan, hrvatski ban,
pesnik - 48, 50
McNEAL R.H. - 86
METERNIH Klemens, knez, au-
strijski kancelar - 46, 49
MIHAILOVIĆ Dragoljub - Draža,
ministar vojni i komandant
„Jugoslovenske vojske u otadžbini" -
204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
227
MILAZZO M.J. - 177, 205
MILENKOVIĆ T. - 57, 72, 112, 113
MILETIĆ A. - 240
MILETIĆ Svetozar, vođa Srpske
narodne stranke - 248
MIL Džon Stjuart, engleski filozof i
politički ekonomista - 32, 237
MILOJKOVIĆ Života, partijski
radnik i publicista - 111
MJLUTINOVIĆ Košta, istoričar -
59,61
MIRKOVIĆ M. - 23
MITROVIĆ Andrej, istoričar - 88,
193
MOLOTOV (Skrjabin) Vjenceslav

Mihajlovič, sovjetski političar,
sekretar CK KPSS -113, 240
MORAČA P. - 72
MOSSE G.L. - 164
MUHAMED, islamski prorok -22
MUSOLINI Benito, vođa italijan-
skih fašista - 123, 129, 156

N

NAPOLEON Bonaparta, francuski
car - 37, 42, 43, 46
NAZOR Vladimir, književnik,
predsednik hrvatskog Sabora - 238
NEDOG Alenka, istoričar - 137
NEKRICH- 80,86,112,241
NEŠKOVIC Blagoje, član PK KPJ
za Srbiju - 133
NIKOLAJ I Romanov, ruski car -53
NINČIĆ Momčilo, srpski političar -
200,201,204,207
NOJBAHER Herman, ministar
Nemačke za jugoistok -175
NOLTEE. - 161
NOVAK Viktor, istoričar - 168
NOVAKOVIĆ Stojan, naučnik i
političar – 22

O

OAKESHOTTM. - 50,51
OBOLENSKY D. - 19, 21
OBRADOVIĆ Dositej, filozof i
ustanički ministar - 248
OBRENOVIĆ Aleksandar, kralj
Srbije - 55
OLIN Džon M. - 7
OSTROGORSKI Georgije, istoričar
– 19

P

PALAVESTRA P. - 63
PARIŠ E. - 165
PAROVIĆ Blagoje, član CK KPJ -
128, 137, 141, 142
PAVELIĆ Ante, advokat, narodni
poslanik HSP-a, poglavnik ustaškog
pokreta - 155, 156, 157, 158, 160,

161, 164, 165, 166, 167, 168, 186,
202, 208
PAVLOVĆ K. - 206
PAVLOWITCH Stevan K - 7, 56,
113, 118, 129, 183, 194,
195,196,200,203,204,228
PAŠIĆ Nikola, političar, vođa ra-
dikala, predsednik vlade -87,117
PERČEC Gustav, sekretar
HSP-fl, vođa ustaša u emigraciji -
155, 156, 157
PERICI. -231
PEROVIĆ L. - 57, 67, 71, 72, 74, 90,
105, 111
PEŠELJ Branko M. - 184, 185, 187,
199
PESIĆ D. - 72, 91, 93, 94, 95, 97,
105, 111, 124, 127, 128,
134, 135,145,258
PETRANOVIĆ Branko, istoričar
- 137, 138, 145, 176, 187,
194
PETROVIĆ Petar II Njegoš, vladika
crnogorski i pesnik -248
PUADE Moša, član CK KPJ -157,
238, 244
POLIAKOV L. - 167
POPOVIĆ Miladin, sekretar
Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i
Metohiju - 145
PREDAVEC Josip, prvak HRSS-a -
117
PRIBIĆEVIĆ Svetozar, političar,
ministar unutrašnjih poslova - 94,118
PRINCIP Gavriilo, nacionalni re-
volucionar - 62
PRUDON, francuski socijalista -62
PULIĆ N. - 132
PURIĆ Božidar, predsednik vlade
u emigraciji - 206
PURIVATRAA. – 122

R

RAČKI Franjo, hrvatski istoričar i
političar - 60 RADEK Karl,
rukovodilac Komin-
terne - 90
KADENIĆ Andrija, istoričar - 58

RADIĆA B, - 208 RADIĆ Antun,
hrvatski političar
- 58,59,117,222 RADIĆ Stjepan,
hrvatski političar, vođa HRSS-a -
33, 58, 98, 108, 117, 118, 121,
178,185, 222
RAKOVSKI Kristijan, rukovodilac
Južnog biroa u Kijevu
- 88
RANKE Leopold fon, nemački
istoričar - 46 RANKOVIĆ
Aleksandar, dan CK
KPJ - 133 REIBSTEIN E. - 237
REITLINGER G. – 167, 269
RENDEL Džordž Vilijam, britanski
ambasador pri jugoslo-venskoj vladi
u Londonu -201
RENDULIC Lotar, nemački general
- 175
RIBENTROP Joahim fon, ministar
inostranih poslova Ne-mačke - 123,
174 RISTOVIĆLj. - 124,157
ROBERTSW.R. - 204,217
ROMANO J. - 167
ROTHENBURG G.E. - 28
RUSINOV Denison - 215, 249
RUZVELT Franklin Delano,
predsednik SAD-a – 217

S

SABILLE J. - 167
SCHIEDER T. - 240
SCHOPFLING. - 217
SHOUP P. - 37, 230, 236, 243,
244,245
SEMIĆ - v. Marković Sima
SETON-WATSON Hju - 255, 259
SETON-WATSON R.V. - 186,
201,215
SIMOVIĆ - 138, 194
SIMOVIĆ Dušan, general, pred-
sednik vlade - 193, 194, 195,197,
198,201,203,207
SLIJEPČEVIĆ D. - 23
SMIT Entoni D, - 7, 162, 163, 255,
256
SOUVARINE B. - 88, 130
SPALATIN M.S. - 47, 58, 151

SPAHO Mehmed, vođa Jugoslovenske muslimanske organizacije – 122,270
STALJIN Josif Visarionovič - 40, 81, 82, 86, 87, 90, 98, 100, 109, 127, 129, 130, 152, 1G5, 217, 237, 240, 241, 247,248
STARČEVIĆ Ante, hrvatski političar, osnivač Stranke prava - 47, 58, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 164, 166, 184,206
STARČEVIĆ M. - 58, 153
STEFAN Dušan, srpski car - 22
STEFAN Tvrtko I, bosanski ban i kralj - 21
STEFANOVIĆ J. - 226
STEFANOVIĆ M. - 113
STIPETIĆ Z. - 130
STOJADINOVIĆ Milan, srpski političar, predsednik vlade - 121, 122, 183, 185, 196, 197
STOJKOV T. - 119, 122
STRUGAR V. - 57, 67, 69, 71, 72,74
SUGAR P.F. - 120, 123, 255
SUPILO Frano, hrvatski političar - 59, 248
Š
ŠATOROV Metodije - Šarlo, član CK KPJ - 145
ŠEPFLIN Džordž - 7
ŠEPIĆ D. - 194, 199
ŠIDAK Jaroslav, istoričar - 21, 58, 59, 65, 66, 67, 68, 69, 70,71,75
ŠIŠIĆ Ferdo, istoričar - 153, 154
ŠNUDERL M. - 229
ŠTAJNER K. - 130
ŠTROMAJER Josip Juraj, biskup slavonski - 60, 248
ŠUBAŠIĆ Ivan, hrvatski političar i ban - 185, 196, 200, 201, 206,210
ŠULJAK Dinko - 199, 208
ŠUMENKOVIĆ Ilija, poslanik u Ankari - 201
ŠUTEJ Juraj, hrvatski političar, prvak HSS-a - 185, 196, 204,210

T

TERZIC Velimir, general - 194, 195
TITO Josip Broz - 34, 74, 110, 128, 132, 133, 136, 142, 157, 206, 208, 210, 217, 219, 232, 235, 236, 237, 244,247,250,251
TRIFUNOVIĆ Miloš, prvak radikalna, predsednik vlade -205, 206, 207
TRUMBIĆ Ante, hrvatski političar - 59
TODOROVIĆ - 58, 117
TOMASEVIČ J. - 20, 28, 41, 177, 204
TOSIĆ Desimir - 7
TUCKER R. - 86
TUCOVIĆ Dimitrije, srpski socijalista - 75
TUĐMAN Franjo, istoričar i političar - 92,175,176
TVRTKO I - v. Stefan Tvrtko I

V

VASILIEVA.A. - 19
VILSON Vudro T, predsednik SAD-a - 101
VINCE Z. - 48
VLAJČIĆ G. - 71, 72, 97, 104, 105, 108, 109, 124, 129, 204
VUKOVIĆ-TODOROVIĆ - 58, 117

U

ULAM - 81, 84, 85, 86,237

W

WHEELER M.C. - 195

WEBER E. – 162

Y

YOURICHITCH E. – 209

Z

ZAH František, pripadnik poljske emigrantske desnice - 54
ZINOVJEV Grigorij Jevsejevie, sovjetski političar, član CK SKP(b) - 83

ZORN Tone, istoričar - 135

ŽANIĆ Milovan, ministar zakonodavnog povjereništva NDH - 168

Ž

ŽIVKOVIĆ - 137

ZIVKOVIĆ Petar, general, predsednik vlade – 99

IZABRANA BIBLIOGRAFIJA

Ukazatelji koji slede obuhvataju i relevantna nenavodena dela.

A. Knjige i članci

Acton, Lord (1919),	„Nationality", u: Figgis & Laurence (1919).
Alexaader, S. (1979),	Church and State in Yugoslavia since 1945, NewYork, 1979.
Anić, N. (1984),	„The Armed Forces of the National Liberation Movement of Yugoslavia (1941-1945)", Socialist Thought and Practice, vol. 24, no. 10 (1984).
Anić. Ž. et al (ur) (1977),	The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945, Beograd, 1977.
Antonijević, T.S. (1939),	Hrvatski ustavni program u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1939.
Auty,P.,Clogg,R. (ur) (1975),	British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece, London and Basingstoke, 1975.
Avakumović, I. (1964),	History of the Communist Party of Yugoslavia, Aberdeen, 1964.
Avakumoviti, I. (1969),	Mihailović prema nemačkim dokumentima, London, 1969.

- Avakumović, I (1971), „Cooperation and Conflict between Germany and the Yugoslav Right, 1933-1945", izlaganje na godišnjem skupu Pacifičkog ogranka Američkog udruženja istoričara, Los Angeles, Kalifornija, 1971.
- Avineri, S. (1969), Karl Marx on Colonialism and Modernisation, New York, 1969.
- Avramovski, Ž. (1968), Balkanske zemlje i velike sile, 1935-1937, Beograd, 1968.
- Avramovski, Z. (1977), „The International Isolation of Yugoslavia: An Objective of German Foreign Policy in the Period from 1933-1939", u: Ante (1977).
- Avramovski, Ž. (1986), Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921 - 1938, 2 toma, Zagreb, 1986.
- Babici, N. (1974), Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974.
- Baerlein, H. (1922), The Birth of Yugoslavia, 2 toma, London, 1922.
- Bakarić, V. (1979), Društvene klase, nacija i socijalizam, Zagreb, 1979.
- Bakunin, M. (1973), Selected Writings, A. Lehning (ur), New York, 1973.
- Banac, I. (ur) (1983), War and Society in East Central Europe, bez mesta izdanja, 1983.
- Banac, I. (1983a), „The Communist Party of Yugoslavia during the Period of Legality, 1919-1921", u: Banac (1983).
- Banac, I. (1984), The National Question in Yugoslavia - Origins, History, Politics, Ithaca, London, 1984.
- Basta, M. (1971), 274 Agonija i slom NDH, Beograd, 1971.

- Barker, E. (1976), British Policy in South-East Europe in the Second World War, London and Basingstoke, 1976.
- Barker, E. (1976a), „Fresh Sidelights on British Policy in Yu-goslavia, 1942-3", Slavonic and East European Review, vol. 54 (oktobar 1976), 572-85.
- Barker, E. (1979), „British Wartime Policy Towards Yugosla-via", The South Slav Journal, vol. 2 (april 1979), 3-9.
- Bauer, O. (1924), Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, drugo izdanje, Wien, 1924.
- Behschnitt, W.D. (1980), Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie, München, 1980.
- Belz, H.G. (1962), Die Idee des Federalismus in der Verfassung der UdSSR von 1936, Göttingen, 1962.
- Bičanić, R. (1938), Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, drugo izdanje, Zagreb, 1938.
Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb, 1969.
- Bilandžić, D., et al (ur)(1969), Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - glavni procesi, Zagreb, 1979.
- Bilandžić, D. (1979),
- Bjelovučić, H.T. (1970), The Ragusan Republic: Victim of Napoleon and its Own Conservatism, Leiden, 1970.
- Blažević, J. (1986), Brazdana partije, Zagreb, 1986.
- Boban, Lj. (1965), Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1965.
- Boban, Lj. (1974), Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941, 2 toma, Zagreb, 1974.

- Boban, Lj. (1974a), Svetozar Pribičević u opoziciji 1929-1936, Zagreb, 1974.
- Bodrožić, M. (1973), „O nekim pitanjima politike HSS-a prema NOP-u u Hrvatskoj 1943. godine”, Časopis za suvremenu povijest, br. 1 (1973).
- Bogdanov, V. (1934), „Marks i Hrvati”, Danas, sv. 1, br. 4, (1934).
- Bogdanov, V. (1957), „Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba”, Rad JAZU, br. 311 (1957), 353-477.
- Bogdanov, V. (1961), Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941, Zagreb, 1961.
- Boshkovich, B. [Filip Filipovich] (1929), Крестьянское движение и национальный вопрос в Югославии, Москва, 1929.
- Božić, I., Ćirković, S., Ekmečić, M., Dedijer, V. (1973), Istorija Jugoslavije, drugo izdanje, Beograd, 1973.
- Bracher, K. (1970), The German Dictatorship, New York, 1970.
- Britovšek, M. (1972), „Stavovi Marksa i Engelsa prema slovenskim narodima - istorijski prikaz”, Međunarodni radnički pokret, br. 1, Beograd, 1972.
- Brockett, L.P. (1969), The Bogumils of Bulgaria and Bosnia, Philadelphia, 1969.
- Bukvić, D. (1986), „Gavranica hrišćanska grobnica”, Hercegovina u NOB-u, Sarajevo, 1986.
- Bulut, V. (1986), „Borbe i pobede nadomak Čapljine”, Hercegovina u NOB-u, Sarajevo, 1986.
- Burks, R.V. (1961), The Dynamics of Communism in Eastern Europe, Princeton, 1961.
- Bušić, B. (1969), „Ukupni demografski i neposredni ratni gubici u stanovništvu SFRJ na dan 15. III 1948. godine zbog Drugog svjetskog rata”, Hrvatski književni list, vol. 2, br. 10 (jul 1969).

- Cakić, S. (1983), Velika seoba Srba 1689/90 i patrijarh Arsenije III Čarnojević, Novi Sad, 1983.
- Čarter, F.W. (1972), Dubrovnik (Ragusa): A Classic City State, London, New York, 1972.
- Carrere d'Encausse, H. (1979), Bolchevisme et nation, Paris, 1979.
- Cassirer, E. (1932), Die Philosophie der Aufklärung, Tübingen, 1932.
- Cerić, S. (1968), Muslimani srpskohrvatskog jezika, Sarajevo, 1968.
- Cesarec, A. (1923), „Nacionalno pitanje i naši zadaci; II Razvoj i pouke naše nacionalne revolucije“, Borba (23. avgust 1923).
- Cesarec A (1923a), „Nacionalno pitanje i naši zadaci; IV Federacija kao etapa od nacionalne revolucije k proleterskoj“, Borba (6. septembar 1923).
- Cesarec, A. (1962), Izbor članaka. Beograd, 1962.
- Ciano,G. (1947), Ciano's Diary, 1930-1943, London, 1947.
- Ciliga,A. (1951), „Nacionalizam i komunizam u hrvatsko-srpskom sporu“, Hrvatska revija, IV (decembar 1951), 365-96.
- Ciliga,A. (1972), „Uloga i sudbina hrvatskih komunista u KPJ“, Bilten hrvatske demokratske i socijalne akcije, vol. 9-10, br. 67 (1972), 1-68.
- Clissold, S. (1949), Whirlwind: An Account of Marshal Tito's Rise to Power, 1939-1945, London, 1949.
- Clissold, S. (ur) (1966), A Short History of Yugoslavia, Cambridge, 1966.
- Clissold, S. (ur) (1975), Yugoslavia and the Soviet Union, 1939-1973: A Documentarv Survey, London,1975.

- Clissold, S. (1978), „Britain, Croatia and the Croatian Peasant Party, 1939-1945", neobjavljen članak, London, 1978.
- Creveld, M. van (1972), „The German Attack on the USSR: The Destruction of a Legend", European Studies Review, vol. 2 (januar 1972), 69-86.
- Creveld, M. van (1973), Hitler's Strategy 1940-1941: The Balkan Clue, London, 1973.
- Cummins, I. (1980), Marx, Engels and National Movements, London, 1980.
- Cvetković, D. (1962), „Smisao, značaj i posljedice srpsko-hrvatskog sporazuma", Glasnik SIKD „Njegos" (decembar 1962), 8-27.
- Cvetković, S. (1972), „Stjepan Radić i komunistički pokret", Istorija XX veka, zbornik radova, tom 12, Beograd, 1972.
- Cvijić, J. (1966), Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije, drugo izdanje, Beograd, 1966.
- Čalić, D., Boban, Lj. (1976), Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine, Zagreb, 1976.
- Čavoški, K. (1987), Iz istorije stvaranja nove Jugoslavije, London, 1987.
- Čolaković, R. (1950), „Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji", Komunist, br. 4-5 (1950).
- Čolaković, R. (1959), Borba KPJ za rješenje nacionalnog pitanja, Beograd, 1959.
- Čolaković, R., et al (ur) (1963), Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963.
- Čolaković, R., (1964-68), Kazivanje o jednom pokoljenju, 2 toma, Zagreb, 1964-68.
- Čubrilović, V. (1958), Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, 1958.

- Čubrilović, V. (ur) (1967), Jugoslovenski narodi pred Prvi svet-ski rat, Beograd, 1967.
- Čubrilovic, V. (ur) (1973), Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa, Beograd, 1973.
- Čulinović, F. (1951), Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb, 1951.
Razvitak jugoslavenskog federalizma, Zagreb, 1952.
- Čulinović, F. (1952), Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, Zagreb, 1954.
- Čulinović, F. (1954), Nacionalno pitanje u jugoslovenskim zemljama, Zagreb, 1955.
- Čulinović, F. (1955), Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958.
- Čulinović, F. (1958), Stvaranje nove jugoslavenske države, Zagreb, 1959.
- Čulinović, F. (1959), Jugoslavija između dva rata, Zagreb, 1961.
- Čulinović, F. (1961), Državno-pravni razvitak Jugoslavije, Zagreb, 1963.
- Čulinović, F. (1963), Dvadeset sedmi mart, Zagreb, 1965.
- Čulinović, F. (1965), Dokumenti o Jugoslaviji - historija od osnutka zajedničke države do danas, Zagreb, 1968.
- Čulinović, F. (1968), Državno-pravni razvitak Vojne krajine, Zagreb, 1969.
- Čulinović, F. (1969), Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970.
- Čulinović, F. (1970),
- Čirković, S. (1964), Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd, 1964.
- Čopić, B. (1963), Prolom, Rijeka, 1963.
- Čopić, B. (1964), Gluvi barut, Beograd, 1964.
- Ćorović, V. (1933), Istorija Jugoslavije, Beograd, 1933.
- Ćorović, V. (1940), Istorija Bosne, Beograd, 1940.

- Ćosić, D. (1985), Grešnik, Beograd, 1985.
- Damjanović, P., et al (ur) (1980), Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940), Beograd, 1980.
- Davidović, R. (1985), „Vreme robijanja", NIN (28. april 1985).
- Davićo, O. (1963), Ćutnje, Beograd, 1963.
- Davico, O. (1963a) Gladi, Beograd, 1963.
- Davico, O. (1964) Tajne, Beograd, 1964.
- Dedijer, V. (1953) Tito Speaks, London, 1953.
- Dedijer, V. (1966) Sarajevo 1914, Beograd, 1966.
- Dedijer, V. (1970) Dnevnik, 3 toma, treće izdanje, Beograd i Sarajevo, 1970.
- Dedijer, V. (1981-84) Novi prilozi za biografiju Josipa Broz-Tka, tri toma, Rijeka, 1981-84.
- Despajatiović, E.M. (1975) Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement, Colorado, 1975.
- Deutsch, K. (1966), Nationalism and Social Communication, drugo izmenjeno izdanje, Cambridge, Mass., 1966.
- Diehl, C. (1957), Byzantium: Greatness and Decline, New Brunswick, NJ, 1957.
- Donia, R.J. (1981), Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914, New York, 1981.
- Dolenc, M. (1936), „Die Strafrechtliche Bekämpfung des Kommunismus im Königreiche Jugoslawien", Zeitschrift der Akademie für deutsches recht, 11-12 (1936).
- Drachkovitch, M. M., Lazitch, B. (ur) (1966), The Comintern: Historical Highlights, Essays, Recollections, Documents, New York, 1966.
- Drachkovitch, M. M., Lazitch, B. (ur) (1966a), The Revolutionary Internationals 1864-1943, Stanford, 1966.
- Drachovich, M. M., Lazitch, B. (1966b), „The Third International", u: Drachkovitch & Lazitch (1966a).

- Dugandžija, N. (1983), Religija i nacija, Zagreb, 1983.
- Durman, M. (1936), Hrvatska seljačka buna 1573, Zagreb, 1936,
- Dvorniković, V. (1939), Karakterologija Jugoslovena, Beograd, 1939.
- Dvornik, F. (1949), The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949.
- Đilas, A. (1980), „Koliko je 'ruski' Sovjetski Savez", Naša reč, vol, 33, br. 315 (maj 1980).
- Đilas, A (1980a), „Sovjetska imperijalistička tradicija", Naša reč, vol. 33, br. 319 (novembar 1980).
- Đilas, A. (1981), „Pravo na nacionalizam", Naša reč, vol. 34, br. 325 (maj 1981).
- Đilas, A. (1981a), „The Cross of Yugoslavia", New Societv, vol. 56, no. 969 (11. jun 1981).
- Dilas, A. (1984), „Communists and Yugoslavia", Survey, vol. 28, no. 3 (122) (jesen 1984).
- Đilas, A. (1985), „The Foundations of Croatian Identity", The South Slav Journal, vol. 8, no. 1-2 (27-28), (1985); drugi deo u vol. 8, no. 3-4 (29-30) (1985).
- Đilas, A. (1986), „Creeping Confederalisation of Yugoslavia" Soviet Analvst, vol 15, no. 3 (5. februar 1986).
- Đilas, A (1987), „Kominternu i stvaranje Jugoslavije", Naša reč, vol. 40, br. 385 (maj 1987).
- Đilas, A. (1987a), „The Illyrianist Movement and the Logic of the Yugoslav Idea", The South Slav Journal, vol. 10, no. 1 (35) (proleće 1987).
- Đilas, A. (1987b), „Nationalismus und Kommunismus in Jugoslawien", Kontinent, vol. 13, no. 43 (oktobar-decembar 4/1987), 54-65.
- Đilas, M. (1947), Članci, 1941 -1945, Beograd, 1947.

- Đilas.M. (1947a), „O rješenju nacionalnog pitanja", u: Dilas, M. (1947).
- Đilas, M. (1949), „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", Komunist, br. 1 (januar 1949), 57-82.
- Đilas, M. (1953), „Jugoslavija", Borba (18. oktobar 1953).
- Đilas, M. (1973), Memoir of a Revolutionary, New York, 1973.
- Đilas, M. (1977), Wartime, New York, 1977.
- Đilas, M. (1980),
- Đilas, M. (1983),
- Dordević, D. (1974), Druženje e Titom, London, 1980.
Vlast, London, 1983.
- Đorđević, D. (ur) (1980), „Historians in Politi cs: Slobodan Jovanović", u : Laqueur i Mosse (1974).
- Dorđevic, J.(1953), The Creation of Yugoslavia, Santa Barbara, 1980.
- Đorđevic, J. (1954), Ustavno pravo, Beograd, 1953.
- Đorđevic, J. (1964), Političko i državno uređenje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 1954.
- Đurđev, B., etal (ur) (1959), Novi ustavni sistem, Beograd, 1964.
Historija naroda Jugoslavije, 2 toma, Zagreb, 1959.
- Ekmečić, M. (1973), Ratni ciljevi Srbije, Beograd, 1973.
- Evans, R.J.W. (1979), The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700, Oxford, 1979.
Vizantijska uprava u Dalmaciji, Beograd, 1957.
- Ferluga, F. (1957), The History of Freedom and Other Essays, London, 1919.
- Figgis, J.N., Laurence, R.V. (ur) (1919),
- Fischer-Galati, S. (1971), „Fascism in Romania", u: Sugar (1971).
- Floegel, R. (1985), „Prodor jugoslovenstva u Hrvatski Sabor poslije 1905. godine", Republika Hrvatska, vol. 35, br. 148 (10. april 1985), 628.

- Foot, M.R.D. (1976), Resistance: European Resistance to Nazism 1940-1945, London, 1976.
- Fricke, G. (1972), Kroatien 1941-1944. Der „Unabhän-gige Staat" in der sicht des deutschen Revollmachtigen Generals in Agram, Glaise von Horstenau, Freiburg, 1972,
- Gazi, S. (1973), A History of Croatia, New York, 1973.
- Gaži,S. (1973-74), „Stjepan Radić: His Life and Political Ac-tivities (1871-1928)", Journal of Croa-tian Studies,vol. 14-15 (1973-74), 13-73.
- Gellner, E. (1964), Thought and Change, London, 1964.
- Gellner, E., Ionescu, G. (ur) (1970), Populism, its Meaning and National Characteristics, London, 1970.
- Gellner, E. (1983), Nations and Nationalism, Ithaca, Lon-don, 1983.
- Gizdić, D. (1958), Dalmacija 1941, Zagreb, 1958.
- Gligorijeviti, B. (1970), Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1970.
- Goodwin, A. (ur) (1953), The European Nobilitv in the Eighte-enth Century, London, 1953.
- Grafenauer, B, et al (ur) (1953), Istorija naroda Jugoslavije, 2 toma, Beograd, 1953.
- Gross, M. (1956), „Socijalna demokracija prema nacional-nom pitanju u Hrvatskoj, 1890-1902", Historijski zbornik, tom 9, br. 1-4 (1956), 1-27.
- Gross, M. (1960), Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907, Beograd 1960.
- Gross, M. (1968a), „Die 'Welle'. Die Ideen der nationalisti-schen Jugend in Kroatien vor dem 1. Wel-tkrieg", Osterreichische Osthefte, vol. 10, no. 2 (1968), 65-86.
- Gross, M. (1973), Povijest pravaške ideologije, Zagreb,1973.

- Gross, M. (1981), Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća, Zagreb, 1981.
- Hadžijahić, M. (1974), Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana, Sarajevo, 1974.
- Halperin, E. (1957), Der siegriche Katzer, Koln, 1957.
- Hasanagić, E. (ur) (1959), Komunistička partija Jugoslavije, 1919-1941: Izabrani dokumenti, Zagreb, 1959.
- Heidelmever, W. (ur) (1977), Die Menschenrechte, Paderborn, 1977.
- Heller, M., Nekrich, A.M. (1986), Utopia in Povver: the History of the Soviet Union from 1917 to the Pre-sent, New York, 1986.
- Hilberg.R. (1961), The Dcstruction of the European Jews, Chicago, 1961.
- Hoffman, G.W., Neal, F.W. (1962), Yugoslavia and the Nevv Comunism, NewYork, 1962.
- Hoffman, G.W. (ur) (1971), Eastern Europe: Essavs in Geogra- phic Problems, London, 1971.
- Hoptner,J.B. (1962), Horvat, J. (1936), Yugoslavia in Crisis, 1934-1941, New York, 1962.
- Horvat, J. (1938), Politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1936.
- Horr;, L., Broszat, M. (1965), Politička povijest Hrvatske 1918-1929, Zagreb, 1038.
- Huntington, S., Moo-re, C. (ur) (1970), Der kroatisehe Ustascha-Staat 1941-1945, drugo izdanje, Stuttgart, 1965. Authoritarian Politics in Modem So- ciety: The Dvynamic of Established One- Party States, NewYork, 1970.
- Humo, A. (1984), Moja generacija, Sarajevo, 1984.
- Ivanović, I., Dilas, A., (ur) (1982), Demokratske reforme, London, 1982.

- Ivanović, I., Đilas, A., (ur) (1983), Zbornik o ljudskim pravima, London, 1983.
- Iveković, M. (1970), Hrvatska ljeva inteligencija 1918-1945, 2 toma, Zagreb, 1970.
- Ivić, A. (1926), Migracije Srba u Hrvatsku tokom XVI, XVII i XVIII stoleća, Subotica, 1926.
- Jackson, G.D. (1966), Comintern and Peasant in East Europe, 1919-1930, New York, 1966.
- Janjatović, B. (1983), Politika HSS prema radničkoj klasi, Zagreb, 1983.
- Janković, D. (1973), Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine, Beograd, 1973.
- Janković, D., Krizman, B. (ur) (1964), Grada o stvaranju jugoslovenske države, 2 toma, Beograd, 1964.
- Jaszi, O. (1971), The Disolution of the Habsburg Monarchy, Chicago, London, 1971.
- Jelavich, C. (1962), „Serbian Nationalism and the Question of Union with Croatia in the Nineteenth Century", Balkan Studies, vol. 5 (1962), 29-42.
- Jelavich, C., Jelavich, B. (1977), The Establishment of the Balkan National States, Seattle, 1977.
- Jelić-Butić, F. (1977), Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1977.
- Jelić-Butić, F. (1983), Hrvatska seljačka stranka 1941-1945, Zagreb, 1977.
- Jelić-Butić, F. (1986), Četnici u Hrvatskoj, Zagreb, 1986.
- Jelić, I. (1977), Komunisti i revolucija, Zagreb, 1977.
- Jelić, I. (1978), Hrvatska u ratu i revoluciji, 1941-1945, Zagreb, 1978.
- Jelić, I. (1981), Komunistička partija Hrvatske, 1937-1945, 2 toma, Zagreb, 1981.
- Jelić, I. (1987), Tragedija Kerestinca, Zagreb, 1987.

- Jelinek, Y. (1976), The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, New York, 1976.
- Jiriček, K- (1952), Istorija Srba, 2 toma, Beograd, 1952.
- Jovanović, D. (1973), Ljudi, ljudi ... Medaljoni 56 umrlih savremenika, Beograd, 1973.
- Jovanović, N. (1974), Politički sukobi u Jugoslaviji, 1925-1928, Beograd, 1974.
- Jovanović, S. (1976), Zapisi o problemima i ljudima, 1941-1944, London 1976.
- Kardelj, E. (1946), Put nove Jugoslavije, Članci i govori iz narodnooslobodilačke borbe, 1941-1945, Beograd, 1946.
- Kardelj, E. (1949), „O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji“, Komunist (juli 1949).
- Kardelj, E. (1951), Deset godina narodne revolucije. Referat na III kongresu Osvobodilne fronte 27. aprila 1951, Beograd, 1951.
- Kardelj, E. (1953), „Govor na šestoj redovnoj sednici Narodne skupštine FNRJ“, Borba, (13. januara 1953).
- Kardelj, E. (1953a), O osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ, Beograd, 1953.
- Kardelj, E. (1953b), „Les bases sociales et politiques de la R.F.P.Y.“, Question actuelles du socialisme, no. 16 (januar-februar 1953).
- Kardelj, E. (Sperans) (1958), Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, 3. izdanje, Ljubljana, 1958.
- Kardelj, E. (1975), Nacija i međunacionalni odnosi, Beograd, 1975.
- Kedourie, E. (1960), Nationalism, London, 1960.
- Keršovani, O. (1971), Povijest Hrvata, Rijeka, 1971.
- Kiszling, R. (1976), Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Sudslawenvolkes, Graz /K6ln, 1956.
- Klaić, N. (1976), 286 Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb, 1976,

- Klaić, V. (1972), Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, 5 tomova, Zagreb, 1972.
- Kljaković, V. (1971/73), „Jugoslovenska vlada u emigraciji i saveznici prema pitanju Hrvatske, 1941-1944“, Časopis za suvremenu povijest, br. 2-3 (1971), 97-138; br. 1 (1973), 5-31.
- Kljaković, V. (1977), „The German-Italian Agreement on Spheres of Influence in the Balkans with particular Reference to Yugoslavia“, u: Anić (1977).
- Kočovic, B. (1985), Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, London, 1985.
- Kohn, H. (1951), The Idea of Nationalism: A Study of its Origins and Background, New York, 1951.
- Kohn, H. (1955), Nationalism, Its Meaning and History, Princeton, 1955.
- Kohn, H. (1960), Pan-Slavism: Its History and Ideology, drugo izdanje, New York, 1960.
- Kolakovski, L. (1981), „Postanak lenjinizma“, Dijalog, br. 4 (1981), 183-211.
- Kombol, M. (1945), Povijest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb, 1945.
- Korać, V. (1929-33), Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine, 3 toma, Zagreb, 1929-33.
- Kosanovic, S. (1984), „Jugoslavija: bila je osuđena na smrt“, NIN (maj-jun 1984).
- Koštunica, V., Čavoški, K. (1983), Stranački pluralizam ili monizam, Beograd, 1983.
- Kovačić, M. (1970), Od Radića do Pavelića, Miinchen, 1970.
- Krišković, V. (1925), Dokle smo došli? Zagreb, 1925.

- Krizman, E. (1977), Raspad Austro - Ugarske i stvaranje jugoslovenske države, Zagreb, 1977.
- Krizman, B. (1977a), „Yugoslavia's Accession to the Tripartite Pact", u: Anić (1977).
- Krizman, B. (1980), Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb, 1980.
- Krizman, B. (1981), Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 1941-1943, Dokumenti, Zagreb, 1981.
- Krizman, B. (1983), Ante Pavelić i ustaše, Zagreb, 1983.
- Krizman, B. (1983a), Ustaše i treći Reich, 2 toma, Zagreb, 1983.
- Krizman, B. (1984-85), „Andrija Artuković - jugoslovenski Himmler", Danas, (27. novembar 1984. - 5. februar 1985).
- Krizman, B. (1986), Pavelić u bjekstvu, Zagreb, 1986.
- Kulundžić, Z. (1967), Atentat na Stjepana Radića, Zagreb, 1967.
- Kulundžić, Z. (1968), Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji, Zagreb, 1968.
- Ladan, T. (1971), „Ante Starčević", u: Starčević (1971).
- Lampe, J.R. (1980), „Unifying the Yugoslav Economy, 1918-1921: Misery and Early Misunderstandings", u: Đorčević, D. (1980).
- Lampe, J.R., Jackson, M.R. (1982), Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations, Bloomington, 1982.
- Lanović, M. (1928), Zapadno-evropski feudalizam i ugarsko-hrvatski donacionalni sustav, Zagreb, 1928.
- Lapenna, I. (1964), State and Law. Soviet and Yugoslav Theory, NewHaven, 1964.
- Lapenna, I. (1982), „Suverenitet i federalizam u Ustavu Jugoslavije", u: Ivanović i Dilas (1982).
- Lasić, S. (1982), Krleža - Kronologija života i rada, Zagreb, 1982.

- Laqueur, W., Mosse, G. (1974), Historians in Politics, London, 1974.
- Lazitch, B. (1966), „Stalin's Massacre of the Foreign Communist Leaders", u: Drashkovich & Lazitch (1966).
- Lazitch, B., Drachko-vitch, M.M. (1972), Lenin and the Comintern, Stanford, 1972.
- Lazitch, B., Drachko-vitch, M. M.(1986), Biographical Dictionary of the Comintern, Stanford, 1986.
- Lenjin, V.I. (1958), O nacionalnom i kolonijalnom pitanju (zbornik), Zagreb, 1958.
- Lowenthal, Z. (ur) (1957), The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators Against the Jews in Yugoslavia, Beograd, 1957.
- Lukač.D. (1972), Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941, Beograd, 1972.
- Lukac, D. (1972a), „Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine", Časopis za suvremenu povijest, br. 3 (1972).
- Lybeyer, H. (1913), The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent, Cambridge, 1913.
- Macartney, C.A (1970), The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Century - Selected Documents, London, Melbourne, 1970.
- Macan, T. (1971), Povijest hrvatskog naroda, Zagreb, 1971.
- Maček.V. (1937), Bit hrvatskog seljačkoga pokreta, Zagreb, 1937.
- Maček,V. (1957), In the Struggle for Freedom, New York, 1957.
- Mackenzie,D. (1985), Ilija Garašanin, Balkan Bismarck, bez mesta izdanja, 1985.

- Marijanović, M. (1913), Savremena Hrvatska, Beograd, 1913.
- Marinko, M. (1950), „Politički izveštaj CKKPS na II kongresu Komunističke partije Slovenije“, Zagreb, 1950.
- Marković, M. (1985), Sazrevanje revolucije, Beograd, 1985.
- Marković, S. (1923), Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd, 1923.
- Marković, S. (1923a), Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije, Beograd, 1923.
- Martin, D. (1946), Ally Betrayed, New York, 1946.
- Martin, D. (1978), Patriot or Traitor, Stanford, 1978.
- Matković, H. (1972), Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestoj anuarske diktature, Zagreb, 1972.
- Marx - Engels- Lenjin. (1973), Nacionalno pitanje, Sarajevo, 1973.
- McNeal, R.H. (ur) (1963), Lenin, Stalin, Khrushchev: Voices of Bolshevism, Englewood Cliffs, N.J., 1963.
- Milatović, M. (1952), Slučaj Andrije Hebranga, Beograd, 1952.
- Milazzo, M.J. (1975), The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance, Baltimore, London, 1975.
- Milenković, T. (1974), Socijalistička partija Jugoslavije, 1921-1929, Beograd, 1974.
- Miletić, A. (1977), „The Volksdeutschers of Bosnia, Slavonia and Srem Regions in the Struggle Against the People's Liberation Movement (1941-1944)“, u: Anić (1977).
- Mili, J.S. (1865), Dissertations and Discussions: Political, Philosophical and Historical, Boston, 1865.
- Mili, J.S. (1865a), 290 „Vindication of the French Revolution of Februarv 1848“, u: Mili (1865), tom 3.

- Mirković, M. (1965), Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću, Beograd, 1965.
- Mirković, M. (1968), Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1968.
- Mitrany, D. (1951), Marx versus the Peasant: A Study in Social Dogmatism, Chapel Hill, 1951.
- Mitrović, A. (1984), „Pakt i rat“, Politika (27. mart 1984).
- Morača, P., Bilandžić, D., Stojanović, S. (1977), Istorija Saveza komunista Jugoslavije, drugo izdanje, Beograd, 1977.
- Mosse, G.L. (1966), „Introduction: The Genesis of Fascism“, Journal of Contemporary History, vol. 1, no. 1 (1966).
- Nešović S. (1951), Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije, Beograd, 1951.
- Nešović, S., Petranović, B. (1983), AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983.
- Neubacher, H. (1957), Sonderauftrag Siidost, 1940-1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten, Gottingen, 1956.
- Nolte, E. (1965), Three Faces of Fascism: Action française, Italian Fascism, National Socialism, London, 1965.
- Novaković, S. (1960), Srbi i Turci u XIV i XV veku, Beograd, 1960.
- Novak, V. (1948), Magnum Crimen, Zagreb, 1948.
- Oakeshott, M. (1962), Rationalism in Politics and Other Essays, New York, 1962.
- Obolensky, D. (1948), The Bogumils: A Study in Balkan Neo-Manicheism, Cambridge, 1948.
- Obolensky, D. (1971), The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453, New York, 1971.

- Obolensky, D. (1971a), Byzantium and the Slavs: Collected Studies, London, 1971.
- Ostrogorsky, G. (1956), History of Byzantine State, Oxford, 1956.
- Palavestra, P. (1965), Književnost Mlade Bosne, 2 toma, Sarajevo, 1965.
- Pariš, E. (1961), Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945; A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres, Chicago, 1961.
- Pašić, N. (1973), Nacionalno pitanje u savremenoj epohi, Beograd, 1973.
- Pavelić, A. (1941), Die Kroatische Frage, Berlin, 1941.
- Pavelić, A. (1954), Lijepa plavka; roman iz borbe hrvatskog naroda za slobodu i nezavisnost, drugo izdanje, Buenos Aires, 1954.
- Pavelić, A. (1974), Strahote zabluda: komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu, četvrto izdanje, Madrid, 1974.
- Pavelić, A. (1977), Puteni hrvatskog državnog prava, Madrid, 1977.
- Pavelić, A. (1986), Doživljaji, Madrid, 1986.
- Pavlović, K. (1975), Ženidba kralja Petra II prema britanskim dokumentima, London, 1975.
- Pavlović, K.S. (1958), „Pad Simovićeve vlade“, Glasnik SIKD „Njegoš“, br. 2 (decembar 1958), 67-81.
- Pavlović, K.S. (1959), „Pad Jovanovićeve vlade“, Glasnik SIKD „Njegoš“, br. 4 (decembar 1959), 1-16,
- Pavlowitch, S.K. (1971), Yugoslavia, London, 1971.
- Pavlowitch, S.K. (1981), „Out of Context - the Yugoslav Government in London 1941-1945“, Journal of Contemporary History, vol. 16 (1981), 89-118.

- Pavlowitch, S.K. (1983), „How Many Non-Serbian Generals in 1941", East European Quarterly, vol. 16, no. 4 (januar 1983).
- Pavlowitch, S.K. (1985), Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940-1945, New York, 1985.
- Perić, I. (1976), Suvremeni hrvatski nacionalizam, Zagreb, 1976,
- Perović, L. (1984), Od centralizma do federalizma, Zagreb, 1984.
- Pešelj, B.M. (1970-71), „Serbo-Croatian Agreement of 1939 and American Foreign Policy", Journal of Croatian Studies, vols. 11-12 (1970-71).
- Pešić, D. (1983), Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935, Beograd, 1983.
- Petranović, B. (1964), Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, Beograd, 1964.
- Petranović, B. (1969), „Građanske stranke u Jugoslaviji 1944-1948. i njihov karakter", Istorijski glasnik, br. 1(1969).
- Petranović, B. (1976), AVNOJ - revolucionarna smena vlasti, 1942-1945, Beograd, 1976.
- Petranović, B. (1979), „Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945-1949), Istraživanja VIII, Novi Sad, 1979.
- Petranović, B., Simović, V. (1979a), Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 1979.
- Petranović, B. (1980), Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd, 1980.
- Petranović, B. (1983), Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, 1941-1945, 2 toma, Beograd, 1983.
- Petrovich, M.B. (1976), A History of Modern Serbia, 2 toma, New York, 1976.

- Pijade.M. (1950), About the Legend that the Yugoslav Uprising Owed Its Existence to So-viet Assistance, London, 1950.
- Pijade,M. (1950a), Balanced Representation in a Mul-ti-National State, London, 1950.
- Pleterski, J. (1973), „Perspektive federalnog uređenja_u novoj Jugoslaviji kao faktor NOB-e“, Časopis za suvremenu povijest, br. 3 (1973).
- Pleterski, J. (1976), Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugo-slaviju, Beograd, 1976.
- Pribićević, S. (1952), Diktatura Kralja Aleksandra, Beograd, 1952.
- Pulić, N. (ur) (1970), Revolucija i revolucionari, Zagreb, 1970.
- Purivatra, A. (1974), Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo, 1974.
- Radica, B, (1974), Hrvatska 1945, Miinchen- Barcelona, 1974.
- Radić, S. (1971), Politički spisi, Zagreb, 1971.
- Ranke, L, von (1879), Serbien und Turkei im neunzehnten Jahrhundert, Leipzig, 1879,
- Redlich, O. (1961), Weltmacht des Barock, Osterreich in der Zeit Kaiser Leopolds I, Vienna, 1961.
- Redlich, O. (1962), Das Werden einer Grossmacht, Vienna, 1962.
- Reibstein, E. (1949), Die Anfänge des neueren Naturund Volkerrechts, Bern, 1949.
- Reitlinger,G. (1961), Die Endldung: Hitlers Versuch der Austrottung der Juden Europas, 1939-1945, Berlin, 1961.
- Rendel, G.V. (1957), The Sword and the Olive: Recollations of Diplomacv and the Foreign service 1913-1954, London, 1957.

- Rendulic, L. (1952), Gekämpft. Gesiegt, Geschlagen, Heidelberg, 1952.
- Ristović, Lj., Kržavac, S. (1968), Robija - kovačnica komunista, 2 toma, Zagreb, 1968.
- Ristović, Lj. (1984), „KPJ i srpsko nacionalno pitanje - lutanja je ipak bilo", Duga (14-16. jul 1984).
- Roberts, W.R. (1973), Tito, Mihailović and the Allies, 1941-1945, New Brunswick, N.J., 1973.
- Roraano, J., Kadel-burg,L.(1977), „The Third Reich: Organiser and Executant of Anti-Jewish Measures and Genocide in Yugoslavia", u: Anić (1977).
- Roth, G., Wittich, C. (ur) (1968), Economy and Society, New York, 1968. The Austrian Military Border in Croatia 1522-1747, Urbana, I 11., 1960.
- Rothenburg, G.E. . (1960), The Military Border in Croatia 1740-1881: A Study of an Imperial In-stitution, Chicago, 1966.
- Rothenburg, G.E. (1966), East Central Europe between the Two World Wars, Seattle, London, 1974.
- Rothschild, J. (1974), The Yugoslav Experiment 1948-1974, London,1977.
- Russmow, D. (1977), Jews under the Italian Occupation, Pariš, 1955.
- Sabille,J.,Poliakov, L. (ur) (1955), Italian Support for Croatian Separatism, 1927-1937, bez mesta izdanja, 1987.
- Sadkovich,J.J. (1986), The Communist Revolution in Asia, Englewood Cliffs, 1969.
- Scalapino, R. (ur) (1969), „Communist Takeovers in Eastern Europe: Three Stages or Four? An Essay in Hi-storical Reinterpretation", referat podnet na konferenciji „Istorija i istoričari u srednjoj i jugoistočnoj Evropi", održanoj 11-14. jula 1983. na Londonskoj školi za slovenske i istočnoevropske studije. Skraćena verzija ovog predavanja: „The Pattern of

- Political Takeovers: How Eastern Europe Fell", Encounter, vol. 64, no. 2 (februar 1985), 65-9.
- Schieder, T. (ur) (1953-61), Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittleuropa, 5 tomova, Bonn, 1953-61; tom 5, Das Schicksal der Deutschen in Jugosla-wien.
- Semić, M. [SimaMarković] (1925), „К национальному вопросу в Юго-славии", Большевик, br.11 12 (30. jun 1925), 20-3.
- Seton-Watson, H. (1956), The East European Revolution, London, 1956.
- Seton-Watson, H. (1960), The Pattern of Communist Revolution: A History of World Communism, London, 1960.
- Seton-Watson, H. (1967), Eastern Europe between the Wars, 1918-1941, treće izdanje, New York, Evanston, London, 1967.
- Seton-Watson, H. (1977), Nations and States, London, 1977.
- Seton-Watson, R.W. (1937), „Yugoslavia and the Croat Problem", Sla-vonic Review, vol. 16, no. 2 (1937), 102-12.
- Shoup, P. (1968), Communism and the Yugoslav National Question, New York, 1968.
- Slijepčević, D. (1962), Istorija srpske pravoslavne crkve, 3 toma, Munchen, 1962.
- Smith,A.D. (1981), The Etlinic Revival, Cambridge, 1981.
- Smith,A.D. (1982), Theories of Nationalism, drugo izdanje, London, 1982.
- Smith, A.D. (1983), State and Nation in the Third World, Brighton, 1983.
- Souvarine, B. (1966), „Comments on the Massacre", u: Dra-chkovich & Lazitch (1966).

- Spalatin, M.S. (1975), Stalin, J. (1925), „The Croatian Nationalism of Ante Starčević, 1845-1871", *Journal of Croatian Studies*, vol. 16 (1975), 19-146.
- Stalin, J. (1935), „К национальному вопросу в Югославии", *Большевик*, Бг. 7 (15. april 1925), 20-3.
- Stalin, J. (1946), *Marxism and the National and Colonial Question*, Moskva, 1935.
- Stalin, J., Marković, S. (1976), *Pitanja lenjinizma*, Beograd, 1946.
- Starčević, A. (1941), „Polemika o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji", *Na pragu sutrašnjice*, tom 2, br. 2(6) (mart 1976).
- Starčević, A. (1943), *Misli i pogledi*, Zagreb, 1941.
- Starčević, A. (1971); *Izabrani spisi*, Blaž Jurišić (ur), Zagreb, 1943.
- Starčević, M. (1936), *Politički spisi*, Zagreb, 1971.
Ante Starčević i Srbi, Zagreb, 1936.
- Stefanović, J. (1953), „Primjena federativnog načela u saveznom ustavnom zakonu", *Anali pravnog fakulteta u Beogradu*, god. 1, br. 3-4 (1953), 257-70.
- Stefanović, J. (1956), *Ustavno pravo FNRJ*, 2 toma, Zagreb, 1956.
- Stefanović, J. (1960), *Ustavno pravo*, Zagreb, 1960.
- Stefanović, J. (1962), *Federalizam i njegov razvitak u svijetu*, Zagreb 1962.
- Stefanović M. (1984), *Zbor Dimitrija Ljotića*, Beograd, 1984,
- Stipetić, Z. (1980), *Komunistički pokret i inteligencija*, Zagreb, 1980.
- Stipetić, Z. (1982), *Argumenti za revoluciju - August Cesarec*, Zagreb, 1982.
- Stojisavljević, B. (1952), *Seljaštvo Jugoslavije, 1918-1941*, Zagreb, 1952.
- Stojković, T. (1969), *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, Beograd, 1969.

- Stojkov, T. (1985), Vlada Milana Stojadinovića, 1935-1937, Beograd, 1985.
- Strugar, V. (1956), Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju u jugoslovenskim zemljama, Beograd, 1956.
- Sugar, P.F. (ur)(1971), Native Fascism in the Successor States, 1918-1945, Santa Barbara, 1971.
- Sugar, P.F., Lederer, I.J. (ur)(1973), Nationalism in Eastern Europe, Seat-tle, London, 1973.
- Sugar, P. F. (ur) (1980), Ethnic Diversitv and Conflict in Eastern Europe, Santa Barbara, California, 1980.
- Suljević, K. (1981), Nacionalnost Muslimana, Rijeka, 1981.
- Šepić, D. (1975), „Velika Britanija i pitanje revizije jugoslovensko-talijanske granice 1941", Časopis za suvremenu povijest, br. 1 (1975), 121-40.
- Šidak, J. (1949), Crkva bosanska i problem Bogumilstva u Bosni, Zagreb, 1949.
- Šidak, J. et al (ur) (1968), Povijest hrvatskog naroda, 1860-1914, Zagreb, 1968.
- Šišić, F. (1975), Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb, 1975.
- Šnuderl, M. (1953), „O državnosti Narodne Republike Jugoslavije", Anali pravnog fakulteta u Beogradu, god. 1, br. 3-4 (1953), 277-86.
- Šnuderl, M. (1956), Ustavno pravo Federativne Ljudske Republike Jugoslavije, tom 1, Ljubljana, 1956.
- Šnuderl, M. (1965), Politički sistem Jugoslavije, tora 1, Ljubljana, 1965.
- Štajner, K. (1988), Seven Thousand Days in Sibiria, New York, 1988.
- Šuvar, S. (1970), Nacija i međunacionalni odnosi, Zagreb, 1970.

- Šuvar, S. (1974), Nacionalno i nacionalističko, Split, 1974.
- Terzić, V. (1963), Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd, 1963.
- Terzić, V. (1982), Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza, Beograd, 1982.
- Tito, J.B. (1946), „The Previous Works and the Tasks of the Party" (govor na Petoj konferenciji KPJ, održanoj u Zagrebu, oktobra 1940), Communist, no. 1 (oktobar 1946), 49-89.
- Tito, J.B. (1946a), „Temelji demokratije novoga tipa", Komunist, br. 2 (1946).
- Tito, J.B. (1947), Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1947.
- Tito, J.B. (1949), „Politički izvještaj CK KPJ", Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, stenografske beleške, Beograd, 1949.
- Tito, J.B. (1959-67), Govori i članci, 19 tomova, Zagreb, 1959-67.
- Tito, J.B. (1977), Nacionalno pitanje i revolucija, Izabrana djela, toro 3, Sarajevo, 1977.
- Tomasevich, J. (1955), Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia, Stanford, 1955.
- Tomasevich, J. (1975), The Chetniks, Stanford, 1975.
- Tomašić, D. (1948), Personalitv and Culture in Eastern European Politics, New York, 1948.
- Topalovicf, Ž. (1964), Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji, London, 1964.
- Tošić, D. (1952), Srpski nacionalni problemi, Pariš, 1952.
- Tucker, R. (1973), Stalin as Revolutionarv, 1879-1929: A Study in Historv and Personality, NewYork, 1973.

- Tuđman, F. (1969), Velike ideje i mali narodi, Zagreb, 1969.
- Tuđman, F. (1981), Nationalism in Contemporary Europe, New York, 1981.
- Ulam, A.B. (1952), Titoism and the Cominform, Cambridge, Mass., 1952.
- Ulam, A.B. (1966), Lenin and the Bolsheviks, London, 1966.
- Ulam, A.B. (1986), Stalin - the Man and his Era, Boston, 1986.
- Ungar, A. (1981), Constitutional Development of the USSR: A Guide to the Soviet Constitutions, London, 1981.
- Vasiliev, A.A. (1953), History of the Byzantine Empire, 324-1453, Madison, Wis., 1953.
- Vince, Z. (1978), Putovima hrvatskoga književnoga jezika, Zagreb, 1978.
- Vlajčić, G. (1974), KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919-1929, Zagreb, 1974.
- Vlajčić, G. (1976), Osmo konferencija zagrebačkih komunista, Zagreb, 1976.
- Vlajčić, G. (1978), Revolucija i nacije: Evolucija stavova vodstva KPJ i Kominterne 1919-1929. godine, Zagreb, 1978.
- Vlajčić, G. (1979), KPJ i problem revolucije, Zagreb, 1979.
- Vlajčić, G. (1984), Jugoslovenska revolucija i hrvatsko nacionalno pitanje, 1919-1927, Zagreb, 1984.
- Vlajić, B. (1959), „Slobodan Jovanović kao pravnik”, Poiuka, br. 53-4 (januar-mart 1959).
- Vuković - Todorović, Lj. (193?), Sveslovenstvo Stjepana Radića, Beograd, bez datuma izdanja.
- Vuković- Todorović, Lj. (1940), Hrvatski seljački pokret braće Radića, tom 1, Beograd, 1940.
- Weber, E. (1966),

- Weber, M. (1965), „The Men of the Archangel”, Journal of Contemporary History, vol. 1, no. 1 (1966).
- Weber, M. (1968), The Theory of Social and Economic Organisation, London. 1965.
- Wheeler, M.C. (1980), „Ethnic Groups”, u: Roth & Wittich (1968).
- Wilson, W. (1984), Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943, New York, 1980.
- Yourichitch, E. (1950), The Papers of Woodrow Wilson, ur Arthur S. Link, vol 45, Princeton, N.J. 1984.
- Zecević, M. (1973), Le proces Tito-Mihailovitch, Paris, 1950.
- Živković, D. (1978), Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje, Beograd, 1973. Narodni front Jugoslavije, 1935-1945, Beograd, 1978.

B. Enciklopedije

- Большая советская энциклопедия , 51 tom, drugo izdanje, Moskva, 1949-58;
- Большая советская энциклопедия, 30 tomova, treće izdanje, Moskva, 1970-78.
- Enciklopedija Jugoslavije, 8 tomova, Zagreb, 1955-71.
- Encyclopaedia Britannica, 29 tomova, petnaesto izdanje, Chicago, 1988.
- Encyclopaedia Judaica, 16 tomova, Jerusalem, 1971.
- Hrvatska enciklopedija, 5 tomova, Zagreb, 1941-45.
- International Encyclopaedia of the Social Sciences, 18 tomova, New York, 1968-79.
- Narodna enciklopedija Srba, Hrvata i Slovenaca, 4 toma, Zagreb, 1929.
- New Catholic Encyclopaedia, 14 tomova, New York, 1967.
- Vojna enciklopedija, 7 tomova, Beograd, 1958-69.

C- Novine

- Большевик, teorijski i politički časopis Centralnog komiteta Svesavezne komunističke partije (boljševika).
- Borba, posleratni dnevnik, do 1954. organ CK KPJ,
- Danas (Zagreb), vodeći nedeljnik. Demokratija (Beograd), organ Demokratske partije.
- Duga (Beograd), popularni dvonedeljnik.
- Glas slobode (Sarajevo), organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista).
- Intervju (Beograd), popularni dvonedeljnik.
- Komunist, organ KPJ/SKJ.
- Mladina (Ljubljana), uticajni omladinski nedeljnik.
- Našareč (London), jugoslovenski mesečnik.

Neue Ordnung (Zagreb), nedeljnik koji su ustaše izdavale za vreme rata.

NIN (Beograd), vodeći nedeljnik.

Nova Hrvatska (London), hrvatski dvonedeljnik.

Nova Jugoslavija, časopis koji je 1944. izdavala Borba.

Obzor (Zagreb), vodeće novine u meduratnom razdoblju.

Organizovani radnik (Beograd, 1903-41), organ Nezavisnih sindikata.

Politika (Beograd), vodeći dnevnik u meduratnom i posleratnom razdoblju.

Proleter (1929-1942), organ CKKPJ, reprint izdanje IIRPS, Beograd, 1972.

Radničke novine (Beograd, 1903-41), časopis Radničkog sindikata. Službene novine Kraljevine Jugoslavije (Beograd), službeni list.

Vijesnik (Zagreb), vodeći posleratni dnevnik.

Vijesnik (1941-45), organ Fronta narodnog oslobođenja Hrvatske.

D. Arhivski i drugi izvori i materijali

Aprilski rat 1941 - Zbornik dokumenata, Beograd, 1969.

Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, 21-25. novembar 1948. godine, Zagreb, 1949.

Drugi kongres narodnog fronta Jugoslavije, Beograd, 1947.

V Congress of the Communist International: Abridged Report of Meetings Held in Moscow, June 17th to July 18th 1935, London, n.d.

Hercegovina u NOB-u, 2 toma, Sarajevo, 1986.

Istorija srpskog naroda, 6 tomova, Beograd, 1981-1983.

Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije - kongresi i zemaljske konferencije KPJ, 1919-1937, tom 2, Beograd, 1949.

„Materijali Pete konferencije KPJ održane novembra 1940. u Zagrebu”,

Komunist, br. 1 (oktobar 1946), 59-122.

„Nationality and the 'National Question'" u: Review of the Study Centre for Yugoslav Affairs (1975).

Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb, 1958.

Osnivački kongres Komunističke partije Srbije, Beograd, 1972

V kongres Komunističke partije Jugoslavije, 18-21. jula 1949, Stenografske beleške, Beograd, 1949.

Pravopis hrvatskosrpskog književnog jezika s pravopisnim rječnikom, Zagreb i Novi Sad, 1960.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963.

Programme (The) of the League of Yugoslav Communists, London, 1959.

Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Split, 1945.

Srpska pravoslavna crkva, Beograd, 1969.

Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, Beograd, 1945.

VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 2-7. novembra 1952. Stcnografske beleske, Beograd, n.d.

Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7-26, av-gust 1945, Beograd, n.d.

Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd, 1949. Ustav FNRJ, Beograd, 1946.

Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina, Beograd, 1963.

Vijesnik jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske, 1941-1945, Zagreb, 1970.

Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 29. novembar 1945 - 1. februar 1946 (stenografske beleške), Beograd, 1946.

ZAVNOH, zbornik dokumenata 1943, Zagreb, 1964. ZAVNOH, zbornik

dokumenata 1944, Zagreb, 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, 13 tomova, Beograd, 1949 - .

Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubjana, 1977.

Zemaljsko Anti-fašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zagreb, 1970.

ALEKSA ĐILAS
OSPORAVANA ZEMLJA
Jugoslovenstvo i revolucija

Izdaje
Izdavačko novinsko preduzeće
KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, Francuska 24

Za izdavača
Vidak PERIĆ, direktor i glavni urednik

Tehnički urednik
Zoran ČOBANOVIĆ

Lektura
Drago ĆUPIĆ

Korektura i registar imena
Jasmina CVETKOVIĆ

Tiraži 3.000

Slog: INP »Književne novine«

Štampa: BIGZ, Beograd
Bul. Vojvode Mišića 17

ISBN 86-391-0071-3